

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ Β.

1919

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ,"
1922

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ 5.

1919

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ,"

1922

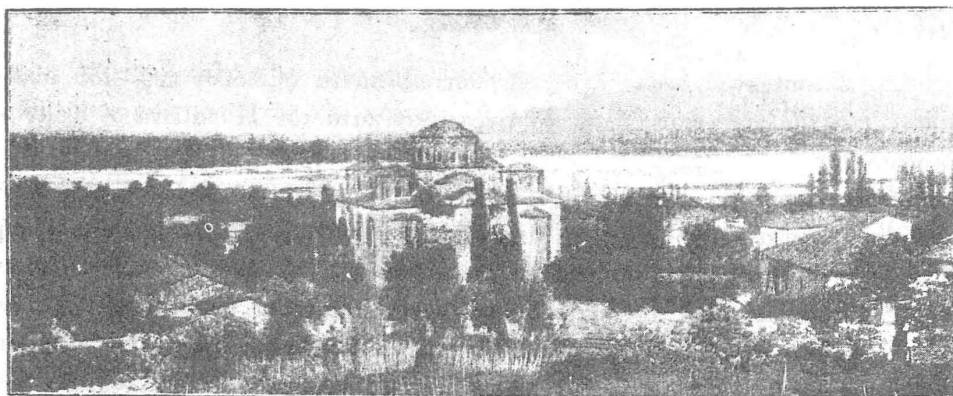
*Πᾶσα ἀποστολὴ πρὸς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον γίνεται πρὸς τὸν Διευ-
ντὴν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ 5^{ΟΥ} ΤΟΜΟΥ (1919) ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

	Σελίς
<i>A. K. Ὁρλάνδου</i> Ἡ Παρηγορήτις τῆς Ἄρης	1 - 82
<i>N. Κυπαρίσση</i> Κεφαλληνιακὰ	83-122
<i>K. A. Ρωμαίου</i> Στήλη Ἐχενίκου ἐκ Θεσσαλίας	123 - 132

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

<i>Tὸ Ὡδεῖον τοῦ Περικλέους</i> (Π. Καστριώτης)	1 - 14
<i>Ἔργα ἀναστηλώσεως</i> (A. K. Ὁρλάνδος)	14 - 19
<i>Ἔργα ἀναστηλώσεως Ἀκροπόλεως</i> (Νικόλαος Μπαλάνος). Ἔργασαι ἀναστηλώσεως Προπυλαίων κατὰ τὰ ἔτη 1915-1917	20 - 24
<i>B' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> (Νικόλ. Γ. Παπαδάκης). <i>A' Ἀνασκαφαὶ 1917-19</i> <i>Ἀνασκαφὴ τῆς «Πυρᾶς» τῆς Οὔτης</i>	25 - 34
<i>F' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> (Ἀλέξ. Φιλαδελφεύς). Ἀνόρυξις θαλαμοειδῶν τάφων ἐν Μυκῆναις. — Ἑρμαῖκή στήλη Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ . . .	34 - 40
<i>H' Ἀρχαιολογικὴ περιφέρεια</i> . Εἰδήσεις. 1919 (Κ. Α. Ρωμαῖος). Ἀλυζία τῆς Ἀκαρνανίας, Στράτος, Πάλαιρος, Λευκάς, Νικόπολις, Ἀμβρακία . . .	40 - 42
<i>Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων</i> . Ἀνάγλυφον ἐκ τοῦ Μουσείου Μυστρᾶ (Α. Ξυγγόπουλος)	41 - 45
<i>Νεκρολογία</i> . Δημήτριος Σπ. Σταυρόπουλος (Γ. Ο.). Γεώργιος Α. Παπανικολάου (Π. Η. Πουλίτσας)	46 - 47

Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

Η ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Μετά την υπό των Λατίνων άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως και την ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου ἐκδίωξιν τῆς βασιλευούσης οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων, κλάδος αὐτῆς ὑπὸ ἀρχηγὸν τὸν Μιχαὴλ Α΄ Δούκαν ἔπηξεν ἐν τῇ Β.Δ. Ἑλλάδι νέον κράτος, δυτικὸν αὐτὸ προπύργιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τῆς Λατινοκρατίας, τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου.

Ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἱστορία τοῦ δεσποτάτου τούτου, ὅπερ τοσοῦτον ἔδρασε κατὰ τὸν ΙΓ΄ καὶ ΙΔ΄ μ. Χ. αἰῶνα, ἐσχάτως μόλις κατορθώθη νὰ διευκρινηθῇ κατόπιν τῶν λαμπρῶν ἐργασιῶν τοῦ Horf καὶ τοῦ Ρωμανοῦ, τοῦ Μηλιαράκη καὶ τοῦ Λάμπρου. Μία μόνη ἄποψις, οὐχὶ δ' ἀσήμαντος, ὑπελείπετο πρὸς συμπλήρωσιν τῶν γνώσεων ἡμῶν περὶ μιᾶς τῶν ἐνδοξοτάτων ἐποχῶν τοῦ μεσοχρονίου ἡμῶν βίου. Εἶνε δ' ἡ ἄποψις αὕτη ἡ καθαρῶς ἀρχαιολογικὴ. Μᾶς εἶνε ἀκόμη ἀγνωστα ἢ ἐλάχιστον γνωστά τὰ πλεῖστα τῶν μνημείων, ἅτινα κατέλιπεν ἡμῖν τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου. Καὶ δὲν εἶνε ὀλίγα τὰ μνημεῖα ταῦτα! Παρὰ τοὺς διηγεκεῖς ἀγῶνας, οὓς εἶχον νὰ πολαίωσι κατὰ ὁμοεθνῶν τε καὶ ἀλλοεθνῶν, εὗρον ἐν τούτοις οἱ δραστηριώτατοι δεσπότες τὸν καιρὸν νὰ στρέψωσι τὴν προσοχὴν των καὶ περὶ τὴν οἰκοδομίαν ἔργων δημοσίας εὐποίας. Κάστρα καὶ βίγλαι, γέφυραι καὶ ὑδραγωγεῖα, μοναὶ καὶ μάλιστα ναοί, ὧν τὰ ἐγκαταλελειμμένα καὶ καταρρέοντα ἐρεῖπια συναντᾷ ἀνὰ πᾶν αὐτοῦ βῆμα ὁ διασχίζων τὴν ἀπὸ Ναυπάκτου μέχρι Δυρραχίου καὶ ἀπὸ Θεσσαλονίκης μέχρι

Πρεβέζης ἔκτασιν τοῦ δεσποτάτου, εὐγλώττως πάντα ὁμιλοῦσι περὶ τοῦ οἰκοδομικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ ζήλου, ὃν ἀνέπτυξαν κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα οἱ Κομνηνοδουκάδες.

Εἴπερ πού ὅμως καὶ ἀλλαχοῦ πλούσια διετηρήθησαν τὰ οἰκοδομικὰ τοῦ δεσποτάτου λείψανα ἐν Ἄρτῃ, τῇ ἀπὸ τῆς ιδρύσεως τοῦ δεσποτάτου πολιτικῇ πρωτευούσῃ ὕστερον δὲ καὶ θρησκευτικῇ μητροπόλει ἀποβάσῃ. Πλὴν τοῦ κάστρου καὶ τῆς ἐπαύλεως πέντε τοῦλάχιστον σφζόμεναι πλούσιαι μοναὶ μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς καλῶς διατηρηθέντων ναῶν καὶ πλῆθος μικροτέρων ἐκκλησιῶν, ὧν ἄλλαι μὲν ἡρειώθησαν ἄλλαι δὲ διατηροῦνται σχεδὸν ἀλώβητοι, προβάλλουσαι τὴν μελαγχολικὴν φυσιογνωμίαν τῶν διὰ μέσου τῶν μεταγενεστέρων οἰκῶν τῆς πόλεως, συγκροτοῦσι μίαν τῶν πλουσιωτέρων καὶ ἀρτιώτερον διατηρουμένων μεσαιωνικῶν πόλεων καὶ ἀναδεικνύουσι τὴν Ἄρταν ἀληθὲς μουσεῖον βυζαντινῆς τέχνης καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικῆς, ἐφάμιλλον ἐν πολλοῖς τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῆς Θεσσαλονίκης.

Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι τὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης ἐφείλκυσαν ἤδη ἀπὸ μακροῦ τὴν προσοχὴν φιλοτέχνων καὶ ἀρχαιολόγων περιηγητῶν, δὲν ἔτυχον ὅμως μέχρι τοῦδε καὶ τῆς ἐπιθυμητῆς ἐπιστημονικῆς ἐξετάσεως. Τὸ περὶ Ἄρτης ἱστοριο-θρησκευτικὸν δοκίμιον τοῦ μητροπολίτου Σεραφεῖμ¹, πολύτιμον ἄλλως διὰ τὸ ποικίλον ὕλικόν, ὃπερ μᾶς περιέσωσε, ὕστερεϊ πάμπαν ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως, αἱ δὲ ὀλίγαι σελίδες, ἃς ἀφιέρωσαν διὰ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος² καὶ ὁ Λαμπάκης³ πᾶν ἄλλο ἢ ἀρτίας καὶ συμφώνους πρὸς τὰς σημερινὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης μελέτας δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὅτι ἀπαρτίζουν. Ἐχοντες λοιπὸν ὑπ' ὄψιν ἅψ' ἐνὸς μὲν τὴν σπουδαιότητα τῶν εἰρημένων λειψάνων ἅψ' ἑτέρου δὲ τὴν ἔλλειψιν ἐπιστημονικῶν πραγματειῶν περὶ αὐτῶν ἐνομίσαμεν ἐπιβεβλημένην τὴν λεπτομερῆ τῶν μνημείων τῆς Ἄρτης καταμέτρησιν καὶ δημοσίευσιν τόσον ἀπὸ ἱστορικῆς ὅσον καὶ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἐν γένει καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως, ἥς νῦν καὶ ἀρχόμεθα διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῆς Μητροπόλεως Παρηγορητίσεως⁴.

¹ Σεραφεῖμ τοῦ Βυζαντίου: Δοκίμιον ἱστορικῆς τιнос περιλήψεως τῆς Ἄρτης. 1884.

² Iz Rumelij Πετρούπολις, 1886.

³ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ σελ. 73.

⁴ Ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὸν τέως νομάρχην Ἄρτης κ. Π. Γεωργίτην, τὸν δήμαρχον κ. Μ. Πατσαλιᾶν, τὸν γυμνασιάρχην κ. Κ. Μόραλην καὶ τὸν ἐνθουσιώδη φιλάρχαιον κ. Κ. Κατσάνον, τόσον διὰ τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον, ὃπερ ἐπέδειξαν ὑπὲρ τῶν ἐν Ἄρτῃ μελετῶν μου, ὅσον καὶ διὰ τὰς εὐκολίας, ἃς φιλοφρόνως μοι παρέσχον κατὰ τὰς ἐν Ἄρτῃ διατριβάς μου (1916, 1917 καὶ 1919) καὶ ἄνευ τῶν ὁποίων ἡ δημοσίευσίς τῶν μνημείων θὰ καθίστατο σχεδὸν ἀδύνατος.

Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Παρηγορητίσσης κεῖται κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τῆς σημερινῆς περιοχῆς τῆς πόλεως Ἀρτης καὶ παρὰ τοὺς τελευταίους πρόποδας τοῦ Πειροβουνίου, τῆς κατὰ Λίβιον (38,4) Περάνθης. Ὑψούμενος ἐπὶ τινος ἀμμοχώστου, ἐλαφροῦ ἐξάρματος ἐδάφους δεσπόζει διὰ τοῦ ὄγκου καὶ τῆς θέσεώς του τῆς εὐρείας πεδιάδος τοῦ Ἀράχθου καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον μνημεῖον, ὅπερ, μετὰ τὸ ἱστορικὸν γεφύρι, συναντᾷ ὁ ἀπὸ Νικοπόλεως ἐρχόμενος ἐπισκέπτης.

Τὸ σεβάσιμον τοῦτο κτίσμα εἶχεν ἀπὸ καιροῦ ἐπισύρει τὴν προσοχὴν τῶν περιηγητῶν. Τὴν πρώτην περὶ αὐτοῦ εἶδῃσιν παρέσχεν εἰς ἡμᾶς ὁ Ἀγγλος ἐρευνητὴς Wheler¹, ὅστις ἐπισκεφθεὶς τὸ 1675 τὴν Πρέβεζαν μετὰ τοῦ ἐκ Λυῶνος φίλου του Spon ἐπληροφορήθη παρὰ τοῦ κατοικοῦ Ἀρτης Μάνου Μανέα, ὅτι ὑπῆρχεν ἐν Ἀρτῇ μεγάλη ἐκκλησία τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, ἔχουσα τόσας θύρας καὶ παράθυρα ὅσας ἔχει τὸ ἔτος ἡμέρας καὶ στηριζομένη ἐπὶ περισσοτέρων τῶν 200 μαρμαρίνων κιόνων. Ὁ αὐτὸς δὲ Μανέας ἐπληρόφωρε τοὺς ὡς ἄνω ξένους, ὅτι ἐξ ἐπιγραφῆς εὕρισκομένης ὑπὲρ τὸ μέγα ἐσωτερικὸν θύρωμα προέκυπτε σαφῶς, ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Δούκα.

Ἐνα καὶ ἥμισυν περίου αἰῶνα, ὑστερότερον (1812 - 1813), ἄλλος Ἀγγλος περιηγητής, ὁ Holland², ἐπεσκέφθη τὴν Παρηγορητίσσαν ἀναφέρων περιέργως ὡς κτίτορα τοῦ ναοῦ τὸν ἄλλως ἀμαρτύρητον Ἀλέξανδρον Παλαιολόγον. Ὀλίγον δὲ ἀργότερον (1820) τρίτος Ἀγγλος ἐρευνητὴς ὁ Th. Smart Hughes³ μνημονεύει τὸ 1820 τῆς Παρηγορητίσσης ὡς «περιέργου ἑλληνικοῦ ναοῦ τῶν μέσων χρόνων». Εἶπε δ' ὁ Hughes καὶ ὁ πρῶτος παρασχὼν πρόχειρον ξυλογραφίαν τῆς Παρηγορητίσσης (σελ. 434), ὡς καὶ κάτοψιν μετὰ τομῆς, τελείως ὁμως ἐσφαλμένης. Ἐκ τῆς ξυλογραφίας δὲ μανθάνομεν, ὅτι τὰ ἄνω παράθυρα τῆς Παρηγορητίσσης ἦσαν κατὰ τὸ 1820 πεφραγμένα διὰ τοιχοποιίας ἕνεκα ἴσως τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ναοῦ ὡς πολεμικοῦ ἀμυντηρίου ἢ καὶ λόγῳ ὑποστηρίξεως τῶν παραθύρων, ὧν οἱ κιονίσκοι εἶχον καταστραφῇ ὑπὸ τῶν σφαιρῶν κατὰ τοὺς ἐκαστοτε πολέμους. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ περίου χρόνους ὁ πολὺς φιλέλλην Γάλλος ἱστορικὸς Rouquerville⁴ ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἀρταν διαθέτει δύο σελίδας τοῦ βιβλίου του ἵνα κατηγορήσῃ τὴν Παρηγορητίσσαν ὡς κτισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Δούκα «μὲ τὴν ἀπειροκαλίαν τῆς ἐποχῆς του» ἀναφέρει δὲ καὶ οὗτος τὴν παράδοσιν πλεον καταστάσαν εἶδῃσιν, ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ποτὲ διακοσίους κίονας ἀρπαγέντας ἀπὸ Νικοπόλεως, ἐπαγόμενος ἐν τέλει ὅτι ἡ Παρηγορητίσσα «καίπερ κακὴν ἔχουσα ἀρχιτεκτονικὴν εἶνε ἐν τοσοῦτῳ ἢ ὠραιότερα τῆς Ἀρτῆς ἐκκλησία».

¹ G. Wheler's Journey into Greece London 1682, 38· ἐν Γερμ. μεταφρ. Nürnberg 1713, 30.

² Henry Holland: Travels in the Jonian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812 and 1813 London 1815, 82.

³ Travels in Sicily, Grèce and Albania 1820, 431.

⁴ Voyage dans la Grèce 1820 τόμ. II κεφ. XXXVI, 95.

Πολύ διαφορετικά έκρινε την Παρηγορήτισσαν ὁ σοφὸς Ἀγγλος ἀρχαιολόγος Leake¹, ὅστις καὶ πρῶτος μετέγραψεν ὀρθῶς τὴν πολυθρύλητον ὑπὲρ τὸ ἐσωτερικὸν θύρωμα ἐπιγραφὴν ταυτίσας — κατ' εἰσήγησιν, ὥς λέγει, τοῦ συνοδεύοντος αὐτὸν ἐπισκόπου² — τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενον Κομνηνοδοῦκαν πρὸς Μιχαὴλ τὸν Α' (1204 - 1214).

Βραδύτερον ὁ τὸ 1856 τὴν χρονογραφίαν τῆς Ἡπείρου συγγράψας Ἀραβαντινὸς ἀναγνώσας ἐσφαλμένως τὰς ἐν τῷ ναῷ ἐπιγραφὰς ἀπεφάνθη, ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη μὲν κατὰ τὸ 819 μ. Χ. ἀνεκαινίσθη δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα³. Ἐκ τοῦ Ἀραβαντινοῦ δὲ παραλαβόντες τὸν αὐτὸν Ἰωάννην ἐθεώρησαν ὡς νέον κτίτορα τοῦ ναοῦ ὁ Horpf⁴ καὶ ὁ Ρωμανός⁵, ἐσχάτως δὲ ὁ Miller⁶ καὶ ὁ Λάμπρος⁷. Ποῖος εἶνε πράγματι ὁ κτίτωρ τοῦ ναοῦ θὰ εἴπωμεν ὅταν ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐπιγραφῆς.

Πρώτη ἐπιστημονικὴ ὁπωσδήποτε δημοσίευσίς τοῦ μνημείου ἐγένετο ρωσιστὶ τὸ 1886 ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου⁸, ὅστις ἐπισκεφθεὶς τὴν Ρούμελην τὸ 1872 παρέσχεν ὑπὸ τύπον ἡμερολογίου ἱκανὰς πληροφορίας περὶ τοῦ κτιρίου καὶ τῶν μωσαϊκῶν αὐτοῦ καὶ δὴ καὶ περὶ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ὑπὲρ τὴν ἐσωτερικὴν θύραν, ἧς ἐδημοσίευσεν πρῶτος τὴν ὀρθὴν συμπλήρωσιν.

Μετὰ πάροδον δὲ ἱκανοῦ χρόνου ὁ Γ. Λαμπάκης ἐδημοσίευσεν σύντομόν τινα περιγραφὴν τοῦ ναοῦ ἐν τῷ Γ' Δελτίῳ τῆς Χριστ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας σελ. 73 καὶ τῷ *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce* σελ. 40. Πλὴν δὲ τῶν ἀνωτέρω, εἰδήσεις περὶ τοῦ ναοῦ εὗρηται ἐγκατεσπαρμέναι εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Diehl⁹, τοῦ Wulff¹⁰ καὶ τοῦ Millet¹¹. Τέλος θαυμασίας φωτογραφίας τοῦ τε ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μνημείου παρέσχεν ἐσχάτως ἡ Messbildanstalt τοῦ Βερολίνου.

Καὶ αὗται μὲν εἶνε αἱ πληροφορίαι τῶν νεωτέρων περιηγητῶν καὶ τῶν ἀρχαιολόγων. Ἐχομεν ὅμως καὶ τινα παλαιότεραν μνείαν τοῦ ναοῦ, διασωθεῖσαν ἐν χειρογράφῳ τοῦ 16^{ου} μ. Χ. αἰῶνος, δημοσιευθέντι ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου

¹ Travels in northern Greece 1835 I 204.

² Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Leake ἐπίσκοπος Ἀρτης ἦτο Ἰγνάτιος ὁ Β'. Ὅρα Σεραφεῖμ Δοκίμιον 123, Leake ἔ. ἀ. 202.

³ Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου 1856 Α' 113, Β' 22.

⁴ Geschichte Griechenlands ἐν Ersch und Gruber Encyklopädie 1867 τόμ. 85, 429.

⁵ Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου 127, Γρατιανὸς Ζώρξης 1870, 231.

⁶ The Latins in the Levant. London 1908 250, Ἑλλην. μετάφρ. Λάμπρου 1909, 358.

⁷ Νέος Ἑλληνομνήμων 2, 297.

⁸ Iz Rumelij Πετρούπολις 1886 464 ἔ.

⁹ Manuel d'art byzantin 1910.

¹⁰ Altchristliche und byzantinische Kunst. 1913. Das Katholikon von Hosios Lukas Baukunst II, 2.

¹¹ L'école grecque dans l'architecture byzantine 1916.

Κ. Σάθα¹. Εἶνε δὲ τοῦτο σιγίλλιδες γράμμα τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β' πρὸς τινὰ ἐν Ἀρτῇ μονήν, τεκμήριον σπουδαῖον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ναοῦ. Τὸ πολύτιμον τοῦτο ἔγγραφο ἀναδημοσιεύω ὁλόκληρον ἐνταῦθα.

Γράμμα σιγίλλιδες εἰς μετόχιον ἐν Ἀρτῇ
Ἱερεμίου Πατριάρχου.

«Οὐ μόνον χρήσιμον ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖον, τὰ κρεῖττονα καὶ καλλίτερα προτιμᾶσθαι τῶν ἐλαττόνων, καὶ φροντίζειν εἰ δυνατόν ἐστι συνίστασθαι καὶ συντηρεῖσθαι ἑκάτερα τοῦτο καὶ γὰρ ὑπὲρ πάντας καὶ Θεὸς χαίρει καὶ ἀποδέχεται, πρὸς δὲ καὶ ἄνθρωποι ὑπερβαλλόντως ἐπαί-
νου ἄξιον κρίνουσι. Ἐπεὶ τοίνυν οἱ ἐν τῇ θείᾳ καὶ σεβασμιωτάτῃ καὶ βασιλικῇ καὶ πατριαρχικῇ μονῇ τῆς Παναγίας Μ. . . . τῇ κειμένῃ κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσης τῆς ἐν τῇ Ἀρτῇ πολιτείας ἐνασκούμενοι ὁσιώτατοι ἱερομόναχοι καὶ γέροντες ὁρῶντες τὴν μὲν ἑαυτῶν ταύτην μονὴν αὐξανομένην θεοῦ χάριτι, καὶ κτήμασι καὶ πράγμασιν ὅτι πλείστοις πλουτοῦσαν καὶ δυναμένην ἐπαρκεῖν καὶ ἐτέροις πολλοῖς δεομένοις ἐλέους, τὴν δὲ Παρηγορήτισσαν καὶ αὐτὴν οὖσαν πατριαρχικὴν μονήν, δεομένην κηδεμονίας προσηκούσης, ἅτε τῇ καιρικῇ ἀνωμαλίᾳ εἰς ἐλάττωσιν παντελῇ καταντήσασαν, ἠξίωσαν ἐγγράφῳ τῇ ἡμῶν μετριότητι, ὥστε προσηλωθῆναι τῇ σεβασμῇ καὶ πατριαρχικῇ μονῇ τούτων τῆς Παναγίας Μ. . . . τὴν εἰρημένην Παρηγορήτισσαν καὶ εἶνε καὶ λέγεσθαι μετόχιον αὐτῆς καὶ διοικεῖσθαι καὶ διεξάγεσθαι διὰ παντός παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἐκεῖσε ἐνασκουμένων εὐλαβεστάτων γερόντων καὶ μοναχῶν τούτου χάριν καὶ ἡ μετριότης ἡμῶν τὴν τοιαύτην αἴτησιν ἀποδεξαμένη ὥς εὖλογον, ἀποφαίνεται καὶ παρακελεύεται ἐν ἀγίῳ πνεύματι διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς σιγίλλιδους γράμματος, ἵνα τὸ εἰρημένον πατριαρχικὸν σταυροπήγιον τὸ λεγόμενον Παρηγορήτισσα εἴῃ ὑπὸ τὴν διοίκησιν καὶ σκέπην καὶ κυβέρνησιν τῆς πατριαρχικῆς μονῆς τῆς Παναγίας Μ. . . . τῆς εὐρισκομένης κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσης καὶ ὀνομάζεται μετόχιον αὐτῆς εἰς αἰῶνας τοὺς πάντας ἔχοντος ἄδειαν τοῦ ἐκεῖσε ὁσιωτάτου ἡγουμένου ἱερέα ἀκατάγνωστον εἰσαγαγεῖν ἐν αὐτῇ, ὥστε ἱεουργεῖν καὶ ψάλλειν τῷ Θεῷ, οὐ μὴν δὲ διανυκτερεύειν ἐκεῖσε ἢ καθεύδειν ὅλως ἐν τοῖς ἐνδον κελλίοις ἐν οἷς μοναχαὶ εὐρίσκονται τοῦτο γὰρ ἀπαίσιον καὶ παρὰ κανόνας κρίνομεν καὶ τὸν παραβαίνοντα ἀφορισμῷ ἄλύτῳ καὶ αἰωνίῳ καθυποβάλλομεν. ἔτι δὲ διορίζομεθα μηδένα τῶν ἀπὸ μακρὰν καὶ τοῦ κατὰ τόπον ἀρχιερέως Ναυπάκτου καὶ Ἀρτῆς τολμᾶν ὀψέποτε ἐναντιωθῆναι περὶ τούτου ἢ ἀκλήτως εἰσελθεῖν ἐν αὐτῇ καὶ θέλειν διακρίνειν ἀμετόχως ἢ ἀφαρπάζειν τι τῶν ἀφιερωμένων τῇ μονῇ ταύτῃ κτημάτων τε καὶ πραγμάτων, ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀφορισμῷ ἀπὸ Θεοῦ. Ὅθεν. . . .»

Ἐκ τοῦ ὡς ἄνω ἐγγράφου διδασκόμεθα, 1^{ον} ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παρηγορητίσσης² ἀπετέλει τὸ καθολικὸν μονῆς καὶ δὴ σταυροπηγιακῆς, οἶαι εἶνε αἱ πλείους τῶν μονῶν τῆς Ἀρτῆς, 2^{ον} ὅτι ἡ μονὴ τῆς Παρηγορητίσσης ἦτο γυναι-

¹ Βιογραφικὸν σχεδιάσμα Ἱερεμίου τοῦ Β', 1879, 187.

² Τὸ σιγίλλιον μᾶς διδάσκει ἐπίσης καὶ τὴν ὁρθὴν τοῦ ναοῦ προσωνυμίαν «Παρηγορήτισσα» καὶ οὐχὶ Παρηγορήτρια ἢ Παρηγορηθεῖσα (!) ὡς μετέφρασαν ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον ἀμαθεῖς τινες «λόγιοι», θέλοντες ν' ἀγνοῶσι, ὅτι παρὰ τῷ λαῷ τῆς Ἀρτῆς ἡ ἐκκλησία φέρεται πάντοτε ὡς Παρηγορήτ'σα ἢ Παρίορήτ'σα, ἀλλ' οὐδέποτε Παρηγορήτρα. Ἀλλως τε καθ' αὐτὸ βυζαντινὴ εἶνε ἡ κατάληξις -ισσα καὶ οὐχὶ ἡ -τρια.

κεία, 3^{ον} ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἐξαπελύθη τὸ σιγίλλιον (1572~1594) ἡ Παρηγορήτισσα περιελθοῦσα εἰς ἐρήμωσιν καὶ πτωχείαν προσηρτήθη ὡς μετόχιον τῆς μονῆς τῆς Παναγίας Μ., «τῆς κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσης» ἥτοι τῆς ἡμερον γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα Κάτω Παναγιά.

Εἰς συμπλήρωσιν τῶν περὶ τοῦ μνημείου πληροφοριῶν παραθέτω ἐνταῦθα καὶ τὴν περὶ αὐτοῦ παρὰ τοῖς κατοίκοις ὑπάρχουσαν παράδοσιν, ἐρανιζόμενος αὐτὴν ἐκ τοῦ περὶ παραδόσεων τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ συγγράμματος τοῦ καθηγ. Ν. Πολίτου (I, 119), ἐνθα κατεχωρίσθη ὡς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀρτῇ καταγράφαντος αὐτὴν λογίου Α. Τραυλαντώνη¹.

«Τὴν ἐκκλησίαν τὴν Παρηγορίτ'σα τὴν εἶχε σχεδιάσῃ ἓνας μέγας τεχνίτης τοῦ καιροῦ αἰνουν' ἐδῶ καὶ χίλια χρόνια σὰς λέω τώρα. Τολοιπὸν αὐτὸς ὁ μηχανικὸς ἀφ' οὗ ἐδῶκε ὁ σχέδιο, τὸν προσκάλεσαν ὅς ἄλλο μέρος νὰ φκειάσῃ κάτι ἄλλο, παλάτι, ἐκκλησία, σπίτι, υλακή, ἃς εἶνε δὲν μᾶς μέλει. Ἐπῆγε λοιπὸν καὶ ἄφησε ὅς τὸ ποδάρι του τὸ μαθητὴ του, ὃν πρῶτο ψυχογιό του. Αὐτὸς ὁ ψυχογιός του ἦταν ἓνα ἔξυπνο παιδί καὶ καλὸ ἐπῆρε τὸ σχέδιο τοῦ μάστορά του, μὰ ἔβαλε ἐπιμέλεια πολλὴ καὶ μὲ τὴν ἔξυπνάδα του κατάρθωσε νὰ φκειάσῃ τὴν ἐκκλησίαν καλύτερην ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ μάστορά του. Ἐρχεται λοιπὸν ὁ μάστορας, σὰν ἐσκόλασε ἐκείνη τὴν ἄλλην δουλειά, καὶ τὸν βρίσκει «Τὴ σκόλασες, γιέ μου, τὴν παρηγορίτ'σα; — Τὴ σκόλασα, μάστορα, καὶ τὴν ἔφκειασα καλύτερην ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς ἀφενῆς σου, καυχήθηκε τὸ παιδί, καὶ πάμε νὰ τὴν ἰδῆς. — Πάμε, λέει κι' ὁ μάστορας. Ἐρχονται, τὴ βλέπουν. Ἀλήθεια ἦτανε καλύτερην ἀπὸ τὸ σχέδιο. Τότε ὁ παγκάκιστος ποῦ βάνει τὰ ἀνδὰλα ὅς τὸν κόσμον καὶ τοῖς ἁμαρτίαις, ἐφτόνησε καὶ βάνει ζήλια ὅς τὴν ψυχὴ τοῦ ἱστορα. «Μπα! εἶπε, μέσα του, πῶς αὐτὸ τὸ παιδί ἀπὸ τώρα νὰ με περᾷ ἐμένα! Τότες ὡς τολοιπὸς δὲν εἶμαι τίποτε, κατάλαβες». Καὶ μιὰ σατανικὴ ἰδέα μπῆκε ὅς τὸ μυαλὸ τοῦ ἱστορα.

«Ἀλήθεια, τοῦ λέει, παιδί μου, τὴν ἔφκειασες καλύτερην ἀπὸ μένα τὴν ἐκκλησίαν, καὶ ζήσης θὰ γίνῃς ἓνας μέγας τεχνίτης; μὰ τούτῃ ἐδῶ τὴν κόωχὴ μοῦ φαίνεται πῶς δὲν ν' ἔχεις τόσο ἴσια; σὰν νὰ στραβοφέρνῃ ψίχα. — Ποιά; λέει τὸ παιδί πῶς στραβοφέρνῃ. Για ἔλα δῶ ἀπάνω νὰ τὴν ἰδῆς καλύτερα». Ἀνεβαίνουν καὶ οἱ δυὸ ψηλὰ σὲ μιὰ κόωχῃ. Ἰκύψε, τοῦ λέει ὁ μάστορας, σκύψε νὰ ἰδῆς πῶς στραβοφέρνῃ. Σκύφτει τὸ παιδί. Μιὰ χειρὶ ὁ μάστορας, τὸ ρήχνει μὰ κύτταξε ὁ θεός, μεγάλη ἡ χάρι του, πῶς ἤθελε νὰ δώσῃ ἡ παράδειγμα ὅς τὸν ἄνθρωπον, καθὼς γλύστρησε τὸ παιδί, ἀρπάχτηκε ἀπὸ τὸ μάστορα τὴ στιγμὴ καὶ ὅς τὴ στιγμὴ τὸν σέρνει μαζί του καὶ πέφτουν μαζί καὶ οἱ δυὸ καὶ σπαρρουν καὶ σκοτώνονται καὶ γίνονται ἐκεῖνα τὰ λιθάρια ποῦ φαίνονται κάτω σὰν καμπούς; ἐκεῖνο τὸ μεγάλο εἶν' ὁ μάστορας καὶ τὸ μικρὸ εἶν' ὁ κάλφας του».

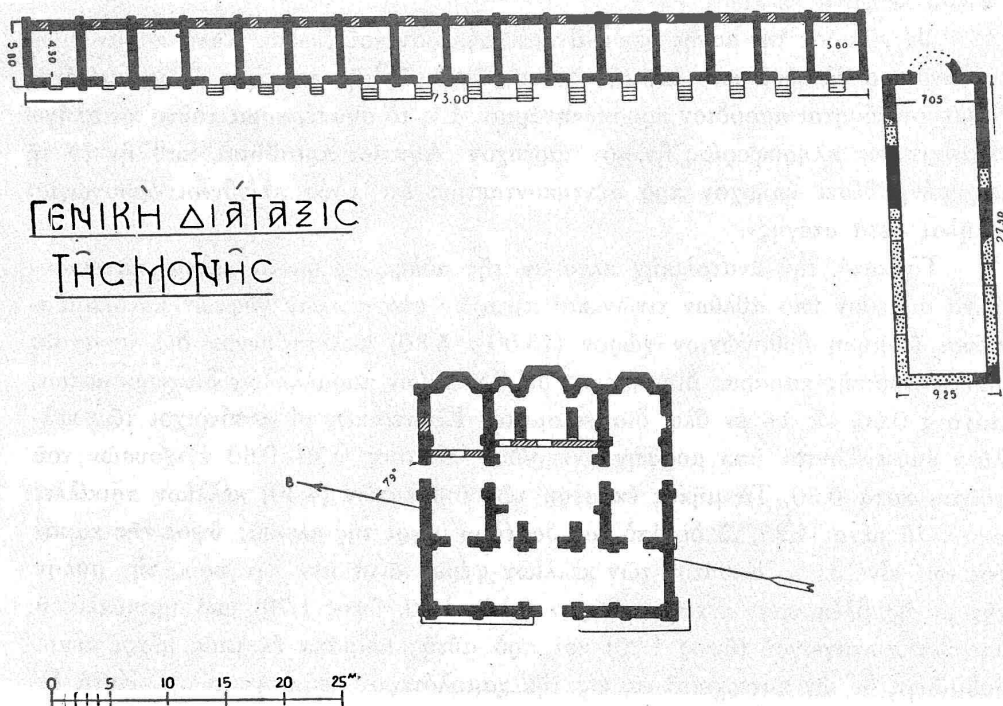
Τὰ λιθάρια τῆς παραδόσεως εὐρίσκονται πράγματι κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ. Ὡς πρὸς δὲ τὸν μῦθον τοῦ μάστορα καὶ τοῦ κάλφα του, οὗτος λέγε-
μετ' ἐλαφρῶν παραλλαγῶν καὶ περὶ ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν ὡς π. χ. τοῦ

¹ «Ἑστία» 1895 σελ. 116.

Χώνικα, Μέρμπακα καὶ Ἀγ. Μονῆς (Λαμπρινίδου Ναυπλία 1898, 53 ἐ., Struck AM 1909 234) κλπ. Ταῦτα εἶνε τὰ μόνα στοιχεῖα, ἅτινα γνωρίζομεν ἐκ πληροφοριῶν. Τὰ δὲ λοιπὰ θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτοῦ τοῦ μνημείου, εἰς οὗ τὴν ἐξέτασιν ἤδη μεταβαίνομεν.

ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ ἸΡΤΗΣ

Εἰκ. 1.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΜΕΡΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

α') Τὰ κελλία.

Τῆς μονῆς τῆς Παρηγορητίσσης περισφύζονται σήμερον τὰ τρία οὐσιώδη στοιχεῖα: τὸ καθολικόν, τὰ κελλία καὶ ἡ τράπεζα ἢ ἐστιατόριον (Εἰκ. 1). Εἶνε δὲ καὶ ἐνταῦθα τὰ στοιχεῖα ταῦτα διατεταγμένα κατὰ τὸ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἐπικρατῆσαν σχέδιον¹, καθ' ὃ τὰ μὲν κελλία καὶ ἡ τράπεζα τοποθετοῦνται κατὰ τὰς πλευρὰς τετραγώνου περιοχῆς, ὃ δὲ ναός, τὸ

¹ Lenoir Architecture monastique I 46 - 47.

καθολικόν, ιδρύεται ἐν τῷ μέσῳ, ἀποτελῶν οὕτω τὸ τοπικὸν ἅμα καὶ πνευματικὸν κέντρον τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος.

Κελλία ἐν τῇ μονῇ τῆς Παρηγορητίσσης διατηροῦνται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν μόνον πλευρὰν τῆς περιοχῆς (Εἰκ. 1). Δὲν εἶνε ὁμῶς ἀπίθανος καὶ ἡ κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν ὑπαρξίς τοιούτων κατεδαφισθέντων ἀργότερον, ὅτε ἡ νέα πόλις ἐπεξετάθη μέχρι τῆς μονῆς. Κατὰ δὲ τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν, ἥς μέγα μέρος καταλαμβάνει, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὸ ἐστιατόριον, δὲν ἡδυνήθη νὰ διακρίνω λείψανα κελλίων.

Ἡ εἴσοδος τῆς μονῆς δὲν φαίνεται σήμερον ποῦ ἔκειτο. Κατὰ πᾶσαν ὁμῶς πιθανότητα θὰ εὕρισκετο ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς περιοχῆς, ἴσως ἐκεῖ ἔνθα σήμερον εὔρηται παρόδιον προσκυνητᾶριον. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο καταλήγω κατόπιν τῆς πληροφορίας ἣν μοι παρέσχον Ἀρταῖοι πρεσβῦται, καθ' ἣν ἐν τῇ εἰρημένῃ θέσει ὑπῆρχον πρὸ πεντηκονταετίας ἔτι «δύο πλίνθινοι ὀρθογώνιοι στῆλαι μετὰ στέγης».

Τὰ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς σφζόμενα κελλία κατοικοῦμενα σήμερον ὑπὸ ἀθλίων τινῶν καὶ πιναρῶν οἰκογενειῶν γύφτων καταλαμβάνουσι ἐπιμήκη ὀρθογώνιον χώρον (73.00×5.80) καλυπτόμενον διὰ συνεχοῦς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας διηρημένης δι' ἐγκαρσίων παραλλήλων διαχωρισμάτων, πάχους 0.60, εἰς 16 ἐν ὅλῳ διαμερίσματα. Ἐξωτερικῶς οἱ μεσότοιχοι τῶν κελλίων ἐμφανίζονται ὑπὸ μορφὴν ἀντηρίδων πλάτους 0.50-0.60 ἐξεχουσῶν τοῦ τοίχου κατὰ 0.30. Τὸ μήκος ἐκάστου τῶν ἰσοπλατῶν (4.30) κελλίων ποικίλλει ἀπὸ 3.75 μέχρι 4.25, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι τῆς κλειδὸς ὕψος τῆς καμάρας τῶν εἶνε 3.95. Ἐκαστον τῶν κελλίων φέρει κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς βλέπουσαν πλευρὰν θύραν (πλάτ. 1.00, ὕψος 1.70) μεθ' ἡμικυκλικοῦ ὑπερθεν φωταγωγοῦ (ὕψος 1.20) καὶ πρὸ αὐτῆς κλίμακα ἐκ μιᾶς μέχρι πέντε βαθμίδων, δι' ὧν κατέρχεται τις εἰς τὴν χαμηλότερον κειμένην αὐλήν. Κατὰ δὲ τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν πλευρὰν (ἀνατολικὴν) εἶχον τὰ κελλία ὀρθογώνια παράθυρα (πλάτ. 0.82) ἅτινα εἶνε μὲν σήμερον πάντα πεφραγμένα, εἶχον δ' ὁμῶς κατασκευασθῇ ἀρχικῶς, ὡς ἐμφαίνει ἡ ἐπιμελὴς καὶ διὰ μεγάλων λίθων ἐκτέλεσις τοῦ περιθωρίου τῶν. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν κελλίων συνίστανται ἐξ ὀρθογώνιων εὐμεγέθων ἄλλ' ἀνίσου μήκους λίθων (Εἰκ. 2) ἀμελῶς εἰργασμένων καὶ τοποθετημένων μετὰ πλίνθων παρεμβεβλημένων κατὰ τοὺς ἄρμους. Οἱ δὲ ὑπερθεν τῶν θυρῶν τοξωτοὶ φωταγωγοὶ εἶνε πάντες πλινθόχτιστοι.

β') Ἡ Τράπεζα.

Κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τῆς σειρᾶς τῶν κελλίων καὶ καθέτως πρὸς τὴν διεύθυνσιν αὐτῶν βαῖνον σφίζεται ἕτερον ἐπίμηκες οἰκοδόμημα (Εἰκ. 1) ὑψηλότερον αὐτὸ καὶ πολὺ ἐπιμελέστερον τῶν κελλίων ἐκτισμένον κατ' ἰσόδομον περὶ-

που σύστημα διὰ μεγάλων (μέχρι 1.15×0.45) λίθων μετὰ πλίνθων κατὰ τοὺς ἄρμους πολλάκις εἰς πλείονας τῆς μιᾶς στρώσεως τεθειμένων. Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, ἐκτεινόμενον ἄλλοτε ἀρκετὰ πρὸς νότον, κατεστράφη μὲν πάλαι κατὰ τὸ δυτικὸν αὐτοῦ ἥμισυ, συνεπληρώθη δ' ὅμως πάλιν ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ του σχεδίου διὰ ξηρολιθοδομῆς κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ χρησιμοποιεῖται ἔκτοτε ὡς χορτοβολών. Ἐκ τοῦ καταστραφέντος δυτικοῦ αὐτοῦ μέρους περιεσώθη μόνον

Εἰκ. 2. Ὅψις τῶν κελλίων καὶ τῆς τραπέζης ἀπὸ ΒΔ

τμήμα τι τῆς ΝΔ γωνίας, ὅπερ εἶνε εἰς ἡμᾶς λίαν χρήσιμον πρὸς ὁρισμὸν τοῦ μήκους τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου (27.30). Ἐκ δὲ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ σφζομένου ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ κτιρίου κάλλιον διατηρεῖται ἡ νοτία. Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς μάλιστα ταύτης εὑρεται καὶ μεγάλη τοξωτὴ θύρα (πλάτ. 1.85, ὕψ. 2.45) ἧς ὁ ἄξων ἀπέχει τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ κτιρίου 9.10· ἐπειδὴ δ' ἡ ὑπόστασις αὕτη ἰσοῦται ἀκριβῶς πρὸς τὸ τρίτον τοῦ ὅλου μήκους τοῦ κτιρίου (27.30) εὐλογον εἶνε νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ σφζομένη θύρα ἐτέθη συμμετρικῶς πρὸς ἄλλην εὗρισκομένην κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ κτιρίου λίαν δὲ χρήσιμον οὖσαν πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ μακροῦ τούτου κτίσματος.

Ἰχνη τοξωτῆς θύρας φαίνονται καὶ ἐπὶ τῆς Β πλευρᾶς τοῦ κτιρίου, ἣτις βλέπει πρὸς τὴν αὐλήν. Ταῦτα ὁμως δὲν εἶνε τόσο σαφῆ, διότι ἡ παλαιὰ θύρα ἔχει νῦν ἐν μέρει καταρρεύσει καὶ ἐν μέρει ἀντικατασταθῇ ὑπὸ νεωτέρας. Πάντως ὁμως βέβαιον εἶνε ὅτι ἡ βόρειος θύρα δὲν ἀντεστοίχει κατ' ἄξονα πρὸς τὴν νοτίαν, διότι ἄρχεται ἀνατολικώτερον ἐκείνης. Φαίνεται δ' ὡς ἐκ τούτου πιθανότερα ἢ ὑπόθεσις ὑπάρξεως τριῶν θυρῶν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν ἀντὶ τῶν δύο, αἷς θὰ εἶχε ἡ νοτία (ὄρα εἰκ. 1).

Τέλος κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἐξεταζομένου κτιρίου, ἣτις συνέχεται σήμερον πρὸς νεώτερον οἰκίσκον, σφίζεται ἐν τῷ μέσῳ, λίαν εὐδιάκριτος ἔσθθεν, ἡ ἀρχὴ ἡμικυλινδρικῆς κόγχης διαμέτρου 3.60 καταληγούσης ἄνω εἰς τεταρτοσφαίριον. Τῆς κόγχης ταύτης ἀνεῦρον καὶ ἐξωτερικῶς σαφέστατα τὰ λείψανα τῶν κυκλοτερῶν θεμελίων, δι' ὧν συμπληροῦται τὸ ἡμικύκλιον. Τὸ ὅλον κτίριον ἐστεγάζετο διὰ μεγάλης ἡμικυλινδρικῆς καμάρας ἀνοίγματος 7.05 ἣτις ἔχει μὲν σήμερον καταπέσει, διασφίξει δ' ὁμως ἐνιαχοῦ τμήματα τῶν γεννήσεων αὐτῆς μαρτυροῦντα ἀσφαλῶς περὶ πάλαι ὑπάρξεώς της, ἣν ἄλλως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν καὶ ἐκ τοῦ μεγάλου σχετικῶς πάχους (1.10) τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κτιρίου.

Τὸ ὑπ' ὀψει κτίσμα ἀναφέρει ἐν τῷ Δοκιμῷ του (σελ. 146) χωρὶς ὁμως καὶ νὰ τὸ περιγράψῃ Σεραφεῖμ ὁ Βυζάντιος, ὑπολαμβάνων αὐτὸ ὡς παρεκκλήσιον. Ἡ ὑπόθεσις ὁμως αὕτη μοὶ φαίνεται ἀτυχής. Πρῶτον μὲν διότι τὸ ἐν λόγῳ κτίριον δὲν ἔχει παράθυρα, τουλάχιστον κατὰ τὸ σφζόμενον ἀνατολικὸν αὐτοῦ ἡμῖς δεύτερον διότι εἶνε ἐσωτερικῶς τελείως ἀκόσμητον καὶ τρίτον διότι οὐδεμία ἀνάγκη ὑπῆρχεν ἰδρύσεως τοσοῦτον μακροῦ παρεκκλησίου (μῆκ. 27.30) ἐντὸς μονῆς περιλαμβανούσης ναὸν εὐρυχωρότατον καὶ δὴ περιέχοντα ἐν ἑαυτῷ 4 ἄλλα παρεκκλήσια.

Πολὺ εὐλογώτερον εἶνε νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ἐν λόγῳ κτίσμα ἐχρησίμευεν ὡς ἐστιατόριον τῶν μοναχῶν. Τὴν ὑπόθεσιν δὲ ταύτην ἐνισχύει οὐ μόνον τὸ σχῆμα τοῦ κτιρίου¹ ἀλλὰ καὶ αἱ διαστάσεις αὐτοῦ καὶ ἡ πρὸς ἀνατολὰς ὑπαρξίς μιᾶς καὶ μόνης κόγχης, ἣτις, ὡς γνωστόν, χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου. Καὶ αὕτη δὲ τέλος ἡ ἀπουσία παραθύρων συντρέχει ὑπὲρ τῆς ὑποθέ-

¹ Τὸ δι' ἀπλῆς καμάρας στεγαζόμενον ἐπίμηκες ὀρθογώνιον σχῆμα ἐστιατορίου διετηρήθη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων μέχρι τῶν ἐσχάτων βυζαντινῶν χρόνων καὶ μέχρι σήμερον. Καὶ ὅτε μὲν τὸ ὀρθογώνιον εἶνε ἀπλοῦν, ὡς ἐνταῦθα καὶ ὁσίῳ Λουκά (Schulz and Barnsley, *The monastery of St Luke in Phocis* 12), ὅτε δὲ φέρει ἐσωτερικᾶς ἀντηρίδας ὑποβασταζούσας τὰ ἐσωτερικὰ ἐνισχυτικὰ τόξα τῆς καμάρας ὡς ἐν Δαρφνίῳ (Millet, *Daphni* πίν. 2) καὶ Ἀθήναις (Ἀσκληπιδίου Ξυγγόπουλος Ἄρχ. Ἐφ. 1915, 70), ἄλλοτε δὲ πάλιν, ἀλλὰ σπανιώτερον, ἐλάμβανε τὸ σχῆμα ἀντεστραμμένου ταῦ ὡς τὸ τῆς Λαύρας ἐν Ἀγίῳ Ὁρει (Brockhaus *die Kunst in den Athos Klöstern* σελ. 34, Général De Beylié *L'habitation byzantine* Grenoble - Paris 1902, 66).

σεως ἡμῶν καθόσον καὶ ἄλλαι τράπεζαι ἄνωθεν μόνον τὸν φωτισμὸν ἐλάμβανον διὰ μέσου ὀρθογωνίων φεγγιτῶν ἀνοιγομένων κατὰ τὰ πλάγια τῆς κυλινδρικής καμάρας ὡς π. χ. ἐν τῷ ἐστιατορίῳ τῆς τρίτης περιόδου τῆς ἐν Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, τῷ τῆς Παναγίας τοῦ Βροντοχίου ἐν Μιστρά¹ καὶ τῷ τῆς Νέας Μονῆς Χίου.

Κελλία καὶ ἐστιατόριον ἂν μὴ εἶνε σύγχρονα θὰ εἶνε ἴσως κατὰ τι μεταγενέστερα τῆς κτίσεως τοῦ καθολικοῦ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὁποίου καὶ ἐρχόμεθα.

γ') Τὸ καθολικόν.

Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς κείμενον, ὡς ἐλέχθη, ἐν τῷ κέντρῳ τῆς τετραγώνου περιοχῆς, ἔχει ἐν συνόλῳ τὸ σχῆμα ὀγκώδους ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου φέροντος προσκεκολλημένας κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν πέντε τριπλεύρους ὑψηλὰς κόγχας, κατὰ δὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν ἕξ ἐν ὅλῳ τρούλλους — ἓνα μέγαν ὑψηλὰ ἐν τῷ κέντρῳ, τέσσαρας μικροτέρους δορυφόρους τοῦ κατὰ τὰς γωνίας καὶ ἓνα ἐλαφρὸν κιονοστήρικτον οὐρανίσκον ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Τὸ βαρὺ κυβικὸν σῶμα τοῦ κτιρίου χωρίζεται ἐξωτερικῶς εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας: Μίαν κατωτάτην (ὕψος 5.00) ἀμελῶς δι' ἀργῶν λίθων καὶ πλινθίων ἐκτισμένην καὶ δύο ἄλλας ἐπαλλήλους κανονικῶς κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον σύστημα ὠκοδομημένας καὶ διακοπτομένας ἑκατέραν ὑπὸ 13 ἐν ὅλῳ τοξωτῶν, διλόβων παραθύρων.

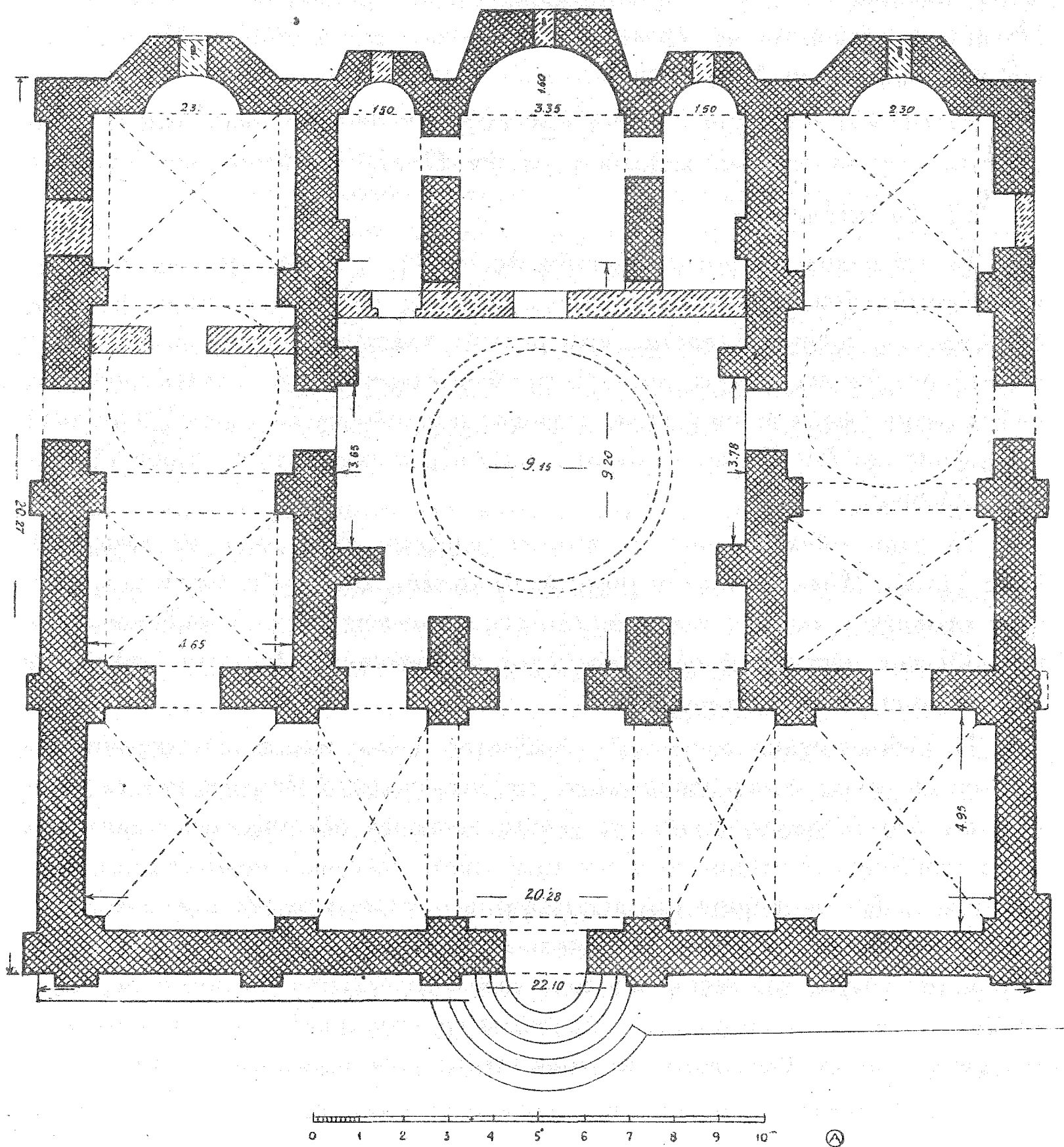
Τὸ κυβικὸν σχῆμα τοῦ κτιρίου, ὃ ἄξεστος τρόπος κατασκευῆς τῆς κατωτάτης αὐτοῦ ζώνης, ἀποτελούσης οἶονεὶ τὸ βάθρον του, ἢ ἐπιμελημένη τοιχοδομία τῶν δύο ἀνωτέρων ζωνῶν, αἱ μονότονοι σειραὶ τῶν τοξωτῶν παραθύρων, ἅτινα περιθέουσι τὸ κτίριον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, ἀνακαλοῦσιν ἐκ πρώτης ὄψεως εἰς τὴν μνήμην τοῦ παρατηρητοῦ συγγενῆ τινα τῆς πρώιμου ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως ἀνάκτορα. Πράγματι ἂν ἀφαιρέσῃ τις ἀπὸ τὴν Παρηγορήτισσαν τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ καὶ τοὺς τρούλλους, ἐκτείνῃ δὲ ἀρκούντως πρὸς τὰ ἔξω τὸ γεῖσον τοῦ κτιρίου, ἔχει ἐν βυζαντινῇ τεχνοτροπίᾳ αὐτὸ σχεδὸν τοῦτο τὸ σχέδιον τῶν ἐν Φλωρεντία παλατίων Medici (νῦν Riccardi) καὶ Strozzi².

Ἄλλ' ἢ ρηθεῖσα ὁμοιότης εἶνε μᾶλλον συμπτωματικὴ, ἀφ' οὗ ἰσχύει διὰ τὴν παροῦσαν μορφήν τοῦ κτιρίου, ἥτις ὁμως δὲν ἦτο καὶ τὸ πάλαι κατὰ πάντα ἢ αὐτῇ. Πράγματι προσεκτικωτέρα ἐξέτασις τοῦ οἰκοδομήματος πείθει ὅτι ἡ βάσις τοῦ ναοῦ δὲν ἦτο, ὅπως σήμερον, ἀπ' εὐθείας ὁρατὴ. Κτίσμα τι προτεθειμένον

¹ Millet, Monuments byz. de Mistra πίν. XVI, 2 XXVII, 4 ~ 7.

² Ὅρα εἰκόνα ἐν Handbuch der Architektur IV, 1 σελ. 177.

ἀπέκρυπτε τὴν ἀσχημίαν τῆς κατασκευῆς της. Τοῦτο πιστοποιεῖται ὄχι βεβαίως μόνον ἐκ τοῦ εὐτελεστεροῦ τρόπου οἰκοδομίας τῆς κάτω ζώνης διότι καὶ ἄλλα

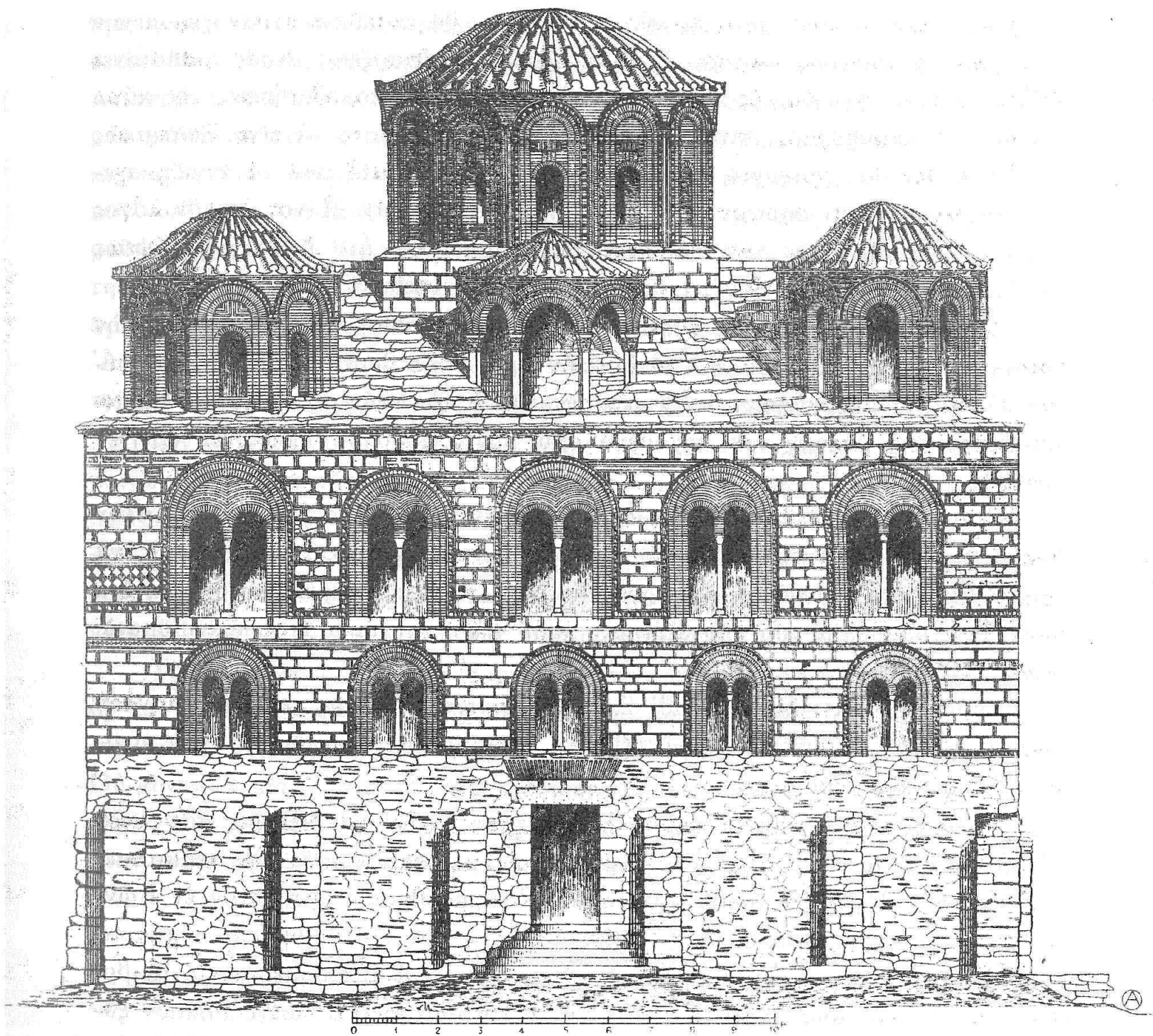

Εἰκ. 3. Κάτοψις τοῦ ἰσογείου.

τῆς αὐτῆς περιόδου κτίρια ἔχουσι τὸ κάτω αὐτῶν μέρος δι' ἀργῶν λίθων καὶ πλίνθων ὠκοδομημένον¹, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὴν βόρειον, τὴν δυτικὴν καὶ

¹ Π. χ. οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι τοῦ Λεονταρίου, ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιά, ἡ Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ Τεγέας, ὁ Ἅγιος Σώζων Γερακίου, τὸ Βροντόχιον τοῦ Μιστρᾶ κλπ.

μέρος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ὑπάρξεως 12 ἐν ὅλῳ παραστάδων ὀργανικῶς πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ συνδεδεμένων πλάτους 0.80-0.90, ἑξοχῆς 0.25 καὶ ὕψους διήκοντος μέχρι 1.50 μ. κάτωθεν τῆς ποδιᾶς τῶν κάτω παραθύρων.

Εἰκ. 4. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

Ποῖος ἦτο ὁ σκοπὸς τῶν παραστάδων τούτων; Ἀντηρίδες πρὸς ἐξουδετέρωσιν ὠθήσεων τῶν ἐσωτερικῶν θόλων δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἦσαν ἐπειδὴ οἱ βυζαντινοὶ κρύπτουσιν, ὥς γνωστόν, τὰς ἀντηρίδας ἐν τῷ ὄγκῳ τοῦ κτιρίου καὶ ἐπειδὴ ὄχι μόνον ἐλλείπουσι ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ,

ἀλλὰ καὶ δύο ἐξ αὐτῶν δὲν ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ σημεῖα ἐφαρμογῆς τῆς ὠθήσεως τῶν θόλων (ὄρα κάτωθι εἰκ. 3). Ἐπειδὴ δ' ἀφ' ἑτέρου αἱ ἐν λόγῳ παραστάδες εἶνε συμμετρικῶς καὶ εἰς κανονικὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις τοποθετημέναι, εὐλογον εἶνε νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐχρησίμευον ὡς στηλαὶ ἐδράσεως τῶν ζευκτῶν μονοκλινοῦς στέγης, ἥτις θὰ ἐκάλυπτε στοὰν φερομένην ὑπὸ ξυλίνων πιθανῶς κίωνων. Τὴν ὑπόθεσιν τῆς ὑπάρξεως στοᾶς καθιστάνει βεβαιότητα τὸ γεγονὸς τῆς εἰς τὸ μέγα ὕψος τῶν 4.50 τοποθετήσεως τῆς κάτω σειρᾶς τῶν παραθύρων, ἅτινα, ἂν ἡ κάτω ζώνη προώριστο νὰ εἶνε ἐξωτερικῶς ἐλευθέρᾳ, δὲν θὰ ἠνοιγόντο βεβαίως οὕτως ὥστε ἡ ἀντιτύξ των νὰ ἐγγίξῃ σχεδὸν ἐσωτερικῶς τὴν ὀροφὴν τοῦ νάρθηκος (ὄρα εἰκ. 23). Μόνος λοιπὸν λόγος τῆς εἰς τοσοῦτον ὕψος τοποθετήσεως τῶν παραθύρων ἦτο ἡ ἀνάγκη λήψεως φωτὸς ἀμέσου, οὗ τὴν εἴσοδον θὰ ἠμπόδιζε ἡ προτεθειμένη στοά.

Ὡς δ' ἐκ τῆς κατόψεως ἐμφαίνεται ἀντηρίδες ὑπάρχουσι μόνον κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ τὸ δυτικὸν ἡμισυ τῆς βορείου καὶ νοτίας· τούτου δ' ἔνεκα συμπεραίνομεν ὅτι ἡ στοὰ περιέβαλε τὸν ναὸν μόνον κατὰ τὸ δυτικὸν ἡμισυ τῆς βάσεώς του ἀρχομένη ἀπὸ τῶν πλευρικῶν θυρῶν, ἃς ἄφηνεν ἐλευθέρως.

Ποῖον ἦτο τὸ πλάτος τῆς στοᾶς ἀγνοοῦμεν, διότι ἄλλα λείψανά της πλὴν τῶν ἀντηρίδων δὲν περιεσώθησαν. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ πιθανότης νὰ προεβλέφθῃ μὲν ἡ στοὰ νὰ μὴ προέλαβε δὲ ν' ἀχθῇ εἰς πέρας, ὡς συνέβη διὰ τόσα ἄλλα σπουδαῖα τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ναοῦ μέρη (γυναικωνίτης, ἐπιχρίσματα, κλῖμαξ ἀνόδου κλπ.).

Σημειωτέον ἐν τέλει, ὅτι καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ σφίζεται χαμηλὸν κτιστὸν βάθρον, πεζούλι, χρησιμεῦον ἀναμφιβόλως πρὸς ἀνάπαυσιν τοῦ ἐκκλησιάσματος.

Στοαὶ ξύλιναι ἢ λίθιναι περιβάλλουσαι μίαν ἢ πλείονας πλευρὰς τῶν ναῶν παραλληλιζόμεναι δὲ κατὰ τε τὴν μορφήν καὶ τὸν σκοπὸν πρὸς τὴν περίστασιν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ναῶν φαίνεται ὅτι ἐφηρμόσθησαν τὸ πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Θεσσαλονίκῃ¹, ὅθεν ἡ χρῆσις των μετεδόθη ἀνὰ σύμπαντα τὸν βυζαντινὸν κόσμον, εὐχρηστοῦσι δ' αὖται μέχρι καὶ τῆς σήμερον εἰς τὰ βορειότερα τῆς Ἑλλάδος μέρη. Ἐν αὐτῇ τῇ Ἀρτῇ διατηρεῖται εἰσέτι παλαιὸν ξύλινον περιστύλιον ἐν τῷ ἐκείθεν τοῦ Ἀράχθου βυζαντινῷ ναῷ τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν².

Διὰ τῆς προσθήκης χαμηλῆς στοᾶς ἐμετριάζετο ὅπως οὖν ἡ βαρύτες τῆς

¹ Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine* 132.

² Περὶ τοῦ ναοῦ τούτου θὰ πραγματευθῶμεν προσεχῶς ἐν λεπτομερείᾳ.

ἐμφανίσεως τοῦ κτιρίου, ὅπερ ἐκέρδιζε δι' αὐτῆς οἶονεϊ πλατεῖαν τινὰ βάσιν καὶ ἐπλησίαζε περισσότερον τὴν πυραμιδοειδῆ μορφήν.

Ἐν τῇ κάτω ζώνῃ τοῦ ναοῦ εὐρίσκοντο πέντε ἐν ὄλῳ θύραι (ὄρα κάτοψιν εἰκ. 3): μία — ἡ καὶ κυρία εἰσοδος τοῦ ναοῦ — κατὰ τὴν δυτικὴν ὡς συνήθως πλευρὰν καὶ ἀνὰ δύο πλευρικαὶ ἐπὶ τῆς βορείου καὶ νοτίας. Ἐκ τῶν πλευρικῶν δὲ τούτων θυρῶν μία εἶνε σήμερον ἐν ἑκατέρᾳ τῶν πλευρῶν πεφραγμένη. Αἱ θύραι φέρουσιν ὡς ὑπέρθυρα ὄγκους μαρμαρίνους ὑποβαστάζοντας ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως ἀνακουφιστικῶν τόξων, τὴν ὑπερθεὶν λιθοδομήν, ἐξαιρέσει τοῦ τῆς κυρίας εἰσόδου, ὅπερ ὁμῶς λόγῳ ἐλλείψεως χώρου ἀνακουφίζεται οὐχὶ δι' ἡμικυκλικῶν ἀλλὰ διὰ τοῦ τόσον ἀγαπητοῦ εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ ἡμιμοῦντος ὀριζοντίου θόλου¹ (Εἰκ. 4). Τοιοῦτον εἶδος θόλου δὲν ἔτυχε νὰ παρατηρήσω μέχρι τοῦδε ἐν ἄλλῃ βυζαντινῇ κτιρίῳ εἰ μὴ μόνον διὰ πλίνθων μὲν ἐν τῇ παλαιοχριστιανικῇ βασιλικῇ τοῦ Μαξεντίου², διὰ λίθων δ' ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγ. Τίτου τῆς Κρητικῆς Γόρτυνος³. Ὁ ἐπίπεδος δὲ θόλος δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Choisy⁴ μεταξὺ τῶν ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν χρησιμοποιηθέντων εἰδῶν θόλων.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κάτω ζώνην τοῦ ναοῦ ἐκτισμένην, ὡς εἵπομεν, διὰ κοινῶν λίθων καὶ ἀτάκτως ἐν ἀφθόνῳ κονιάματι παρεμβεβλημένων τεμαχίων πλίνθων, αἱ δύο ἄνω ζῶναι τοῦ κτιρίου ὠκοδομήθησαν ἰσοδομικῶς κατὰ τὸν ἀπὸ τοῦ 10^{ου} μ. Χ. αἰῶνος ἐν κοινῇ χρήσει ἐν τῇ κυρίῳ Ἑλλάδι οἰκοδομικὸν τρόπον, καθ' ὃν ἕκαστος τῶν ὀρθογωνίων πωρολίθων περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου ἐκ πλίνθων δομουμένων διὰ παχέος κονιάματος⁵.

Τὸ ὕψος τῶν δόμων τῆς Παρηγορητίσσης δὲν εἶνε πανταχοῦ τὸ αὐτό, οὔτε δὲ καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῆς τοιχοδομίας ἄμεμπτος ὡς συμβαίνει εἰς ναοὺς τοῦ ΙΑ' μ. Χ. αἰῶνος (Καισαριανή, Δαφνί, Χριστιάνου, Ὁμορφή Ἐκκλησιά). Οὐ μόνον δὲ μεταξὺ τῶν διαφόρων δόμων παρατηροῦνται διαφοραὶ ὕψους ἀλλὰ καὶ ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἐνίῳτε σειρᾷ τὸ ὕψος τῶν λίθων μεταβάλλεται, μάλιστα ὅταν τοῦτο διακόπτεται ὑπὸ παραθύρων (βόρειος πλευρὰ εἰκ. 5). Τὰ ἐν τοιαύτῃ

¹ Ὅρα διὰ τὰ ρωμαϊκὰ παραδείγματα Durm *Baukunst der Etrusker und Römer*² 1905 τὰς εἰκόνας 234 - 243. Ἐπίπεδος θόλος εὑρεθῇ καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς Παρηγορητίσσης ὀπισθεν τῶν γοτθικῶν τοξυλίων, περὶ ὧν κατωτέρω θὰ εἵπομεν. (Ὅρα εἰκ. 34).

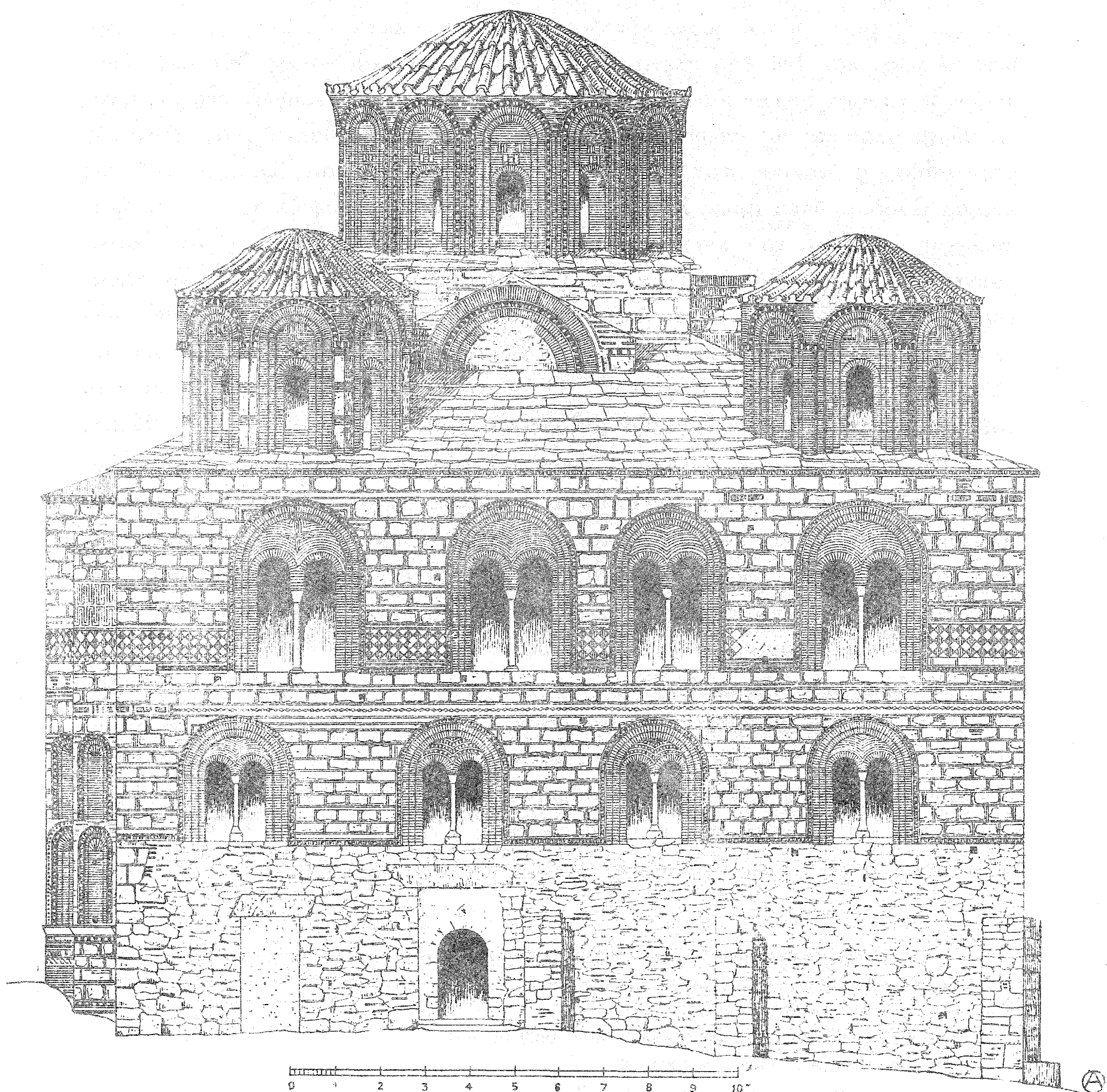
² Durm, *Baukunst der Etrusker und Römer*² 1905 εἰκ. 244.

³ Fyfe ἐν *Architectural review* 1907, 63.

⁴ *L'Art de bâtir chez les Byzantins* Paris 1883.

⁵ Ἡ ἰδέα τῆς διὰ πλαισίου περιβολῆς ἑκάστου λίθου δὲν πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς ἀποκλειστικῶς βυζαντινὴ ἐφεύρεσις ἀφ' ἧς τὴν βλέπομεν, ἐν σπέρματι βεβαίως, εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ ρωμαϊκὴν περιτένειαν καὶ τὰς πομπηϊανὰς ἀπομιμήσεις ἰσοδόμου τοιχοποιίας. Ἡ διαφορὰ εἶνε μόνον ὅτι τὸ πλαίσιον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶνε πάντοτε διαφόρου χρώματος καὶ διαφόρου ὕλης τοῦ λίθου ἐν περιβάλλει, ἐν ᾧ παρ' Ἑλλήσι καὶ Ρωμαίοις τὸ περιθώριον ἀποτελεῖ τμήμα ἀναπόσπαστον τοῦ ἐνεργουμένου λίθου.

περιπτώσει γεννώμενα κενὰ συμπληροῦνται τότε διὰ μιᾶς ἢ πλειόνων σειρῶν ὀριζοντίων πλίνθων. Ἴδιον δὲ χαρακτηριστικὸν ἐνταῦθα εἶνε ὅτι ἐν ᾧ κατὰ τοὺς

Εἰκ. 5. Βόρειος πλευρά.

ὀριζοντίους ἄρμους τίθεται ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ μία μόνον σειρά πλίνθων, κατὰ τοὺς κατακορύφους αἱ πλίνθοι τοποθετοῦνται ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ ζεύγη.

Εἰς ἀντιστάθμισμα τῆς ὑστερούσης κάπως τεχνικῆς τῶν τοίχων τῆς Παρηγορητίσσης παρουσιάζουσιν αἱ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων τῆς ποικιλίαν ἐν τῷ χρωματισμῷ καὶ τῇ διακοσμήσει, ἣν δὲν ἔχουσι τὰ πλεῖστα τῶν ἀμέμπτως μὲν ἀλλὰ κάπως μονοτόνως ἐκτισμένων κτιρίων τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Οὕτω ἐνταῦθα ἐκτὸς τῶν συνήθων ὀδοντωτῶν ταινιῶν, δι' ὧν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων αἱ ζῶναι καὶ στεφανοῦνται τὸ ὅλον κτίριον, παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν δόμων καὶ ἄλλαι τινὲς ταινίαι ἀποτελούμεναι εἴτε ἐκ μικρῶν ρομβοσχημῶν πλινθίων—κομβολογιῶν—ἢ ἐκ πλινθίων μεγάλων διαστάσεων 0.08×0.28 ἔναντι τῶν κοινῶν πάχους 0.035. Τὴν ὥραιότεραν ὁμῶς διακόσμησιν τῶν τοίχων ἀποτελεῖ πλατεῖα ζυφοφόρος ὕψους 0.70 εὐρισκομένη εἰς τὸ ὕψος τῶν ἄνω παραθύρων (Εἰκ. 5) καὶ ἐκτεινομένη καθ' ὅλην τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ, κατὰ μικρὸν τμήμα τῆς δυτικῆς καὶ κατὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς μέσης κόγχης τμήματα τοῦ ἱεροῦ. Τὴν ἐν λόγῳ ζυφοφόρον ἀπαρτίζουν πλακίδια ἐξ ὀπτῆς γῆς τετράγωνα, πλευρᾶς 0.12, χρώματος ἐναλλάξ κεραμίνου καὶ φαιοκυάνου, προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ κονιάματος καὶ τοποθετημένα οὕτως, ὥστε ἡ μία τῶν διαγώνιος νὰ ἴσταται κατακόρυφος, ἡ δὲ ἑτέρα νὰ βαίνει ὀριζοντίως.

Τοιαῦται διακοσμητικαὶ ζυφοφόροι ἦσαν φαίνεται πολὺ ἀγαπηταὶ εἰς τοὺς ἀρχιτέκτονας τοῦ δεσποτάτου· διότι ἀπαντῶσιν ὁμοίαι καὶ εἰς δύο ἄλλους ναοὺς: τὸν ἐν τῇ πόλει Ἀρτῆς Ἀγ. Βασίλειον¹ καὶ τὴν σύγχρονον πρὸς τὴν Παρηγορητίσσαν Παναγίαν Βελλᾶ παρὰ τὸ Βουργάρελι². Κατὰ τὸν Millet³ ὁ τύπος τοῦ ζατρκιοειδοῦς κοσμήματος ἦλθεν ἀπὸ βορρᾶ, διότι ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος εἰς τοὺς Ταξιάρχας καὶ τὴν Κουμπελίδεικην τῆς Καστοριᾶς, ὑστερώτερον δὲ καὶ εἰς τὸν Ἀγ. Κλήμεντα καὶ τὴν Ἀγ. Σοφίαν τῆς Ἀρχίδος.

Ἀπαράλλακτοι ζυφοφόροι σφζόμεναι μέχρι σήμερον ἐχρησιμοποιήθησαν ἤδη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἀπαρτισθεῖσαι κατ' ἀρχὰς μὲν ἐκ λίθων εἰσχωρούντων εἰς τὸ σῶμα τοῦ τοίχου (τὸ opus reticulatum τοῦ Βιτρούβιου II, 8) σπανιώτερον δὲ καὶ ἐκ πλινθίων διακοσμητικῶς μόνων ἐπικεκολλημένων ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων αὐτοκρατορικῶν ἰδίᾳ ἐπαύλεων⁴. Βραδύτερον τὴν χρῆσιν τοιούτων ζυφοφῶρων παρέλαβον παρὰ τῶν Ρωμαίων καὶ οἱ λαοὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης· διότι τὰς ἐπανευρίσκομεν κατὰ μὲν τὸν Ζ' αἰῶνα ἐν πύργῳ

¹ Lampakis Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce 49. Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' 80 Millet École Grecque εἰκ. 120.

² Ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Δούκα τῷ 1281 Σπυρ. Π. Λάμπρος ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι τόμ. 2 σελ. 297.

³ École Grecque 260.

⁴ Παραδείγματα. Ρώμη: Αὐτοκρατορικὰ ἀνάκτορα, ἑπαυλὶς Γορδιανοῦ, ἑπαυλὶς Ἀδριανοῦ. Ὀλυμπία: ἑπαυλὶς Νέρωνος.

τινὶ τῆς Κολωνίας¹ κατὰ δὲ τὸν Η' ἐν Cravant² τῆς Γαλλίας καὶ ἐν Lorsch τῆς Γερμανίας³, καὶ τέλος κατὰ τὸν ΙΑ' ἐν τῷ πύργῳ τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe⁴ παρὰ τὴν Ραβένναν. Ἐκ τῆς Δύσεως δὲ ἀργότερον διεδόθη ἡ χρῆσις των καὶ εἰς τὴν Βαλκανικὴν⁵. Ὡραῖον δὲ παράδειγμα τοιαύτης ζωοφόρου ἔχομεν, πλὴν τῶν μνημονευθέντων τῆς Καστοριάς καὶ τῆς Ἀχρίδος, ἐν τῷ λεγομένῳ ἀνακτόρῳ τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐν Κωνσταντινουπόλει⁶ (Tekfour Sarai) καὶ τῇ Παλαιᾷ Ἐπισκοπῇ Τεγέας.

Πολὺ πλουσιωτέρα τῶν λοιπῶν πλευρῶν καὶ εἰς κίνησιν καὶ εἰς διακόσμησιν εἶνε ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ. Δὲν ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα ὁδοντωταὶ σειραὶ χωρίζουσαι τὸ κτίριον εἰς ζώνας. Ἀπλῇ μόνον ταινία μαρμαρίνη τοῦ γνωστοῦ λοξοτμῆ του τύπου χωρίζει χαμηλὴν τινα βάσιν ἀπὸ τοῦ ὑπερθεῖν κτιρίου (Εἰκ. 6). Πέντε ἀνισοπλατεῖς καὶ ἀνισοῦψεῖς⁷ καὶ ἀνισον ἐξέχουσιν τοῦ τοίχου κόγχαι κοσμούμεναι διὰ ποικίλων πλινθίνων κοσμημάτων, διακοπτόντων τὴν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς στέγης ισόδομον τοιχοποιίαν, προσδίδουσι διὰ τῶν ἀνομοίως φωτιζομένων παρειῶν των καὶ διὰ τῶν σκιῶν, ὥς ρίπτουσι ἐπὶ τῶν μεταξὺ καταλειπομένων στενῶν λωρίδων μεγάλην κίνησιν καὶ γραφικότητα. Μόνον δ' ἴσως ποιά τις ἀσυμμετρία περὶ τὴν τοποθέτησιν ἐνίων μελῶν καὶ κοσμημάτων μετριάζει κατὰ τι τὴν ἐντύπωσιν ἁρμονίας τοῦ συνόλου. Ἀτυχῆς ἐν παραδείγματι πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ τοποθέτησις τῶν ἄνω παραθύρων τῶν ἄκρων κογχῶν καὶ τῆς ζατρικιοειδοῦς ζωοφόρου εἰς διάφορα ἐκατέρωθεν τῆς μεσαίας κόγχης ὕψη⁸.

Ἐκ τῶν πλινθίνων κοσμημάτων τοῦ ἱεροῦ, ρόμβων, ζητοειδῶν, πριονωτῶν⁹ καὶ ἄλλων ἄξιος ἰδιαίτερας μνείας εἶνε διπλοῦς μαϊάνδρος σχηματίζων οἰονεὶ σειρὰν σταυρῶν. Τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο κόσμημα εὗρηται διπλοῦν μὲν πάλιν ἐν Ἀρτῇ ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ ἐν Κιρκιζάταις ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Ροδιάς, ἀπλοῦν δὲ πολλαχοῦ.

¹ Essenwein, Die Ausgänge der klassischen Baukunst Darmstadt 1886. H. A II, 3.

² A. de Caumont, Bulletin monumental.

³ Jackson Byzantine and romanesque architecture II, σελ. 6 εἰκ. 65.

⁴ Holzinger Altchristliche und byzantinische Baukunst 1909 εἰκ. 84.

⁵ Κατὰ τὸν Strzygowski (Ztschr. f. Gesch. d. Arch. 1907, 6) αἱ πῆλιναι ἐπενδύσεις τοίχων εἶνε Ἀσιατικῆς καταγωγῆς.

⁶ Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst πίν. XXVI.

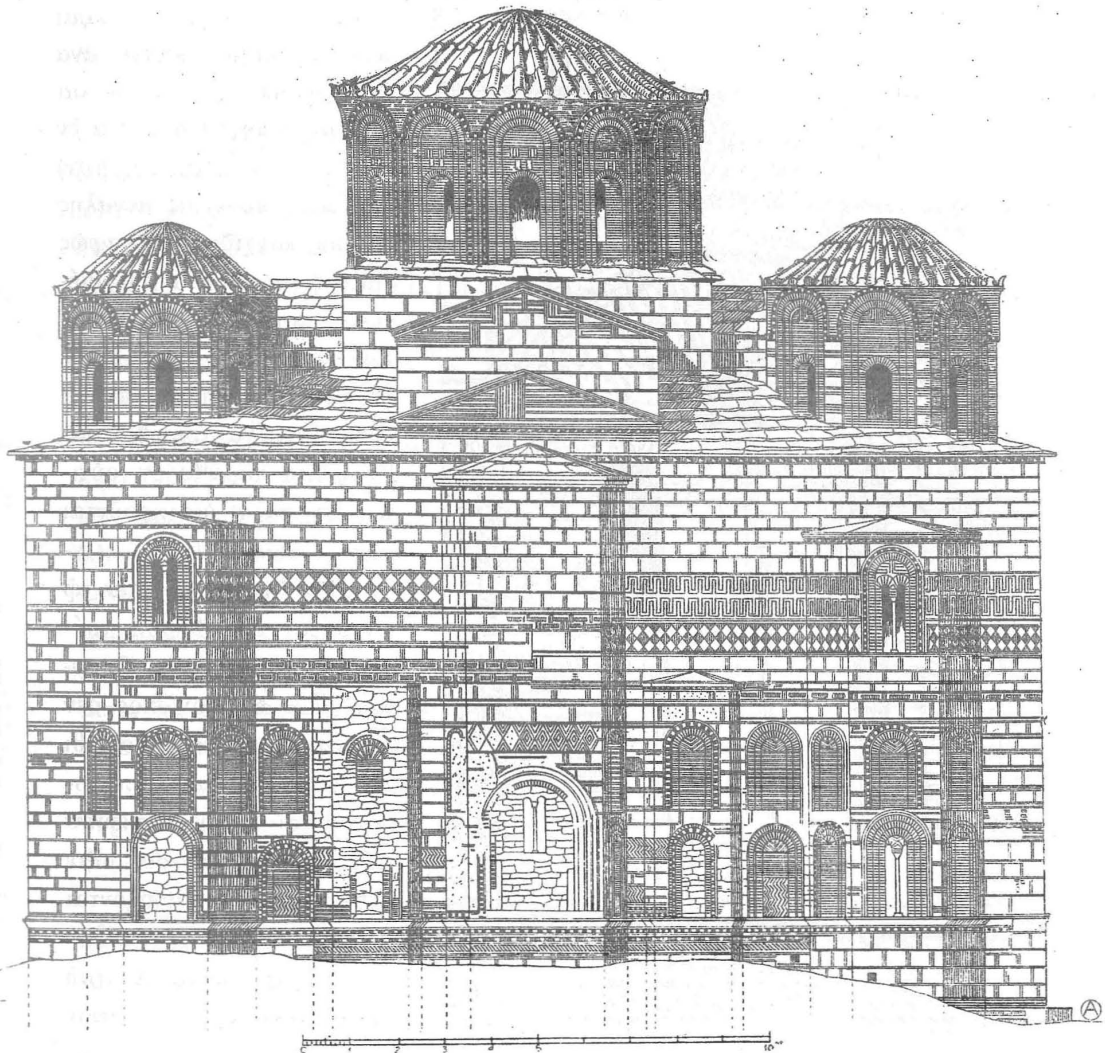
⁷ Ἐκ τῶν πέντε κογχῶν αἱ μὲν τρεῖς διήκουν καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ ὕψος τοῦ κτιρίου, δύο δὲ — αἱ ἐκατέρωθεν τῆς μέσης — εἶνε πολὺ χαμηλότεραι τῶν λοιπῶν (ὕψος ὑπὲρ τὴν ζώνην 5.10 μ.).

⁸ Ἡ λίαν αἰσθητὴ αὕτη ἀκανονιστία (διαφορὰ ὕψους 0.85 μ.) διέφυγε μετ' ἄλλων τὸν ζωγραφήσαντα τὸ ἱερὸν καλλιτέχνην ἀρχιτέκτονα P. Guidetti, ὅστις ἐν τῇ εἰκόνι του ἀπλοποιήσας τὰ πράγματα ἐτοποθέτησε παράθυρα καὶ κοσμήματα (προσέθηκε μάλιστα καὶ ἀνύπαρκτα) συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος. Ὅρα Salons d'Architecture 1910 σελ. 71.

⁹ Κατὰ λάθος γράφει ὁ κ. Millet ὅτι τὸ κόσμημα τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῇ Παρηγορητίσῃ (École 260) ἐν ᾧ κοσμεῖ σειρὰν ὅλην ὑπὸ τὴν ζώνην τῆς μεσαίας κόγχης καὶ τῶν δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς. Ὅρα εἰκ. 7.

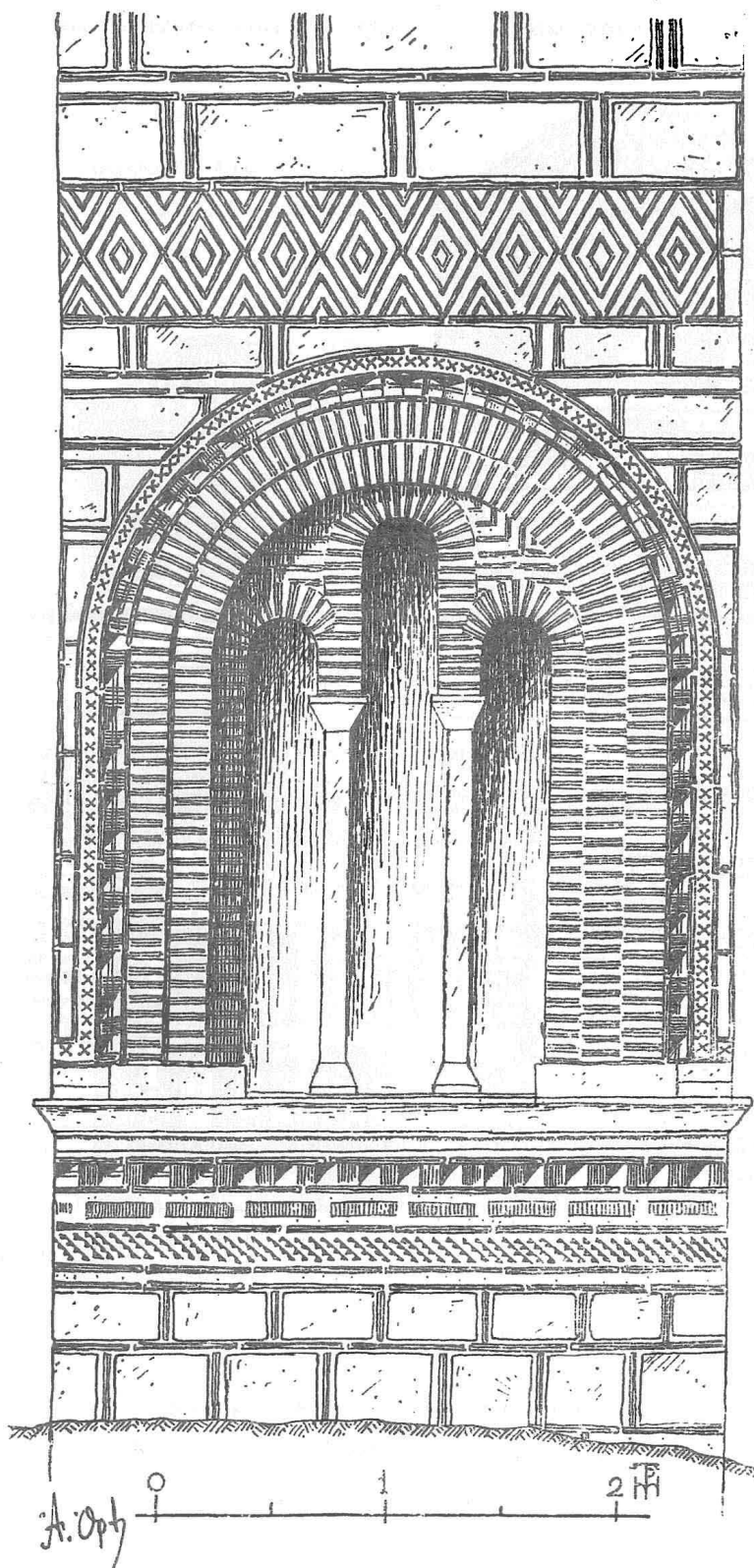
Ἰδιάζουσιν διακόσμησιν τοῦ ἱεροῦ ἀποτελοῦσι 18 ἡμικυκλικοὶ ἐν τομῇ σηκοὶ τεταγμένοι, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἐπὶ τε τῶν κογχῶν καὶ τῶν μεταξὺ τούτων στενῶν λω-

Εἰκ. 6. Τὸ ἱερόν.

ρίδων. Ἐκαστος τῶν σηκῶν τούτων ἐξωτερικῶς μὲν περιβάλλεται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἐσωτερικῶς δὲ κοσμεῖται διὰ ποικίλων πλινθίνων κοσμημάτων, διπλῶν σταυρῶν, τεθλασμένων γραμμῶν κτλ. Τὴν ὅλην διακόσμησιν τοῦ ἱεροῦ συνεπλήρουν τὰ κατὰ τὰς κόγχας εὗρισκόμενα παράθυρα, ὧν ὁμῶς δυστυχῶς τὰ

πλεῖστα πάλαι καταστραφέντα ἐφράχθησαν δι' ἀργολιθοδομῆς [(Εἰκ. 6). Προ-

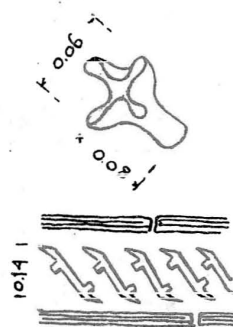
Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τοῦ παραθ. τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

σεκτικὴ ἐν τούτοις παρατήρησις τοῦ ἐρειπίου ἀποδεικνύει, ὅτι αἱ μὲν δύο ἄκραι κόγχαι ἔφερον ἑκάστη ἀνὰ δύο δίλοβα — ἐν κάτω καὶ ἐν ἄνω — παράθυρα, ἀνὰ ἐν δὲ (σήμερον πεφραγμένον) τὰ ἑκατέρωθεν τῆς μεγάλης ἀψίδος κογχίδια, ὡς σαφῶς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν σφζομένων μαρμαρίνων λοξομητῶν κατωφλίων των. Ἡ δὲ μεγάλη ἀψὶς ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ ἐν μέγα τρίλοβον πιθανώτατα παράθυρον, οὗτινος σήμερον διατηροῦνται μόνον τὰ πολλαπλᾶ πλίνθινα περιθώρια. Ὁ δ' ἐν τῷ μέσῳ τοῦ παραθύρου τούτου εἰκονιζόμενος ἐν τῷ σχεδίῳ (Εἰκ. 6) κιονίσκος δὲν εὐρίσκετο ἀρχικῶς αὐτόθι ἀλλ' ἐτέθη κατὰ τινὰ πρόσφατον τοῦ ναοῦ ἐπισκευήν· διότι οὔτε τὸ μέγεθος οὔτε ἡ θέσις του συμβιβάζονται πρὸς τὰ σφζόμενα περιθώρια. Ἀναπαράστασιν τοῦ παραθύρου παρέχει ἡ εἰκὼν 7, ἐν ἣ φανταστικὴ εἶνε μόνον ἢ εἰς τρεῖς λοβοὺς διὰ δύο μαρμαρίνων κιονίσκων ἐσωτερικὴ διαίρεσις τοῦ παραθύρου.

Ἀξία ἰδιαιτέρας παρατηρήσεως εἶνε ἐνταῦθα ται-

νία διακοσμητικὴ ἀπαρτιζομένη ἐκ βερνικωμένων τετραφύλλων στομίων πηλίνων ἀγγείων (Εἰκ. 8) καὶ περιβάλλουσα ἐξωτερικῶς τὴν ἐξ ὀδόντων ζώνην τοῦ τε παραθύρου τῆς μέσης κόγχης καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ σηκῶν. Τοιαῦτα φιαλοστόμια ἦσαν μέχρι τοῦδε γνωστὰ ἐκ μνημείων τῆς βυζαντινῆς Σερβίας, τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Μυστρᾶ¹.

Οἱ κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων τῶν κογχῶν ἦσαν, ὡς καὶ πάντων τῶν λοιπῶν παραθύρων, ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἀπετελοῦντο δέ, ὡς συνήθως, ἐξ ὀρθογωνίου κορμοῦ (0.16×0.084) καὶ λοξομήτου ἐπιθήματος (ὕψος 0.12) ἄνευ ἰδίου κιονοκράνου, ὡς ἐν Ἀττικῇ² καὶ ἀλλαχοῦ. Πολυτελέστερον τῶν λοιπῶν διεκοσμήθη ὁ κιονίσκος τῆς κόγχης τοῦ νοτίου παρεκκλησίου τῶν κατηγουμένων (Εἰκ. 9) ὅστις ἔχει τὰς μὲν ἔξω γωνίας ἡμικυκλικῶς, τὰς δ' ἐσωτερικὰς εὐθέως ἀποκομμένας καὶ κεκοσμημένας ἄνω καὶ κάτω διὰ βαλανομόρφων ἀποφύσεων (Εἰκ. 10). Ὁ αὐτὸς δὲ κιονίσκος φέρει πρὸς τούτοις κατὰ μὲν τὰς πλαγίας αὐτοῦ ὄψεις κατακόρυφον, κατὰ δὲ τὴν ἔξω ὄψιν ὀριζόντιον μωσαϊκὴν ταινίαν συνισταμένην ἐκ κανονικῶν μαρμαρίνων τετραγωνιδίων καὶ τριγωνιδίων ἐναλλὰξ ἐρυθρῶν καὶ κυανῶν ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους, ἐντεθειμένων διὰ κονιάματος ἐντὸς ὀρθογωνίου αὐλακος λαξευθείσης ἐν τῷ μαρμάρῳ τοῦ κορμοῦ.

Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια φιαλοστομίων καὶ περιωνοῦ κοσμήματος.

Τῶν δὲ λοιπῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ τὰ παράθυρα τεταγμένα, ὡς ἐλέχθη, εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἀνὰ 13 κατεσκευάσθησαν δίλοβα μετὰ διπλοῦ ἐκ πλίνθων περιθωρίου περιβαλλομένου καὶ αὐτοῦ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις ἄνευ τινος διακοπῆς συνεχίζεται κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν παραθύρων τμήματα τοῦ τοίχου, δίκην ἀλύσεως συνδεούσης εἰς ἓν ὅλον τὰ παράθυρα τῆς αὐτῆς σειρᾶς.

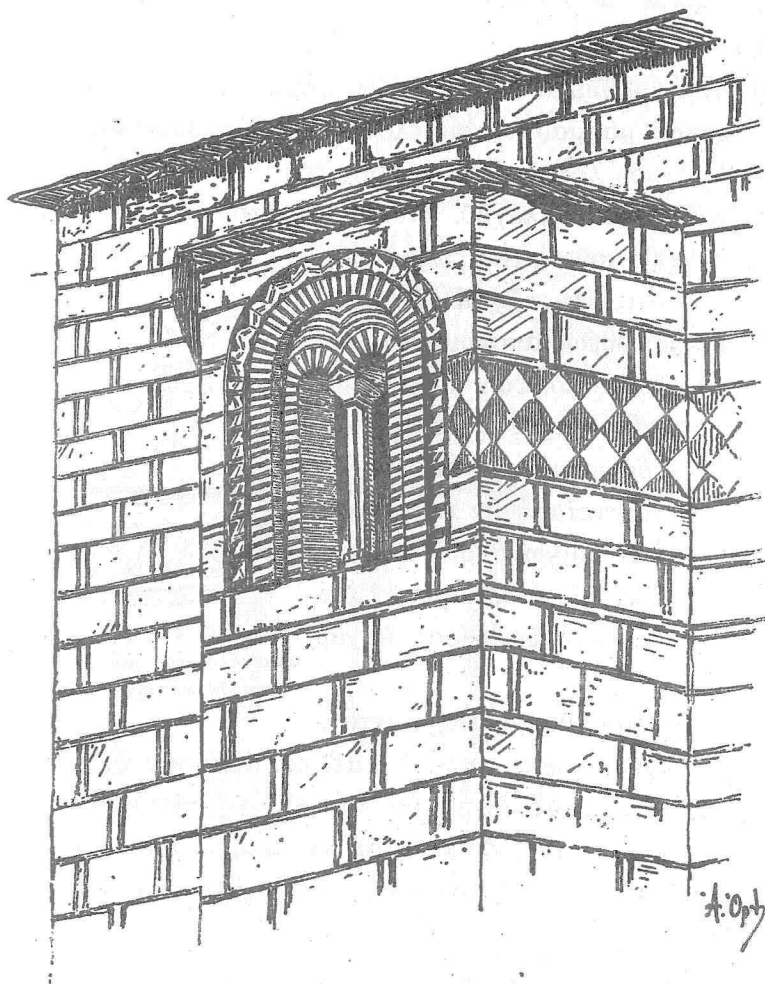
Τὰ ὑπὲρ τοὺς λοβοὺς τύμπανα τῶν παραθύρων ἐσχηματίσθησαν διὰ σειρῶν πλίνθων τεταγμένων καθ' ὁμοκέντρους πρὸς τὰ τόξα τῶν λοβῶν κύκλους οἵτινες προσδίδουσι μεγάλην ἐλαφρότητα καὶ χάριν εἰς τὴν ὅλην ὄψιν τοῦ παραθύρου. Ἐξαίρεσιν ποιοῦσι δύο μόνον κάτω παράθυρα τῆς βορείου πλευρᾶς ἐνθα τὰς πλίνθους ἀντικαθιστῶσι τὰ καὶ ἐν τῷ ἱερῷ ἀπαντηθέντα διακοσμητικὰ φιαλοστόμια (Εἰκ. 5).

Οἱ χωρίζοντες τοὺς λοβοὺς τῶν παραθύρων κιονίσκοι ἦσαν ἐκ λευκοῦ μαρ-

¹ Millet École Grecque 283, Monuments byzantins de Mistra 29, 30, 37. Εἰς τὰ ἄνω παραδείγματα προσθετέον καὶ τὸ τῆς χιακῆς Κρήνης ΑΔ 1916 πίν. 6 εἰκ. 21.

² Strzygowski Ἀρχ. Ἐφημ. 1902 στ. 66.

μάρουν· ἐξ αὐτῶν ὁμως περιεσώθησαν μόνον οἱ ἡμίσεις¹ τῶν λοιπῶν καταστραφέντων ὑπὸ ἐχθρικῶν βλημάτων κατὰ τὰς ἐκάστοτε πολιορκίας τῆς Ἄρτης, καθ' ἃς ἡ Παρηγορήτισσα ἐχρησίμευεν ὡς πολεμικὸν τῶν Ἀρταίων ἀμυντήριον, καθὼς

Εἰκ. 9. Τὸ παράθυρον τοῦ νοτίου ἄνω κατηχουμένου.

ἀντιστρόφως. Δύο μόνον τῆς νοτίας πλευρᾶς κιονίσκοι (Εἰκ. 11) διαφέρουσι τῶν λοιπῶν ἀπομιμούμενοι τοὺς τῆς ἄνω ζώνης, οἷτινες ἔχουσι τύπον παλαιότερον

ἀποδεικνύουσι τὰ πολλαχοῦ τοῦ μνημείου ἀπαντῶντα τραύματα². Εἶνε δὲ ὁ χρόνος τῆς καταστροφῆς τῶν εἰρημένων κιονίσκων πάντως προγενέστερος τοῦ 1820, ὅτε τὸ πρῶτον ἐδημοσιεύθη ἡ συντετελεσμένην ἤδη τὴν καταστροφὴν δεικνύουσα παλαιὰ εἰκὼν 10 τοῦ συγγράμματος τοῦ Hughes³. Βραδύτερον — πιθανώτατα τὸ 1864, ὅτε ἐγένοντο αἱ μεγάλαι τοῦ ναοῦ ἐπισκευαὶ — οἱ καταστραφέντες κιονίσκοι ἀνεπληρώθησαν διὰ νέων ἐξ ἐγχωρίου λίθου.

Οἱ κιονίσκοι τῶν κάτω παραθύρων ἀποτελοῦνται ἐξ ὀρθογωνίου κορμοῦ βαίνοντος ἐπὶ λοξοτμήτου βάσεως καὶ στεφομένου ὑπὸ ὁμοίῳ τῇ βάσει ἐπιθήματος τοποθετημένοι

¹ Τὰ ἐξῆς παράθυρα τῆς ἄνω σειρᾶς διατηροῦσι εἰσέτι τοὺς ἀρχαίους κιονίσκους. Βόρειος πλευρά: 1ον 2ον καὶ 4ον ἀπ' Ἀνατολῶν. Δυτικὴ πλευρά: 2ον καὶ 5ον ἀπὸ Βορρᾶ. Νοτία πλευρά: 1ον καὶ 3ον ἀπ' Ἀνατολῶν.

² Ὅρα π. χ. τὸν κιονίσκον τοῦ πρώτου ἀπὸ Δ. παραθύρου τῆς Β. πλευρᾶς, τοὺς κιονίσκους τοῦ οὐρανίσκου (Εἰκ. 15) κλπ.

³ Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀνεδημοσιεύθη καὶ ἐν τῇ 6' ἐκδόσει τοῦ συγγράμματος τοῦ Pouqueville Voyage dans la Grèce 1826, 278.

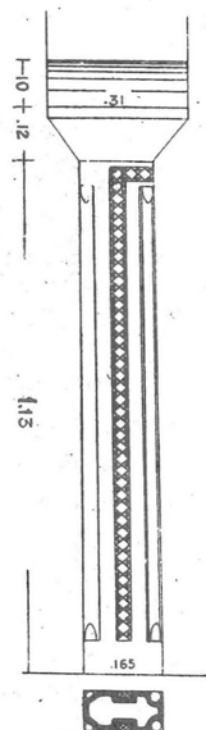
ἦτοι βάσιν ἰωνίζουσιν, κορμὸν κυλινδρικὸν ἢ ὀκτάγωνον (Εἰκ. 12) καὶ κιονόκρανον καλαθοειδὲς μετὰ τετραγώνου ἄθρακος. Τὰ κιονόκρανα δὲ ταῦτα εἶνε ἀπλούστατα, οὐδὲν ἄλλο φέροντα κόσμημα πλὴν τεσσάρων κατὰ τὰς γωνίας ἀμυγδαλοειδῶν ἀποφύσεων. Μόνον δ' ἐπὶ τοῦ ἄθρακος ἐνὸς τῶν εἰρημένων κάτω παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς εὗρηται ἀτέχνως λαξευμένη κεφαλὴ ζφου (κριοῦ;).

Ὡς πρὸς δὲ τὸ μέγεθος τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς παράθυρα εἶνε πάντα ἴσα καὶ εἰς κανονικὰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀποστάσεις ἀπ' ἀλλήλων τοποθετημένα. Δὲν συμβαίνει ὁμως τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὰ παράθυρα τῆς ἄνω ζώνης, ἅτινα καὶ ἄνισα εἶνε καὶ ἀτακτότερον τοποθετημένα. Οὕτω π. χ. ἐκ τῶν 13 ἄνω παραθύρων 9 μὲν ἔχουσι πλάτος ποικίλλον ἀπὸ 1.72 μέχρι 1.90, τὰ δὲ λοιπὰ τέσσαρα ἔχουσιν ἀνοιγμα 1.42 ~ 1.53.

Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρόσοψιν ἡ διάταξις τῶν παραθύρων εἶνε ὅπως οὖν κανονικὴ, καθόσον τὰ ἐν αὐτῇ δύο μικρὰ παράθυρα κεῖνται συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου· ἐν τῇ βορείῳ ὁμως πλευρᾷ, ἔνθα τὰ παράθυρα εἶνε 4, ἐξ ὧν πάλιν τὰ 3 μεγάλα, τὸ μικρὸν τέταρτον ἔχει τοποθετηθῆ μεταξὺ δύο μεγάλων καὶ δὴ οὕτως ὥστε ἀπὸ μὲν τοῦ ἐνὸς ν' ἀπέχη 0.72, ἀπὸ δὲ τοῦ ἑτέρου 1.55! Χαρακτηριστικὴ τέλος εἶνε ἡ ἀσυμμετρία τῆς τοποθετήσεως τῶν παραθύρων τῆς μιᾶς σειρᾶς ἐν σχέσει πρὸς τὰ τῆς ἄλλης, αἰσθητὴ οὐχὶ τόσον ἐν τῇ πρόσοψει ὅσον ἐν τῇ βορείῳ πλευρᾷ τοῦ ναοῦ ἔνθα ἐκ 4 ζευγῶν παραθύρων μόνον τοῦ παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν ζεύγους οἱ ἄξονες συμπίπτουσι, τῶν δὲ λοιπῶν ὁλονὲν ἀποκλίνουσι μέχρι διαφορᾶς 1.30 κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν. Τὸν λόγον τῆς τοιαύτης τοποθετήσεως θὰ ἐξηγήσωμεν βραδύτερον.

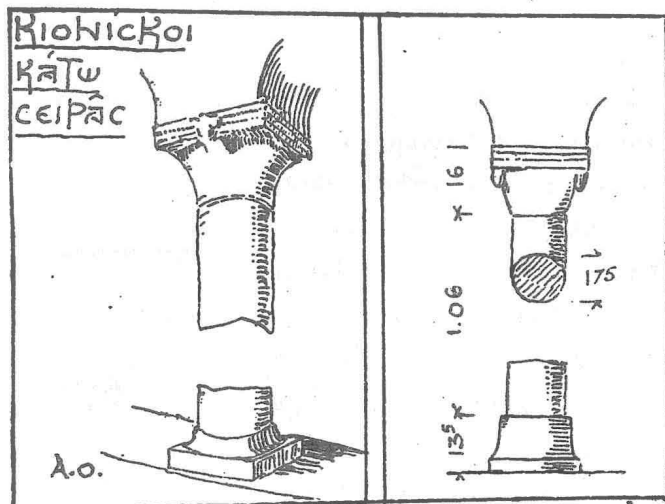
Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑπολείπεται ἡμῖν ἡ ἐξέτασις τῆς στέγης. Αὕτη καλυπτομένη σήμερον δι' ὠχροπρασίνων σχιστολιθικῶν πλακῶν ὑψοῦται πυραμιδοειδῶς ἀπὸ τῶν τεσσάρων γωνιῶν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κτιρίου διακοπτομένη κατὰ μὲν τὴν κορυφὴν ὑπὸ τῆς μεγάλης ($8.00 \times 8.00 \times 1.68$), ἰσοδομικῶς ἐκτισμένης βάσεως τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου καὶ τῶν ἀπ' αὐτῆς ἐν σχήματι σταυροῦ ἐκφυομένων τεσσάρων σκελῶν (ἐξοχὴ ἀπὸ 1.43 ~ 2.88) κατὰ δὲ τὰς 4 γωνίας ὑπὸ ἰσαριθμῶν ὑψηλῶν κεραμοσκεπῶν τρουλλίσκων (ἑσωτ. διαμ. 4.00) συμφώνως πρὸς τὸ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ὀρμηθὲν σχέδιον, εἰς ὃ προσετέθη ἐνταῦθα ὁ ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς προβάλλων εὐπετής, κιονοστήρικτος οὐρανίσκος (δρα εἰκ. 4).

Χαρὶν ἐλαφρότητος ἅμα καὶ κομψότητος οἱ τρούλλοι κατεσκευάσθησαν πάν-

Εἰκ. 10. Πλαγία ὄψις καὶ τομὴ δριζοντία τοῦ κιονίσκου τῆς εἰκ. 9.

τες ἐξ ὁλοκλήρου πλίνθινοι, πλὴν τῶν δύο ὀπισθίων, οἵτινες ἔχουσι τὰς γωνίας

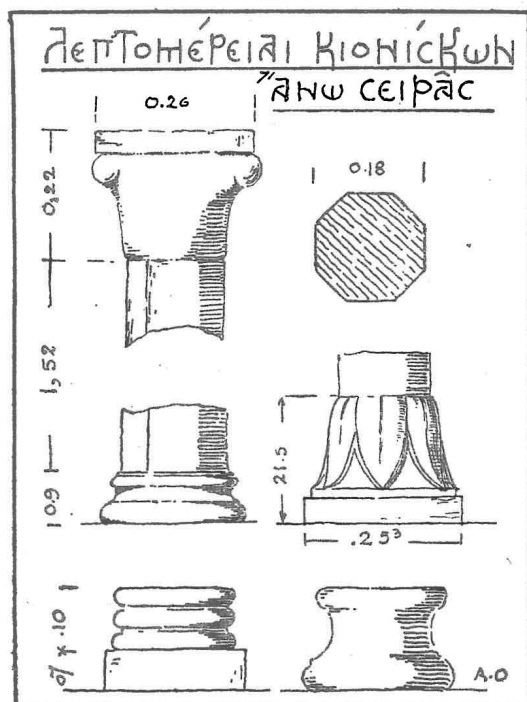

Εἰκ. 11. Δύο τῶν κιονίσκων τῆς κάτω σειρᾶς τῶν παραθύρων.

σίου καὶ τῆς παρομαρτούσης ἀτέρμονος ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις εἰς μὲν τοὺς γωνιαίους τρούλλους κατέρχεται μέχρι ὀλίγον κατωτέρω τῆς ὀριζοντίας τῶν τόξων διαμέτρου, εἰς δὲ τὸν κεντρικὸν φθάνει κάτω μέχρι τῆς τετραγώνου βάσεως. Διὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων τούτων κατακορύφων καὶ τοξοειδῶν γραμμῶν τῶν πλαισίων κατωρθώθη νὰ προσδοθῇ εἰς τοὺς βαρεῖς ἄλλως κορμούς τῶν τρούλλων (κεντρ. ἔξωτ. διάμ. 7.38, ὕψος 3.50, γων. διάμ. 5.00, ὕψος 3.00) κάποια ἐλαστικότης, εἰς παλμὸς ζωῆς, ἐνισχυόμενος εἰς τοὺς δύο τρουλλίσκους τῆς προσόψεως διὰ τῆς κατὰ τὰς γωνίας τῶν τοποθετήσεως ἡμικιονίων ἐσχηματισμένων διὰ στρογγύλων πλίνθων (Εἰκ. 4, 5, 6 καὶ 27). Τὸ γεῖσον πάντων τῶν τρούλλων εἶνε ὀριζόντιον.

Τελευταία δέ τις διακόσμησις τῆς στέγης εὐρεται ἐπὶ τῶν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσων πλευρῶν τῶν ἐκ τῆς βορείου, δυτικῆς καὶ νοτίας πλευρᾶς τῆς βάσεως

τῶν ἐνισχυμένας διὰ πωρολίθων (Εἰκ. 6). Καὶ ὁ μὲν κεντρικὸς τρούλλος εἶνε δωδεκάπλευρος (πλευρὰ 1.95), ὡς ὁ τῆς Ἀγ. Σοφίας Τραπεζοῦντος¹, οἱ δὲ γωνιαῖοι ὀκτάπλευροι (πλευρὰ 2.12) φέροντες ἕκαστος ἰσάριθμα πρὸς τὰς πλευρὰς χαμηλὰ τοξωτὰ παράθυρα (κ. τρούλλου 0.57×2.87 · τρουλλίσκων 0.59×1.55) μεθ' ὑψηλῶν ὑπερθεν τυμπάνων. Παράθυρα καὶ τύμπανα περιβάλλονται ὑπὸ διπλοῦ προέχοντος πλινθίνου τοξωτοῦ πλαι-

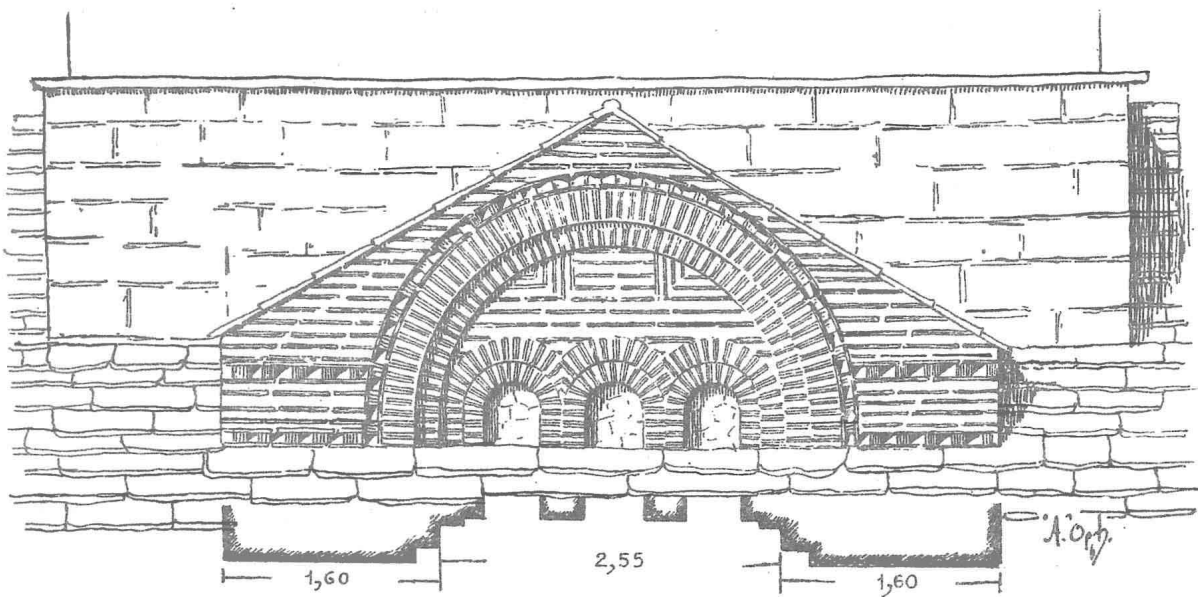

Εἰκ. 12. Κιον. τῆς ἄνω σειρᾶς τῶν παραθύρων.

¹ Bachmann Kirchen und Moscheen Leipzig 1913 πίν. 12.

τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου ἐκφυομένων σκελῶν, ἅτινα φέρουσι δύο ἐπάλληλα πλίνθινα τόξα καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν (Εἰκ. 13), ἀντιπροσωπεύοντα ἐξωτερικῶς τὰς κατὰ τὰς θέσεις ταύτας ἀντιστοιχούσας ἐσωτερικὰς καμάρας.

Τὰ τόξα ταῦτα προωρίζοντο, κατὰ τὸν συνήθη τύπον τῶν ἀπλῶν σταυροειδῶν ναῶν νὰ περιβάλλωσι τρίλοβον παράθυρον μετὰ μαρμαρίνων κιονίσκων. Τοιαῦτα παράθυρα κατεσκευάσθησαν πράγματι καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν πλευράν, ἀλλ' εἶνε ὁρατὰ μόνον ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ, διότι ἔξωθεν ἡ στέγη τῶν κατηγουμένων ἀνελθοῦσα κατεκάλυπεν αὐτὰ κατὰ τὰ

Εἰκ. 13. Τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τῆς στέγης.

τρία τέταρτα τοῦ ὕψους των καὶ κατέστησεν αὐτὰ λίαν ἐκ τῶν ἔξω δυσδιάκριτα. Τὸ ἄσκοπον δ' ἄλλως τῆς ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τοποθετήσεως παραθύρων κατενοήθη φαίνεται ὅψε ποτε, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς βορείου πλευρᾶς ἔνθα τὸ ἀρχικῶς καὶ ἐνταῦθα ἀφεθὲν χάριν παραθύρου κενὸν ἐφράχθη ὕστερον διὰ κοινῆς τοιχοποιίας [ὄρα βόρειον ὄψιν τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 5), καὶ κατὰ πλάτος τομὴν (Εἰκ. 24)].

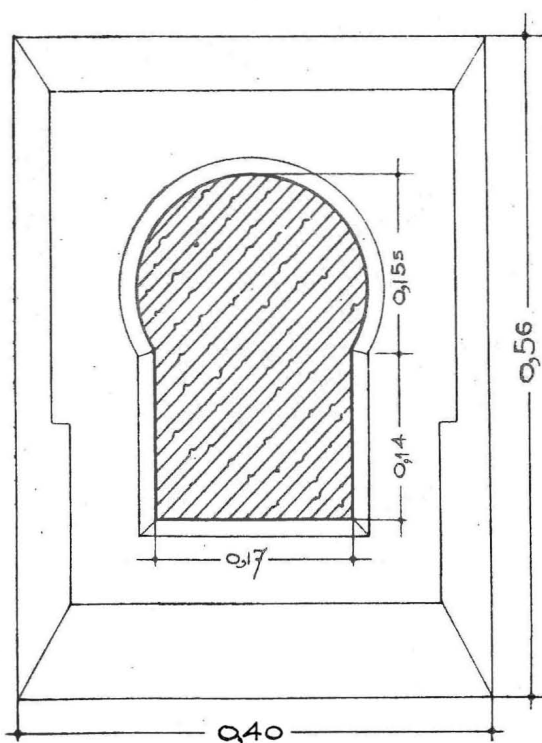
Ἀλλὰ τὸ μᾶλλον τὴν προσοχὴν τοῦ θεατοῦ ἐλκῶν ἐξωτερικὸν σημεῖον εἶνε ὁ πλινθόδημος, κεραμοσκεπής, ὀξυκόρυφος οὐρανίσκος, ὅστις φερόμενος ἐπὶ ὀκτὼ λευκομαρμάρων κιονίσκων αἰωρεῖται κομψὸς καὶ ἐλαφρὸς ὑπὲρ τὸ μέσον τῆς προσόψεως.

Τοιοῦτους οὐρανίσκους συνήθιζον οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τοποθετῶσι οὐχὶ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν των, ὡς κατ' ἐξαίρεσιν¹ συμβαίνει ἐν τῇ Παρηγορητίσῃ, ἀλλὰ

¹ Ὀλίγον τι ἀργότερον, κιονοστήρικτοι οὐρανίσκοι ἐφηρμόσθησαν συνηθέστατα εἰς ναοὺς τῆς Ἀρμε-
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 1919

ὑπεράνω ἐξεδρῶν, φιαλῶν ἢ κιβωρίων καὶ τέλος ἐπὶ τῶν ιδιωτικῶν των οἰκιῶν ἰδίᾳ δὲ ὡς ἐπιστέψεις πύργων, καθὰ διδάσκουσι τρεῖς μικρογραφίαι τοῦ ἱστορημένου μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ, χρονολογουμένου, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τοῦ XI μ. Χ. αἰῶνος¹. Τοῦναντίον λίαν συχνὴ ἦτο ἡ χρῆσις οὐρανίσκων εἰς τὰ κωδωνοστάσια τῶν ρωμανικῶν καὶ γοθικῶν ἐκκλησιῶν.

Λόγῳ τῆς κλίσεως τῆς στέγης οἱ ὀπίσθιοι κιονίσκοι τοῦ οὐρανίσκου εἶνε κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ αὐτῶν ἐντετοιχισμένοι (Εἰκ. 23). Ἡ τοιαύτη δ' ἐντοιχίσις ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τῆς στέγης ἀπόκρυψις τῶν τριλόβων παραθύρων τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ,

Εἰκ. 14. Ὁριζοντία τομή τῶν κιόνων τοῦ οὐρανίσκου.

περὶ ἧς εἵπομεν, παρέχει τὴν ὑπόνοιαν περὶ ἀρχικῶς προβλεφθείσης ὀριζοντίας στέγης, εἰς ἣν ἔπειτα, πιθανῶς λόγῳ διαρροῆς, ἐδόθη κλίσις πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῶν ὑδάτων. Οὐ μόνον δὲ τοῦ οὐρανίσκου ἀλλὰ καὶ τῶν γωνιαίων τρουλίσκων μέγα μέρος καλύπτεται ὑπὸ τῆς στέγης.

Οἱ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κίονες τοῦ οὐρανίσκου ὕψους ἐν ὄλῳ 2.18, ἔχουσιν ἐν τομῇ ὀριζοντίᾳ τὸ σχῆμα τριῶν τετάρτων κύκλου προσκεκολλημένων εἰς ὀρθογώνιον οὐρὰν μήκους 0.14. Εἶνε δὲ τοποθετημένοι οὕτως, ὥστε ὁ κύκλος νὰ βλέπη πρὸς τὰ ἔξω (Εἰκ. 14).

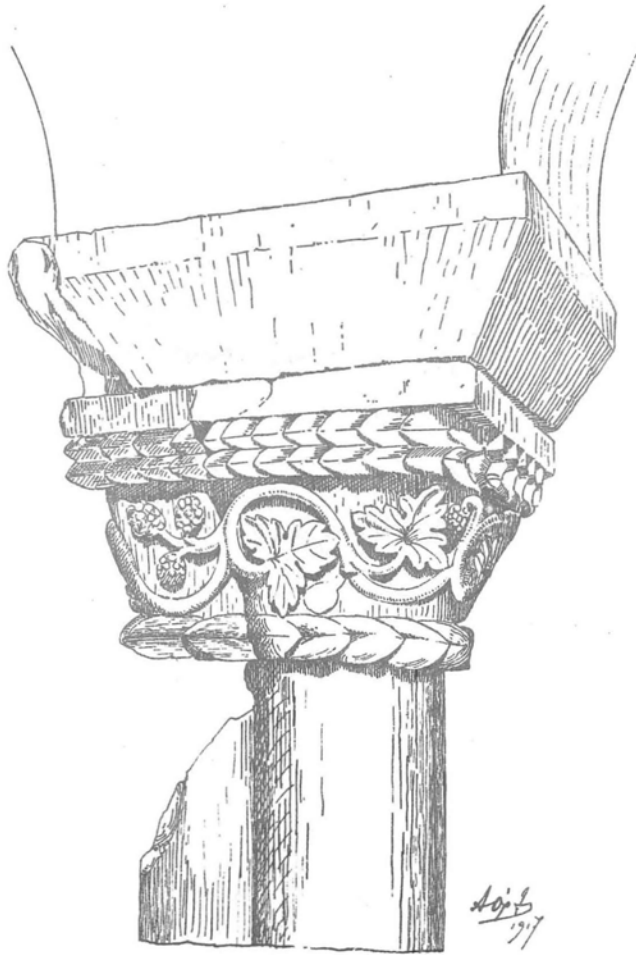
Ἐκαστος κιονίσκος ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων ἐν ὄλῳ μερῶν ἥτοι τῆς ἐλαφρῶς κωνικῆς βάσεως ὕψους 0.22, κορμοῦ ὀλοσώμου ἀρραβδώτου ὕψους 1.54, κιονοκράνου τύπου βυζαντινοῦ ὕψους

0.26 καὶ τέλος ἐπιμήκους ἐπιθήματος τοῦ γνωστοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τύπου ὕψους 0.16. Καὶ ἡ μὲν βάσις ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἐπιπέδων ταινιῶν μετὰ παρεμβεβλημένου κυματίου, τὸ δὲ κιονόκρανον ἀπαρτίζεται ἐξ ἐπιπέδου ἄβακος, σώματος κωνικοῦ καὶ χονδρεᾶς στρογγύλης ὀριζοντίας ράβδου (ἀστραγάλου) συνδεούσης τὸ κιονόκρανον πρὸς τὸν κορμὸν τοῦ κίονος. Τῶν κιονίσκων ἐκοσμήθη

νίας ὡς ἐπιστέψεις κωδωνοστασίων· ὅρα εἰκόνας παρὰ Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa εἰκ. 271, 273, 379, 380 καὶ Rivoira, Architettura Musulmana εἰκ. 177 ~ 181.

¹ De Beylié L'habitation byzantine 79 καὶ 83.

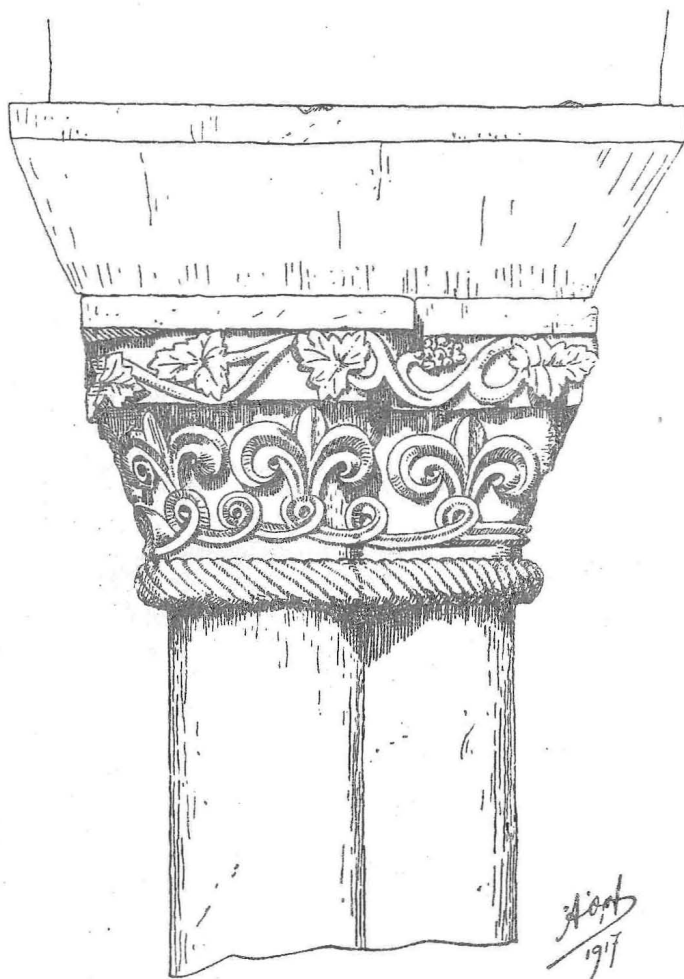
μόνον τὸ κιονόκρανον διὰ λαμπρῶν ἀναγλύπτων κοσμημάτων κατὰ πάντα τὰ μέρη του. Εἶνε δ' ἡ διακόσμησις αὕτη ἐνδιαφέρουσα καὶ διὰ τὸν τρόπον καὶ διὰ τὸ σχέδιον. Δύο εἶνε τὰ κυριαρχοῦντα σχέδια (Εἰκ. 15, 16). Κατὰ τὸ πρῶτον ὁ ἄβαξ τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται διὰ φύλλων δάφνης ἐπικαλυπτόντων ἄλληλα καὶ τεταγμένων εἰς δύο παραλλήλους στοίχους κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ὁ

Εἰκ. 15. Κιονόκρανον ἐκ τοῦ οὐρανίσκου.

ἄβαξ κοσμεῖται δι' ἐλικοειδῶν πλοκάμων ἀφ' ὧν ἐκφύονται ἐναλλάξ φύλλα ἀμπέλου καὶ βότρυες. Ὁ δὲ κάλαθος εἰς μὲν τὸν πρῶτον τύπον κοσμεῖται πάλιν διὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρυῶν, εἰς δὲ τὸν δεύτερον διὰ σειρᾶς ὀρθίων τριφύλλων κρινανθέμων ἀναπηδῶντων κάπως ἀνοργάνως ἐκ συνεχοῦς τινος καὶ πολλάκις ἀνακυκλουμένου παχέος κυλινδρικοῦ βλαστοῦ.

Τέλος ἡ στρογγύλη ράβδος, ἡ συνδέουσα τὸ κιονόκρανον πρὸς τὸν κορμὸν τοῦ κίονος, εἰς μὲν τὸν ἕνα τύπον ἀπομιμεῖται σχοινίον πεπλεγμένον, ἐν ᾧ εἰς τὸν ἄλλον καλύπτεται ὑπὸ ἀπλῆς σειρᾶς ἐπικαλυπτομένων φύλλων δάφνης¹. Πλὴν ὁμως τῶν ἀνωτέρω δύο τύπων ἐχρησιμοποιήθη καὶ τρίτον τι εἶδος κιονοκράνου διὰ τινὰς τῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οὐρανίσκου εὕρισκομένων κιο-

Εἰκ. 16. Κιονόκρανον ἐκ τοῦ οὐρανίσκου.

νίσκων, οἵτινες φέρουσι κατὰ τὸν κάλαθον τοῦ κιονοκράνου τῶν τὸ εἰς παλαιοχριστιανικὰ κιονόκρανα συχνάκις ἀπαντῶν φύλλωμα ὑδροχαρῶν φυτῶν (feuilles d'eau) (Εἰκ. 17).

Τὸ ζωηρῶς ἑξεργον τῶν ἀναγλύφων διακοσμήσεων, ἡ ἐλευθερία τοῦ σχε-

¹ Ὁμοιον φύλλωμα εὕρηται καὶ εἰς κιονόκρανον τοῦ Ε' μ. Χ. αἰῶνος τοῦ μουσείου τοῦ Καίρου Dalton Byz. Art. εἰκ. σελ. 33.

δίου καὶ μάλιστα ἢ κατὰ φύσιν ἀπόδοσις τῶν φύλλων τῆς ἀμπέλου, τέλος δὲ ἡ παράστασις κρινανθέμων, συνδυαζόμενα πρὸς τὸ παρὰ Βυζαντινοὺς ἀσύνηθες σχῆμα τῶν κίωνων παρέχουσι ἀσφαλῆ λαβὴν εἰς ὑπόνοιαν περὶ ξενικῆς, φραγκικῆς βεβαίως, ἐπιδράσεως.

Β' ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Διερχόμενός τις τὴν στοάν, ἥτις περιέβαλλέ ποτε τὸν ναὸν εἰσέρχεται διὰ τῆς μιᾶς καὶ μόνης κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑπαρχούσης θύρας εἰς ἐπιμήκη νάρθηκα πλάτους 4.95, καταλαμβάνοντα ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (20.28 μ). Τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ νάρθηκος τούτου, διαρθροῦσιν ἀνὰ τέσσαρες ὁλόκληροι καὶ δύο κατὰ τὰς γωνίας ἡμίσειαι παραστάδες, ἕξοχῃς 0.35, κείμεναι εἰς ἀντιστοίχους περίπου θέσεις πρὸς τὰς περιγραφείσας ἐξωτερικὰς ἀντηρίδας καὶ χρησιμεύουσαι ὡς βάθρα διὰ τὰ τόξα, ἐφ' ὧν βαίνουνσι τὰ σχηματίζοντα τὴν ὀροφὴν τοῦ νάρθηκος 4 σταυροθόλια καὶ τὸ σφαιρικὸν ἐν τῷ μέσῳ τμήμα (ᾧρα κάτοψιν εἰκ. 3). Διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὸ μέγα καὶ μονότονον ἄλλως μῆκος τοῦ νάρθηκος κατεμμήθη εἰς πέντε ἐν ὅλῳ τμήματα, τρία μεγάλα κατὰ τὰς γωνίας καὶ δύο μικρότερα μεταξὺ καὶ ἀπέκτεσεν ὁ νάρθηξ κίνησιν ἅμα καὶ μεγαλοπρέπειαν. Εἰς ἕκαστον τῶν εἰρημένων τμημάτων ἡνοίχθη κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἀνὰ μία ὀρθογώνιος θύρα συγκοινωνίας πρὸς τὰ ἄλλα τοῦ ναοῦ διαμερίσματα, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν ἀνὰ ἓν δίλοβον παραθύρον, τοποθετηθέν, δι' οὗς λόγους ἐξηγήσαμεν, τόσον δυσαναλόγως ὑψηλά, ὥστε ἡ ἀντιῦξ τοῦ ναοῦ ἐφάπτεται σχεδὸν τῆς ὀροφῆς (Εἰκ. 23). Τὰ δ' ἄκρα τμήματα ἐφωτίσθησαν προσθέτως καὶ διὰ δευτέρου παραθύρου ἀνοιχθέντος κατὰ τὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος.

Εἰκ. 17. Ἐσωτερικὸς κιονίσκος τοῦ οὐρανίσκου.

Ἐκ τῶν πέντε ἐσωτερικῶν θυρῶν τοῦ νάρθηκος, αἱ μὲν τρεῖς μέσαι ἄγουσιν εἰς τὴν σολέαν, αἱ δὲ δύο ἄκραι εἰς τὰ ἐκατέρωθεν αὐτῆς κείμενα παρεκκλήσια. Τούτων τὸ μὲν βόρειον τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν ἀρχαγγέλων Ταξιαρχῶν, προστατῶν τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων καὶ φερωνύμων τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ δεσποτάτου Μιχαήλ, τὸ δὲ νότιον εἰς μνήμην τοῦ Προδρόμου Ἀγ. Ἰωάννου. Ἐκατέρον τῶν παρεκκλησίων καταλήγον ἀνατολικῶς εἰς κόγχην ἔχει μῆκος μὲν 12,50, πλάτος δὲ 4,65 καὶ κατατέμενεται ὑπὸ ζευγῶν παραστάδων, καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ νάρθηξ, εἰς τρία ἴσα τμήματα, ὧν τὰ μὲν ἄκρα καλύπτονται ὑπὸ σταυροθολίων, τὸ δὲ μέσον ὑπὸ σφαιρικοῦ τμήματος (ἀσπίδος, calotte). Εἰς ἕκαστον δὲ

πάλιν τμήμα ἀνοίγεται καὶ ἐνταῦθα ἐν τῷ μέσῳ ἀνὰ ἐν τῶν τῆς κάτω σειρῆ διλόβων παραθύρων. Τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ μέσον τμήμα ἑκατέρου τῶν παρεκκλησίων φέρουσι πρὸς τούτοις καὶ θύραν¹, δι' ἧς ἐξήρχετό τις εἰς τὴν αὐλή· τὸ δὲ μέσον ἐπεκοινώνει προσθέτως διὰ θύρας, φερούσης παραδόξως πλίνθινον τοξωτὸν πλαίσιον καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν, πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἥτοι τὴν τετραγώνον σολέαν. Οὕτω, ὡς βλέπει τις καὶ ἐκ τῆς κατόψεως, τέσσαρες τὸν ἀρι-

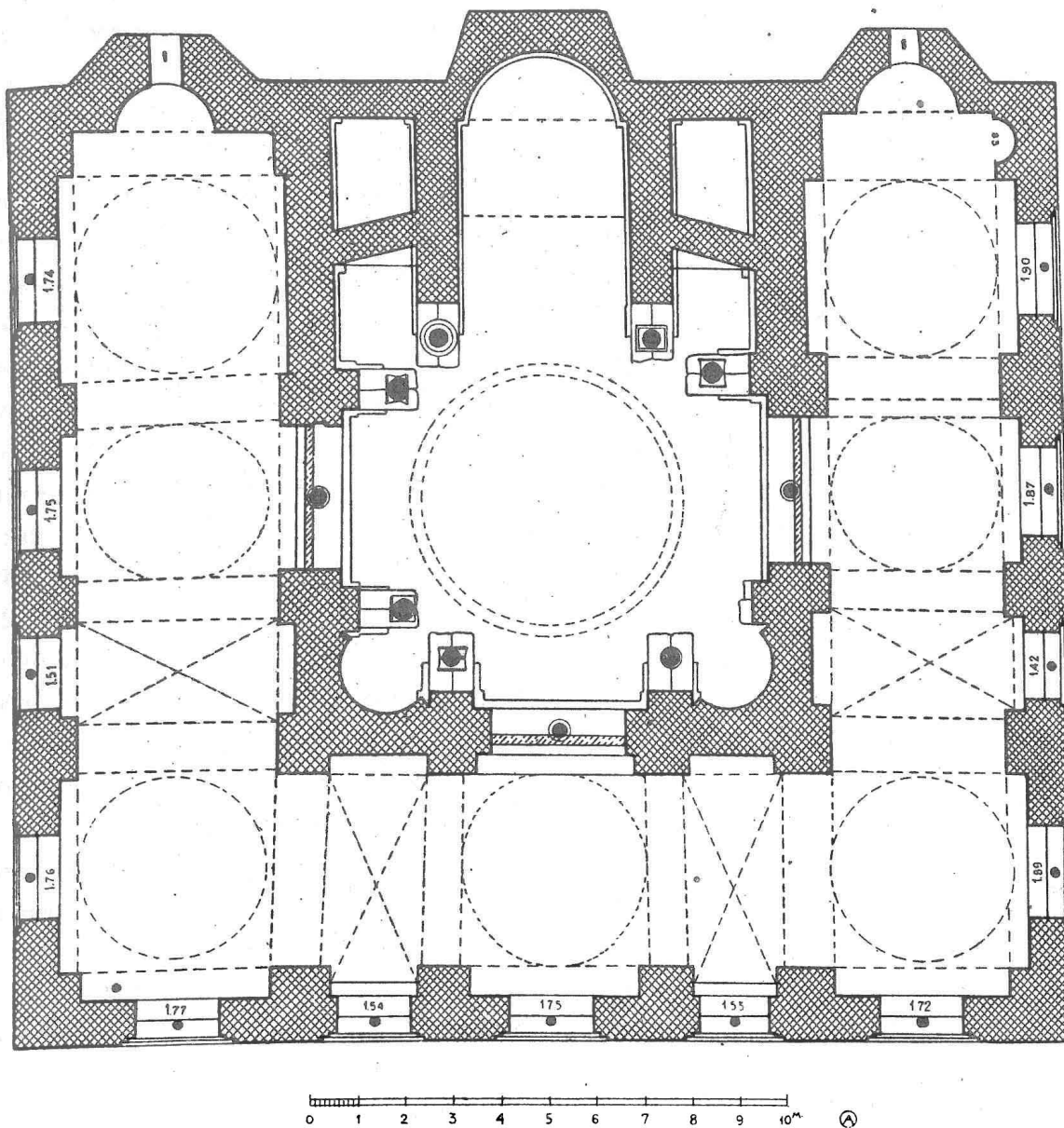
Εἰκ. 18. Νότιον ἄνω κατηχούμενον.

μὸν θύραι, τεταγμέναι ἐπ' εὐθείας, διασχίζουσι κατὰ πλάτος τὸν ναὸν διενεργοῦσαι ρεῦμα ἐναλλακτικὸν ἀέρος. Ἐν τῷ μέσῳ τμήματι τοῦ βορείου παρεκκλησίου εὗρηται καὶ τις τοῖχος ἢ μᾶλλον κτιστὸν εἰκονοστάσιον προστεθὲν ἐκεβεβαίως ὑστερώτερον, ὡς δεικνύει ἡ ἀσύμμετρος θέσις του καὶ ἡ ἀνόργανο μετὰ τοῦ λοιποῦ κτιρίου σύνδεσις.

¹ Ἡ τῶν ἀνατολικῶν διαμερισμάτων θύρα εἶνε σήμερον πεφραγμένη λόγῳ διαρρήξεως τοῦ μαρμαρινοῦ ὑπερθύρου.

Ὑπὲρ τὸν νάρθηκα καὶ τὰ παρεκκλήσια ἐκτείνεται συνεχὴς γυναικωνίτης (τὰ ἄνω κατηχούμενα) διήκων ἄνευ διαχωρίσματος ἀπὸ τῆς ΒΑ μέχρι τῆς ΝΑ

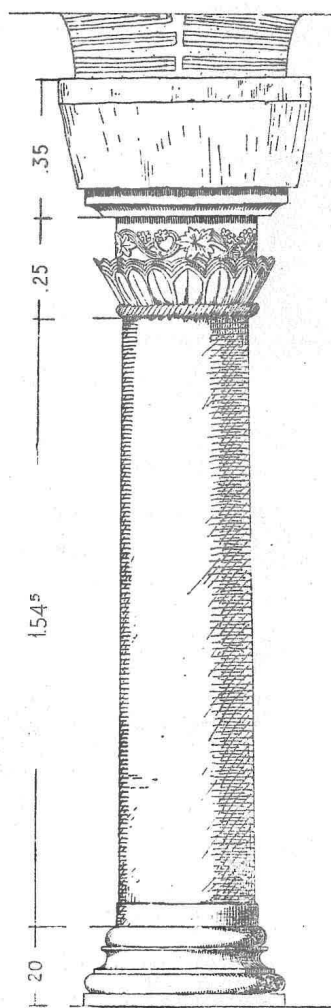

Εἰκ. 19. Κάτοπις α' ὀρόφου.

γωνίας τοῦ ναοῦ, καθ' ἃς εὗρηται κόγχαι ἡμικυκλικαί, ὧν τὰ μικρὰ δίλοβα παράθυρα εἶδομεν ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ ἱεροῦ (σελ. 21).

Ὁ ἐν σχήματι $\square$ περιβάλλων τὴν σολέαν γυναικωνίτης βλέπει πρὸς αὐτὴν διὰ τριῶν μεγάλων διλόβων παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τὸ μέσον ἐκάστης τῶν πλευρῶν τοῦ πεῖ (ὄρα κάτοπιν β' ὀρόφου εἰκ. 19). Τὰ παράθυρα ταῦτα φθάνοντα

μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου ἐκλείοντο κατὰ τὸ κάτω αὐτῶν τμήμα, πρὸς ἀποφυγὴν πτώσεως, διὰ θωρακείου, ὅπερ σήμερον μὲν δὲν σφύζεται ἀλλ' οὐτινος διετηρήθησαν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ ἐπὶ τοῦ μέσου κίονος ἵχνη προσαρμογῆς (Β. πλευρά), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἢ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων ἐγκοπὴ, ἐξ ἧς ἐξάγεται, ὅτι τὸ μὲν ὕψος τοῦ θωρακείου ἦτο 1.30, τὸ δὲ πάχος 0.17.

Εἰκ. 20. Διαχωριστικὸς κίων ἐσωτερικοῦ παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Α. πλευρά).

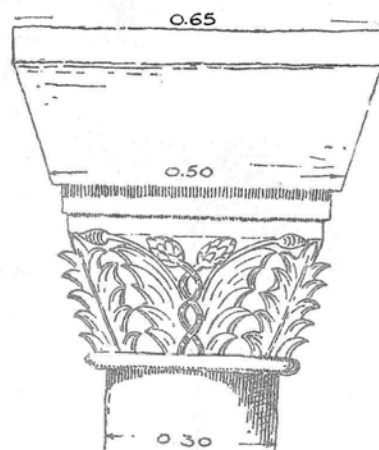
Οἱ δὲ χωρίζοντες τοὺς λοβοὺς κίονες βαίνοντες ἐπὶ ἰωνικῆς μετὰ πλίνθου βάσεως εἶχον τὸν κορμὸν ἀρράβδωτον (Εἰκ. 20, 22) καὶ διάφορον ἕκαστος κιονόκρανον μεθ' ὕψηλου ἐπιθήματος φέροντος κατὰ τὴν πρὸς τὴν σολέαν ὄψιν ἀνάγλυπτον σταυρὸν (Εἰκ. 23). Ἐκ τῶν εἰρημένων κιονοκράνων πρωτότυπον εἶνε τὸ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου (Εἰκ. 20), ὅπερ ἀπομιμεῖται πιθανῶς κάλυκα νυμφαίας, περιβάλλοντα ὀρθογώνιον πρῖσμα, ἐφ' οὗ ἐλαξεύθησαν ἐναλλάξ φύλλα ἀμπέλου καὶ βότρυες. Ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν ἐπὶ μὲν τοῦ μεσημβρινοῦ (Εἰκ. 21) παρίστανται φύλλα ἀκάνθης μετὰ καλύκων συμπεπλεγμένων, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἀπλοῦς σταυρὸς ἐντὸς ἀβαθοῦς καμπυλωτοῦ περιθωρίου (Εἰκ. 22).

Ὁ γυναικωνίτης ἔχει ὑπὲρ πάντα τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ ναοῦ τὸν περισσότερον φωτισμόν· διότι πλὴν τῶν 13 μεγάλων παραθύρων τῆς ἄνω σειρᾶς καὶ τῶν δύο μικρῶν διλόβων τῶν κογχῶν, εἰς ἃς καταλήγει πρὸς ἀνατολάς, φωτίζεται καὶ ὑπὸ τῶν παραθύρων τῶν 4 τρουλλίσκων καὶ μάλιστα διὰ τοῦ ἀνοίγματος τοῦ οὐρανίσκου. Τὸ φῶς δὲ τοῦτο διὰ τῶν 3 διλόβων παραθύρων, περὶ ὧν εἵπομεν, εἰσδύει καὶ εἰς τὴν σολέαν.

Ὡς τὰ κάτω κατηχούμενα οὕτω καὶ τὰ ἄνω διαρθροῦνται διὰ παραστάδων εἰς πλείονα διαμερίσματα, ὧν τὰ μὲν 4 γωνιαῖα καλύπτονται ὑπὸ τῶν τρουλλίσκων, τῶν δὲ λοιπῶν τὰ πλεῖστα μὲν ἔχουσιν ὀροφὴν μετὰ σταυροθολίων, δύο δὲ διὰ ἀσπίδος (calotte) (ὄρα

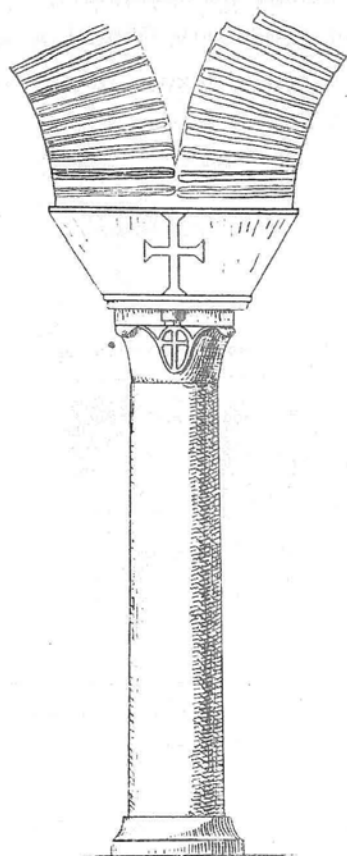
εἰκ. 19). Τὸ περίεργον ὅμως εἶνε, ὅτι αἱ παραστάδες τῶν ἄνω κατηχουμένων δὲν ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰς τῶν κάτω· συμβαίνει δὲ μάλιστα τινὲς ἐξ αὐτῶν νὰ μὴ ἔχωσι οὐδαμῶς συνέχειαν πρὸς τὰ κάτω, ἀλλὰ νὰ βαίνωσιν ἐπὶ τῶν σχηματιζόντων τὴν ὀροφὴν τῶν κάτω κατηχουμένων σταυροθολίων! Τὸ μέγα τοῦτο τεχνικὸν ἄτοπον προεκλήθη ἐκ τοῦ ἐξῆς λόγου, ὃν ὡς φαίνεται δὲν προέβλεψε ὁ ἐκτελέσας τὸ ἔργον πρωτομάστορης. Ἐπειδὴ κατὰ τὰς τέσ-

σaras γωνίας τοῦ κτιρίου ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῶσιν οἱ τρουλλίσκοι, οἱ μὲν δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ τῆς ΒΔ καὶ ὁ τῆς ΝΔ γωνίας, ἐκτίσθησαν οὕτως ὥστε νὰ στηριχθῶσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῶν δύο τόξων, ἅτινα γεφυροῦσι τὰς παρὰ τὰς ἀντιστοιχοὺς γωνίας παραστάδας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ δύο τόξων συνδεόντων τὰς γωνίας τοῦ ἐσωτερικοῦ κορμοῦ (τοίχου τῆς σολέας) πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου. Κατὰ ταῦτα ἡ διάμετρος τῶν τρουλλίσκων κατεσκευάσθη ἴση πρὸς τὴν μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν τοίχων ἀπόστασιν, ἥτοι 4.00 μ. περίπου. Καὶ ἐπειδὴ καὶ οἱ τῶν δύο ἄλλων γωνιῶν τρουλλίσκοι οὐ μόνον ὁμοίας ὀφείλον νὰ ἔχωσι διαστάσεις πρὸς τοὺς ἐμπροσθίους ἀλλὰ καὶ ἴσον ἀπὸ τοῦ γείσου νὰ ἀπέχωσι τὰ κέντρα των, παρέστη ἀνάγκη, διὰ νὰ σχηματισθῇ τετράγωνος βάσις, ἐφ' ἣς θὰ ἔβαινον, μεταθέσεως τῶν πρώτων ἐξ ἀνατολῶν ἀντηριδῶν κατὰ δύο ὅλα μέτρα πρὸς δυσμᾶς, οὕτως ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ μεταξὺ τῶν κογχῶν καὶ αὐτῶν ἐγγραφή κύκλου διαμέτρου 4.00. Ἐπῆλθεν οὕτω αὐξήσεις τοῦ μήκους τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἑκατέρου τῶν ἄνω παρεκκλήσιων, ἣτις ἐπήνεγκε φυσικὰ καὶ τὴν μείωσιν τῶν δύο παρακειμένων διαμερισμάτων, στενωθέντων κατ' ἀναλογίαν, ἐν ᾧ ἐν τῷ κάτω ὀρόφῳ τὰ διαμερίσματα εἶνε πάντα ἰσομήκη. Ἐντεῦθεν προῆλθε ἡ παρεκκλίσις τῶν ἄνω ἀπὸ τῶν κάτω παραστάδων. Ἄλλ' ἔχομεν καὶ ἄλλο ἐπακολούθημα τῆς μεταβολῆς τῶν διαστάσεων τῶν καθ' ἕκαστον τμημάτων, τῆς ἐπελθούσης λόγῳ τῶν τρουλλίσκων: Τὴν μετάθεσιν τοῦ ἄξονος τῶν οἰκείων παραθύρων, ἅτινα ὁ ἀρχιτέκτων ἐπέμενε νὰ τοποθετῇ πάντοτε κατὰ τὸν ἄξονα ἐκάστου τμήματος ἀδιαφορῶν ἂν διεσαλεύετο ἐξωτερικῶς ἢ ἀντιστοιχία τῶν ἀξόνων τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω παραθύρων. Ὡστε ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγοι ἰσότητος καὶ συμμετρικῆς διατάξεως τῶν τρουλλίσκων, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγοι ἐσωτερικῆς συμμετρίας τῶν παραθύρων πρὸς τὰ διαμερίσματα, εἰς ἃ διὰ παραστάδων διαιροῦνται τὰ παρεκκλήσια, ἐδημιούργησαν, τοῦτο μὲν τὸ τεχνικὸν ἄτοπον τῆς μὴ κατακορύφου ἀντιστοιχίας τῶν ἐσωτερικῶν παραστάδων τοῦ κτιρίου καὶ τῆς στηριξέως τῶν ἄνω ἐπὶ τῶν σταυροθολίων τῶν κάτω, τοῦτο δὲ τὸ αἰσθητικὸν ἄτοπον τῆς μὴ κατακορύφου ἀντιστοιχίας τῶν ἀξόνων τῶν παραθύρων τῆς ἄνω καὶ κάτω σειρᾶς. Τέλος ὁ αὐτὸς σχεδὸν λόγος ἐπέφερε καὶ τὴν σμίκρυνσιν τῶν δευτέρων μετὰ τὰς γωνίας παραθύρων καὶ τῶν τριῶν πλευρῶν τοῦ γυναικωνίτου.

Εἰκ. 21. Κιονόκρανον τοῦ πρὸς τὴν σολέαν νοτίου παραθύρου τῶν κατηχουμένων.

Πόθεν ἐγίνετο ἡ εἰς τὸν γυναικωνίτην ἄνοδος δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ εἰπωμεν. Οὐδαμοῦ περιεσώθη ἀνοιγμά τι διὰ κλίμακα. Σήμερον ἡ ἄνοδος τελεῖται δι' ὁπῆς ἀνοιχθείσης ἐπὶ τοῦ σταυροθολίου τοῦ τρίτου ἀπ' ἀνατολῶν διαμερίσματος τοῦ νοτίου κάτω παρεκκλησίου. Ἡ ὁπὴ αὕτη φαίνεται λίαν ἱσχυρὰ καὶ δὲν εἶνε ἀπίθανον, ὅτι δι' αὐτῆς, εὐρυνομένης] καὶ διαμορφουμένης καταλλή-

Εἰκ. 22. Διαχωριστικὸς κιονίσκος ἐσωτερικοῦ παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Β. πλευρά).

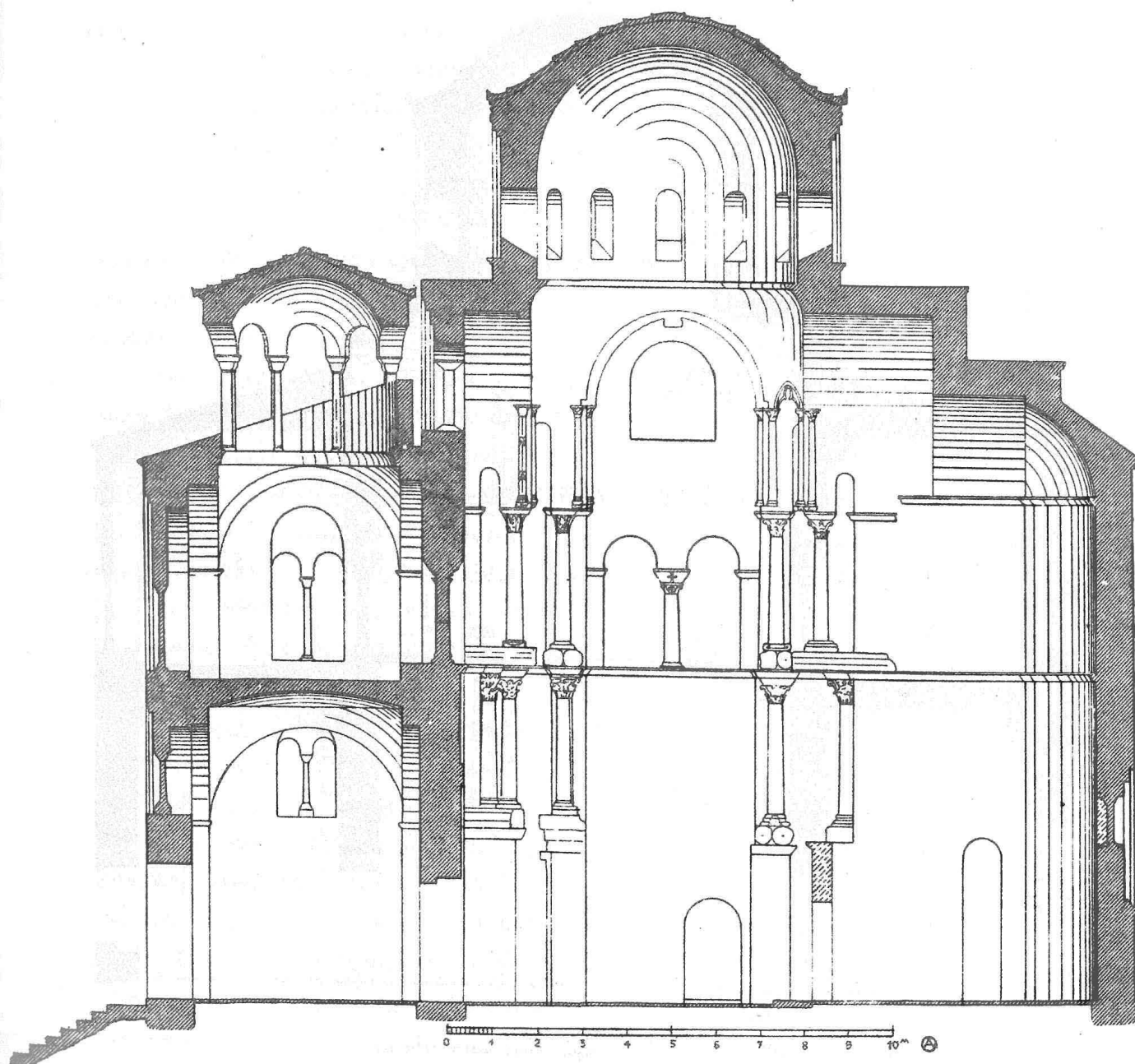
λως, θὰ ἐμελετᾶτο ἡ εἰς τὸν γυναικωνίτην ἄνοδος. Φοβοῦμαι μάλιστα μήπως ὁ πρωτομάστορης καὶ περὶ ταύτης εἶχε λησμονήσει νὰ προνοήσῃ, δι' ὃ καὶ ἤναγκάσθῃ νὰ χαλάσῃ ἐν τῶν σταυροθολίων. Πάντως ἡ ἄνοδος θὰ ἐγίνετο ἐσωτερικῶς διότι πρὸς ἐξωτερικὴν κλίμακα¹ ὅχι μόνον οὐδὲν θεμέλιον ὑπάρχει ἀλλὰ καὶ οὐδεμία εἴσοδος. Ὁ γυναικωνίτης εἶνε προφανὲς ὅτι δὲν ἐπρόλαβε νὰ περατωθῇ τοῦτο μαρτυρεῖ, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἀνώμαλον ἑδαφὸς του, ὅπερ δεικνύει ἀκόμῃ τὴν κυρτὴν ράχιν τῶν σταυροθολίων καὶ τῶν ἀσπίδων, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ ὀροφή τοῦ νάρθηκος καὶ τῶν παρεκκλησίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἔλλειψις κονιαμάτων ἀπὸ τῶν τοίχων, ἐφ' ὧν διακρίνονται ἀκόμῃ τὰ ἀποτυπώματα τοῦ σανιδώματος τῶν θολοτύπων. Διὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι τὰ ἄνω παρεκκλησία εἶχον μείνει κατ' ἀρχὰς ἀχρησιμοποίητα.

Σημειῶ ἐν τέλει ὅτι τὰ τε ἐξωτερικὰ τοῦ ναοῦ παράθυρα καὶ τὰ πρὸς τὴν σολέαν εἶχον φραχθῇ διὰ τοιχοποιίας ἵνα μὴ καταπέσωσι μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν τουρκικῶν σφαιρῶν καταστροφὴν τῶν κιονίσκων, οἵτινες ἐστήριζον τὰ τόξα των. Οὕτω δὲ πεφραγμένα τὰ ἀπεικόνισε ὁ Hughes τὸ 1820. Βραδύτερον κατὰ τὰς μεγάλας ἐπισκευὰς τοῦ 1864 τὰ μὲν ἐξωτερικὰ παράθυρα ἀπηλλάγησαν τῆς φρασσοῦσης αὐτὰ τοιχοποιίας, ἀντικατασταθέντων τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων δι' ἄλλων λιθίνων, μένουσιν ὅμως ἀκόμῃ πεφραγμένα τὰ πρὸς τὴν σολέαν παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου. Ἐπὶ τοῦ τοίχου δὲ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου ἀνέγνωσα τὸ ἑξῆς σημείωμα:

ὁ Παπαναστασίου σημειόνω
φευρουρίου ιδ' , αωκ' .

¹ Συνήθως διὰ τὰς εἰς τὸν ὕψος ἀναγούσας κλίμακας χρησιμοποιεῖται πύργος κτιζόμενος παρὰ τινὰ τῶν γωνιῶν τοῦ κτιρίου, ὡς π. χ. εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους τοῦ Λεονταρίου, εἰς τὸ Δαφνί, εἰς τὸ Βροντόχιον τοῦ Μυστρᾶ κτλ.

Ἡ Σολέα. Ὁ νάρθηξ μετὰ τῶν παρεκκλησίων καὶ ὁ ὑπερθεὶς αὐτῶν συνεχὴς γυναικωνίτης περικλείουσι κατὰ τὰς 3 αὐτοῦ πλευρὰς μέγαν τετράγωνον χώρον (9.15×9.20), οὗτινος τὴν τετάρτην (ἀνατολικήν) πλευρὰν σχηματίζουν

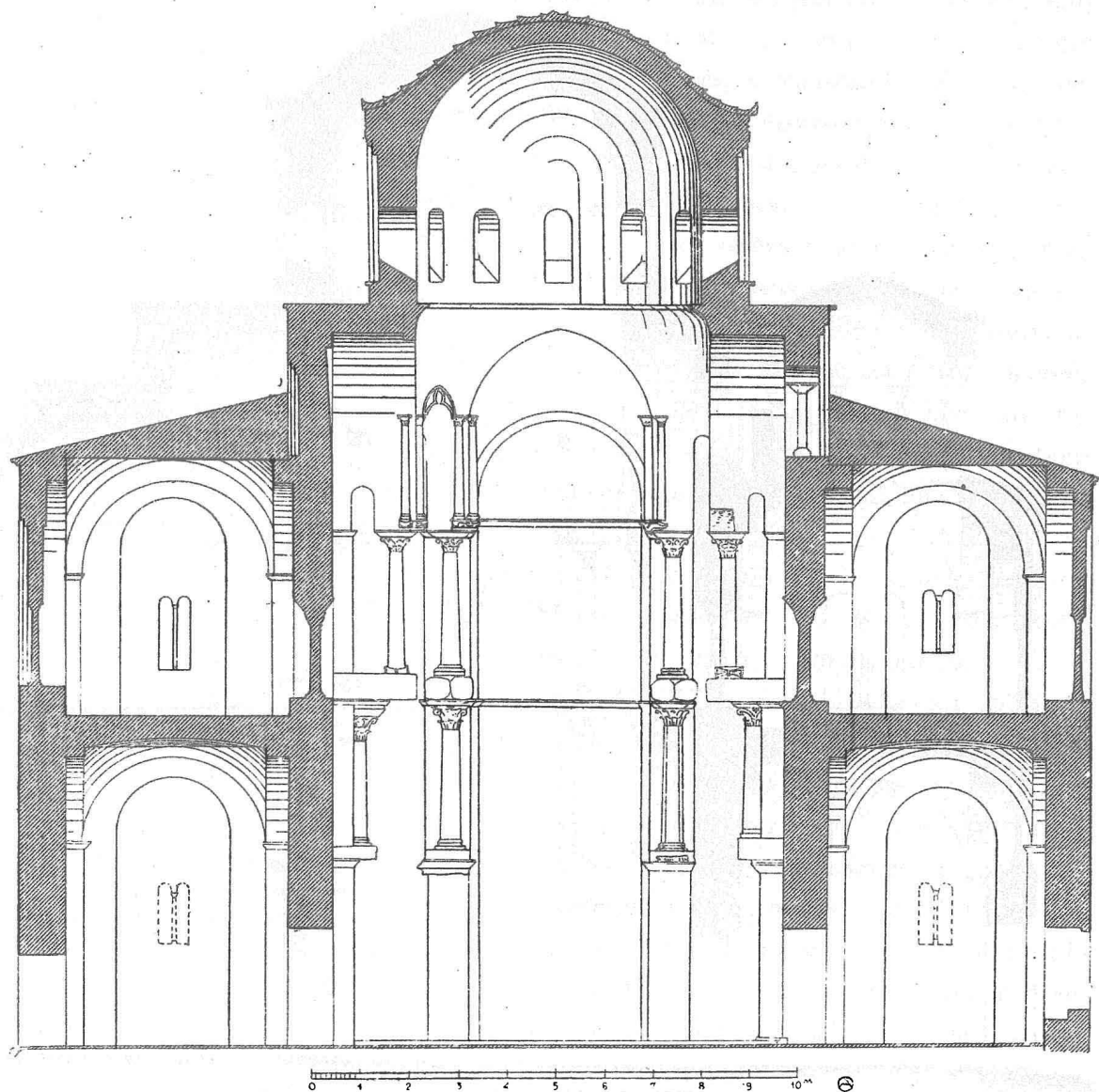

Εἰκ. 23. Τομὴ κατακόρυφος κατὰ μῆκος.

αἱ τρεῖς ὑψηλαὶ κόγχαι τοῦ ἱεροῦ. Ὁ κεντρικὸς οὗτος χώρος, ὅστις ἀποτελεῖ καὶ τὸν κατ' ἐξοχὴν ναὸν καὶ ὃν χάριν εὐκολίας ἀποκαλοῦμεν κατὰ συνεκδοχὴν «σολέαν», διήκει δίκην πύργου, ἄνευ τινος καθ' ὕψος διακοπῆς ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, ὅστις τὸν στεγάζει καὶ ἐξ οὗ μόνον δέχεται

φῶς ἄμεσον. Ἐφ' ἐκάστου τῶν 4 τοίχων τοῦ τετραγώνου τῆς σολέας εὗρηται ἀνὰ δύο ὀρθογώνιοι παραστάδες¹ διήκονσαι ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι ὕψους ἑνδεκά περίπου μέτρων (Εἰκ. 23, 24). Ἐκάστη δὲ πάλιν τῶν παραστάδων τούτων

Εἰκ. 24. Τομὴ κατακόρυφος κατὰ πλάτος.

ὑποδιηρέθη καθ' ὕψος εἰς τρία ἴσα περίπου τμήματα, ὧν τὰ δύο κατώτερα, ὁμοῦ λαμβανόμενα, καταλαμβάνουσι τὸ μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου ὕψος (Εἰκ. 23, 24). Πρὸ τῶν δύο ἀνωτέρων τμημάτων ἐκάστης παραστάδος ἐτοποθε-

¹ Ὡς παραστάδες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐχρησιμοποιήθησαν αἱ κεφαλαὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὴν σολέαν παραλλήλων τοίχων.

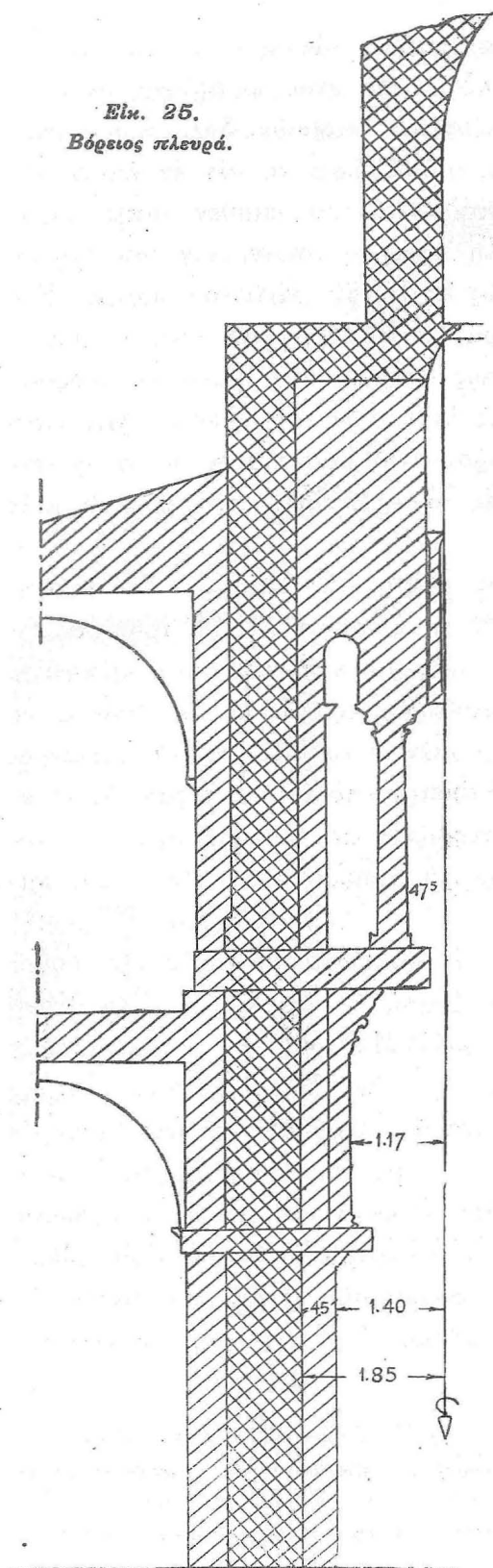
τήθησαν μαρμαρίνοι ἀρράβδωτοι κορινθιακοὶ κίονες· δύο μὲν — ὁ εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου — ἐν τῷ μεσαίῳ τμήματι, ἀνὰ εἷς δ' ἐν τῷ ἄνω. Ἐστηρίχθησαν δ' οἱ κίονες ἀμφοτέρων τῶν τμημάτων ἐπὶ ὀριζοντίων κεραίων δηλ. μαρμαρίνων κορμῶν κίωνων ἐμπηχθέντων εἰς τὸν τοῖχον, οὕτως ὥστε τὸ μὲν ἐν ἄκρον τῶν κεραίων νὰ διασχίζῃ διαμπερῶς τὴν παραστάδα καὶ τὸν ὀπισθεν αὐτῆς τοῖχον τῆς σολέας, τὸ δὲ ἄλλο ἄκρον νὰ προβάλλῃ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πύργου χρησιμεῦον ὡς στήριγμα, κιλλίβας, διὰ τοὺς ἐπ' αὐτοῦ βαίνοντας κίονας (Εἰκ. 25, 26). Σημειωτέον δὲ ὅτι αἱ τῆς ἄνω σειρᾶς κεραῖαι ἐξέχουσι πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν πολὺ περισσότερον τῶν τῆς κάτω, οὕτως ὥστε αἱ ἄνω κίονες νὰ αἰωρῶνται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸ κενόν! Καὶ ὅμως ἐπ' αὐτῶν ἐστήριξεν ὁ ἀρχιτέκτων τολμηρότατα τὰς 4 καμάρας αἵτινες διασταυρούμεναι βαστάζουσι τὸν ἐν τῷ κέντρῳ τρούλλον (Εἰκ. 28). Ἄς ἴδωμεν ἤδη τίνες λόγοι ἐπέβαλον τὴν ἐκλογὴν μιᾶς τοιαύτης λύσεως.

Προκειμένης τῆς καλύψεως τετραγώνου χώρου διὰ τρούλλου δύο συστήματα ἦσαν συνήθως ἐν χρήσει ἀπὸ τοῦ 10^{ου} μ. Χ. αἰῶνος. Ἡ ὁ τρούλλος θὰ ἐλάμβανε διάμετρον ἴσην περίπτου πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ καλυπτέου τετραγώνου, ὁπότε ἐστηρίζετο ἐπὶ 8 σημείων τοῦ τετραγώνου τῆς βάσεως τῇ μεσολαβήσει 4 ἡμιγωνίων (*trompes*) τοποθετουμένων κατὰ τὰς γωνίας (σύστημα ὀκταγωνικὸν) ἢ θὰ ἐλάμβανεν ὁ τρούλλος διάμετρον πολὺ μικροτέραν τῆς πλευρᾶς τοῦ καλυπτέου τετραγώνου, ὁπότε θὰ ἐστηρίζετο ἐπὶ 4 στηριγμάτων¹ τοποθετουμένων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τετραγώνου, τῇ μεσολαβήσει 4 σφαιρικῶν τριγώνων (*pendentifs*).

Ἡ πρώτη διάταξις, ἣν εὐρίσκομεν εἰς πολλοὺς μεγάλους ναοὺς τῆς κυρίως Ἑλλάδος (Χριστιάνου, Σωτεῖρα Λυκοδήμου, Δαφνί, Ὅσιος Λουκάς, Νέα Μονὴ Χίου, Ἀγ. Σοφία Μονεμβασίας, Ἅγιος Θεόδωρος Μυστρᾶ), ἔχει τὸ μειονέκτημα ὅτι παρουσιάζει ἐξωτερικῶς πολὺ βαρὺν τὸν τρούλλον λόγῳ τῆς κατ' ἀνάγκην μεγάλης διαμέτρου του. Ἡ ἄλλη πάλιν διάταξις, ἔλκουσα τὴν καταγωγὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐφαρμοσθεῖσα εἰς πλῆθος ναῶν μικροτέρων διαστάσεων, ἔχει μὲν τὸν τρούλλον ραδιῶν ἄλλ' ἔχει τὸ μειονέκτημα, ὅτι τὰ 4 ἐσωτερικὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου, ἐκτὸς τοῦ ὅτι καταλαμβάνουσι ὠφέλιμον χῶρον τῆς σολέας, ἐμποδίζουν καὶ τὴν θεάν εἰς τὸ ἐκκλησίασμα. Ἐκάτερον λοιπὸν τῶν συστημάτων εἶχε τὸ μειονέκτημά του καὶ πρόβλημα πλέον διὰ τοὺς ἀρχιτέκτονας

¹ Τὰ στηρίγματα ταῦτα περιορίζοντο ἐνίοτε καὶ εἰς δύο, ὡς ἐτέρων δύο λαμβανομένων τῶν κεφαλῶν τῶν ἐκ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸ μέσον τῆς σολέας ἐρχομένων τοίχων (*Zweisäulenkirchen*). Ἡ τοιαύτη διάταξις τῶν ναῶν θεωρεῖται ὑπὸ μὲν τοῦ Struck (*Athenische Mitteilungen* 1906, 220) ὡς ἀπλὴ συστολὴ τοῦ μετὰ τεσσάρων στηριγμάτων τύπου, ὑπὸ δὲ τοῦ Millet (*École Grecque* 56) ὡς ἀρχικὸς τύπος, ἐξ οὗ ἐπήγαγεν ὁ τύπος τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Εἰκ. 25.
Βόρειος πλευρά.

ἦτο πῶς νὰ κατασκευασθῇ ἐξωτερικῶς ραδινὸς ὁ τροῦλλος χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τοποθετηθῶσι ἐσωτερικὰ στηρίγματα. Τούτου δ' ἀκριβῶς τοῦ προβλήματος τὴν λύσιν ἐπεχείρησε καὶ ὁ πρωτομάστορης τῆς Παρηγορητίσης. Ἴδου δὲ ποία σκέψις ἴσως τὸν ὠδήγησε εἰς τὴν παραδοχὴν τοῦ συστήματος, ὅπερ ἐφήρμοσε.

Ἀφ' οὗ τὰ ἐσωτερικὰ στηρίγματα παρέχουσιν ἐμπόδια εἰς τὸ κάτω τμήμα τοῦ ναοῦ, εἶνε δ' ὅμως ὠφέλιμα ἐπάνω πρὸς ἐπιτυχίαν μικρᾶς διαμέτρου διὰ τὸν τροῦλλον, δύνανται νὰ καταργηθῶσι μὲν εἰς τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ ὕψους νὰ παραμείνωσι δ' εἰς τὸ ἄνω. Ζήτημα εἶνε μόνον νὰ εὗρεθῇ διὰ τὸ ἄνω αὐτὸ ἥμισυ ἐν στήριγμα μὴ φθάνον ἕως κάτω ἄρα μὴ κατακόρυφον. Τὸ στήριγμα αὐτὸ θὰ τὸ παράσχουν μαρμάριναι ὀριζόντιαι κεραῖαι ἐμπηγνυόμεναι εἰς τὸν τοῖχον τῆς σολέας. Πρέπει ὅμως αἱ κεραῖαι αὐταὶ νὰ ἔχωσι μεγάλην ἀντοχήν· διότι δὲν θὰ βαστάζωσι μόνον τὸ βάρος τῶν κίωνων, οἵτινες ἐπ' αὐτῶν θὰ πατήσωσι ἀλλὰ καὶ τὸ βάρος, ὅπερ αὐτοὶ οἱ κίονες θὰ βαστάσωσι δηλ. τῶν καμαρῶν καὶ τοῦ τροῦλλου βάρος τε καὶ ὠθησιν. Θὰ τοποθετηθῶσι λοιπὸν κατὰ ζεύγη (Εἰκ. 19) καὶ θὰ πακτωθῶσι εἰς τὸν παχὺν τοῖχον τῆς σολέας καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ πᾶχος (1,75 κατὰ τὰς παραστάδας). Τότε τὸ βάρος τοῦ τοῖχου θὰ ἀντισταθμίση τὴν ροπὴν πακτώσεως καὶ τὸ ὅλον σύστημα θὰ ἰσορροπήσῃ.

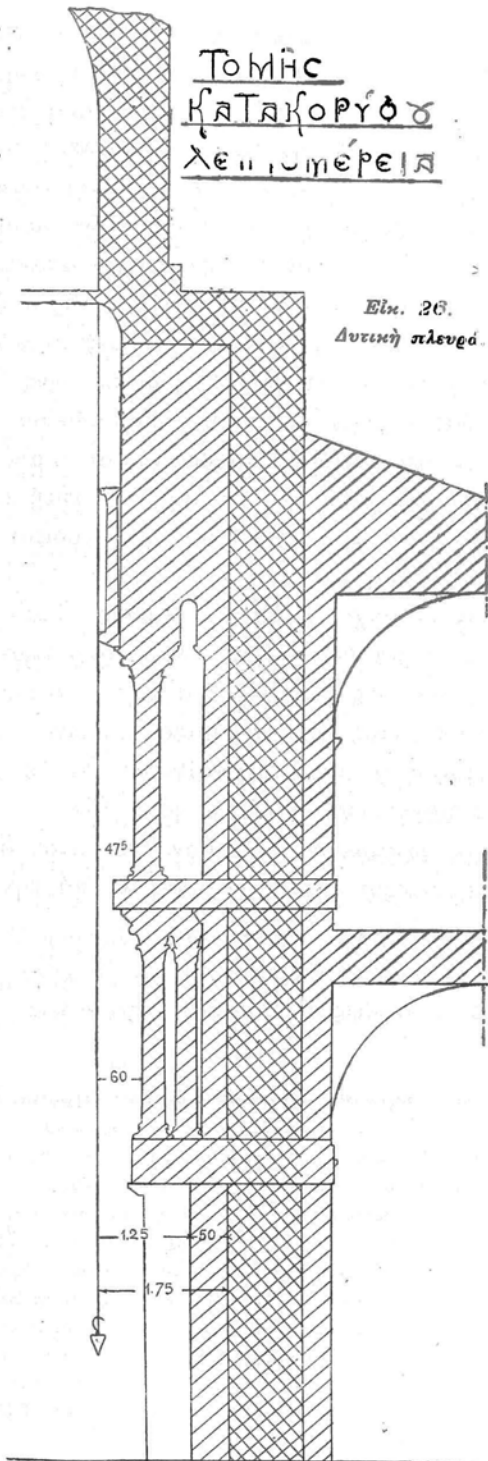
Τὸ σύστημα πράγματι ἰσορροπῆσε, ἀλλὰ μὲ μέγαν κίνδυνον. Αἱ κεραῖαι, εὐρεθεῖσαι σχετικῶς ἀδύνατοι ἐνέδωσαν

εἰς τὴν συνδεδυασμένην ἐνέργειαν τῶν τμητικῶν καὶ καμπτικῶν τάσεων καὶ διεργάγησαν σχεδὸν πᾶσαι¹ δύο δὲ μάλιστα αὐτῶν (αἱ τῆς ΝΔ παραστάδος) καὶ ἐθραύσθησαν ὁλοτελῶς ἐπενεγκοῦσαι τὴν κατάπτωσιν τῶν ὑπερθεν κιόνων. Εὐτυχῶς τὸ κακὸν δὲν ἐπροχώρησε. Προελήφθη ἡ ἐπέκτασίς του διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῶν κάτωθεν τῶν κεραίων παραστάδων τοῦ ἰσογείου, οὕτως ὥστε τὸ σημεῖον ἐφαρμογῆς τῆς πίεσεως ἐπὶ τῶν κατωτάτων κεραίων νὰ μὴ κεῖται πλέον ὑπεράνω τοῦ κενοῦ. Αὐτὸς δὲ εἶνε ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον αἱ παραστάδες τοῦ ἰσογείου ἔχουσι σήμερον τόσον ἀνομοίας διαστάσεις: ἐνισχύθησαν ἀνομοίως, ἐν ᾧ ἀρχικῶς ἦσαν πᾶσαι ἴσαι ἐξέχουσαι μόνον κατὰ 0.50 τοῦ ὀπισθεν αὐτῶν τοίχου, ὡς πιστοποιεῖται ἐπὶ δύο ἐξ αὐτῶν (τῆς καταπεσοῦσης καὶ τῆς συμμετρικῆς τῆς) ἐφ' ὧν ἀναγνωρίζονται εὐχερῶς αἱ ἀρχικαὶ καὶ τῶν παραστάδων διαστάσεις.

Τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα ἦτο ἀληθῶς εὐφυέστατον καὶ θὰ ἐπετύγχανεν ὁλοκληρωτικῶς ἐὰν ἐδίδοντο εἰς τὰς κεραίας διαστάσεις κατὰ τι μεγαλύτεραι. Ἐλείπεν ὅμως ὁ στατικὸς ὑπολογισμὸς καὶ ὁ πρωτομάστορης τοῦ ἔργου ὑπερετίμησε τὴν ἀντοχὴν τῶν μαρμαρίνων στύλων, οὓς ἐχρησιμοποίησε διὰ κεραίας². Ἐν τού-

¹ Ἐκ τῶν 16 (8 ζευγῶν) κεραίων τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου 6 μὲν εἶνε ραγισμέναι, δύο δὲ ἔχουσι τελειῶς θραυσθῇ καὶ καταπέσει.

² Τινὲς τῶν κεραίων διαπερῶσαι τὸν τοῖχον τῆς σολέας ἐξέχουσι πρὸς τὰ ἄνω κατηχόμενα. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μιᾶς εὐρηται κεχαραγμένον τὸ γράμμα Ε καὶ παραπλευρῶς ἀλλὰ μολυβδοχοῖας. Ταῦτα πάντα δηλοῦσι τὴν ἐξ ἀρχαίων ἢ παλαιοχριστιανικῶν μνη-

τοὺς διὰ τῆς ἐφαρμοσθείσης λύσεως ἐπετεύχθη, ὥστε τροῦλλος διαμέτρου μόνον 5.80 νὰ καλύψῃ, ἄνευ τῆς παρεμβολῆς ἐσωτερικῶν στηριγμάτων, τετράγωνον σολέαν πλευρᾶς 9.20 μ. Τὸ σύστημα δι' οὗ τοῦτο ἐγένετο κατορθωτὸν μᾶς ἐρμηνεύει ἄριστα μία συγκριτικὴ μελέτη τῆς κατόψεως τοῦ ἰσογείου (Εἰκ. 3) πρὸς τὴν τοῦ α' ὀρόφου (Εἰκ. 19). Πράγματι ἐν ᾧ ἐν τῷ ἰσογείῳ ἡ γενικὴ διάταξις εἶνε ἀκριβῶς ἡ τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν¹, ἐν τῷ α' ὀρόφῳ πλησιάζει τὴν τῶν σταυροειδῶν καὶ θὰ τὴν ἔφθανε ἀναντιρρήτως ἐὰν εἴχομεν ἓνα ἀκόμη ὀροφον. Διότι τότε οἱ πρὸς τὰς γωνίας τῆς σολέας κίονες ἐκάστης πλευρᾶς ὅλον ἐξέχοντες πρὸς τὰ ἔσω θὰ συνεχωνεύοντο ἀνὰ δύο εἰς ἓνα καὶ τὰ στηρίγματα τότε θ' ἀπέβαινον ἐν ὅλῳ 4, ἡ δὲ κάτοψις θὰ ἦτο πλέον αὐτὴ αὕτη ἡ τῶν σταυροειδῶν ναῶν². Ὅτι δ' ἡ ἐφαρμοσθεῖσα μορφή ὑπολείπεται κατὰ ἐν μόνον βῆμα τῆς σταυροειδοῦς ἀποδεικνύεται τρανῶς καὶ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς τομῆς τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 23, 24). Βλέπομεν ἐν αὐτῇ πράγματι μεταξὺ τῶν κίωνων καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν παραστάδων τοῦ ἄνω ὀρόφου δύο μικρὰ τόξα ἅτινα οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἡ δειλὴ ἐμφάνισις τῶν τόξων, δι' ὧν εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς συνδέονται οἱ τοῖχοι πρὸς τοὺς κίονας. Βλέπομεν ἐπίσης καὶ τὸν τρόπον δι' οὗ τελεῖται ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν στηριγμάτων πρὸς τὸν τροῦλλον, οὐχὶ πλέον δι' ἡμιγωνίων, ὥς εἰς τοὺς καθ' αὐτὸ ὀκταγωνικοὺς ναοὺς, ἀλλὰ διὰ κυλίνδρου συγχωνεύοντος δύο σφαιρικὰ τρίγωνα ὥς εἰς τοὺς σταυροειδεῖς τελεῖται ἐν τῇ Παρηγορητίσῃ ἡ μετάβασις. Τί δὲ ἀπέγειναν αἱ 4 γωνίαι τῆς σολέας ἄνω; Στρογγυλευθεῖσαι³ ἐπίτηδες (Εἰκ. 19) ἐστεγάσθησαν, ὥς εἰς τοὺς σταυροειδεῖς, διὰ σφαιρικῶν τμημάτων. Ὡς μόνον δὲ λείψανον τῶν ἡμιγωνίων ἔμεινε τὸ μικρὸν τόξον ὅπερ γεφυρώνει εἰς ἐκάστην γωνίαν τοὺς δύο ἄνω κίονας.

Ἐχομεν λοιπὸν ἀναντιρρήτως ἐν τῇ Παρηγορητίσῃ μίαν ὑπέρθεσιν δύο συστημάτων (superposition): ὀκταγωνικοῦ κάτω, σταυροειδοῦς δὲ ἄνω. Δὲν εἶνε δ' ἀσυνήθεις αἱ τοιαῦται ὑπερθέσεις κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' μ. Χ. αἰῶνα ἐν τῇ

μείων λῆψιν τῶν κίωνων, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἀνέρχεται ἐν συνόλῳ εἰς 56, ἐξ ὧν 32 μὲν ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰς ὀριζοντίους κεραίας, 24 δὲ διὰ τοὺς κίονας. Ἡ παράδοσις, ὥς εἶδομεν (σελ. 3), ἀναριθμᾷ τοὺς κίονας εἰς 200. Τὰ κιονόκρανα τῶν ἐν λόγῳ κίωνων ἀνήκουσιν εἰς τύπους τοῦ Δ' καὶ Ε' μ. Χ. αἰῶνος. Ὅρα παρεμφερῇ παρὰ Dalton Byz. Art, σελ. 116 εἰκ. 69.

¹ Πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ ἔχῃ πάντοτε ἐν νῷ ὅτι αἱ παραστάδες ἀρχικῶς ἐξεῖχον μόνον 0.50, παχυνθεῖσαι ὑστερότερον, λόγῳ τοῦ παρουσιασθέντος κινδύνου (δρα σελ. 39).

² Ὡς παρουσιάζεται ἡ διάταξις ἐν τῷ α' ὀρόφῳ τῆς Παρηγορητίσεως ὁμοιάζει καταπληκτικῶς τὴν κάτοψιν τοῦ ἰσογείου τῆς ἐν Torcello βυζαντινῆς ἐκκλησίας Santa Fosca, τοῦ ΙΓ' μ. Χ. αἰῶνος. Ὅρα κάτοψιν αὐτῆς παρὰ Corroyer L'architecture romane εἰκ. 74.

³ Ὅμοιαι στρογγύλαι ἢ μᾶλλον κυλινδρिकाὶ γωνίαι ἐν τῷ ἄνω ὀρόφῳ εὑρηνται καὶ ἐν τῇ Μαυροράνῃ τῆς Σικελίας (Dalton Byz. Art σελ. 405 εἰκ. 237). Εἶνε δὲ συνήθεις καὶ εἰς τζαμία ὥς π. χ. ἐν Ἀγκύρᾳ (Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins πίν. XXI) καὶ Kodscha Kalessi (Benoît: L'orient médiéval et moderne 52).

βυζαντινῇ τέχνῃ. Τὰς εὐρίσκομεν εἰς τὸν Μυστρᾶν¹ καὶ τὸ Λεοντάρι², ὅπου εἰς σταυροειδῆς ναὸς ἔχει ἐπικαθήσει ἐπὶ μιᾶς βασιλικῆς. Εἶνε δὲ προφανὴς ὁ λόγος, δι' ὃν ὁ σταυροειδῆς ναὸς εὐρίσκεται πάντοτε ὑπεράνω: Ἡ διαμόρφωσις τοῦ σταυροειδοῦς σχεδίου οὐ μόνον ποικιλωτέραν ἐπιτρέπει τὴν σύνθεσιν τῆς στέγης καὶ ραδιωτέραν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ τρούλλου ἀλλὰ καὶ παρουσιάζει ἐναργῶς εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ κτιρίου τὸ συμβολικὸν σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὅπερ διὰ τῶν ἄλλων συστημάτων καθίσταται συνήθως δυσδιάκριτον.

Ἡ πρὸ τῶν παραστάδων τῆς σολέας τοποθέτησις κιόνων ἐν ἐπεξοχῇ (*en encorbellement*) δὲν ἐπέφερε μόνον τὴν σμίκρυνσιν τοῦ τρούλλου· ἐπέτυχε καὶ ἀρίστην ἀρχιτεκτονικὴν διάρθρωσιν καὶ διακόσμησιν τοῦ πύργου τῆς σολέας, ὅστις ἄλλως, φέρων μόνον τὰ δίλοβα παράθυρα, ἅτινα βλέπουσιν ἐκ τοῦ γυναικωνίτου, θὰ παροῦσιάζετο λίαν γυμνὸς καὶ μονότονος (Εἰκ. 29). Ἡ ἔμπνευσις ὅμως τῆς ἐφαρμογῆς κιόνων πρὸ τῶν παραστάδων εἰς πλείονας τοῦ ἐνὸς ὁρόφους δὲν ἐφηρμοσθῇ ἐδῶ τὸ πρῶτον. Παλαιὰ ρωμαϊκὴ κληρονομία ἐφαρμοσθεῖσα εἰς μαυσωλεῖα³ καὶ κρύπτας⁴ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας ἀπαντᾷ ἔπειτα εἰς ὀκταγωνικοῦ ἀκριβῶς συστήματος ναὸν κτισθέντα δύο καὶ ἥμισυν αἰῶνας πρὸ τῆς Παρηγορητίσεως, τὴν Νέαν Μονὴν τῆς Χίου⁵ καὶ τὰς ἀπομιμήσεις τῆς Ἀγ. Γεώργιον Συκούση καὶ Ἀγ. Ἀποστόλους Πυργίου⁶. Τὸ κοινὸν τοῦτο στοιχεῖον ἤγαγέ τινας νὰ παραδεχθῶσιν ὅτι ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον διὰ τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἀρτης⁷. Ἡ ἰδέα αὕτη τότε μόνον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὀρθή, ὅταν παραβλέψωμεν τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐφαρμοσθέντος εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν συστήματος, τὴν ἐπεξοχήν, ἣν δὲν εὐρίσκομεν ἐν Χίῳ. Ἐκεῖ εἰς ἐκάστην τῶν 8 τῆς σολέας παραστάδων ἐτοποθετήθησαν ἢ μᾶλλον προσεκολλήθησαν ἀπλῶς ζεύγη κιόνων τόσῳ λεπτῶν, ὥστε μᾶλλον ὡς διακοσμητικῶς⁸ ἢ ὀργανικῶς δρῶντες ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῶσιν. Ἀπόρροια δὲ τούτου εἶνε ὅτι τὸ ὅλον σύστημα τοῦ ναοῦ τῆς Χίου παραμένει ἀπὸ κάτω ἕως ἄνω ἄγνως ὀκταγωνικόν· δι' αὐτὸ δὲ καὶ ἡ μετάβασις εἰς τὸν κύλινδρον τοῦ τρούλλου τελεῖται ἐν αὐτῷ κανονικῶς δι' ἡμιχωνίων (*trompes*). Δὲν

¹ Millet *École Grecque* σελ. 95.

² Ὅρα προσεχῶς δημοσιευομένην μελέτην ἡμῶν ἐν *Revue des Études Grecques* 1921.

³ Niemann *Diokletians Palast in Spalato* πίν. XII. Hébrard et Zeiller *Spalato*.

⁴ Κρύπτη Ἀγ. Λαυρεντίου ἐν Γρενόβλῃ (VI αἰῶνος). Rivoira *Le origini de la architettura Lombarda* εἰκ. 341.

⁵ Strzygowski *Byz. Zeitschr.* 1896 πίν. II καὶ *Ztsch. für Gesch. der Architektur* 1909 σελ. 12.

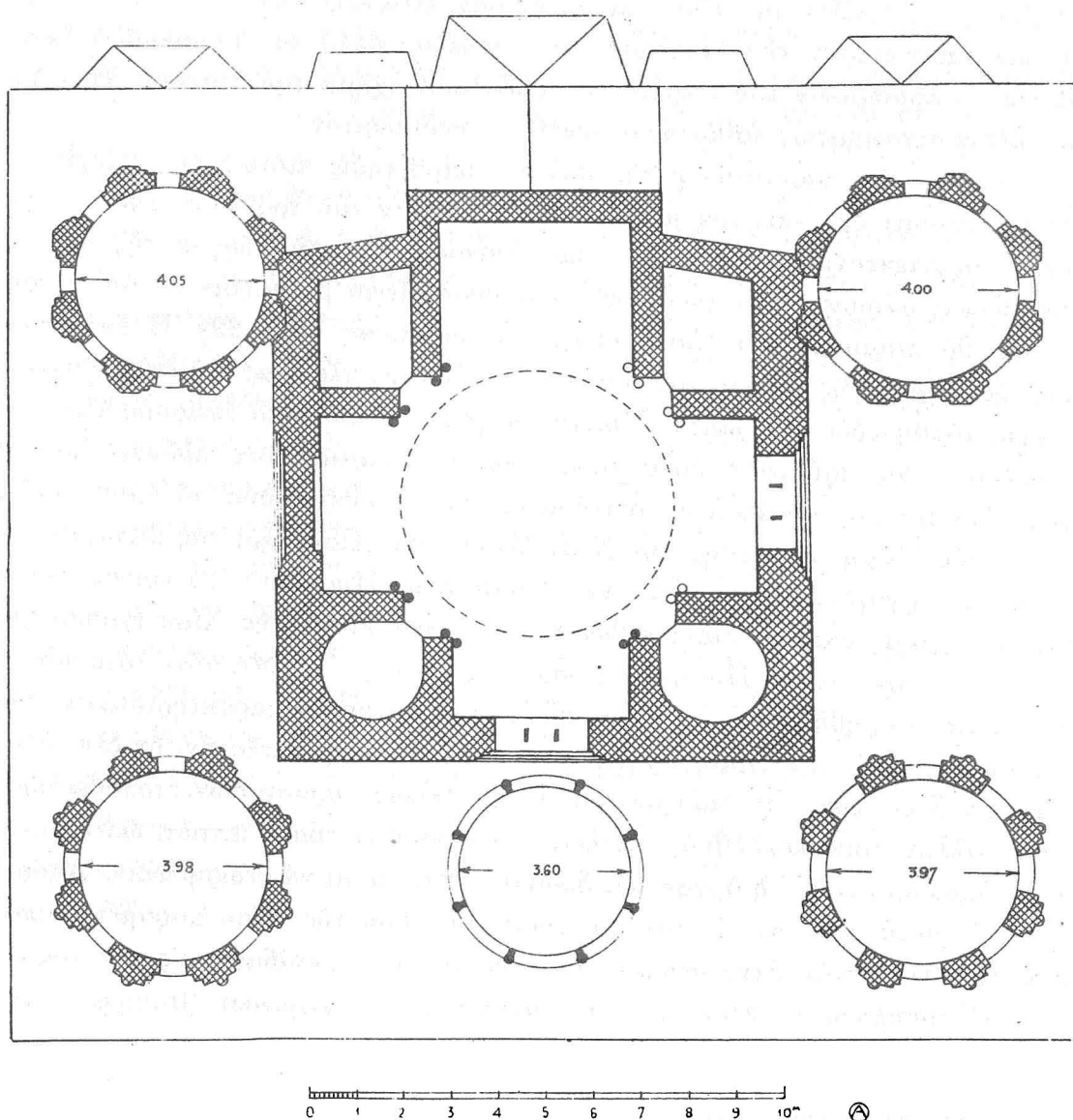
⁶ Ἀρχαιολ. Δελτ. 1916 παρ. 35, 36 (Σωτηρίου).

⁷ Millet *Art byzantin* II, 929. Σωτηρίου Ἀρχ. Δελτ. 1916 Παρ. σελ. 31.

⁸ Ὅρα Strzygowski *Byz. Ztschr.* 1896, 148: So ist ohne weiteres ersichtlich, dass die Säulen lediglich decorativen Zwecken dienten. Ὅρα καὶ Ἀρχ. Δελτ. 1916 Παρ. σελ. 33.

πρέπει κατὰ ταῦτα ἡ Χίος νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῆς ἙΑρης. Ἄλλοῦ πρέπει ν' ἀναζητηθῇ τὸ πρότυπον τῆς Παρηγορητίσης, πιθανώτατα εἰς τὴν Δύσιν τῆς ἐπιδράσεως τῆς ὁποίας πλείστας ὅσας ἐνδείξεις παρέχει ὁ ναός, ὃν ἐξετάζομεν.

Εἰκ. 27. Ὁριζοντία τομή τοῦ ναοῦ εἰς τὸ ὕψος τῶν διακοσμητικῶν κιονίσκων.

Μία τῶν χαρακτηριστικῶν ἐνδείξεων εἶνε καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ γλυπτικὴ διακόσμησις, ἣν βλέπομεν μεταξὺ τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῶν κιόνων τῆς σολέας καὶ τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου. Ὡς γνωστὸν μεταξὺ τῶν δύο τούτων μελῶν παρεμβάλλονται συνήθως αἱ φέρουσιν τὸν τρούλλον 4 καμάραι. Τὸ ἐξαιρετικὸν ὅμως ἐνταῦθα εἶνε ὅτι αἱ καμάραι αὗται δὲν βαίνουν, ὡς συνήθως, ἀπ' εὐθείας ἐπὶ

τῶν κίωνων ἀλλ' ἔχουσι τὴν ἀρχὴν των — τὰς γεννήσεις των, ὡς λέγονται εἰς τὴν τεχνικὴν γλῶσσαν — τρία ὅλα μέτρα καὶ 25 ἑκατοστὰ ὑψηλότερον. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τῶν κίωνων παρεμβάλλονται δίκην ποδαρικῶν, ὑψηλοὶ τοῖχοι, παρέχοντες εἰς τὰς καμάρας τὴν ὄψιν ἀψιδώματος (Εἰκ. 23, 24). Οἱ λόγοι τῆς τοιαύτης διατάξεως εἶνε κυρίως αἰσθητικοί. Δεδομένης τῆς ἐξωτερικῆς κυβικῆς μορφῆς τοῦ κτιρίου, ἐὰν ὁ ὑπὲρ τὸ κέντρον αἰωρούμενος τροῦλλος ἐτοποθετεῖτο ἐπὶ καμαρῶν στηριζομένων ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κίωνων ἦτοι 3.25 μ. ταπεινότερον, ὅχι μόνον δυσαναλόγως μικρὸς πρὸς τὸν ὅλον ὄγκον τοῦ κτιρίου θὰ ἐφαίνετο ἀλλὰ καὶ μόνον ἐξ ἱκανῆς ἀποστάσεως θὰ ἠδύνατο νὰ εἶνε ὁρατός. Ἐπειτα καὶ τι ἄλλο ἐπέβαλλε τὴν ὑπερύψωσιν τῶν καμαρῶν. Ἡ φροντὶς νὰ διαγραφῇ σαφῶς ἐπὶ τῆς στέγης τὸ συμβολικὸν σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὅπερ ἐσχημάτιζον αἱ 4 καμάραι. Πράγματι ἐὰν αἱ καμάραι αὗται ἔβαινον ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κίωνων τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ θὰ ἀπεκρύπτοντο ὁλοσχερῶς ὑπὸ τῆς προτεθειμένης στέγης τοῦ γυναικωνίτου, ἀφ' οὗ καὶ μετὰ τὴν ὑπερύψωσιν ἀποκρύπτεται, ὡς ἤδη ἐλέχθη, σπουδαῖον αὐτῶν τμήμα μετὰ τῶν τριλόβων παραθύρων. Ἐπεβάλλετο λοιπὸν ἡ ὑπερύψωσις ἥτις, ὡς εἶπον ἤδη ἀνωτέρω, προσέδιδεν ἐσωτερικῶς εἰς τὰς καμάρας ὄψιν ἀψιδώματος. Ἡ ὄψις δ' αὕτη ἐτονίσθη ἔτι μᾶλλον διὰ τῆς ἐπὶ τῶν ἀψίδων προστεθείσης διακοσμήσεως, συνισταμένης ἐκ μαρμαρίνου τόξου ἀπαρτισθέντος ἐκ σειρᾶς ἀναγλύφων συγκροτούντων μίαν παράστασιν ἐνιαίαν¹. Τὸ τόξον τοῦτο προσηλωθὲν ἐπὶ τοῦ ἐσωρραχίου τῆς καμάρας ἐστηρίχθη κάτω ἐπὶ τοῦ ξυλίνου αὐτῆς ἐλκυστήρος, ὅστις κατὰ βυζαντινὴν συνήθειαν ἀφίετο νὰ εἶνε ὁρατός. Ἵνα δὲ μὴ φαίνεται κρεμάμενον τὸ τόξον ἐτοποθετήθησαν κάτωθεν τῶν ἄκρων του ἀνὰ εἰς λεπτὸς κιονίσκος, δι' ὧν ἀπετελέσθη τὸ πόδιον τοῦ ἀψιδώματος (Εἰκ. 23, 29). Οἱ κιονίσκοι δὲ πάλιν προσηλωθέντες διὰ τοῦ κιονοκράνου των ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου τοῖχου, οὗ καὶ ἐφήπτοντο, ἐπάτησαν κάτω ἐπὶ ἀναγλύφων πλακῶν ἐμπηχθειῶν εἰς τὸν τοῖχον εὐθὺς ὑπεράνω τῶν κιονοκράνων τῶν κίωνων τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς. Δὲν περιωρίσθη ὁμως ἡ διακόσμησις εἰς τὰς μεγάλας μόνον καμάρας τῆς σολέας. Ἐπεξετάθη καὶ εἰς αὐτὰ τὰ μικρὰ τόξα δι' ὧν, ὡς εἶπομεν, ἐγεφυρώθη τὸ μεταξὺ δύο γειτονικῶν πεσσῶν μικρὸν διάστημα. Ἐκαστον τῶν τόξων τούτων ἔλαβε πάλιν ἓν ἀψιδωματικὸν περίβλημα ἀπαρτισθὲν ἐκ 2 κιονίσκων καὶ ἐνὸς ὀξυκορύφου τόξου διακοσμηθέντος διὰ προστύπων ἀναγλύφων (Εἰκ. 23). Ἵνα δὲ ἔλθωσιν εἰς ἁρμονίαν τὰ μικρὰ πρὸς τὰ μεγάλα τόξα κατεσκευάσθησαν οἱ κιονίσκοι

¹ Ἐκ τῶν 4 καμαρῶν μόνον ἡ βόρειος καὶ ἡ δυτικὴ φέρουσι σήμερον τὰ εἰρημένα τόξα, ἅτινα θὰ ὑπῆρχον βεβαίως καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἀλλ' εἴτε διότι κατέπεσαν εἴτε διότι δὲν προέλαβον νὰ κατασκευασθῶσι δὲν εὐρίσκονται σήμερον εἰς τὰς θέσεις των.

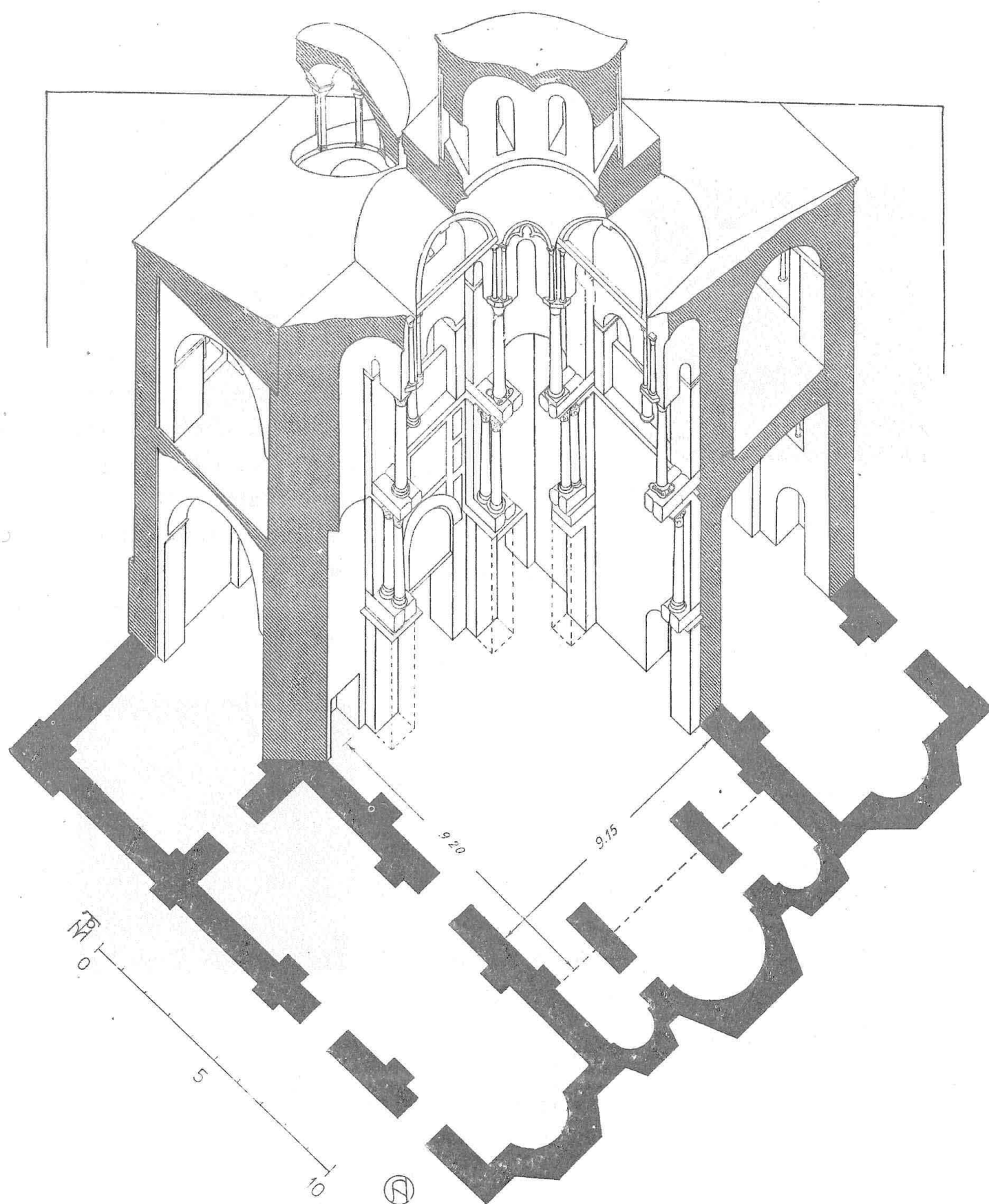

Εἰκ. 28.

των ὅμοιοι πρὸς τοὺς τῶν μεγάλων, ἐπάτησαν δὲ μάλιστα καὶ ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἢ ὁμοίων καὶ ἐκεῖνοι βάσεων.

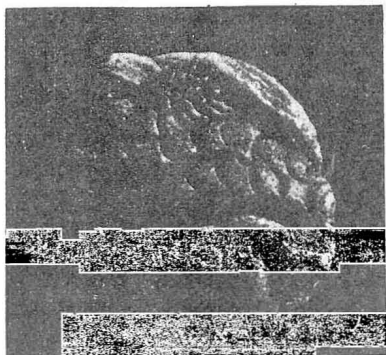
Ἡ οὕτως ἀπαρτισθεῖσα διακόσμησις δύσκολον ἦτο νὰ ἐπινοηθῇ ὠραιότερα καὶ περισσότερον ὁμοιόμορφος πρὸς τὸν ὅλον ἐσωτερικὸν ρυθμόν (Εἰκ. 27). Ὡς παρατηρηθῇ εἰς ποίαν θαυμαστήν πρὸς τοὺς κάτω κίονας ἁρμονίαν εὐρίσκονται οἱ ἄνω κιονίσκοι εἶνε καὶ αὐτοὶ ἀρράβδωτοι καὶ ἴστανται, ὡς οἱ κάτω, ἐπὶ πλακῶν ἐκκρεμαμένων σχηματίζοντες ἓνα ὅμοιον πρὸς τοὺς κάτω ἀλλὰ διακοσμητικὸν αὐτὸν καὶ ταπεινότερον ὄροφον, χρήσιμον ἵνα καλύψῃ τὴν ὑπερύψωσιν τῶν καμαρῶν, ἥτις ἄλλως θὰ παρουσίαζεν ἀφορήτως βαρεῖς ὄγκους.

Ὡς ἐξετάσωμεν ἤδη ἐγγύτερον τὸν γλυπτὸν διάκοσμον τῶν τόξων ἀρχόμενοι ἐκ τῶν κάτω. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὡς ὑπόβαθρα τῶν ἀνωτάτων διακοσμητικῶν κιονίσκων χρησιμεύουσι πλάκες, ὧν ἡ μὲν οὐρὰ εἶνε ἐμπεπηγμένη εἰς τὸν τοῖχον, τὸ δὲ προέχον τμήμα ἔχει τὴν πρὸς τὰ κάτω ἐστραμμένην ἐπιφάνειαν διακεκοσμημένην δι' ἀναγλύφων παραστάσεων. Εἰκονίζουσι δ' αἱ παραστάσεις αὗται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πολύπλοκα συμπλέγματα δύο ἢ τριῶν τετραγώνων μορφῶν, ζωϊκῶν ἅμα καὶ ἀνθρωπίνων, ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας τόσον ἀγαπᾷ ἡ ρωμανικὴ τέχνη. Δυστυχῶς αἱ μορφαὶ αὗται φωτίζονται τόσον κακῶς καὶ εἶνε τόσον ὑψηλὰ ὥστε οὐ μόνον νὰ φωτογραφηθῶσι ἢ σχεδιασθῶσι ἀλλὰ καὶ νὰ διακριθῶσιν εἶνε δύσκολον. Μία ἐντεταμμένη ἐν τούτοις παρατήρησις μοῦ ἔδωκε τὰ ἐξῆς πορίσματα. Ὑπὸ τοὺς κιονίσκους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς σολέας εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν δύο ἀντωπὰ θηρία μετὰ χαίτης (λέοντες). Γρυλλίζοντα ἔχουν ἤδη συμπλέξει τοὺς ἐμπροσθίους πόδας των καὶ δις περιπλέξει τὰς οὐράς

Εἰκ. 29. Ἴσομετρικὴ προβολὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς σολέας.

των, περί τε τὰ ὀπίσθιά των ἄκρα καὶ περὶ τὸν κορμόν. Δεξιὰ τὸ θέμα εἰ πολὺ εὐδιακριτώτερον· διότι δὲν στρέφεται ὡς τὸ προηγούμενον ὅλως πρὸς κάτω. Παρίσταται ἐδῶ πετῶν ὠραῖος ὀλόγλυφος μεγαλοπτέρυξ αἰτὸς (Εἰκ. 2 ὑπερήφανος διὰ τὴν λείαν του, τὸν λαγῶν, ὃν συλλαβὸν κρατεῖ σφιγκτὰ ἐ τῶν γαμψῶν ὀνύχων του. Εἶνε ἀσφαλῶς τὸ ὥρα-
τερον γλυπτικὸν ἔργον τοῦ ναοῦ.

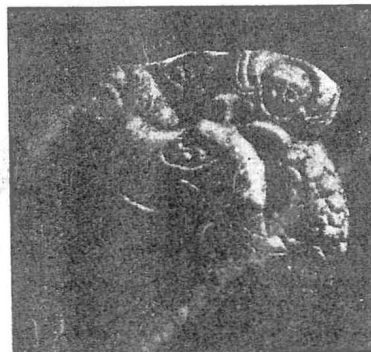
Εἰκ. 30. Τεμάχιον ἐκ τῶν κάτωθεν τῶν κιονίσκων γλυπτῶν.

Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν δεξιᾷ μὲν ἐ ὑπῆρχε κάτωθεν τῶν κιονίσκων πλὰξ ἀνάγλυφ δι' αὐτὸ δ' αἱ βάσεις τῶν κιονίσκων, αἵτινες ἦσ κάτωθεν ὄραταί, ἔχουσιν ἀπλῶς κοσμηθῆ διὰ ε δάκων ἐν ζωηρῷ ἐξέργῳ (Εἰκ. 34). Ἀριστερᾷ εἰκονίζεται μορφή ἐστεφανωμένη, με χαρακτη-
στικά τέρατος· εὐρεῖαν ρῖνα καὶ πλαδαράν, με-
λους λίαν διεστῶτας ὀφθαλμούς, τέλος στόμα ε-
λῶριον διὰ τοῦ ὁποίου κρατεῖται ὁ ἕτερος τ-
ὀπισθίων ποδῶν δύο ζώων φευγόντων δεξιὰ ε-

ἀριστερὰ καὶ μετὰ πόνου στρεφομένων πρὸς τὸν δάκνοντα.

Ὑπὸ τοὺς παραπλεύρως κιονίσκους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς παρίστανται ἐ-
τέρωθεν φυτοῦ δύο ἵπποι ἀντωποί, τείνοντες πρὸς τὸ δένδρον τὸν ἕνα τ-
ποδῶν· τὸ δὲ συμμετρικὸν πρὸς τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο βάθρον εἰκονίζει ἀνθρωπίνην γενειοφόρον κεφαλὴν¹ φέρουσαν τριγωνικὸν πιλίδιον (Εἰκ. 32). Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς ταύτης καὶ εἰς τὸ ὕψος τῶν ὧτων τῆς παρίστανται δύο σφιγκταὶ παλάμαι κρατοῦσαι ἑκατέρα ταυτοχρόνως ἕνα ὄφιν ἐπωδύ-
νως συνελισσόμενον καὶ τοὺς πόδας ἐνὸς πτηνοῦ ἐπιστρεφομένου καὶ κρώζοντος.

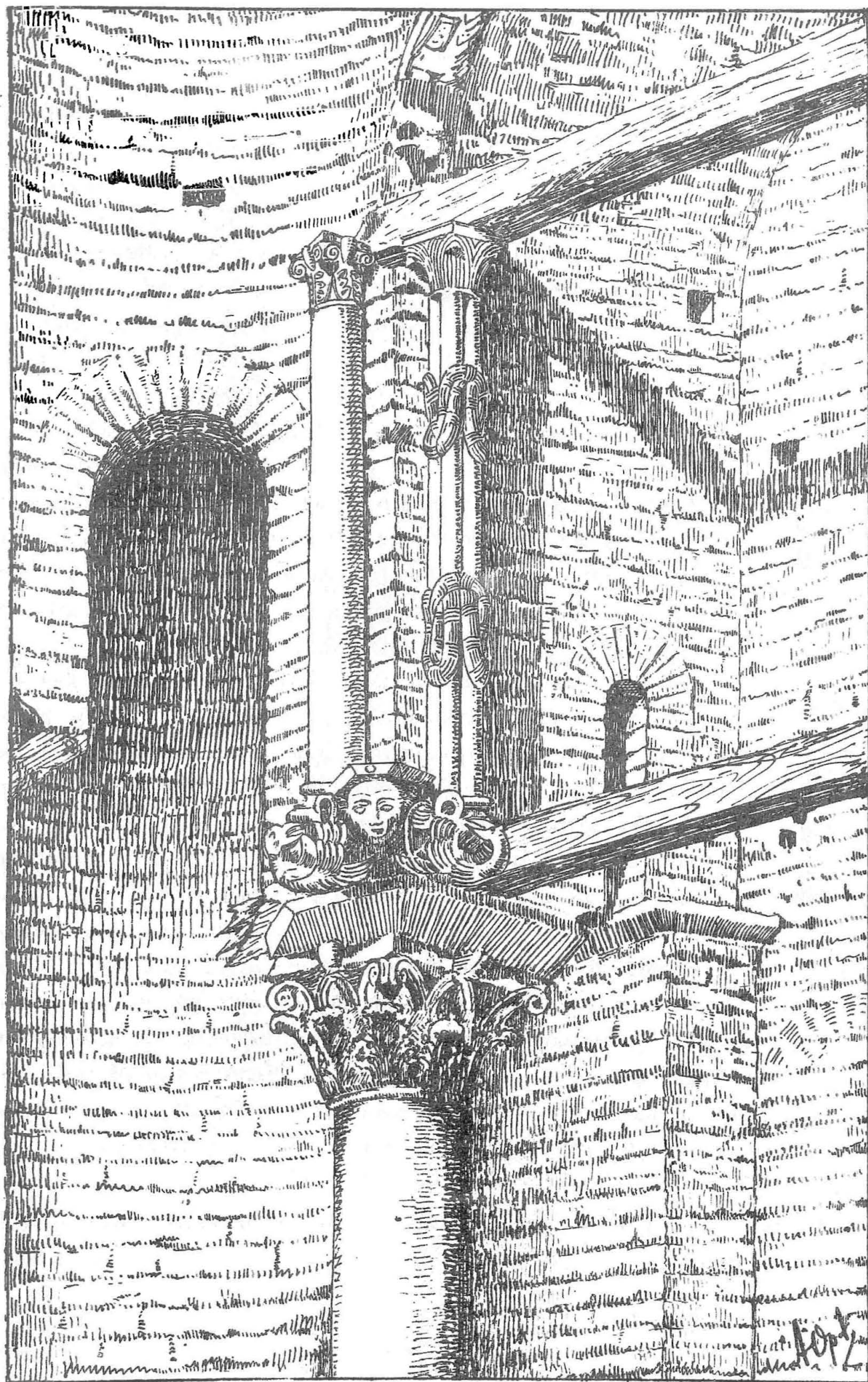
Πλὴν δὲ τῶν κατὰ χώραν εὕρισκομένων ἀνα-
γλύφων τούτων βάσεων ἀνεῦρον δύο ἀκόμη τεμά-
χια ἐξ ὁμοίων θέσεων ἀναμφιβόλως προερχόμενα. Τούτων τὸ μὲν (Εἰκ. 30) εἰκονίζει τὴν πτέρυγα πτηνοῦ καὶ παρ' αὐτὴν σπείρας ὄφεως· τὸ δὲ ἄλλο (Εἰκ. 31) δράκοντα φο-
δωτὸν συνεσπειρωμένον με στόμα ἀνοικτὸν ἔτοιμον νὰ καταβροχθίσῃ τὰς πα-
τὴν κεφαλὴν του εὕρισκομένας πτερωτὰς κεφαλὰς νηπίων (Χερουβεῖμ;).

Εἰκ. 31. Τεμάχιον ἐκ τῶν κάτω τῶν κιονίσκων γλυπτῶν.

¹ Ἡ κεφαλὴ αὕτη ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς τὴν τοῦ προφήτου Δαβὶδ, τὴν εἰκονιζομένην ἐπὶ τόξου τῆς Β ἀψίδος (ὄρα κατωτέρω).

Εἰκ. 32. Οἱ κιονίσκοι τῆς ΝΑ γωνίας καὶ τὸ ὑπ' αὐτοὺς γλυπτὸν.

Γενικῶς ἡ ἐργασία τῶν λίαν ἐξέργων τούτων ἀναγλύφων εἶνε καλή, τὰ δὲ θέματα πολύπλοκα, τολμηρὰ καὶ βασανισμένα ἀναπαριστῶσι τέρατα, οἷα βλέπομεν συνήθως κοσμοῦντα τὰ θυρώματα ρωμανικῶν καὶ γοθικῶν ἐκκλησιῶν. Λόγῳ δὲ τῆς θέσεως, ἐν ἣ τὰ ἀνάγλυφα ταῦτα εὗρονται, ἀντιστοιχοῦσης πρὸς τὰ λοφία, ἐφ' ὧν εἰκονίζονται κατὰ κανόνα οἱ εὐαγγελισταί, δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ παριστῶσι τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν οὐχὶ ἀπλᾶ, ὥς ἡ βυζαντινὴ τέχνη μᾶς τὰ καθιέρωσε ἀλλὰ πολύπλοκα καὶ σύμφωνα πρὸς τὴν περιγραφὴν, ἣν μᾶς παρέχει ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου (IV, 7). Μᾶς εἶνε λοιπὸν χρήσιμα τὰ ἀνάγλυφα

Εἰκ. 33.
Διακοσμητικὸς
κιονίσκος.

ταῦτα διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως ἐκάστου εὐαγγελιστοῦ, ἣν ἄλλως θὰ ἠγνοοῦμεν, διότι τὰ ἐπὶ τῶν λοφίων περισωθέντα λείψανα μωσαϊκῶν εἶνε ἐλάχιστα. Οὕτω ὑπεράνω μὲν τοῦ ἀετοῦ ἦτοι κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν εἰκονίζετο ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ὑπεράνω δὲ τῶν λεόντων ἦτοι κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν ὁ εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος, ὑπεράνω δὲ τοῦ μόσχου ἦτοι κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς καὶ τέλος ὑπεράνω τοῦ ἀνθρώπου ἦτοι κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν ὁ εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος.

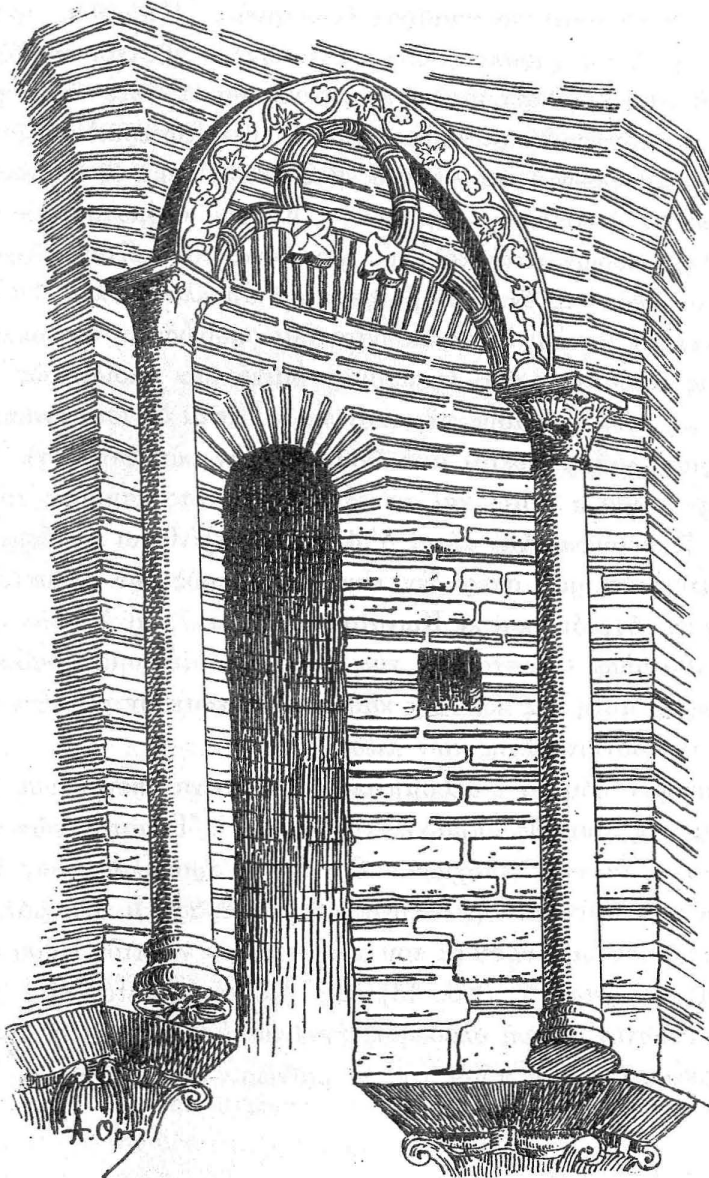
Οἱ ὑπεράνω τῶν ἀναγλύφων βαίνοντες κιονίσκοι ὕψους ἐν συνόλῳ 2.40 ἀποτελοῦνται ἐκ τριῶν ἑκαστος μερῶν τῆς βάσεως τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ κιονοκράνου. Καὶ αἱ μὲν βάσεις εἶνε γενικῶς ἀττικάι ἰωνικάι, ἀλλ' οὐχὶ πᾶσαι ὁμοίαι· διότι ἄλλαι μὲν αὐτῶν ἔχουσι τὴν κάτω σπεῖραν ἐξωγκωμένην (Εἰκ. 34), ἄλλαι δὲ πάλιν καλύπτονται ὑπὸ ἀνεστραμμένων φύλλων¹ (Εἰκ. 33) ὁμοιάζουσαι μᾶλλον πρὸς περσικὰς (ΒΔ γωνία). Οἱ δὲ κορμοὶ εἶνε γενικῶς ἀρράβδωτοι καὶ ἄλλως ἀκόσμητοι πλὴν τῶν δύο κιονίσκων τῶν ἀποτελούντων τὰ πόδια τοῦ δυτικοῦ ἀψιδώματος, οἵτινες ἀπομιμοῦνται δέσμην τεσσάρων στύλων συσφιγγομένων διὰ σχινοειδῶν πλοχμῶν, οἷους συνήθως βλέπομεν, ἐν μικροτέρῳ ὅμως κλίμακι, εἰς εἰκονοστάσια, παράθυρα καὶ ἀνάγλυφα ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν². Κατὰ τοῦτο δὲ μόνον διαφέρουσιν οἱ ἐξεταζόμενοι κιονίσκοι τῶν λοιπῶν γνωστῶν, ὅτι οἱ πλοχμοὶ τῶν αὐλακοῦνται ὑπὸ γραμμῶν παραλλήλων καὶ ἐγκαρσίων δακτυλίων, ἦτοι ὑπὸ διακοσμήσεως λίαν συνήθους τῇ ἰταλικῇ γοθικῇ τέχνῃ.

Μεγάλῃ ποικιλίᾳ παρατηρεῖται εἰς τὰ κιονόκρανα τῶν κιονίσκων, τῶν ὁποίων πολλὰ οὐδὲν ἄλλο ἔχουσι εἰς τὸν κάλαθόν των κόσμημα πλὴν 4 ἀμυγδαλοειδῶν

¹ Ὅμοιαν περίπου βάσιν μετ' ἀνεστραμμένων φύλλων φέρει καὶ τὸ πρῶτον ἀπὸ Δ ἄνω παράθυρον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. (Ὁρα εἰκ. 12).

² Παρόμοιοι κιονίσκοι ἀπαντῶσι συνηθέστατα καθ' ὅλην τὴν Ἰταλίαν ὅρα Traquair ἐν BSA XII, 268.

ἀποφύσεων ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου ἄβακος¹ (Εἰκ. 33). Ἄλλων ὅμως πάλιν ὁ κάλαθος καλύπτεται ὑπὸ μιᾶς ἢ δύο σειρῶν φύλλων ἀκάνθης ἢ ἄλλων

Εἰκ. 34. Διακοσμητικὸν τόξον τῆς ΒΑ γωνίας τῆς σολέας.

φυτῶν (Εἰκ. 34). Τελευταία δέ τις παραλλαγή ἀπομιμεῖται ἐν σμικρῷ τὸν τύπον τῶν «θεοδοσιακῶν» κιονοκράνων (ΒΔ γωνία).

¹ Ἀνάλογοι ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτεραι ἀμυγδαλοειδείς ἀποφύσεις ἀπαντῶσι καὶ εἰς τοὺς κίονας τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μυστρά Millet Monuments byzantins de Mistra πίν. 57, 1~3.

Ὡς ἤδη εἵπομεν, οἱ κιονίσκοι ἀνὰ δύο λαμβανόμενοι βαστάζουσιν ἐναλλάξ τὰ μεταξὺ τῶν καμαρῶν διακοσμητικὰ τοξύλλια (Εἰκ. 34) καὶ τὰ μετ' ἀναγλύφων τόξα τὰ ἐπενδύοντα τὰς καμάρας ἐσωτερικῶς. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος εἶνε ὁ ἐντελὴς γοιθικὸς χαρακτήρ τῶν τοξυλλίων: ἐν ἐξωτερικὸν τόξον ὀξυκόρυφον περιβάλλει τέσσαρας καυλοὺς κυρτουμένους οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζωσιν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τόξου ἐν τρίφυλλον. Καὶ τὸ μὲν ἐξωτερικὸν τόξον διακοσμεῖται δι' ἐλαφροῦ ἀναγλύφου παριστῶντος βυζαντινὸν θέμα ἐξ ἐκείνων, ἅτινα βλέπομεν συνήθως εἰς ἐπίτιπλα χειρογράφων: Ἐκ τοῦ στόματος ζώων ἰσταμένων ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν κατὰ τὰς δύο γεννήσεις τοῦ τόξου ἐξέρχονται κυματοειδεῖς βλαστοὶ φέροντες ἐναλλάξ βότρες καὶ ἀμπέλου φύλλα. Οἱ δὲ σχηματίζοντες τὸ τρίφυλλον καυλοὶ διακοσμοῦνται διὰ ραβδώσεων διακοπτομένων ἀπὸ ἀποστάσεως εἰς ἀπόστασιν ὑπὸ ἐγκαρσίως βαινόντων κλοιῶν, ὡς εἶδομεν ὅτι συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς πλοχμοὺς τῶν κιονίσκων. Κατὰ δὲ τὰς γωνίας τῆς συναντήσεως τῶν τριῶν λοβῶν φύεται ἀνὰ ἐν τρίφυλλον (κρινάνθεμον).

Ὅπως τὰ τοξύλλια οὕτω καὶ τὰ ἐπενδύοντα τὰς καμάρας τόξα εἶνε καὶ αὐτὰ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα. Καὶ αὐταὶ δ' ἀκόμη αἱ πλίνθιναι καμάραι εἶνε κάπως ὀξυκόρυφοι κατὰ σύστημα, ὅπερ δὲν εἶνε ξένον πρὸς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἀφ' οὗ ἀπαντᾷ ἐν Ἀχρίδι¹ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει² καὶ Σερβίᾳ³, μάλιστα δὲ ἐν Σικελίᾳ⁴, ἔνθα ὁμως φαίνεται ὅτι εἶνε μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἀραβικῆς ἐπιδράσεως. Ἡ ὀξύτης δ' αὕτη τῆς κορυφῆς καθιστᾷ στερεώτερον τὸ τόξον καὶ μετριάζει τὴν κλίσιν τῆς συνισταμένης τῶν πιέσεών του.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὰ διακοσμητικὰ τόξα, ἅτινα ἐπενδύουσι τὴν ἄντυγα τῆς βορείου καὶ τῆς δυτικῆς καμάρας τῆς σολέας⁵. Ἐκαστον τῶν τόξων τούτων ἀπαρτίζεται ἐξ ἑνδεκα τεμαχίων — θολιτῶν — προσηλουμένων τῇ βοηθείᾳ ἰσχυρῶν σιδηρῶν γόμφων ἐπὶ τῆς ἄντυγος τῆς καμάρας. Οἱ δύο μάλιστα κατώτατοι θολῖται φέρουσι καὶ οὐρὰν ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ γλυπτὸν λίθου εἰσδύουσιν εἰς τὴν γέννησιν τῆς καμάρας (Εἰκ. 35). Ἐφ' ἐκάστου θολίτου εἶνε γεγλυμμένη μία ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μορφὴ ὀλόσωμος ἐγγεγραμμένη εἰς τὴν περιφέρειαν ἥτοι τοποθετημένη οὕτως, ὥστε οἱ πόδες τῆς νὰ βαίνωσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς κάτω-

¹ Ἀγία Σοφία. Millet École 40.

² Forchheimer Strzygowski die Byzantinischen Wasserbehälter von C/pel Beil. 12^a.

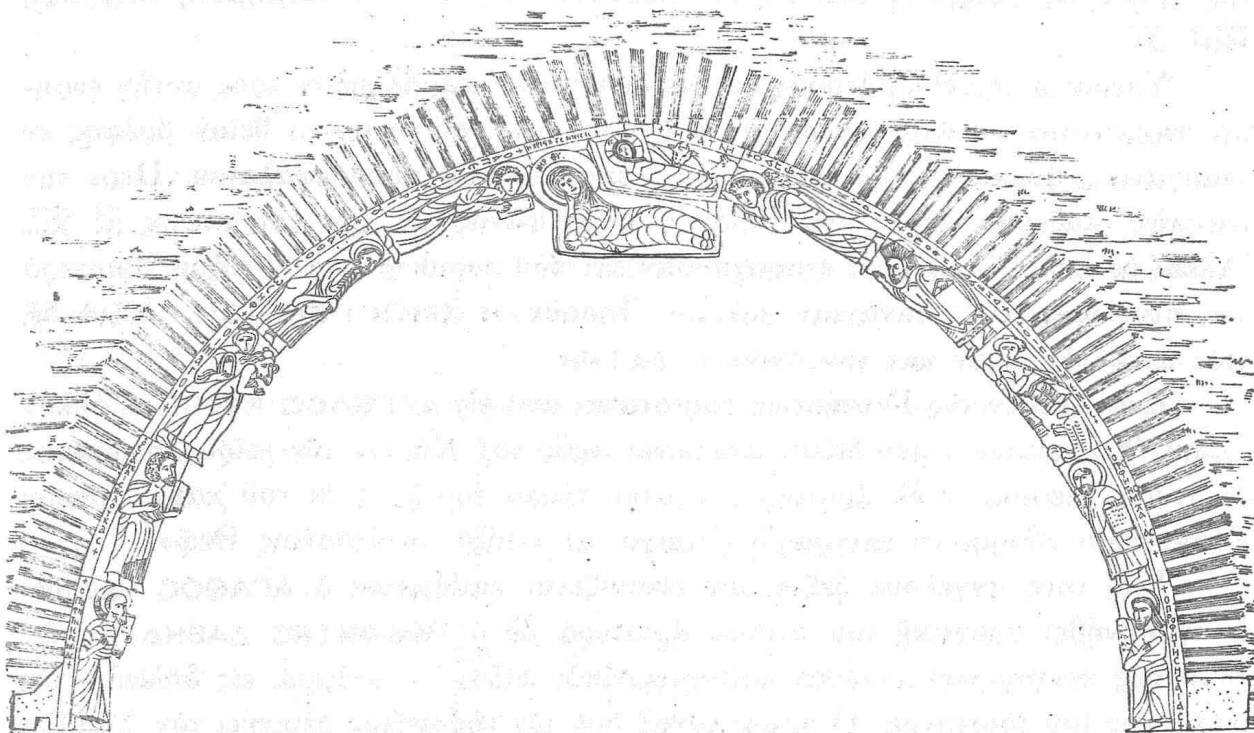
³ Gratchanica, Nagorica.

⁴ Cefalù, Martorana (Choisy, Histoire de l'architecture II, 63).

⁵ Λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους εἰς ὃ εὐρίσκονται τὰ γλυπτὰ ταῦτα (ἡ κλεῖς τοῦ τόξου κεῖται 15 μ. ὑπὲρ τὸ δάπεδον) μεγάλην παρέχουσι δυσκολίαν εἰς τὴν μελέτην των. Οὗτος δ' εἶνε βεβαίως ὁ κύριος λόγος δι' ὃν καὶ παρέμειναν μέχρι τοῦδε ἀδημοσίευτα. Ἡ ἐξέτασις καὶ ἡ ἀπεικόνισις των, μάλιστα δ' ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐπιγραφῶν, ἃς φέρουσι, κατέστη δυνατὴ διὰ τῆς τοποθετήσεως τηλεσκοπίου κατὰ τὰ πρὸς τὴν σολέαν βλέποντα παράθυρα τοῦ γυναικωνίτου.

θεν. Κατὰ μίμησιν δὲ τῶν τοιχογραφιῶν παρ' ἐκάστην μορφήν ἐχαράχθησαν ἐπὶ τοῦ γενικοῦ περιθωρίου τοῦ τόξου ἐπιγραφαὶ — χρωματισθεῖσαι ἐπίτηδες δι' ἐρυθροῦ χρώματος¹, ἵνα διακρίνονται ἐξ ἀποστάσεως — ὀνομάζουσαι ἕνα ἕκαστον τῶν εἰκονιζομένων προσώπων.

Ἡ περιφερικὴ διάταξις τῶν ἀπαρτιζόντων τὰ τόξα γλυπτῶν φέρει εὐθὺς εἰς τὴν μνήμην τοῦ παρατηρητοῦ τὴν ὁμοίαν ἢ συγγενῇ διακόσμησιν, ἣν φέρουσι τὰ ἀλλεπάλληλα τόξα ἐξ ὧν συνήθως διαρθροῦνται οἱ πυλῶνες τῶν γοτθικῶν ἰδία

Εἰκ. 35. Τὰ ἐπενδύοντα τὴν βόρειον καμάραν τῆς σολέας ἀνάγλυφα.

ἀλλὰ καὶ τινων ρωμανικῶν μητροπόλεων. Δὲν εἶνε ὅμως καὶ ξένη πρὸς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἥτις τὴν ἐφαρμόζει εἰς μικροῦ (μέχρι 1.80) ἀνοίγματος τόξα κιβωρίων. Ὡραῖα παραδείγματα τοιούτων κιβωρίων ἔχομεν ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις βυζαντινῷ μουσεῖῳ². Ἡ μόνη διαφορὰ εἶνε ὅτι τὰ κατὰ τὴν ἄντυγα τῶν κιβωρίων ἐγγεγραμμένα γλυπτὰ δὲν εἶνε, ὡς ἐνταῦθα, αὐτοτελῆ, ἀλλ' ἔχουσι κατασκευασθῆ ἐκ τοῦ αὐτοῦ λίθου πρὸς τὸ τετράπλευρον πλαίσιον, ὅπερ τὰ περιβάλλει. Εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν ἀπετολμήθη διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι ἡ διακόσμησις τόξων μεγάλης διαμέτρου (5.80 μ.) ἀναμφιβόλως κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν.

¹ Τὸ ἐρυθρὸν τοῦτο χρῶμα ἀποπεσὸν ἀπὸ πλείστων γραμμάτων καθιστᾷ σήμερον δυσκολωτάτην τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐπιγραφῶν.

² Ὅρα εἰκόνας παρὰ Bréhier Nouv. Arch. des Missions Scient. 1913 Fasc. 9 πίν. X καὶ XI.

Ἡ κλείς τοῦ τόξου τῆς βορείου ἀψίδος εἶνε πλατυτέρα τῶν λοιπῶν λίθων λόγῳ τῆς εἰς αὐτὴν προσαρτήσεως λοβοῦ ὀρθογωνίου, ἐφ' οὗ ἐλαξεύθη τὸ κύριον σημεῖον τῆς ὅλης παραστάσεως τοῦ τόξου, ἡ Χριστοῦ Γέννησις.

Κατακεκλιμένη ἐπὶ στρωμνῆς ἀχυρίνης ἡ Θεοτόκος ἔχει ὑπεγείρει τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος στηρίζουσα τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς κεκαμμένης κατὰ τὸν ἀγκῶνα, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερὰ φερομένη ἐμπρὸς διαγωνίως εἶνε τοποθετημένη ὑπὸ τὸν δεξιὸν ἀγκῶνα. Πέριξ τῆς διὰ φακιολίου κεκαλυμμένης κεφαλῆς τῆς Παναγίας ἐλαξεύθη μέγας φωτοστέφανος ἐφ' οὗ ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή ΜΗΡ ΘΥ.

Ὑπεράνω τῆς Θεομήτορος καὶ μὲ διεύθυνσιν παράλληλον πρὸς αὐτὴν εὗρεται θερμαινόμενον ὑπὸ τὴν πνοὴν τοῦ βοῦς καὶ τοῦ ὄνου, τὸ θεῖον βρέφος ἐν σπαργάνοις, ἀναπαῦον τὴν κεφαλὴν του ἐπὶ μεγάλου προσκεφαλαίου. Περὶ τὴν κεφαλὴν ἐλαξεύθη μέγας ἑνσταυρος φωτοστέφανος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν IC XC. Ἄλλαι δὲ πάλιν ἐπιγραφαὶ ἐχαράχθησαν ἐπὶ τοῦ περιθωρίου τοῦ τόξου, ἀριστερὰ μὲν, ἥτοι ὑπὲρ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Ἰησοῦν, Η ΧΡΙΣΤ ΓΕΝΝΗΣΙΣ, δεξιὰ δέ, ἥτοι ὑπὲρ τὸν βόυν καὶ τὸν ὄνον, Η ΦΑΤΝΗ.

Ἐκατέρωθεν τῆς Γεννήσεως παρίσταται ἀνὰ εἰς ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΥΡΙΣ μὲ οὐλὴν κόμην. Ἐκ τούτων ὁ μὲν δεξιὸς ἀνατείνει πρὸς τὸν Κύριον τὰς χεῖρας, ἡνωμένας ἐν στάσει ἱεσίας, ὁ δὲ ἀριστερὸς κρατεῖ πλάκα ἐφ' ἧς ἡ ἐκ τοῦ ἱερῶς Λουκᾶν Εὐαγγελίου εἰλημμένη ἐπιγραφή (Ἐπιγρ. α) «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ».

Ὑπὸ τοὺς ἀγγέλους δεξιὰ μὲν εἰκονίζεται καθήμενος ὁ ΑΓΑΘΟΣ ΙΩΣΗΦ, ἐν τῇ συνήθει σκεπτικῇ του στάσει, ἀριστερὰ δὲ ὁ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΔΑΒΗΔ φορῶν πλουσίως κεντημένον μανδύαν καὶ τριγωνικὸν πῖλον¹ — στέμμα, εἰς δὴλῳσιν τῆς βασιλικῆς του ιδιότητος. Ὁ προφητάναξ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύει τὸν Σωτῆρα διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τῶν ψαλμῶν (ψ' 10) εἰλημμένη ἐπιγραφή (Ἐπιγρ. β) «Καὶ ἔκλινεν οὐρανὸν καὶ κατέβη».

Κάτωθεν τοῦ Ἰωσήφ παρεστάθησαν ΟΙ ΜΑΓΟΙ, δύο τὸν ἀριθμὸν ἐλλείψει χώρου, ὁ μὲν νέος ὁ δὲ γέρον πωγωνοφόρος. Φέροντες ἀμφοτέρωι μικροὺς πῖλους ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς πλουσίας κόμης των κρατοῦσι μετὰ προσοχῆς τὰ κιβώτια τὰ περιέχοντα τὰ δῶρα, ἅτινα ἔρχονται νὰ προσφέρωσι.

Ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς μάγους εἰκονίζονται ὑπὸ τὸν Δαβὴδ, ΟΙ ΠΟΙΗΤΗΝΕΣ δύο καὶ αὐτοὶ τὸν ἀριθμὸν, εἰς γέρον καὶ εἰς νέος. Ὁ γέρον ἐνδεδυμένος ἐνδυμασίαν ἐκ μηλωτῆς ἴσταται κρατῶν ἀνὰ χεῖρας δύο ράβδους, τὴν ἰδικὴν του καὶ τὴν τοῦ συντρόφου του, ὅστις, ἐνδεδυμένος λινοῦν ἡμιχειρίδωτον ἐπενδύτην καὶ

¹ Ἀναμφιδόλως τὸν πῖλον τοῦτον ἐξέλαθεν ὁ Λαμπάκης ὡς τὴν «τιάραν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐν σχήματι πίννας» περὶ ἧς γράφει ἐν Δελτ. Χριστ. Ἐταιρ. Γ' σελ. 78.

περισκελίδας ἐκ μηλωτῆς καὶ καλυπτόμενος τὴν κεφαλὴν διὰ μικροῦ πιλιδίου, κάθηται ἐπὶ βράχου τέρπων διὰ τοῦ ἤχου τοῦ αὐλοῦ του τὰ παρὰ τοὺς πόδας του βόσκοντα πρόβατα.

Ἐνταῦθα κλείει ἡ σειρὰ τῶν προσώπων, ἅτινα συνήθως συγκροτοῦσι τὴν παράστασιν τῆς Γεννήσεως¹ ἃν καὶ κυρίως εἰπεῖν οἱ μάγοι ἀποτελοῦσι συνήθως τὸ θέμα χωριστῆς παραστάσεως. Τὰ δὲ λοιπὰ πρόσωπα εἰκονίζουσιν ἐνταῦθα

ΔΟΞΑ ΕΝ

ΥΨΙC

ΤΟΙC

ΘΕ

Ω

Ἐπιγρ. α.

ΚΑΙ ΕΚΑΙ

ΝΕΝΟΥΡΑ

ΝΟΝΚΚΑ

ΤΕΒΗ

Ἐπιγρ. β.

ΤΩC ΔΕ

ΕΠΛΗC

ΘΗC ΔΗ

ΑΙ ΗΠΕΡΑΙ

ΤC ΚΕΙ

Ἐπιγρ. γ.

ΚΑΙ CΥΒΗ

ΘΛΕΕΗ

ΟΙΚΟC

ΕΦΡΑ

ΘΑΤ

Ἐπιγρ. δ.

εὐαγγελιστὰς καὶ προφήτας ἐκ τῶν προειπόντων τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ. Οὕτω ὑπὸ τοὺς μάγους παρίσταται ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς, ὁ λεπτομερέστερον πάντων ἐκθέτων ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ του (β' 1~20) τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν Γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν εἰς τοὺς ποιμένας ἀγγελίαν. Ὁ εὐαγγελιστὴς παρίσταται ἔχων παχεῖαν οὐλὴν κόμην κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς πλάκα καὶ φέρον τὴν δεξιὰν ὀρι-

Ο ΘC

Ε ΠΙ

Γ ΗC

Ω Φ Θ

Η

Ἐπιγρ. ε.

† ΠΑΙΔΙ

ΟΝΕΓΕ

ΝΗΘΗ

ΗΠΙΝΥ

ΥC C

ΔΟ ΘΗ

Ἐπιγρ. ζ.

† Ο ΑΝΘC ΚC Ο ΑΡΩΝ ΤΗ ΑΝΤΙCΗ

† ΚΟCΜΟΝ †

Ἐπιγρ. η.

† ΩC

CΑΝΥC C

ΤΟΝ ΙΝ

ΔΙΕΜΕΡΙ

CΑΝΤΟΤΑ

ΙΜΑΤΙΑ

ΑΚΤ

CΑ

Ἐπιγρ. θ.

ζοντίως πρὸ τοῦ στήθους. Ἐπὶ τῆς πλακὸς ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (β' 3) ἐπιγραφή (Ἐπιγρ. γ). «Ὡς δὲ ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τοῦ [τε]κεῖν τὸ παιδίον».

Ἀντιστοιχῶς πρὸς τὸν Λουκᾶν εἰκονίζεται ὁ ΠΡΟΦΗΤΗC ΜΙΧΑΙΑC εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, κρατῶν δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ἐπιγρ. δ). «Καὶ σὺ Βηθλεὲμ οἶκος Ἐφραθὰ [ὀλιγοστός εἰ]» (Μιχ. ε' 2).

Τέλος ἐκ τῶν δύο κατωτάτων μορφῶν ἡ μὲν ἀριστερὰ εἰκονίζει τὸν προφήτην Ἰερειμίαν εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦντα πλάκα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. ε). «Ὁ θεὸς ἐπὶ γῆς ὤφθη [καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνα-

¹ Ἐκ τῆς ὅλης εἰκόνης τῆς Γεννήσεως παρελείφθη ἐνταῦθα μόνον ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ.

στράφη]» (Ἱερ. γ' 35), ἡ δὲ δεξιὰ τὸν προφήτην Ἡσαΐαν φέροντα τὴν μὲν ἀριστερὰν διαγωνίως ἐπὶ τοῦ στήθους, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατοῦντα πλάκα, ἐφ' ἧς ἡ ἐπιγραφή (Ἐπιγρ. ζ) «† Παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν καὶ υἱὸς ἐδόθη» (Ἱσ. Θ', 6).

Ἡ κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου εἰκονιζομένη Γέννησις εὗρηται πανομοίᾳ σχεδὸν καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ ἐν Ἀθήναις βυζαντινοῦ Μουσείου¹. Διαφορὰ ὑπάρχει μόνον ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῆς Θεοτόκου εἰκονιζομένης ἐκεῖ ἐντελῶς κατακεκλιμένης. Ἡ δὲ στάσις ἦν ἐνταῦθα ἔχει ἡ Παναγία — παλαιὰ ἀνάμνησις στάσεως Ἀριάδνης — εὗρηται ἐπὶ παλαιῶν τοιχογραφιῶν τῆς Καππαδοκίας καὶ τοῦ Βυζαντίου², ὅθεν τὸ θέμα τοῦτο μετηνέχθη, διὰ μοναχῶν βεβαίως, εἰς τὴν Κάτω Ἱταλίαν³. Οὐδόλως δ' ἀπίθανον, ὅτι ἐξ Ἱταλίας μετεδόθη καὶ εἰς τὴν ἀπέναντι ἀκτὴν τῆς Ἡπείρου, ἀφ' οὗ μάλιστα τόσον στενοὶ συγγενικοὶ δεσμοὶ εἶχον ἐνώσει τοὺς δεσπότης τῆς Ἡπείρου πρὸς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς πρίγκιπας τῆς Νεαπόλεως. Οὐ μόνον δὲ τὸ θέμα ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν γλυπτῶν ἔχει καθαρῶς ἰταλικὸν τὸν χαρακτήρα. Ὁ τρόπος ἐκτελέσεως τῶν πτυχώσεων, τὰ ἐπίπεδα σώματα, αἱ ζωηρῶς ἔξεργοι καὶ δυσανάλογοι εἰς μέγεθος ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμα τῶν μορφῶν κεφαλαί, ἡ ἀφελὴς τραχύτης καὶ ἡ ἐντελῶς παιδικὴ ἀδεξιότης τοῦ τεχνίτου, προσπαθοῦντος νὰ μιμηθῇ τὴν φύσιν, εἶνε ἀσφαλῆ τεκμήρια τῆς ὑπὸ τεχνιτῶν τῆς Δύσεως ἐκτελέσεως τῶν ἀναγλύφων. Ἐὰν δὲ ὑπάρχῃ ἀκόμη ἀμφιβολία τις περὶ τούτου, ταύτην δύναται νὰ διαλύσῃ ἡ μεγάλῃ ὁμοιότης στάσεως καὶ τεχνοτροπίας, ἣν παρουσιάζουσιν οἱ προφῆται τοῦ τόξου πρὸς ἀνάγλυφον προστομιαίου τινὸς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, καθαρῶς ρωμαϊκῆς τέχνης, προερχομένου ἐκ τοῦ S. Bartolomeo all'Isola⁴.

Ἐλθωμεν νῦν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ δυτικοῦ τόξου. Τὸ κύριον σημεῖον τῆς ὅλης παραστάσεως εὗρίσκεται καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου ἔνθα, ὡς καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ περιθωρίου ἐπιγραφή μαρτυρεῖ, παρίσταται «ὁ ἄμνὸς Κ[υρίου] ὁ αἶρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου» (Ἰω. α' 29) (Ἐπιγρ. η).

Τὸ πρόβατον (Εἰκ. 36) εἰκονίζεται ἐν ταῦθα σχεδὸν ὁλόγλυφον καὶ κατὰ κρόταφον, βλέπον πρὸς δεξιὰ. Οἱ ἐμπρόσθιοι πόδες τοῦ ἔχουσι γονατίσει. Ἡ κεφαλὴ τοῦ φέρει ὅπισθεν ἔνσταυρον φωτοστέφανον, ἐν ᾧ πρὸ τοῦ μέσου τοῦ κυρίου σώματος εὗρηται «λατινικὸς» σταυρός, οὗτινος ἡ κάτω κεραία, οὕσα μακροτέρα τῶν λοιπῶν, διασχίζει τὸ μεταξὺ τῶν ἐμπροσθίων ποδῶν κενὸν διά-

¹ Ὅρα εἰκόνα παρὰ F. Noack Die Geburt Christi in der bildenden Kunst Darmstadt 1894 εἰκ. 5 σελ. 19.

² Millet Recherches sur l'iconographie de l'Evangile 102.

³ S. Biagio, Bertaux: L'art dans l'Italie méridionale πίν. IV, 1.

⁴ A. Frothingham: The monuments of christian Rome New York 1908, 235.

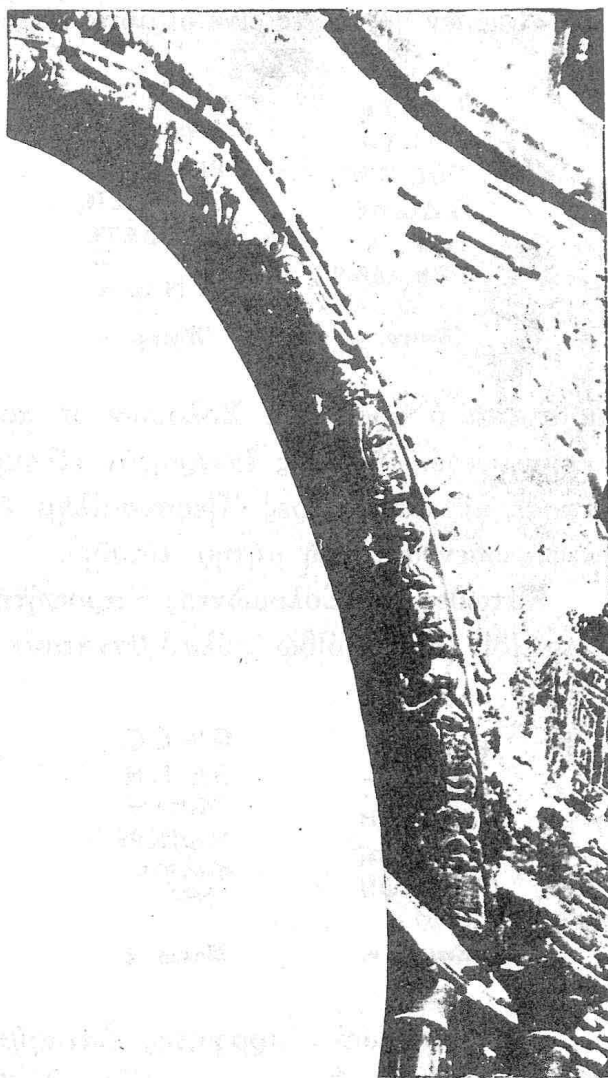
στημα¹. Ἡ ἀριστερὰ ὀριζόντιος κεραία τοῦ σταυροῦ τούτου εἶνε ἐν μέρει τεθραυσμένη, ἔφερε δὲ καὶ αὐτὴ μέρος τῆς ἐπὶ τῶν ἄκρων καὶ τῶν λοιπῶν κεραιῶν κατατετμημένης ἐπιγραφῆς Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστὸς) Ν(ι)Κ(ᾶ). Ὁ ἀμνός, ὡς ὁ ἔνσταυρος φωτοστέφανος δηλοῖ, παριστάνει, ὡς γνωστόν, τὸν Χριστόν, ὁ δὲ συνδυασμὸς τοῦ ὀπισθεν σταυροῦ πρὸς τὸν γονυκλινῇ ἀμνὸν συμβολίζει ἴσως τὸν Ἰησοῦν ἐλκόμενον πρὸς σταύρωσιν.

Ὅτι δὲ τὴν σταύρωσιν ἠθέλησαν νὰ παραστήσωσιν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τόξου γίνεται δῆλον καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, αἳ φέρουσι τὰ λοιπὰ πρόσωπα, ἅτινα ἀπαρτίζουν τὸ τόξον, αἵτινες εἶνε πᾶσαι σχετικαὶ πρὸς τὸ σταυρικὸν πάθος.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη τίνα πρόσωπα εἰκονίζουσιν αἱ λοιπαὶ μορφαὶ καὶ ποῖα ἐκάστη τούτων ρητὰ φέρει.

Ἐκατέρωθεν τοῦ ἀμνοῦ εἰκονίζονται οἱ δύο εὐαγγελισταὶ Ἰωάννης καὶ Ματθαῖος ἀμφοτέρω ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν συμβόλων των, ἥτοι ὁ μὲν Ματθαῖος δεξιᾷ ὡς ἄγγελος, ὁ δὲ Ἰωάννης ἀριστερᾷ ὡς αἰετὸς φέρων φωτοστέφανον. Ἀμφοτέρω κρατοῦσι ἐνεπιγράφους πλάκας, ὧν ἡ μὲν τοῦ Ματθαίου λέγει (Ἐπιγρ. θ). «† Στ[αυρ]ώσαντες τὸν Ἰ[ησοῦ]ν διεμερίσαντο τὰ ἱμάτια [αὐτοῦ ἐ]αυτ[οῖς] καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμὸν αὐτοῦ ἔθε[σα]ν κλῆρον». (Ματθ. κζ' 35 πβλ. Ψαλμ. κα' 19). Ἡ δὲ τοῦ Ἰωάννου εἰλημμένη ἐκ τοῦ οἰκείου Εὐαγγελίου (ιθ', 16). «† Τότε ὁ Πιλᾶτος παρέδωκε τὸν Ἰ[ησοῦ]ν ἥνα [στ]αβρο[θῇ]» (Ἐπιγρ. ι).

Κάτωθεν τῶν εὐαγγελιστῶν παρίστανται δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ προφῆται, πάντες ἐν τῇ αὐτῇ τυπικῇ στάσει, ἥτοι διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντες, διὰ δὲ τῆς

Εἰκ. 36. Τὰ ἐπενδύοντα τὴν δυτικὴν καμάραν τῆς σολεύας ἀνάγλυφα (βόρειον ἥμισυ).

¹ Σταυρὸς ὁμοίως πρὸ τοῦ σώματος τοῦ ἀμνοῦ τεθειμένος εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τινος ἀρμενικοῦ Εὐαγγελίου τοῦ 1198 ἐν Lemberg ὅρα εἰκ. 320 παρὰ Van Berchem Strzykowski Amida σελ. 369.

ἀριστερᾶς κρατοῦντες ἐνεπιγράφους πλάκας. Ἀξιοπαρατήρητος εἶνε ὁ αὐτόχρομα παιδικὸς τρόπος, καθ' ὃν ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ τὴν πρὸς τὸν ἄμυνον ἀτένισιν τῶν παρὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τόξου εἰκονιζομένων προφητῶν. Ἀντὶ νὰ κλίνη τὴν κεφαλὴν τῶν μορφῶν κατὰ τὴν ποθητὴν διεύθυνσιν παρέστησε τὸ μὲν σῶμα μετὰ τοῦ λαιμοῦ ὀρθά, ἀποκόψας δὲ τὴν κεφαλὴν ἐτοποθέτησεν αὐτὴν ὀριζοντίως ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ (Εἰκ. 36).

Ἴδωμεν ἤδη τίνες εἶνε οἱ οὕτω εἰκονιζόμενοι προφῆται. Ὑπὸ τὸν Ἰωάννην

† Τ Ο Τ Ε
Ο Π Ι Λ Α
Τ Ο Σ Π Α
Ρ Ε Δ Ω Κ Ε
Τ Ο Ν Ι Ἰ Ἰ Ἰ
Τ Η Ν Α Β Ρ Ο

Ἐπιγρ. ι.

Θ Υ Γ Α Τ Ε
Ρ Ε Σ Ι Ἰ Ἰ Ἰ
Ε Ξ Ε Λ Θ Ε Τ Ε
Κ Α Ι Ι Δ Ε Τ Ε
Π Ω
Α Ν Ω Ν

Ἐπιγρ. κ.

† Α Ν Ο Ι Γ Ο Ν
Τ Ε Σ . . Ο Ι
Ο Σ
Β Ω
Θ Α Ν Α
Τ Ο Ν

Ἐπιγρ. λ.

† Ο Ψ Ο Ν
Τ Ε Ι Δ Ο Ν
Ε Ξ Ε Κ Ε Ν
Τ Η Σ Θ
Ν †

Ἐπιγρ. μ.

παρίσταται ὁ προφήτης Σολομών μὲ πορρωτὸν βασιλικὸν μανδύαν καὶ πῖλον στέμμα· φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν εἰλημμένην ἐκ τοῦ ἄσματος ἀσμάτων (γ' 2) (Ἐπιγρ. κ). «Θυγατέρες Ἰερουσαλὴμ ἐξέλθετε καὶ ἴδετε [τὸν στέφ]ανων [ὃν] ἐστεφάνωσεν αὐτὸν ἡ μήτηρ αὐτοῦ]».

Κάτωθεν τοῦ Σολομώντος ὁ προφήτης Ἰὼβ μὲ τὸ ρητὸν (Ἐπιγρ. λ). «Ἀνοίγονται [δ]έ [σ]οι [φó]βω [πύλαι] θανάτου» (Ἰὼβ λβ', 1).

† Ο Ι Α Ρ
Χ Ο Ν Τ Ε Σ
Σ Υ Μ Χ Θ Η
Ω Ν Ε Π Ι Τ Ω
Ο Υ Ρ Α Ψ Ω Ν

Ἐπιγρ. ν.

Ο Ψ Ε Σ
Θ Ε Τ Η Ν
Σ Ω Ν Υ
Μ Ω Ν Ρ Ε
Η Θ Α Μ Ε
Η Ν

Ἐπιγρ. ξ.

† Ω Σ Π Ρ Ο
Β Α Τ Ο Ν Ε
Π Ι Σ Φ Η Ν
Χ Θ Κ Α Ι Ω Σ
Α Π Ν Ο Σ

Ἐπιγρ. ο.

Κ Ε Γ Ν Ω Ρ Ι
Σ Ο Ν Μ Ο Ι
Κ Α Ι Γ Ν Ω
Σ Ο Η Α Ι
Κ Α Ι Ε Ι Δ Ο Ν

Ἐπιγρ. π.

Ὑπὸ τὸν Ἰὼβ ὁ προφήτης Ζαχαρίας δεικνύει τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. μ). «Ὁψοντε ἱας ὃν ἐξεκέντησαν» (Ἰω. ιθ', 37).

Ὁ τελευταῖος προφήτης τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους τοῦ τόξου, ἀποσπασθεὶς πάλαι, ἐλλείπει.

Ἐπὶ δὲ τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τοῦ τόξου εὐθὺς μετὰ τὸν εὐαγγελιστὴν Ματθαῖον εἰκονίζεται, ἀντιστοιχῶς πρὸς τὸν προφητὰνακτα Σολομώντα, ὁ προφητὰναξ Δαβὴδ μὲ τὴν αὐτὴν βασιλικὴν ἀμφίεσιν, ἣν φέρει καὶ εἰς τὸ βόρειον τόξον, καὶ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν εἰλημμένην ἐκ τῶν ψαλμῶν του (Ἐπιγρ. ν). «Οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐ[τὸ κατὰ τ]οῦ [κυ]ρ[ίου αὐτῶν]» (ψαλμ. β', 2).

Ὑπὸ τὸν Δαδὴδ παρίσταται ὁ Μωϋσῆς φέρων τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. ξ). «Ὁψεσθε τὴν ζωὴν ὑμῶν κρεμαμένην [ἀπέναντι ὑμῶν]» (Λευϊτ. κη', 64).

Μετὰ τὸν Μωϋσέα ἔρχεται ὁ προφήτης Ἡσαΐας ἰδαινύων τὸ ἐξῆς ρητὸν (Ἐπιγρ. ο). «Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη καὶ ὥς ἀμνός». (Ἡσ. νγ', 7).

Τελευταῖος εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἱερემίας φέρων τὴν ἐπιγραφὴν (Ἐπιγρ. π). «Κ[ύρι]ε γνώρισόν μοι καὶ γνῶσομαι καὶ εἶδον» (Ἱερ. ια', 18).

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς βορείου ἀψίδος παράστασιν, γενομένην ὡς εἴπομεν κατ' ἑμμεσον μίμησιν ἀνατολικῶν προτύπων, ἡ τῆς δυτικῆς ἀψίδος εἰκὼν συνελήφθη κατὰ δυτικὰ ὅλως ὑποδείγματα. Τοῦτο τοῦλάχιστον ὑποδηλοῖ σαφῶς ἡ κατὰ τὴν κλεῖδα ἀπεικόνισις τοῦ ἀμνοῦ, ἣτις ἀπαγορευθεῖσα νὰ ἐκτελῇται εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν διὰ κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης¹, ἐξηκολούθησε νὰ εἶνε ἐν χρήσει ἀποκλειστικῶς ἐν τῇ Δύσει. Εἶνε δ' ἀπορίας ἄξιον πῶς ἐπετράπη ἐνταῦθα ἡ τοιαύτη ἀπεικόνισις.

Ἡ ἐξέτασις τῶν ἀπαρτιζόντων τὰ τόξα γλυπτῶν παρέσχεν ἡμῖν τὸ ἐξῆς συμπέρασμα: ὅτι καὶ τὰ θέματά των ἐλήφθησαν ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἐκ τῆς Δύσεως καὶ ἡ ἐκτέλεσις των ἐγένετο ὑπὸ ξένων — Ἰταλῶν πιθανώτατα — τεχνιτῶν, ἐπίτηδες ὑπὸ τῶν Δεσποτῶν μετακληθέντων. Ἄν δ' οὕτως ἔχῃ τὸ πρᾶγμα τότε αὐτοὶ οὗτοι οἱ τεχνῖται θὰ ἐξέτελεσαν καὶ τὰ ὑπὸ τοὺς διακοσμητικοὺς κιονίσκους πολυπλοκα καὶ συνεστραμμένα γλυπτὰ τὰ εἰκονίζοντα, ὡς ἐλέχθη, πιθανώτατα τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ αὐτὰ δ' ἐπίσης τὰ ὀξυκόρυφα τοξύλλια καὶ τέλος τὰ ὠραῖα γοτθικὰ κιονόκρανα, ἅτινα κοσμοῦσι τοὺς κιονίσκους τοῦ ὑπὲρ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ αἰωρουμένου οὐρανίσκου.

Γ' ΤΑ ΜΩΣΑΪΚΑ

Πλὴν τῆς πλαστικῆς ἔφερεν ὁ ναὸς καὶ μωσαϊκὴν διακόσμησιν, ἥς σπουδαῖα λείψανα διεσώθησαν ἐν τῷ τρούλλῳ καὶ τοῖς λοφίοις (pendentifs). Ἐκ τῶν μωσαϊκῶν εἰκόνων ἀλώβητος διετηρήθη ἡ τοῦ ἐν τῷ ἡμισφαιρίῳ Παντοκράτορος καὶ ἐκ τῶν 12 προφητῶν, οἵτινες ἴστανται ἐπὶ τῆς σφενδόνης μεταξὺ τῶν παρθύρων, δύο μὲν ἔχουσι τέλεον καταστραφῆ, ἱεσσάρων δὲ ἄλλων τὰ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω μέρη ἔχουσι καταπέσει. Τὰ καταπεσόντα τμήματα συνεπληρώθησαν διὰ τοιχογραφιῶν ἐκτελεσθεισῶν κατὰ τὰς ἐνεργηθείσας τὸ 1864 ἐπισκευὰς τοῦ ναοῦ, ὡς ἐμφαίνει ἡ ἐπ' αὐτῶν σημειομένη χρονολογία.

Τέλος ἐκ τῶν διακοσμοῦντων ποτὲ τὰ λοφία μωσαϊκῶν διασώζονται ὀλίγα λείψανα κατὰ τὴν ΝΔ καὶ τὴν ΒΔ γωνίαν.

¹ Πάλλη καὶ Ποτλῆ: Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων Β' 498. Hefele: Conciliengeschichte III, 340. Millet: Art byzantin I, 186.

Ὁ Παντοκράτωρ. Ἐν ἀσυγκρίτως μεγαλυτέρῳ κλίμακι τῶν λοιπῶν μορφῶν εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ὀλοχρύσου πεδίου τῆς σφαίρας ὁ Παντοκράτωρ (Εἰκ. 37) ἐν προτομῇ κατενώπιον, ὡς συνήθως, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατῶν δὲ διὰ τῆς

Εἰκ. 37. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.

ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, οὗτινος φαίνονται αἱ μεταλλικαὶ ταινίαι τῆς πορπώσεως καὶ ἡ διὰ πολυχρῶμων λίθων κοσμουμένη ὀπισθία ὄψις. Μέγας φωτοστέφανος μετὰ σταυροῦ κοσμουμένου κατὰ τὰ ἄκρα δι' ἐρυθρῶν καὶ πράσινων λίθων

περιβάλλει τὴν ἡρεμον τοῦ Σωτῆρος κεφαλὴν. Ἡ ὅλη προτομὴ περικλείεται ἐντὸς μεταλλίου διαμέτρου 4.62 μ. φέροντος ὠραῖον ἐξ ἐρυθρῶν σπειρομαϊάνδρων ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους περιθώριον, ὅπερ ἀντικατέστησε τὴν ἐνταῦθα συνήθως εἰς δήλωσιν τοῦ οὐρανοῦ, ὃν παριστᾷ ὁ τροῦλλος, εἰκονιζομένην ἱριδα.

Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ πεδίου τῆς εἰκόνος καὶ ὑπὲρ τοὺς ὦμους ἐγράφη καὶ ἐνταῦθα λοξῶς ἢ συντετμημένη ἐπιγραφή $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$. Ἡ ἔκφρασις τῆς μορφῆς τοῦ Παντοκράτορος, Πατρὸς ἅμα καὶ Υἱοῦ, εἶνε ἐνταῦθα ἐπίσημος καὶ σοβαρὰ ἀλλ' οὐχὶ τραχεῖα καὶ στυγνὴ, ὥς παρεστάθη συνήθως κατὰ τὸν ΙΑ' μ. Χ. αἰῶνα. Οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ καὶ καμπυλόφρονες ὀφθαλμοὶ Του, συγκεντροῦντες ἐν ἑαυτοῖς ὅλην τὴν δύναμιν τῆς εἰκόνος, ἀτενίζουσι τὸν παρατηρητὴν μὲ εὐαγγελικὴν γλυκύτητα καὶ εἰλικρίνειαν. Ἡ πλουσία καστανὴ κόμη, διηρημένη ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ μετώπου «κατὰ τὸ ἔθος τῶν Ναζωραίων» καὶ μόλις ἀφίνουσα νὰ διαφαίνωνται τὰ ὦτα, πίπτει ὀπισθεν τοῦ αὐχένος συναπαρτίζουσα μετὰ τοῦ πυκνοῦ γενείου σκοτεινὸν πλαίσιον, ὅπερ ἐξαίρει τὸ σιτόχρουν πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος.

Τὰ λοιπὰ ἀπ' αἰῶνων καθορισθέντα εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Παντοκράτορος δὲν λείπουν καὶ ἐκ τῆς εἰκόνος μας: ἐξέχοντα μῆλα τῶν παρειῶν, πλατεῖα νύμφη χωρίζουσα τὸν μύστακα, τέλος ὁ ὑπὲρ τὸ μέτωπον οὗλος βόστρυχος.

Ὁ Κύριος φέρει ἐσωτερικῶς μὲν χρυσοῦν ἱμάτιον μὲ βαθέως καστανὰς πτυχὰς καὶ παρυφήν, ὅπερ καταλείπει γυμνὸν μικρὸν τρίγωνον κάτωθεν τοῦ λαιμοῦ. Ὑπεράνω δὲ τοῦ ἱματίου εἶνε ἐρριμμένος θαυμάσιος ὑπερθαλασσίου κυανοῦ χρώματος (*bleu d'outre mer*) χιτῶν σοφῶς ἐπτυχωμένος, ἀπὸ τῶν δύο ἄκρων τοῦ ὁποίου ἐξέρχονται αἱ κατὰ παράδοσιν μακροδάκτυλοι χεῖρες τοῦ Σωτῆρος.

Ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς σφενδόνης τοῦ τροῦλλου εἰκονίσθησαν, ὥς συνήθως οἱ προφηταὶ (Εἰκ. 38, 39, 40, 41, 42) τοποθετηθέντες ἕκαστος κατὰ τὴν στενὴν λωρίδα, ἣν ἀφίνουν μεταξύ των τὰ δώδεκα χαμηλὰ παράθυρα τοῦ τροῦλλου. Ὑπερθεν τῶν παραθύρων τούτων παρεστάθησαν μεταξὺ τῶν κεφαλῶν τῶν προφητῶν αἱ οὐράνιοι δυνάμεις τῶν ἐξαπτερύγων Σεραφεῖμ καὶ τῶν πολυομμάτων Χερουβεῖμ.

Οἱ δώδεκα προφηταὶ τεταγμένοι ἀνὰ ἑξ εἰς δύο ἡμικύκλια διευθύνονται ὥς ἐν χορῷ πάντες πρὸς ἀνατολὰς ἄλλοι μὲν ἀτενίζοντες ἄνω πρὸς τὸν Παντοκράτορα ἄλλοι δὲ βλέποντες ὀριζοντίως πρὸς τὸ ἄπειρον.

Ἐνδεδυμένοι τὴν ἀπ' αἰῶνων δι' αὐτοὺς καθιερωθεῖσαν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἐνδυμασίαν, ἥτοι χιτῶνα λευκὸν ποδήρη καὶ ἱμάτιον περιτέχνως εἰς πλουσίας καὶ δυνατὰς πτυχὰς ἀναδιπλούμενον, ὑποδεδεμένοι δ' ἐλαφρὰ σανδάλια ἀναμένουσιν ἀσκεπεῖς καὶ ἐν ἀγωνίᾳ τὴν ἔλευσιν τοῦ Σωτῆρος, ἣν προεῖπον.

Ἐξαιρέσει τοῦ Σολομῶντος εἰκονιζομένου κατὰ παράδοσιν ὥς νεανίου καὶ τοῦ Σοφωνίου φέροντος βραχεῖαν μέλαιναν κόμην καὶ μικρὸν μέλαν γένειον,

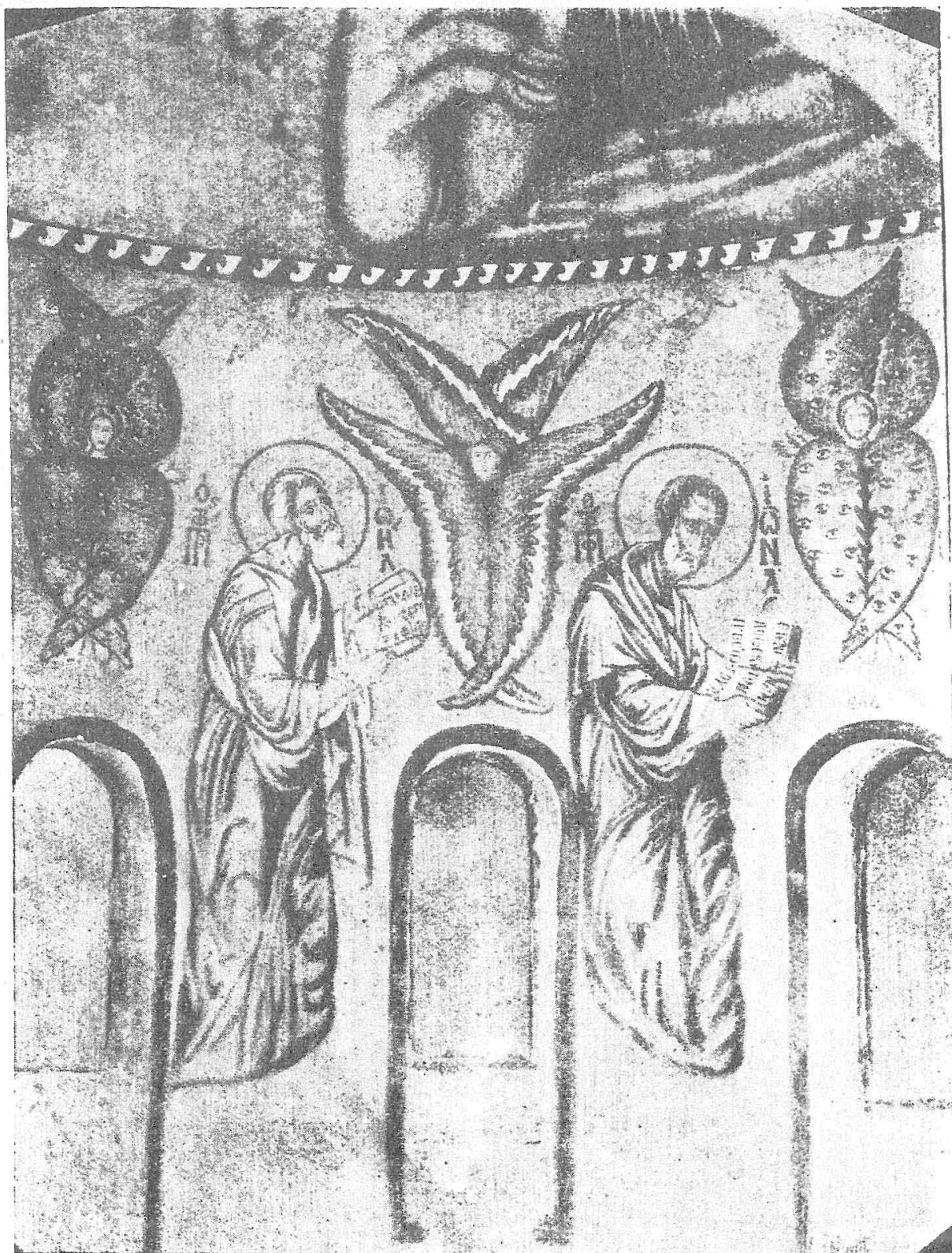
πάντες οἱ λοιποὶ προφῆται παρεστάθησαν ὥς πρεσβῦται μὲ μακρὰν λευκὴν κόμην καταπίπτουσιν εἰς κύματα βοστρύχων ἐπὶ τῶν ὥμων των καὶ μακρὰν λευκὴν

Εἰκ. 38. Μωσῆς καὶ Ἑλισσαῖος.

γενειάδα. Κρατοῦσι δὲ πάντες καὶ περγαμηνὰς ἀνειλιγμένας ἢ βιβλίον (Ἰωνᾶς) ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶνε ἀναγεγραμμένα ρητὰ ἐκ τῶν προφητειῶν. Ἄλλαι δὲ πάλιν

ἐπιγραφαὶ γεγραμμέναι διὰ μελανῶν ψηφίδων ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ πεδίου καὶ παρὰ τὸν φωτοστέφανον, ὅστις περιβάλλει τὴν κεφαλὴν των, ὀνομάζουσι ἓνα ἕκα-

Εἰκ. 39. Ἰωὴλ καὶ Ἰωνᾶς.

στον τῶν προφητῶν κατὰ τὴν ἐξῆς ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς τάξιν:
 Βόρειον ἡμιχόριον: Δαβίδ, Μωϋσῆς, Ἐλισσαῖος, Ἰωὴλ, Ἰωνᾶς, Ἡσαΐας.
 Νότιον ἡμιχόριον: Σολομών, Ἡλίας, Ἀαρὼν, Ἰεζεκιήλ, Σωφνίας, Ἰερεμίας.

Ἴδου δὲ ποῖαι ἐπιγραφαὶ ¹ εὑρηνται γεγραμμέναι ἐπὶ τῆς περγαμηνῆς ἑκάστου:

Εἰκ. 40. Ἡσαΐας καὶ Ἰερεμίας.

Δαυίδ: *Παρέστη₂ ἡ βασίλισσα₄ ἐκ δεξιῶν σου₆ περιβεβλημένη ἐν ἱματισμῷ διαχρύσῳ] (Ψαλμ. μδ' 10).

¹ Ὅσαι τῶν ἐπιγραφῶν φθαρεῖσαι ἀντικατεστάθησαν τὸ 1864 διὰ τοιχογραφιῶν, σημειοῦνται ἐνταῦθα δι' ἀστερίσκου τεθειμένον ἐν ἀρχῇ τῆς προφητείας.

Μωϋσῆς: *Εὗρηκα χάριν ἐναντίον σου (Ἐξόδ. λγ' 13).

Ἐλισσαῖος: Καὶ εἶπε, Ἐληὼν, ζῇ κῆ [καὶ ζῇ ἡ ψυχὴ μου] (Βασιλ. δ' 2).

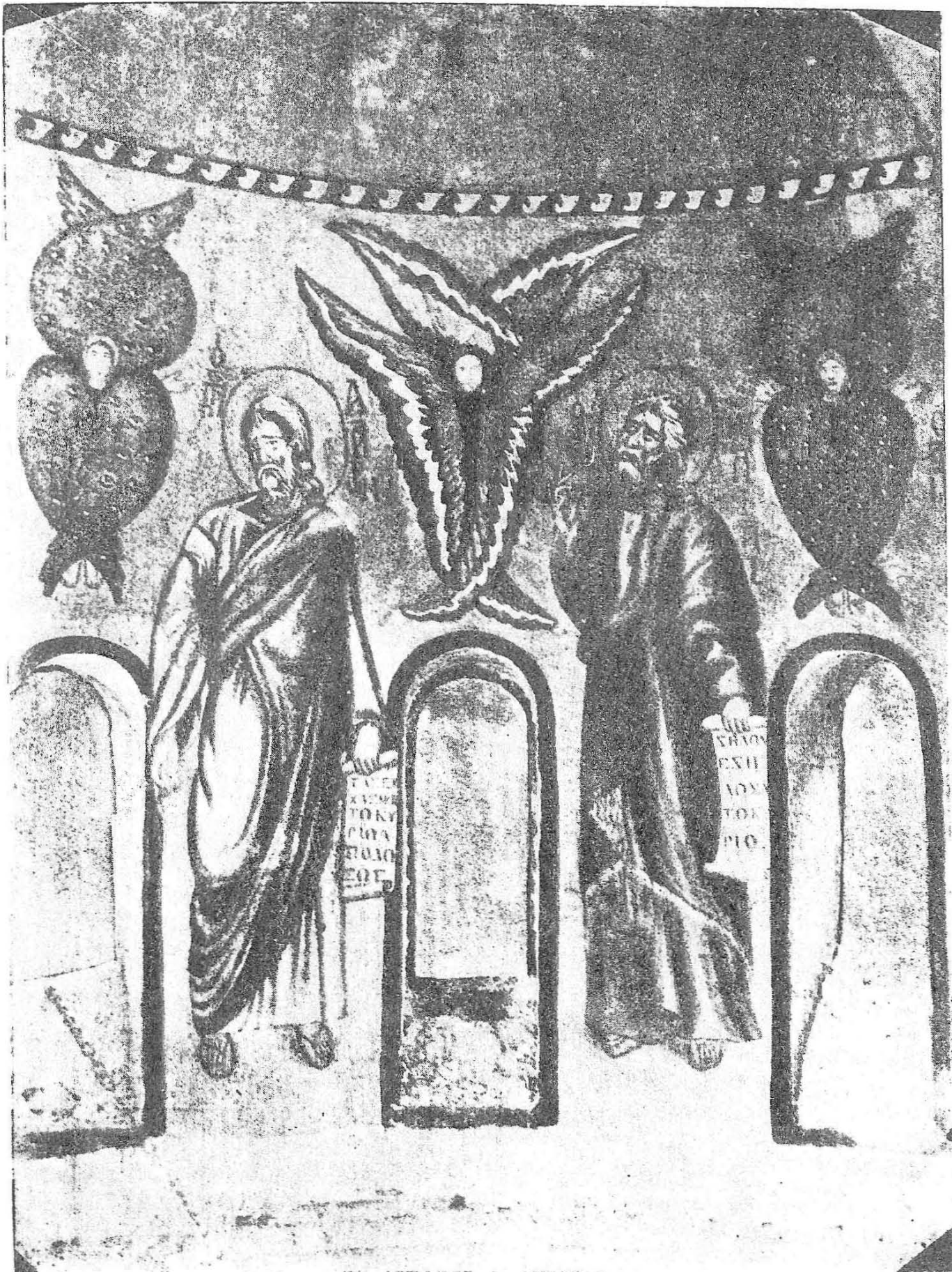
Εἰκ. 41. Σωφνίας καὶ Ἰεζεκιήλ.

Ἰωήλ: Τάδε λέγει $\kappa\zeta$ ἐπιστρέφειτε [πρὸς με] (Ἰωήλ θ' 12).

Ἰωνᾶς: Ἐγένετο λόγος πρὸς Ἰωνᾶν τὸν προφήτην (Ἰων. α' 1).

Ἡσαΐας: Ἡδὸν πα₂ρθένο₃ς ἐν γαστρὶ ἔ₄ξει [καὶ τέξεται υἱόν] (Ἡσ. ζ', 14).
 Σολομών: *Πολλὰ₂ θυγα₃τέρες₄ ἐποίησαν₆ δύναμιν. (Ἔσμη ἁσμάτων).

Εἰκ. 42. Ἀαρὼν καὶ Ἠλίας.

Ἠλίας: *Ζῆλων₂ ἐζή₃λωσα₄ τῷ Κυ₅ρίῳ (Βασιλ. ιθ' 14).
 Ἀαρών: *Τὰς εὐχ₂ὰς μου₃ τῷ Κυ₄ρίῳ ἁ₅ποδώ₆σω ε

Ἰεζεκιήλ: Τάδε λέγει $\widehat{KC}$ ηπι₃

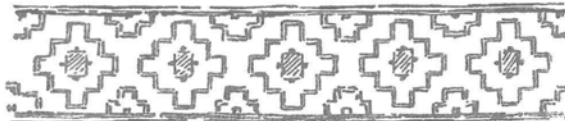
Σωφνίας: Τάδε₂ λέγει $\widehat{KC}_3$ ὑπομένομεν (Σοφ. γ' 8).

Ἰερεμίας: $\widehat{\text{θC}}$ ος₃ ποαις₄ τὰ γε₅ γονό₆τα.

Αἱ στάσεις καὶ αἱ κινήσεις τῶν προφητῶν καίτοι περιορισμένοι ἐντὸς τῶν ἱερατικῶν ὁρίων εἶνε ἐντούτοις πᾶσαι ἀληθεῖς καὶ ἀνόμοιαι ἀλλήλαις, ληφθεῖσαι ἐκ τοῦ πλουσίου θεματολογίου τῆς ἀρχαίας ἀνδριαντοποιίας.

Οἱ προφηται στρέφουσι πάντες, κατὰ τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν, τὰ $\frac{3}{4}$ πρὸς τὸν θεατὴν ρίπτοντες τὸ βάρος τοῦ σώματος ἄλλοι μὲν ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ποδῶν, μικρὸν διεστώτων (Ἡσαΐας, Ἰερεμίας), ἄλλοι δὲ ἐπὶ τοῦ ἐνός, ὅποτε ὁ ἕτερος κάμπτεται προβαλλόμενος ὀλίγον πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἢ ὀπισθοχωρῶν πρὸς τὰ ὀπίσω (Σωφνίας) καὶ δημιουργῶν οὕτω ὥραιās πτυχώσεις τοῦ ἱματίου.

Ποικίλαι εἶνε ἐπίσης καὶ αἱ κινήσεις τῶν χειρῶν, ὧν ὅτε μὲν ἡ μία — συνήθως ἡ κρατοῦσα τὴν περγαμνὴν — εἶνε καθειμένη παρὰ τὸν μηρόν, ἡ δ' ἄλλη εἴτε εἶνε καὶ αὐτὴ καθειμένη (Ἀαρὼν) εἴτε ὑψοῦται πρὸς τὰ πλάγια (Ἰερεμίας) ἢ πρὸ τοῦ στήθους (Μωϋσῆς, Ἐλισσαῖος) ἢ τέλος ὑψωμένη εὐλογεῖ (Ἡλίας) ὅτε δὲ πάλιν ἀμφοτέραι αἱ χεῖρες κρατοῦσιν ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους τὴν περγαμνὴν ἢ τὸ βιβλίον (Σωφνίας, Ἰεζεκιήλ, Ἰωήλ, Ἰωνᾶς).

Εἰκ. 43. Μωσαϊκὸν κόσμημα.

Τὸ σχέδιον τῶν ἐπίτηδες λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους εἰς ὃ εὐρίσκον-

ται ἐπιμήκων ἐκτελεσθεισῶν μορφῶν εἶνε ἀκριβές. Ἡ ἔκφρασις τῶν κεφαλῶν ἀποπνέει πάθος μετὰ χάριτος καὶ τινος ἀπροσώπου οἴκτου ἢ τινος ἀορίστου ὀνειροπολίας. Τοῦ Ἡλίας ἰδίως ἡ κεφαλὴ ἔχει πολὺ δυνατὴν προφητικὴν ἔκστασιν, ὅπως πάλιν ἡ τοῦ Ἐλισσαίου καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ βαθεῖαν ἐσωτερικότητα. Συνεχίζουσι κατὰ ταῦτα τὰ ἡμέτερα μωσαϊκὰ τὴν παλαιὰν παράδοσιν τῆς μετὰ δραματικοῦ πάθους παραστάσεως τῶν προφητῶν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς μεταξὺ τῶν προφητῶν παρισταμένας οὐρανίας δυνάμεις, τὰ μὲν Σεραφεῖμ εἰκονίζονται μὲ ἀναπεπταμένας τὰς πτέρυγας πέριξ τῆς ἐν τῷ κέντρῳ ἀνθρωπίνης κεφαλῆς, τὰ δὲ Χερουβείμ ἔχουσι τὰ πτερά των συνεπτυγμένα διαστιζόμενα ὑπὸ ὀφθαλμῶν καὶ φέροντα ἑκατέρωθεν τῆς ἐν τῷ μέσῳ κεφαλῆς χεῖρας, κάτω δὲ καὶ πόδας· οὐδεμία δ' ἐπιγραφὴ τὰ ὀνομάζει.

Κάτωθεν τῆς ζώνης, ἣτις σχηματίζει τὴν βάσιν τοῦ τρούλλου, εὐρηται τὸ ἄνωθεν εἰκονιζόμενον μωσαϊκὸν κόσμημα (Εἰκ. 43), ὅπερ ἀπαντᾷ μετὰ μικρῶν παραλλαγῶν καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα μνημεῖα ὥς π. χ. εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Μοῆν τῆς Χώρας¹ (Καχριε Τζαμί).

Τέλος τὰ ἐπὶ τῶν λοφίων σωζόμενα ὀλίγα λείψανα μωσαϊκῶν εἰκονίζουσιν

¹ Ὅρα εἰκόνα παρὰ Wulff: Altchristliche und byzantinische Kunst. πίν. XXIX.

ἀμφοτέρω Εὐαγγελιστὰς καθημένους καὶ συγγράφοντας τὸ Εὐαγγέλιον. Οὕτω π. χ. ἐπὶ τοῦ τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας σώζονται τὸ κάτω μέρος φαιοῦ ἱματίου καὶ οἱ μετὰ σανδαλίων ἄκροι πόδες μορφῆς καθημένης καὶ πρὸς δεξιὰ βλεπούσης. Διακρίνεται δ' ἐπίσης καὶ τμήμα τῆς δεξιᾶς χειρὸς τεταμμένης πρὸς ἀνοικτὸν βιβλίον ἐφ' οὗ ἡμικατεστραμμένα τινὰ γράμματα.

Ἐπὶ δὲ τοῦ λοφίου τῆς ΒΔ γωνίας, διετηρήθη πάλιν τὸ κάτω τμήμα μορφῆς βλεπούσης πρὸς ἀριστερὰ καὶ καθημένης πρὸ γραφείου ἔχοντος τὸ σχῆμα διφύλλου ἄρμαριου. Ἐπὶ τοῦ γραφείου τούτου διακρίνεται φιάλη μετὰ μελάνης ὡς καὶ ἄκρα χεὶρ μετὰ γραφίδος. Δεξιὰ δὲ καὶ κάτω τῆς εἰκόνος διαφαίνεται καὶ ἀρχιτεκτονικὸν τι βάθος.

Οἱ εἰκονιζόμενοι ἐπὶ τῶν δύο λοφίων εὐαγγελισταὶ εἶνε, ὡς συνάγομεν ἐκ τῶν περιγραφέντων γλυπτῶν συμβόλων των, περὶ ὧν ἀνωτέρω εἵπομεν, ὁ μὲν ἐπὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ ὁ Ματθαῖος, ὁ δὲ ἐπὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ ὁ Λουκᾶς.

Ὅσον ἀφορᾷ νῦν τὴν χρωματολογίαν καὶ τὴν χρωμοτεχνικὴν τῶν μωσαϊκῶν παρατηρῶ, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὁ μὲν χιτῶν τῶν μορφῶν εἶνε ἀνοικτοῦ λευκοφαίου ἢ λευκοκυάνου χρώματος, τὸ δὲ ἱμάτιον συνήθως σκοτεινότερου τόνου, καστανοῦ (Ἰωνᾶς, Ἡσαΐας, Ἰεζεκιήλ) ἢ ἐλαιοπρασίνου (Σωφνίας). Τὰ περιγράμματα τῶν τε μορφῶν καὶ τῶν ἱματίων χωρίζονται ἀπὸ τοῦ χρυσοῦ βάθους διὰ ζωηρᾶς μελαίνης ἢ ἐρυθρᾶς γραμμῆς. Ἡ ἀνάγλυφος ὅψις τῶν προεχόντων μερῶν ἐπιτυγχάνεται διὰ βαθμηδὸν ἀπαλυνομένων τόνων μελανῶν ἢ καστανοχρόων, δι' ὁμοίου δὲ τρόπου ἀποδίδονται καὶ αἱ πτυχώσεις. Αἱ σάρκες δηλοῦνται δι' ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος φέροντος εἰς τὸ μεταίχμιον φωτὸς καὶ σκιᾶς πρασίνας ἀποχρώσεις (Παντοκράτωρ). Αἱ δὲ ρυτίδες δηλοῦνται δι' ἐρυθροποῦ ἢ βαθυτέρου καστανοῦ χρώματος.

Αἱ πτέρυγες τῶν μὲν Χερουβείμ ἔχουσι γενικὸν καστανόφαιον χρῶμα, τῶν δὲ Σεραφεὶμ κοσμοῦνται διὰ τῆς ἐξῆς κλίμακος τόνων. Ἐξω μὲν σκοτεινῶς καστανοῦ, εἶτα ροδίνου καὶ τέλος ἐσωτερικῶς πρασίνου μετὰ χρυσῶν ἀκτίνων.

Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν μωσαϊκῶν δὲν φαίνεται νὰ εἶνε μεταγενεστέρη τοῦ 1300 μ. Χ. ἐποχῆς καθ' ἣν ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τοῦ Δεσποτάτου. Δὲν δύναται ὅμως νὰ εἶνε καὶ πολὺ προγενεστέρη λόγῳ τῶν πρασίνων «ἐντυπωτικῶν ἀποχρώσεων» περὶ ὧν εἵπομεν, αἵτινες εὗρηται κυρίως εἰς μεταγενέστερα μνημεῖα, μάλιστα δ' εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Μυστρᾶ¹.

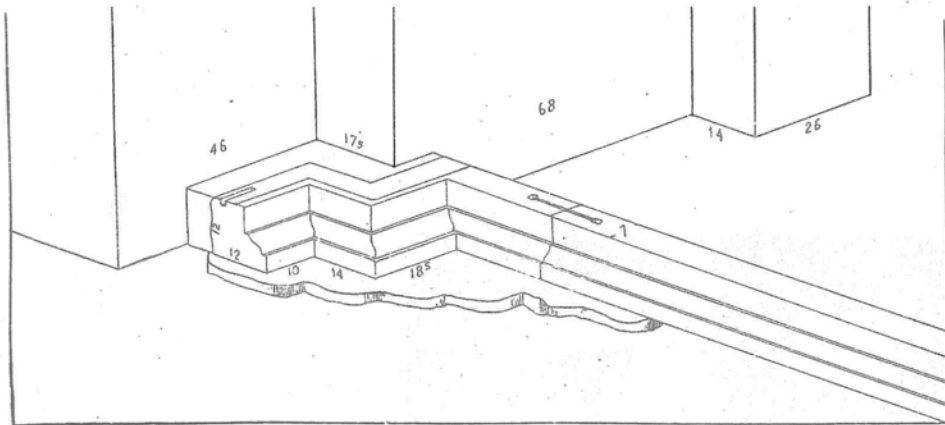
Αἱ μωσαϊκαὶ εἰκόνες καταλαμβάνουσιν, ὡς εἶδομεν, ὁλόκληρον τὸν τρουῖλλον καὶ τὰ φέροντα αὐτὸν τέσσαρα λοφία· δὲν εἶνε ὅμως ἀπίθανον νὰ εἶχε σχεδιασθῇ καὶ ἐπὶ τῶν τεσσάρων μεγάλων καμαρῶν ἐκτέλεσις μωσαϊκῶν, μὴ προλαβοῦσα καὶ αὐτὴ νὰ πραγματοποιηθῇ, ὡς τόσα ἄλλα τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ μέρος. Ἀπὸ

¹ Diehl: Manuel d'art byzantin σελ. 745, 747. Millet Art Byz. II, 948.

δὲ τῶν καμαρῶν καὶ κάτω οἱ τοῖχοι τῆς σολέας δὲν θὰ ἔμενον βεβαίως γυμνοί, ὥς εἶνε σήμερον· θὰ διεκοσμοῦντο καὶ αὐτοὶ εἴτε μὲ πολύχρωμον ὀρθομαρμάρωσιν, ὥς συνήθως εἰς τοὺς μετὰ μωσαϊκῶν ναοὺς τῆς β' περιόδου (Ὁσίου Λουκάς, Νέα Μονή, Δαφνί, Ἀγ. Μάρκος Βενετίας) εἴτε μὲ τοιχογραφίας.

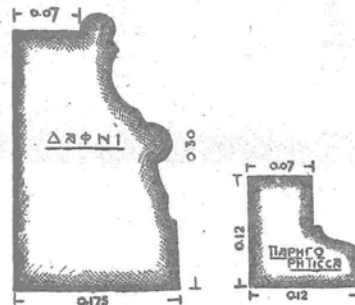
Ἡ πρώτη ὑπόθεσις εἶνε πιθανωτέρα λόγῳ τῆς κατὰ τὸν πόδα τοῦ νοτίου

Εἰκ. 44. Μαρμαρινὸς τοιχοβάτης τῆς σολέας μετὰ τμήματος τῆς στρώσεως.

τοίχου τῆς σολέας ὑπάρξεως λευκομαρμαρίνων τεμαχίων κυματοφόρου τοιχοβάτου ὕψους 0.12 (Εἰκ. 44) φέροντος ἄνωθεν ἐγκοπὴν, προωρισμένην πρὸς ὑποδοχὴν μαρμαρίνων ὀρθοστατῶν, ὥς καὶ εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου¹. Παρὰ τὴν βάσιν δὲ μάλιστα ταύτην εὐρῆται καὶ τεμάχιον τῆς καλυπτούσης ποτὲ τὸ δάπεδον τῆς σολέας λευκομαρμαρίνης στρώσεως (Εἰκ. 44), ἥτις φθαρεῖσα κυρίως κατὰ τὴν παραδιδομένην χρῆσιν τοῦ ναοῦ ὥς στάβλου ἐπὶ τουρκοκρατίας (Σεραφεῖμ 147) ἀντικατεστάθη, πιθανῶς τὸ 1864, διὰ κοινῶν πλακῶν, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων ἐλαξεύθη ὁμφάλιον μετὰ δικεφάλου ἀετοῦ.

Ἄλλ' ὥς τὰ μωσαϊκὰ τῶν καμαρῶν οὕτω καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῶν τοίχων — ἡ σκούτλωσις, ὥς τὴν ὀνομάζουσι παλαιοχριστιανικαὶ τινες ἐπιγραφαὶ² — δὲν ἐξετελέσθη πιθα-

Εἰκ. 45. Τομὴ τοιχοβατῶν.

¹ Περιέργως ὁ τοιχοβάτης τοῦ ἐν Δαφνίῳ ναοῦ, οὗτινος πλεῖστα ἐγχρωμα τεμάχια εὐρῆται καὶ κατὰ χώραν ἐν τῷ ἱερῷ καὶ ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ ναοῦ οὐδεμιᾶς ἔτυχε μνείας ἐν τῷ διεξοδικωτάτῳ ἄλλως συγγραμμάτι τοῦ κ. G. Millet περὶ τῆς μονῆς Δαφνίου. Μίαν κατακόρυφον τομὴν του παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 45 παρὰ τὴν ὁποίαν, χάριν συγκρίσεως ἐσχεδιάσθη καὶ ἡ τομὴ τοῦ τοιχοβάτου τῆς Παρηγορητίσσης.

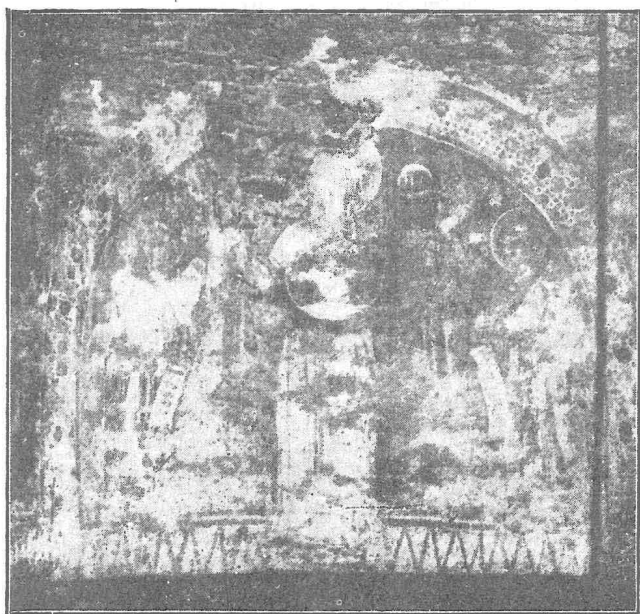
² Österr. Jahreshfte 1904 Beibl. 42, BCH XXVIII ἀριθ. 30.

νώτατα. Τούλάχιστον οὐδὲν ἔχνος πολυχρώμου μαρμάρου σώζεται σήμερον οὔτε ἐπὶ τῶν τοίχων, οὔτε ἄλλου που τοῦ ναοῦ.

Ἀργότερον, κατὰ τὸν ΙΓ' μ. Χ. αἰῶνα, ἀπεφασίσθη ἡ διὰ τοιχογραφιῶν διακόσμησις τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ἥτις, ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ, δὲν προέλαβε καὶ αὐτὴ νὰ ἐπεκταθῇ καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς σολέας, ἔνεκα ἀγνώστων εἰς ἡμᾶς λόγων.

Δ' ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ

Αἱ ἐν τῷ ἱερῷ τοιχογραφίαι κοσμοῦσι τὴν μέσσην κόγχην καὶ τοὺς δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς τοίχους ἐκτεινόμεναι εἰς τρεῖς ζώνας ἀπὸ τῆς εἰς τὸ ὕψος τοῦ δευτέρου ὀρόφου εὐρισκομένης λοξοτμήτου ταινίας μέχρι τοῦ δαπέδου.

Εἰκ. 46. Ἡ Πλατυτέρα.

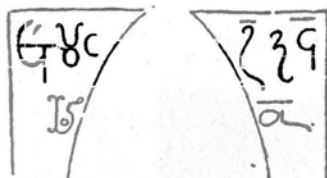
Καὶ ἐν μὲν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ τῆς κόγχης ἦτοι ἐν τῇ ἀνωτάτῃ ζώνῃ παρίσταται καὶ ἐνταῦθα, κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ Θ' ἢ Ι' αἰῶνος καθορισθὲν δογματικὸν σύστημα εἰκονογραφήσεως τῶν ναῶν, ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμος καὶ ὀρθία κατὰ τὸν τύπον τῆς Πλατυτέρας ἦτοι ἐν στάσει δεήσεως «τὰς ἀχράντους αὐτῆς χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἐξαπλοῦσα»¹. Πρὸ τοῦ στήθους τῆς εἰκονίζεται ἐντὸς μεγάλου χρυσοπέδου μεταλλίου τὸ παιδίον Ἰησοῦς ἐν προτομῇ κατενώπιον εὐλογοῦν δι' ἄμφο-

τέρων τῶν ἀνατεταμένων χειρῶν του (Εἰκ. 46). Ἡ Πλατυτέρα βαίνει ἐπὶ μικροῦ τετραγώνου τάπητος φέροντος ροδίνην παρυφὴν καὶ εὐρισκομένου πρὸ ἑτέρου μεγαλυτέρου τάπητος ἐστρωμένου παρὰ τὴν βάσιν κυβοσχήμου θρόνου κεκαλυμμένου διὰ πρασίνου ὑφάσματος. Φορεῖ δὲ ἡ Παρθένος κατὰ μὲν τὴν κεφαλὴν φακίολιον, ἐσωτερικῶς δὲ φαιὰν ἐσθῆτα καταπίπτουσαν μέχρι τῶν ποδῶν εἰς ἄδρᾶς κατακορύφους πτυχὰς καὶ ἐπ' αὐτῆς καστανόχρουν μαφόριον πορπούμενον ἐμπρὸς κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ καλύπτον τὸ μὲν στήθος μέχρι τῆς ὀσφύος, τὴν δὲ

¹ Κατὰ Φώτιον παρὰ Κωδινῷ ἔκδ. Βόννης σελ. 199, 22.

ράχιν μέχρι τῶν κνημῶν. Ὁ δὲ Χριστὸς εἶνε ἐνδεδυμένος χιτῶνα κιρκὸν καὶ ἔχει ἐπ' αὐτοῦ ἐξωσμένον λευκὸν ἱμάτιον.

Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου εὗρηται ἐντὸς κύκλου ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή ΜΡ ΘΥ. Τὸ βάθος τῆς ὅλης εἰκόνης, μὴ διατηρουμένης δυστυχῶς ἐν ἀρτία καταστάσει, εἶνε μολυβδόφαιον.

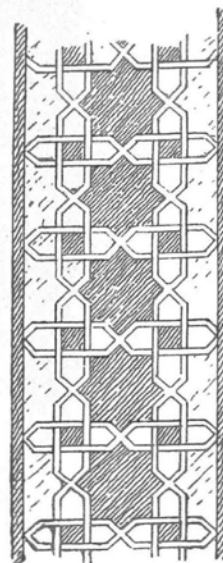
Εἰκ. 47. Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν τοιχογρ. τοῦ ἱεροῦ.

Ἐκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίζονται κατὰ κρόταφον προσκλίνοντες πρὸς αὐτὴν δύο ἄγγελοι ἐν στολῇ διακόνου. Κατὰ τὰς ἐπιγραφάς, αἵτινες ὑπάρχουσιν ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν των ὁ μὲν δεξιὰ τῆς Παρθένου εἶνε Ο ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ, ὁ δὲ ἀριστερὰ Ο ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ. Ἔχοντες ἀμφοτέρωθεν ἐρυθρὰς τὰς πτέρυγας φοροῦσιν ὁ μὲν Μιχαὴλ ἐρυθρὸν ὁ δὲ Γαβριὴλ κυανοῦν στιχάριον ἐφ' οὗ χρυσοῦν ὀράριον.

Ἐν τῇ δεξιᾷ κρατοῦσι καὶ οἱ δύο περγαμηνὰς ἀνεπτυγμένας, ἃς στρέφουσι πρὸς τὸν θεατὴν. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς περγαμηνῆς τοῦ Μιχαὴλ εὗρηται ἡ ἐπιγραφή « Παρίστατε δουλοπρεπῶς τὸ . . . ἐπουρανί . . . » ἐπὶ δὲ τῆς τοῦ Γαβριὴλ « Ποῖόν σοι ἐγκώμιον προσαγάγω ἐπάξιον τῇ δέ σε ὄνο[μάσω]. »

Τέλος παρὰ τὸ κράσπεδον τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου εὗρηται ἡ ἐπιγραφή Ἀνανί[ας] Μοναχός. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τοῦ τεχνίτου τῆς εἰκόνης, ἧς ἔχομεν καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς (Εἰκ. 47) γεγραμμένην κατὰ τὰς ὑπὲρ τὸ δι' ὠραίου γραπτοῦ κοσμήματος (Εἰκ. 48) καλυπτόμενον εὐρὺ περιθώριον σχηματιζομένης δύο γωνίας: Ἔτους ζξς' (= 1558) Ἰ(νδικτιῶν)ος α'. Τὸ σχέδιον τῆς εἰκόνης τῆς Πλατυτέρας εἶνε ἀκριβές, οἱ δὲ χρωματισμοὶ αὐτῆς ἀρμονικώτατοι, ἐπιτυχῆς δὲ καὶ ἡ πλαστικὴ αὐτῆς παράστασις.

Σύγχρονοι πρὸς τὴν Πλατυτέραν εἶνε καὶ αἱ ἑκατέρωθεν τῶν ἀρχαγγέλων ζωγραφηθεῖσαι εἰκόνες προφητῶν, παρὰ μὲν τὸν Μιχαὴλ τοῦ Δαβὶδ, παρὰ δὲ τὸν Γαβριὴλ τοῦ Ἡσαΐου. Ὁ πρῶτος φέρων στέμμα καὶ χιτῶνα τὰ μὲν ἄνω ἐρυθρὸν, τὰ δὲ κάτω κίτρινον, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ πρᾶσινον μανδύαν, κρατεῖ διὰ τῆς ἡνωρθωμένης ἀριστερᾶς εἰλητάριον μὲ τὴν ἐκ τῶν ψαλμῶν (μδ' 15) εἰλημμένην ἐπιγραφὴν: « Ἀπενεχθήσονται τῷ βασιλεῖ . . . ». Ὁ δὲ Ἡσαΐας φέρων κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον κρατεῖ καὶ αὐτὸς εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ἡσ. ζ' 14): « Ἴδου ἡ Παρθένος ἐν γαστρὶ [ἐξε]ῖ καὶ τέξεται υἱὸν καὶ καλέ[σουσι τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἑμμανουήλ]. »

Εἰκ. 48. Γραπτὸν κόσμημα τῆς Πλατυτέρας.

Ὑπὸ τὴν Πλατυτέραν εἰκονίζεται ἐπὶ καστανοχρόου βάθρου Ἀγία Τράπεζα κεκαλυμμένη διὰ λευκοῦ ὑφάσματος καὶ φέρουσα ἐπ' αὐτῆς ἀριστερὰ μὲν τὸ Ἅγιον Ποτήριον, ἐν δὲ τῷ μέσῳ τετράγωνον ὕφασμα (τὸν ἄερα) κοσμούμενον κατὰ μὲν τὴν παρυφὴν δι' ὠραίου κοσμήματος, κατὰ δὲ τὸ μέσον διὰ σταυροῦ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου εὔρηται ἡ ἐπιγραφή ΙC ΧC Ν Κ.

Εἰκ. 49. Ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας. Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος.

Ὑπεράνω τῆς Ἀγ. Τραπέζης παρίσταται Ἑξαπτέρυγον μετ' ἐρυθρῶν πτερόγων καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἀνὰ εἰς κύκλος μετ' ἀκτίνων. Ἀμφοτέρωθεν δὲ τῆς Ἀγίας Τραπέζης εἰκονίζονται οἱ τέσσαρες μεγάλοι Πατέρες τῆς ἐκκλησίας συλλειτουργοῦντες. Φέροντες ἕκαστος λαμπράν ἀρχιερατικὴν στολὴν εὐλογοῦσι διὰ τῆς δεξιᾶς κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς περγαμῆνὰς ἐπιγεγραμμένας. Καὶ δεξιὰ

μὲν εὗρονται ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σὸν σοι προσφέρο[με]ν» καὶ ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Μέγας μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐξερέτος τῆς Παναγίας ἀχράντου...». Ἀριστερὰ δὲ τῆς Ἀγίας Τραπεζῆς εἰκονίζονται ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ᾄδωντα, βοῶντα» καὶ ὁ Ἅγ. Βασίλειος ὁ Μέγας μὲ τὸ ρητὸν «[ἔδωκε τοῖς] ἀγί[οις]

Εἰκ. 50. Ὁ Πρόδρομος. Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος.

αὐτοῦ μ]αθητα[ῖς καὶ ἀποστόλοις εἰπών...». Αἱ εἰκόνες αὗται εἶνε ἴσως σύγχρονοι πρὸς τὰς τῆς ὄψω ζώνης, ἔχουσιν ὅμως προφανῆ τὰ σημεῖα ἐπισκευῶν.

Τέλος ὑπὸ τὴν Ἅγ. Τράπεζαν εὗρηται οἰκτρῶς ὑπὸ τῶν ἐπισκευῶν παραμορφωμένος ὁ μυστικὸς δεῖπνος μὲ τὴν ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν «[Δέσις τοῦ] δούλου τοῦ Θεοῦ Ἀποστόλου Ἰηραῖος».

Πλὴν τῶν ἐν τῷ ἱερῷ τοιχογραφιῶν εὐρέθησαν ἐσχάτως καὶ ἄλλαι τινὲς ἐν τῷ νάρθηκι. Αὗται καλυπτόμεναι ὑπὸ ἀσβεστοκονιάματος ἀπεκαλύφθησαν τὸ 1917 εἰς ἓν μέτρον ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους. Ἐκ τούτων ἡ μὲν ἀριστερὰ τῆς βασιλείου πύλης εἰκονίζει Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν πρωτόκλητον (Εἰκ. 49) ἐν προτομῇ μὲ

ἐλλειψοειδῇ φωτοστέφανων περιβάλλοντα ἐπίμηκες πρόσωπον καὶ ἀτημέλητον κόμην, ἡ δὲ δεξιὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον περωτὸν (Εἰκ. 50), φέροντα καὶ αὐτὸν μακρὰν κόμην καὶ κρατοῦντα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὴν ράβδον του, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς τὴν ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου εἰλημμένην ἐπιγραφὴν «Μετανοεῖτε, ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν».

Ἐπὶ δὲ τοῦ τοίχου ἀριστερὰ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου εὗρηνται ἐντὸς μεταλλίων αἱ προτομαὶ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (Εἰκ. 51). Δεξιὰ δὲ πάλιν τοῦ Προδρόμου διακρίνονται τὰ ἔχνη εἰκόνης τοῦ Ἁγ.

Εἰκ. 51. Τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος.

Γεωργίου. Κοινὸν χαρακτηριστικὸν πασῶν τῶν ἄνω εἰκόνων τοῦ νάρθηκος εἶνε ἐλαφρὸς τι ἀλλοιοθρισμὸς τῶν ὀφθαλμῶν των.

Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων τοῦ νάρθηκος διαφέρει τῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ, καθόσον αὗται μὲν εἶνε κατεσκευασμέναι μᾶλλον ὡς προσωπογραφίαι κατὰ μίμησιν συγχρόνων προτύπων (Πρόδρομος), ἐν ᾧ αἱ τοῦ ἱεροῦ εἶνε ἐκτελεσμέναι κατὰ τὰ ἀρχαῖα ιδεώδη πρότυπα. Ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν ἐκτέλεσις εἶνε διάφορος διότι καὶ οἱ χρωματισμοὶ των εἶνε ζωηρότεροι καὶ αἱ πρὸς ἀλλήλους ἀντιθέσεις ἰσχυρότεραι ἢ δὲ ἀπόδοσις πολὺ κατωτέρα τῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ.

Ὅτι δ' αἱ εἰκόνες τοῦ νάρθηκος εἶνε μεταγενέστεραι τῆς Ἀλώσεως ἀποδει-

κνύει καὶ ἡ μετὰ πτερύγων παράστασις τοῦ Προδρόμου, ἣτις συνηθίζεται ἀπὸ τοῦ ΙΕ' μ. Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς, ἴσως κατὰ τὴν προφητείαν τοῦ Μαλαχίου (γ' 1) καὶ τὴν κατ' αὐτὴν συνήθη εὐαγγελικὴν¹ φράσιν: «Ἴδου ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδόν σου ἔμπροσθέν σου». Ἐχὼν δ' ὑπ' ὄψει ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ρεαλιστικὴν ἐλευθερίαν, μεθ' ἧς εἶνε ἐκτελεσμένοι, δὲν διστάζω νὰ θεωρήσω τὰς εἰκόνας τοῦ νάρθηκος ὡς ποιηθείσας ὑπὸ ἐγχωρίου τινὸς τεχνίτου περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' ἢ κατὰ τὸν ΙΗ' μ. Χ. αἰῶνα.

Τελευταίας ἀναφέρομεν τοιχογραφίας τινὰς γραφείσας ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς σολέας, τεταγμένας δὲ εἰς δύο καθ' ὕψος ζώνας, ὧν ἡ μὲν κάτω ὕψους 1,40 μ. ἄρχεται εἰς 1.45 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, περιλαμβάνουσα ὁλοσώμους ἁγίους παρατεθειμένους κατ' ἐνώπιον ἐν εἴδει συνεχοῦς ζωφόρου, ἡ δ' ἄνω στενωτέρα (0.45) περιλαμβάνει ἀσκητὰς ὁσίους καὶ ἄλλους δευτερεύοντας ἁγίους εἰκονισθέντας ἐντὸς μεταλλίων συνδεομένων πρὸς ἄλληλα διὰ κλιματίδων. Πλὴν δ' αὐτῶν τοιχογραφίαι εὗρηνται καὶ ἐπὶ τῶν δύο τοξωτῶν τυμπάνων ὑπεράνω τῆς βασιλείου πύλης (Κοίμησις) καὶ τῆς βορείου θύρας (Ἀνάστασις), ἣτις ἄγει εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν. Αἱ δύο τελευταῖαι εἶνε ἀφιερώματα, ὡς δηλοῦσιν αἱ προσγεγραμμένα ἐπιγραφαί, ὧν ἡ μὲν ὑπὸ τὴν Κοίμησιν λέγει: «Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἰωάννου Μάγκου», ἡ δὲ ὑπὸ τὴν Ἀνάστασιν «Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Μικροῦ». Τὰ ὀνόματα καὶ τὴν περιγραφὴν ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἁγίων τῶν τοιχογραφιῶν τῆς σολέας παραλείπω, καθόσον αἱ εἰκόνες αὐταὶ οὐδὲν παρουσιάζουσι ἐνδιαφέρον, ποιηθεῖσαι μόνις περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐπὶ τοῦ Ἀγ. Βησαρίωνος (δεξιὰ τῆς βορείου θύρας) γεγραμμένη ἐπιγραφή: «Δέησις τοῦ δούλου Ἡωάννου Ἀθανασίου Μάρκου Δούλη 1826». Γνωρίζομεν δ' ἄλλως τε καὶ ἐκ τῶν περιηγητῶν², ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐλειτουργεῖτο ἡ ἐκκλησία.

Κατὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ χρόνους θὰ ἐποιήθησαν ἀναμφιβόλως καὶ αἱ ἐν τοῖς παρεκκλησίοις ὀλίγαι εἰκόνες ἥτοι ἐπὶ μὲν τοῦ λιθοκτίστου τέμπλου τοῦ τῶν Ταξιαρχῶν ἢ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Προδρόμου ὁ Ἀγ. Χαράλαμπος καὶ ὁ Ἀγ. Βασίλειος.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς ἐπὶ τοῦ εἰκονοστασίου τῆς σολέας φορητὰς εἰκόνας, αὐταὶ πλὴν τῆς τοῦ Χριστοῦ, ἣτις φέρει τὴν χρονολογίαν ΑΨΝΗ' (=1758), εἶνε πᾶσαι ἔργα τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Δύο μάλιστα ἐξ αὐτῶν, ἀναγρά-

¹ Ματθ. ια' 10, Λουκ. ζ' 27, Μάρκ. α' 2.

² Ὁ Hughes (Travels 434) ἀναφέρει, ὅτι εἶδε ἐν τῇ Παρηγορητίσῃ ἱερέα μοιράζοντα κόλλυβα.

φουσι πρὸς τῇ χρονολογίᾳ κατασκευῆς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ γράψαντος αὐτὰς τεχνίτου:

† Διὰ συνδρομῆς τῶν ἐνοριτῶν καὶ ἐπιτρόπων 1852

Φεβρουαρίου 20. Ὁ ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης, πρωτοψάλτης τῆς μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

Τοῦ αὐτοῦ δὲ ζωγράφου ἔργα εἶνε καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Προδρόμου φορηταὶ εἰκόνες τοῦ Προδρόμου, τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τῆς Παναγίας «Χρυσοβίτζας».

Εἰκ. 52.

Φορητὴ εἰκὼν τῆς Παρηγορητίσσης.

Μόνῃ παλαιᾷ εἰκὼν ἐκ τῶν φορητῶν εἶνε ἡ κατ' ἐξοχὴν λατρευομένη καὶ θαυματουργὸς θεωρουμένη τῆς Παναγίας Παρηγορητίσσης. Αὕτη ζωγραφηθεῖσα ἐπὶ ξύλου κέδρου διαστάσεων 0.66×0.97 εἶνε τοποθετημένη ἐντὸς παλαιοῦ προσκυνηταρίου κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ εἰκονοστασίου τῆς σολέας (Εἰκ. 52) καλυπτομένη σήμερον διὰ πλουσίας ἀργυρᾶς ἐσθῆτος. Ἡ εἰκὼν παριστᾷ τὴν Θεοτόκον δεξιοκρατοῦσαν τὸν Χριστὸν κατὰ τὸν τύπον τῆς γλυκοφιλούσης. Δυστυχῶς τὸ πολύτιμον τοῦτο λείψανον ὑπέστη τὸ 1792 τελείαν ἀνακαινίσιν ὡς πρὸς τοὺς χρωματισμούς, καθὼς μαρτυρεῖ ἡ παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ παιδίου προσγεγραμμένη ἐπιγραφή:

Αὕτη ἡ πάνσεπτος τῆς Θεοτόκου | εἰκὼν παλαιὰ τυγχάνουσα |
εἰς τὴν βασιλικὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀρτας ὀνο-
μαζομένην Παρηγο|ρίτζα ἀνακαινίσθη παρὰ Γεωργίου | Ἰωαν-
νίτου διὰ συνδρομῆς | τοῦ τιμιωτάτου κυρίου | Δημητρίου
Τουρτούρι 1792¹ Ἰουνίου 25.

Ε' ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Μεταξὺ τοῦ ὑπερθύρου τῆς βασιλείου πύλης καὶ τοῦ ὑπεράνω παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου φέρει ὁ τοῖχος τῆς σολέας ἰδιόρρυθμόν τινα διακόσμησιν (Εἰκ. 53) συνισταμένην ἐξ ὀρθογωνίων πλαισίων τεταγμένων ἀνὰ τρία εἰς δύο

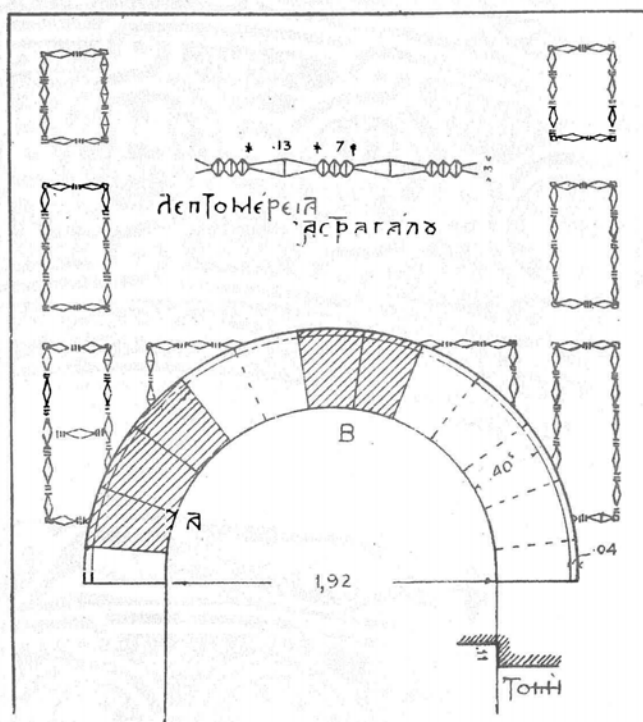
¹ Ἡ χρονολογία 1792 ἔχει σήμερον τελείως ἀποσβεσθῇ ὑπὸ τῶν ἡλων τῆς ἀργυρᾶς ἐσθῆτος. Γνωρίζομεν ὁμως αὐτὴν ἐκ τῆς παλαιᾶς ἀναγνώσεως τοῦ Ἀντωνίνου (Iz Rumelij 470₁).

παρallήλους κατακορύφους σειρὰς ἐκατέρωθεν μαρμαρίνου τόξου σχηματίζοντος τὸ πλαίσιον τῆς εἰκόνος τῆς Κοιμήσεως, περὶ ἧς εἵπομεν (σελ. 73).

Ἐκαστον τῶν εἰρημένων πλαισίων ἀπαρτίζεται ἐκ σειρᾶς ἀτρακτοειδῶν σωμάτων (μῆκ. 0.13) ἐναλλασσομένων μετὰ τριῶν μικροτέρων κόμβων· εἶνε δηλ. παραλλαγή τις τοῦ ἀρχαίου λεσβίου ἀστραγάλου. Εἰς τὶ ἐχρησίμευον τὰ ἐν λόγῳ πλαίσια δὲν εἶνε ἐξηκριβωμένον· πιθανῶς περιέβαλλον εἰκόνας ἢ ἄλλα τινὰ ἐμβλήματα.

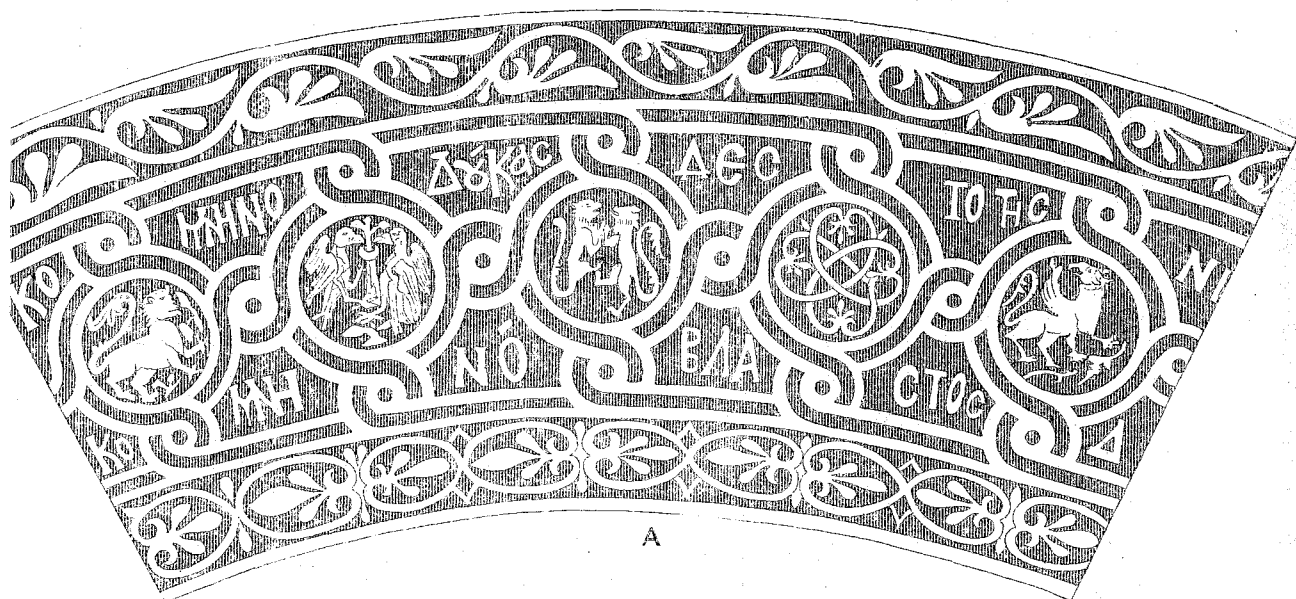
Τὸ δὲ μαρμάρινον τόξον, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 1.92, ἀπετελεῖτο ἀρχικῶς ἐξ ἑνδεκα ἐν ὧν θολιτῶν πλάτους 0.40 καὶ πάχους 0.03 φερόντων κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν τῶν περιμέτρων σπειρᾶν διαμέτρ. 0.04 καὶ προσηλωμένων ἐπὶ τοῦ ὀπισθεν τοίχου διὰ μακρῶν σιδηρῶν ἥλων. Τῶν θολιτῶν τούτων σφύζονται σήμερον μόνον 5 δηλούμενοι ἐν τῇ εἰκόνι 53 διὰ διαγραμμίσεως· οἱ δὲ ὑπόλοιποι ἔχουσιν ἀντικατασταθῆ διὰ μαρμαροκονίας.

Ἡ μετωπιαία ἐπιφάνεια τοῦ τόξου κοσμεῖται δι' ὠραίων ἐπιπεδογλύφων κοσμημάτων κατανεμημένων εἰς τρεῖς ζώνας, δύο στενὰς κατὰ τὰ ἄκρα, φερούσας σειρὰν ἀνθεμίων, καὶ μίαν πλατυτέραν ἐν τῷ μέσῳ ἀπαρτιζομένην ἐκ σειρᾶς κύκλων διαμ. 0.12' συνδεομένων πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰς στενάς ταινίας διὰ κόμβων (τῶν λεγομένων συριακῶν τροχῶν). Καὶ ἐντὸς μὲν ἐκάστου κύκλου ἐλαξεύθησαν μικρογλάφυροι παραστάσεις, κατὰ δὲ τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τῶν ἄκρων ταινιῶν κενὰ ἢ πολυθρύλητος κτιτορικὴ τοῦ ναοῦ ἐπιγραφὴ. Τὸ πεδῖον (fondo) τῶν παραστάσεων καὶ τῆς ἐπιγραφῆς εἶνε πεπληρωμένον διὰ κηρομαστίχης — μίγματος κηροῦ καὶ μαρμαροκονίας μετ' ἐγχρώμου τινος οὐσίας — ἐρυθρᾶς μὲν γενικῶς ἐντὸς τῶν φερόντων τὰ ζῶα κύκλων, πρασινομελαίνης δὲ πέριξ τῆς ἐπιγραφῆς ἐξαιρέσει τοῦ θολί-

Εἰκ. 53. Διακόσμησης δι' ἀστραγάλων πλαίσιον.

του τῆς κλειδός, ἔνθα πάντα τὰ κενὰ ἐπληρώθησαν δι' ἐρυθρᾶς κηρομαστίχης. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ πρώτου κύκλου τῶν παρὰ τὰς γεννήσεις θολιτῶν (Εἰκ. 54_Α) εἰκονίζεται λέων μακρόουρος πατῶν ἐπὶ φύλλων κισσοῦ, ἐπὶ δὲ τοῦ δευτέρου

Α

Β

Εἰκ. 54. Τὰ σωζόμενα μαρμόρινα τεμάχια τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς.

πηγὰ πίνοντα ἑκατέρωθεν ἀναβρυτηρίου, ἐπὶ τοῦ τρίτου δύο ὀρθοὶ ἀντωποὶ μακρόουροι λέοντες, ἐπὶ τοῦ τετάρτου σύμπλεγμα ἀνθεμίων καὶ ἐπὶ τοῦ πέμπτου γρῦψ περρωτὸς στρεφόμενος πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ κρώζων. Ἐπὶ δὲ τῶν παρὰ τὴν

κλεῖδα θολιτῶν (Εἰκ. 54_B) εὑρηνται ἐν ὄλῳ τρεῖς καὶ ἥμισυς κύκλοι· καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ ἡμίσεος διακρίνεται τὸ ἐμπρόσθιον ἥμισυ τῆς εἰκόνος ζώου τινός, ἐπὶ δὲ τοῦ ἐπομένου, ἀντιστοιχοῦντος ἀκριβῶς πρὸς τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου, παρίσταται ἱπτάμενος κατ' ἐνώπιον αἰτὸς δικέφαλος, ἐπὶ δὲ τοῦ τρίτου τέρας ἔχον μακρὰ ὄτα καὶ οὐρὰν πολλάκις περιελισσομένην, ἐπὶ δὲ τοῦ τελευταίου τέρας πτερωτὸν ἔχον συνεστραμμένην οὐρὰν ὅφως¹ καταλήγουσαν εἰς τριφυλλόν. Πᾶσαι αἱ μνημονευθεῖσαι παραστάσεις τεράτων ἔλκουσι τὴν καταγωγὴν ἐξ ἀρχαίων ἀνατολικῶν προτύπων καὶ ἀγαπῶνται ἰδιαιτέρως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν ἐπιγραφὴν. Ταύτης ἔχομεν μέχρι τοῦδε πέντε δημοσιεύσεις. Ἡ πρώτη ἐγένετο τῷ 1835 ὑπὸ τοῦ Leake², ἡ δευτέρα — τελείως ἐσφαλμένη — ἐδημοσιεύθη τὸ 1856 ὑπὸ τοῦ Ἀραβαντινοῦ³, ἡ τρίτη τὸ 1886 ὑπὸ τοῦ ρώσου Ἀντωνίνου⁴, ἡ τετάρτη τὸ 1903 ὑπὸ τοῦ Γ. Λαμπάκη⁵ καὶ τέλος ἡ πέμπτη τὸ 1916 ὑπὸ τοῦ κ. G. Millet⁶.

Καίτοι δ' ὡς εἴπομεν, ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀραβαντινοῦ καθ' ἑαυτὴν οὐδενὸς λόγου ἀξία εἶνε, ὅμως θὰ μνημονεύσομεν αὐτῆς καὶ εἰδικώτερον· διότι αὕτη ἐγένετο ἡ κυρία αἰτία ἀναγραφῆς ἀνακριβειῶν ὡς πρὸς τὸν κτίτορα τῆς Παρηγορητίσσης ὑπὸ πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν περὶ δεσποτάτου γραψάντων ἱστορικῶν, ξένων τε καὶ ἡμετέρων. Ἴδου λοιπὸν τι λέγει ὁ Ἀραβαντινὸς ἔ. ἀ.: «Οὐ γνωρίζομεν ἐὰν τοῦτον τὸν Ἰωάννην (Β' 1335) ἢ τὸν πατέρα του ἀπομνημονεύει ὡς ἐπισκευαστὴν ἢ καλλωπιστὴν ἢ ἐν τῷ ναῷ τῆς Παρηγορίτζας ἐν Ἀρτῇ ἀναγινωσκομένη ἐπιγραφὴ Ἰωάννης Κομνηνὸς Δούκας».

Στηριχθέντες ἐπὶ τῆς ἀναγνώσεως ταύτης, ἦτις, ὡς θὰ ἴδωμεν, οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὰ πράγματα, ἀνεκήρυξαν τὸν Ἰωάννην Β' Ὁρσίνην ὡς δεύτερον κτίτορα ἢ ἀνακαινιστὴν τῆς Παρηγορητίσσης ὁ Horf⁷, ὁ Ρωμανός⁸, ὁ Miller⁹ καὶ τέλος ὁ Σπυρίδων Λάμπρος¹⁰, ὅστις θέλων ἔτι μᾶλλον νὰ ἐνισχύσῃ τὴν περὶ Ὁρσίνης θεωρίαν ἀναγράφει¹¹, ὅτι ἐπὶ τῆς φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν πλακὸς εὑρη-

¹ Ὁμοίου σχεδίου ἀλλὰ πολὺ μεγαλυτέρων διαστάσεων πώρινον ἀνάγλυφον εὕρισκόμενον ἐξῆθεν τοῦ ἐν Δελφίνῳ βυζαντινοῦ ναοῦ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Βερσάκη (Ἀρχ. Δελτ. 1915 σελ. 42 εἰκ. 18) θεωρηθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἀτόπως ὡς μακεδονικῶν ἢ ρωμαϊκῶν χρόνων ἔργον ἐν ᾧ καὶ τὸ θέμα καὶ ἡ τεχνοτροπία του εἶνε καθαρῶς βυζαντινῆς προελεύσεως. (Ὅρα ὅμοιον ζῶον καὶ ἐπὶ βυζαντινοῦ κιονοκράνου τοῦ ἐν Θήβαις μουσείου).

² Travels in northern Greece I, 204.

³ Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου Α' 113 ὑπόσημ.

⁴ Iz Rumelij 471.

⁵ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' 76.

⁶ L'école Grecque dans l'architecture byzantine 9.

⁷ Geschichte Griechenlands ἐν Ersch und Grubers Encyclopädie τόμ. 85 σελ. 429.

⁸ Περί τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου 127, Γρατιανὸς Ζώρξης 231.

⁹ The Latins in the Levant London 1908, 50.

¹⁰ Νέος Ἑλληνομνήμων 2, 297.

¹¹ Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (Miller) 1909 σελ. 359.

ται ἀναγεγλυμμένοι καὶ ἄρκτοι σύμβολα τοῦ οἴκου τῶν Ὁρσίνη. Ἄλλ' ὥς ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ φέροντος τὴν ἐπιγραφὴν τόξου εἶδομεν πάντα τὰ ἐπ' αὐτοῦ εἰκονιζόμενα ζῶα φέρουσιν οὐράς μακροτάτας· ὥστε πᾶσα ὑπόνοια, ὅτι δυνατόν νὰ παριστῶσιν ἄρκτους ἀποκλείεται. Οὐδ' ἦτο δυνατόν νὰ συμβαίῃ τοῦτο ἀφ' οὗ, ὥς ἀμέσως θὰ ἴδωμεν, οὐδεὶς Ἰωάννης ἀναφέρεται ἐν τῇ ἀπασχολούσῃ ἡμᾶς ἐπιγραφῇ, ἣς παραθέτω ἐνταῦθα τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Millet δημοσιευθεῖσαν ἀνάγνωσιν ἐπειδὴ ἔχω νὰ ἐπιφέρω καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐλαφράς τινας διορθώσεις.

(Ἀνάγνωσις κ. Millet):

Κομνηνόδουκος δεσπότης Νι[κηφόρο]ς || Ἄν[να] βασί[λισσα] . . . .

Κομνηνόβλαστος δε[σπότης] [Θωμάς μ]έγα[ς] || Κομνη[ν] . . . .

Τὴν πρώτην λέξιν τοῦ πρώτου στίχου — ἐκάστη σειρὰ περιλαμβάνει ἀνὰ δύο στίχους — ὁ κ. Millet ἀναγινώσκει Κομνηνόδουκος. Ἄλλ' ὥς ἐκ τῆς εἰκ. 54 σαφῶς φαίνεται ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωσις εἶνε Κομνηνοδούκας, διότι σφύζονται καὶ τὸ α καὶ ὁ τόνος ἐπὶ τῆς συλλαβῆς -δού. Ἄλλως τε δὲ Κομνηνοδούκας, Ἀγγελοδούκας κλπ. ἐκφέρεται τὸ σύνθετον καὶ ἐν ἐγγράφοις καὶ παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν.

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ δεσπότης συμφωνῶ καὶ ἐγὼ πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Millet παραδεκτὴν γενομένην συμπλήρωσιν τοῦ Ἀντωνίνου (ἔ. ἀ.) Νι[κηφόρο]ς.

Ἐν τῷ δευτέρῳ στίχῳ παρατηρῶ, ὅτι τὸ Ἄννα σφύζεται ἄριστα ὀλόκληρον (πβλ. καὶ Λαμπάκην Δελτίον Γ' 76), τοῦ δὲ βασίλισσα διασφύζεται προσέτι καὶ τὸ λ.

Ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ σφύζεται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὁ τόνος ἐπὶ τῆς συλλαβῆς -νο, ὥστε ἀναγνωστέον Κομνηνόβλαστος, ἀναλόγως πρὸς τὸ πορφυροβλάστος, ὅπερ εὐρίσκομεν παρὰ τε Μανασσῇ¹ καὶ Ἰω. Δοκιανῷ ἐν τῇ πρὸς Ἑλένην Παλαιολογίαν «ἐπιγραφῇ»².

Τῆς δὲ ὑποτιθεμένης λέξεως δεσπότης οὔτε τὸ ε σφύζεται οὔτε ἡ κατάληξις -της, ὥς σημειοῖ ὁ κ. Millet, ἀλλὰ μόνον τὸ ἀρχικὸν δ. Τέλος τοῦ μέγας σφύζεται καὶ τὸ τελικὸν σῖγμα.

Ἡ πρώτη σειρὰ, ὥς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ κ. Millet, περιλαμβάνει δύο ἱαμβικούς τριμέτρους, δι' ὃ καὶ συνεπλήρωσα μετὰ τὸ βασίλισσα τὴν λέξιν Παλαιολογίνα. Δὲν συμβαίνει ὁμως τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὴν δευτέραν σειράν, διότι ἐλλεῖπει ὁ ἀναγκαῖος χῶρος. Πράγματι ἂν παρατηρήσῃ τις τὰ τεμάχια Α (Εἰκ. 54) θὰ ἴδῃ, ὅτι εἰς τὰς ἐννέα σφυζόμενας συλλαβὰς τῆς ἄνω σειρᾶς ἀντιστοιχοῦσι μόνον ἑξ τῆς κάτω καὶ κατ' ἀναλογίαν εἰς τὰς ὑπολοίπους τρεῖς συλλαβὰς τῆς ἄνω δύνανται ν' ἀντιστοιχῶσι μόνον τρεῖς ἢ τὸ πολὺ τέσσαρες συλλαβαὶ τῆς κάτω, ἐκ τῶν ὁποίων ἔχομεν ἤδη τὰς δύο ἐν τῷ κεντρικῷ θολίτῃ: μ]έγας. Κατὰ ταῦτα ἐκ τῶν

¹ Σύνοψις χρονικῇ ἔκδ. Βόννης στ. 5576.

² Hopf Chroniques grécoromanes 1873, 257.

δύο λέξεων — δεσπότης Θωμᾶς —, ἃς ἀποκαθιστᾷ ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ ὁ κ. Millet, μόνον τὴν πρώτην δυνάμεθα νὰ ἐξοικονομήσωμεν. Ὁ τρίτος λοιπὸν στίχος ἦτο δεκασύλλαβος καὶ συμφώνως πρὸς αὐτὸν ἀποκατέστησα καὶ τὸν τέταρτον στηριχθεὶς καὶ ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων γραπτῶν ἐπιγραφῶν τῶν μὴ σφριζομένων θολιτῶν, αἵτινες ἀναφέρουσι τὰ ὀνόματα Δούκας καὶ Ἀγγελος (Λαμπάκης ἔ. ἀ. 76).

Κατὰ τ' ἀνωτέρω τὴν ἐπιγραφὴν ἀναγινώσκω καὶ συμπληρῶ ὡς ἑξῆς:

Κομνηνοδούκας δεσπότης Νικηφόρος|| Ἄννα βασίλισσα Παλαιολογίνα
Κομνηνόβλαστος δεσπότης μέγας|| Κομνηνὸς καὶ Δούκας καὶ Ἀγγελος.

Ὡς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης ρητὴ μνεῖα κτίσεως ἢ ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ οὐδεμία γίνεται. Δεδομένης ὁμῶς τῆς θέσεως ἐν ἣ εὑρεται ἡ ἐπιγραφὴ καὶ τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς διακοσμήσεως οὐδεμία ἀπομένει ἀμφιβολία, ὅτι τὰ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενα πρόσωπα Νικηφόρος καὶ Ἄννα εἶνε αὐτοὶ οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ. Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ζεύγος ἔκτισε, κατὰ τινὰ σφριζομένην ἐπιγραφὴν¹ καὶ τὴν παρὰ τὸ Βουργαρέλι Παναγίαν Βελλᾶ.

Ὁ Νικηφόρος τῆς ἐπιγραφῆς ἡμῶν εἶνε ὁ πρωτότοκος υἱὸς τοῦ μεγαλεπηβόλου δεσπότη τοῦ Ἡπειροῦ Μιχαὴλ Β' τοῦ Δούκα, ὅστις ἀποθανὼν² ἐκκληροδότησεν εἰς τὸν υἱὸν τοῦ τὴν «Θεσπρωτίαν, Ἀκαρνανίαν, Αἰτωλίαν, Δολοπίαν καὶ τὴν νῆσον Λευκάδα»³. Πολὺ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ πατρὸς του, καθ' ὃν χρόνον διετέλει ὁμηρος ἐν τῇ αὐτῇ τῆς Νικαίας εἶχε τιμηθῇ ὁ Νικηφόρος ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος Βατάτση διὰ τῆς προσηγορίας τοῦ δεσπότη⁴, πιθανώτατα λόγῳ τοῦ γάμου, ὃν συνῆψε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Νικαίᾳ διαμονῆς του μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοδώρου Β' Λασκάρως καὶ ἐγγονῆς τοῦ Βατάτση Μαρίας.

Βραδύτερον ἀποθανούσης ὑπὸ νόσου τῆς συζύγου του ἦλθεν ὁ Νικηφόρος εἰς δευτέραν γάμου κοινωνίαν νυμφευθεὶς τὸ 1264 τὴν ἀνεψιὰν τοῦ βασιλέως Ἰω. Παλαιολόγου Ἄνναν Παλαιολογίναν Καντακουζηνήν⁵, αὐτὴν ἀκριβῶς, ἣν ἀναφέρει καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Παρηγορητίσης, ἥτις, κατὰ ταῦτα, εἶνε μεταγενεστέρα τοῦ 1264 καί, ὡς μὴ μνημονεύουσα τὸν Μιχαὴλ, μεταγενεστέρα καὶ τοῦ 1271.

Ἐκ τοῦ μετὰ τῆς Ἄννης γάμου του ἔσχεν ὁ Νικηφόρος τρία τέκνα: Τὴν Μαρίαν, τὴν Θάμαρ καὶ τὸν Θωμᾶν. Καὶ ἡ μὲν Μαρία ὑπανδρεύθη τὸν παλατῖνον κόμιτα τῆς Κεφαλληνίας Ἰωάννην Α' Ὁρσίνην, ἡ δὲ Θάμαρ ἔλαβε σύζυγον (1294) τὸν Φίλιππον de Tarente, δευτερότοκον υἱὸν Καρόλου τοῦ Β' d'Ανζου⁶.

¹ Λάμπρος Ν. Ἑλληνομνήμων 2, 29.

² Κατὰ τι μὲν ἔγγραφον (Miklosisch-Müller Acta et Diplomata 249) ὁ Μιχαὴλ ἀπέθανε τὸ 1266, κατὰ τὸν Γρηγοῦν (ἐκδ. Βόνν. 110) τὸ 1269 καὶ κατ' ἄλλους τὸ 1271.

³ Γρηγοῦ. Ἐκδ. Βόν. 110. Ἀκροπολ. 49.

⁴ Ἀκροπολ. 98. Γρηγοῦ. 49.

⁵ Παχυμ. Δ' 27.

⁶ Livre de la conquête ἐκδ. Buchon 1845 σελ. 454.

Ἀμφότεραι δ' αἱ θυγατέρες αὗται θὰ κατώκησαν βεβαίως παρὰ τοῖς συζύγοις των ἢ μὲν ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἢ δὲ ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας, παραμείναντος ἐν Ἄρτῃ μόνον τοῦ Θωμᾶ, ὅστις ἀναμφιβόλως εἶνε ὁ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ διὰ τοῦ ἐπιθέτου Κομνηνόβλαστος προσαγορευόμενος¹.

Περὶ τοῦ Θωμᾶ τούτου γνωρίζομεν ἐκ τοῦ Παχυμέρη, ὅτι κατὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του ἦτο μόλις ἑπταέτης. Ἀφ' οὗ δὲ ὁ Νικηφόρος ἀπέθανε τὸ 1296 ἔπεται ὅτι ὁ Θωμᾶς ἐγενήθη τὸ 1289. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ ὡς ἀναφέρουσα μὲν τὸν Θωμᾶν εἶνε μεταγενεστέρα τοῦ 1289, ὡς μνημονεύουσα δὲ τὸν Νικηφόρον προγενεστέρα τοῦ θανάτου του ἦτοι τοῦ 1296. Ἡ κτίσις ἄρα τῆς Παρηγορητίσης πρέπει νὰ θεωρηθῇ συντελεσθεῖσα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1289 καὶ 1296.

Γεννᾶται ἤδη τὸ ἐρώτημα: διὰ τίνα λόγον ἐθεώρησεν ὁ Ἀραβαντινὸς τὸν (ἀναμφιβόλως ἐκ παραναγνώσεως τοῦ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὀνόματος Ἄννα πλα-

Εἰκ. 55. Ἐπιγραφὴ πλάξ ἐν τῷ νάρθηκι.

σθέντα) Ἰωάννην οὐχὶ ὡς τὸν κτίτορα ἀλλ' ὡς τὸν ἀνακαινιστὴν τοῦ ναοῦ; Ἡ ἀπάντησις εἶνε εὐχερής. Ὑπεράνω τῆς βασιλείου πύλης ἀλλὰ κατὰ τὴν πρὸς τὸν νάρθηκα βλέπουσαν πλευρὰν εὔρηται ἐντετειχισμένη ἐτέρα ἐνέπιγραφος πλάξ, διαστάσεων 0.26×0.30 μ. (Εἰκ. 55). Ἴδου δὲ τί λέγει αὕτη: **Τοῦ παλεοῦ κ(τι)σ(ι)ματος 796**. Κάτωθεν δὲ φέρει κεχαραγμένα καὶ ἀκατάληπτα τινὰ σημεῖα, ἅτινα ἐν τούτοις μᾶς δίδουσι τὴν ἐξήγησιν τῆς χρονολογίας 796, ἣν φέρει ἡ ἐπιγραφὴ. Πράγματι ἐὰν παραβάλωμεν τὰ ρηθέντα σημεῖα πρὸς τὴν ὑπὲρ τὴν Πλατυτέραν γραπτὴν χρονολογίαν (Εἰκ. 47) θὰ εὕρωμεν ὅτι

ταῦτα οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἀδεξία τις μίμησις τῆς χρονολογίας ζξζ ἐκκληφθείσης ἀμαθῶς ὡς γεγραμμένης δι' ἀραβικῶν στοιχείων καὶ ταυτισθείσης πρὸς τὸν ἀριθμὸν 796². Ὅτι δ' ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶνε τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐντετειχισθεῖσα ἐν τῷ νάρθηκι, ἀναμφιβόλως ὑπὸ ἀμαθῶν ἐπιτρόπων τοῦ ναοῦ, ἀποδεικνύει οὐ μόνον ὁ χαρακτήρ τῶν γραμμάτων τῆς ἀλλὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὃν φέρει ὑπεράνω καὶ τέλος ἡ μορφή τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἀναπηδόντων κλαδίσκων.

Λόγῳ λοιπὸν τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης ἐθεωρεῖτο ἐφ' ἱκανὸν ὁ ναὸς ὡς κτίσμα τοῦ Η' μ. Χ. αἰῶνος³.

¹ Ὁ κ. Millet συνάγει ὅτι ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ ἀνεφέρετο ὁ Θωμᾶς ἐκ τοῦ ἐπιθέτου μέγας, ὅπερ ἀκολουθεῖ καὶ ὅπερ ἐπανευρίσκεται ἐν λατινικῇ τινι ἐγγράφῳ. Τὸ ἐπιχείρημα ὁμῶς τοῦτο εἶνε λίαν ἀσθενὲς δεδομένου ὅτι τοῦ ἐπιθέτου μέγας χρῆσις — ἂν μὴ κατάχρησις — ἐγένετο διὰ πάντας ἀνεξαιρέτως τοὺς δεσπότες.

² Τοῦτο παρετήρησεν ἤδη καὶ ὁ Λαμπάκης (Mémoire σελ. 40).

³ Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν κτίσεως παρεδέχθη ἐν τῷ Δοκιμίῳ του (146) καὶ ὁ μητροπολίτης Σεραφεῖμ.

Τὰ ὀνόματα τῶν κτιόρων τοῦ ναοῦ μᾶς ἐξηγοῦσιν ἄριστα καὶ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, ὅστις ἐφηρμόσθη εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν. Εἶνε γνωστὴ ἐκ τῆς ἱστορίας ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ μεγάλη ἐπίδρασις, ἣν ἤσκει ἐπὶ τοῦ συζύγου τῆς Νικηφόρου ἡ Ἄννα Παλαιολογίνα, γυνὴ «σοφωτάτη», εὐφροσύνη¹ καὶ πλουσιωτάτη², ἀφ' ἐτέρου δ' αἱ στεναὶ σχέσεις, ὡς ἡ Ἄννα ἐφρόντιζε νὰ διατηρῇ μετὰ τῆς αὐλῆς τῆς πατρίδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως³. Οὐδόλως λοιπὸν εἶνε ἀπίθανον, ὅτι προκειμένης τῆς ἀνεγέρσεως μεγαλοπρεποῦς ναοῦ, ἀπαθανατίζοντος τὴν εὐσέβειαν τοῦ δεσποτικοῦ ζεύγους εἰς τὴν μνήμην τῶν ἀπογόνων τῶν, μετεκλήθησαν, εἰσηγήσει τῆς δαιμονίας Ἀννης, τεχνῖται οἰκοδόμοι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, οἵτινες καὶ ἐξέτελεσαν τὴν Παρηγορήτισσαν συμφώνως πρὸς τὰ ἐν τῇ βασιλευούσῃ οἰκοδομικὰ πρότυπα. Τεκμήρια δὲ τούτου ἔστωσαν: τὰ κατηχούμενα, οἱ τέσσαρες κατὰ τὰς γωνίας δορυφόροι τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, αἱ ὑψηλαὶ μετὰ διπλῆς σειρᾶς σηκῶν (niches) κόγχαι τοῦ ἱεροῦ, τὰ ὀριζόντια γεῖσα τῶν πλινθίνων τρούλλων, τὰ τοξωτὰ ἀψιδώματα καὶ τόσαι ἄλλαι οἰκοδομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ ναοῦ, αἵτινες μόνον εἰς Κωνσταντινοπολιτικὸν τύπου ναοὺς ἀπαντῶσι.

Ἐν ᾧ δ' ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ φαίνεται ὀδηγουμένη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ καθαρῶς ἰταλικὸς χαρακτήρ τῆς ἐσωτερικῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως εἶνε ἀναμφιδόλως, ὡς καὶ πρότερον παρετηρήσαμεν, ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιγαμβρείας τῶν δεσποτῶν τῆς Ἀρτῆς μετὰ τῶν ἰταλικῶν οἰκῶν τῶν Ὁρσίνῃ τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῶν Αἰῶνι τῆς Νεαπόλεως.

Δυστυχῶς παρὰ πᾶσαν τὴν ἐγνωσμένην δραστηριότητα τῆς Ἀννης τίποτε δὲν κατωρθώθη νὰ προστεθῇ εἰς τὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου. Πόλεμοι διηνεκεῖς πρὸς οἰκείους τε καὶ ξένους εἶχον ἀπασχολημένην τὴν προσοχὴν τῆς ἐπιτροπευούσης τὸν ἀνήλικον Θωμᾶν δεσποίνης ἀποκλειστικῶς περὶ στρατιωτικὰ ἔργα. Διήρκεσε δ' ἡ συνεχὴς αὕτη ἐμπόλεμος κατάστασις οὐ μόνον μέχρι τοῦ θανάτου τῆς Ἀννης (1312) ἀλλὰ καὶ πολὺ μετ' αὐτόν, καταλήξασα ἐν τέλει εἰς τὸν διαμελισμὸν τοῦ δεσποτάτου μεταξὺ Ὁρσινῶν καὶ Βυζαντινῶν, εἶτα δὲ καὶ εἰς τὴν κατάληψιν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Σέρβων, τῶν Ἀλβανῶν καὶ βραδύτερον τῶν Τούρκων. Καθ' ὅλον τοῦτο τὸ διάστημα, ἥκιστα πρόσφορον πρὸς ἐκτέλεσιν καλλιτεχνικῶν ἔργων, ὁ ναὸς παρέμενεν οἷος κατελείφθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου, ἥτοι ἡμιτελὴς καὶ ἀκόσμητος, τελευταῖον καὶ κάλλιστον ἅμα τεκμήριον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ δύσαντος δεσποτάτου.

¹ «Moult sage feme et de grand enging». Livre de la conquête ἔκδ. Buchon 1845 σελ. 410 καὶ περαιτέρω σελ. 454. «Une des plus sachans feme de Romanie».

² Hopf ἔ. ἀ. I, 301.

³ Παχυμ. Ἀνδρον. Παλαιολ. Γ' 4. Ρωμανοῦ: Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου 89.

Εἰς τὴν αὐτὴν καὶ χεῖρονα, λόγῳ τῆς ἐγκαταλείψεως κατάστασιν, εὗρε τὴν Παρηγορήτισσαν, ὅταν — κατὰ τινὰ ἐπιγραφὴν γεγραμμένην ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος τοῦ πρὸς τὴν σολέαν νοτίου παραθύρου τοῦ γυναικωνίτου (Εἰκ. 56) — «ἦλθεν ἐνταῦθα ὁ παναγιώτατος Πατριάρχης κύριος Ἱερεμίας ἐν τῷ ζλῆ' (=1530) ἔτος μηνὸς Ἰουλλίου καὶ ἐποίησεν ἁγιασμόν».

+ ἡ θεία παναγιώτατος πατριάρχης Ἱερεμίας ἐν τῷ ζλῆ' ἔτος μηνὸς Ἰουλλίου καὶ ἐποίησεν ἁγιασμόν

Εἰκ. 56.

Ἄλλ' εἰς οὐδὲν καὶ τοῦ εὐπαιδευτοῦ πατριάρχου ἴσχυσαν αἱ πρὸς ζωογόνησιν τοῦ ναοῦ προσπάθειαι. Ὁ μαρasmus πάσης καλλιτεχνικῆς ὁρμῆς εἶχεν ἐπέλθει πλέον ὀριστικῶς καὶ παρὰ πᾶσαν τὴν τελευταίαν ἀπόπειραν εἰκονογραφήσεως τοῦ 1558, ἣν εἶδομεν ἐν τῷ ἱερῷ — ἀληθῆ ὑστάτην ἀναλαμπὴν τοῦ σβεννυμένου λύχνου — «τὸ πατριαρχικὸν σταυροπήγιον τὸ λεγόμενον Παρηγορήτισσα» περιπεσόν, ὡς μᾶς λέγει τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος παρατεθὲν πατριαρχικὸν σιγίλλιον, εἰς ἔνδειαν καὶ «ἐλάττωσιν διὰ τὰς καιρικὰς ἀνωμαλίας» μετέπεσεν ἀπὸ μητροπόλεως εἰς μοῖραν μετοχίου, προσηλωθέντος «εἰς αἰῶνας τοὺς ἅπαντας» εἰς τὴν ὀλίγον ἔξωθι τῆς Ἀρτῆς κειμένην εὐαγῇ μονὴν τῆς Κάτω Παναγίας, εἰς ἣν καὶ πράγματι μέχρι σήμερον ὑπάγεται.

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΚΑ

I

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ — ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟΝ

Ἀφορμὴν πρὸς ἀρχαιολογικὴν δι' ἀνασκαφῶν ἔρευναν τῆς νήσου Κεφαλ-
ληνίας ἔδωκεν ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα δέκα καὶ πέντε ἰδίᾳ ἔτη γενομένη πολλαχοῦ
τῶν Ἰονίων νήσων ἀρχαιολογικὴ ἐργασία πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ ἀπὸ ἀρχαιοτέρων
ἔτι ἐτῶν σφόδρα συζητουμένου ζητήματος τῆς ἐξακριβώσεως τῆς πατρίδος τοῦ
Ὀμηρικοῦ Ὀδυσσεύος.

Μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Schliemann κατὰ τὰ ἔτη 1868 καὶ 1878 ἐξερεύνησιν
τῆς νήσου Ἰθάκης¹, καθ' ἣν οὐδὲν εὐρέθη πρὸς πιστοποίησιν τῆς πατρίδος τοῦ
Ὀδυσσεύος καὶ μετὰ τὴν αὐτόθι συνεχισθεῖσαν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν κατὰ τὸ
1903 καὶ ἐξῆς ὑπὸ τοῦ W. Vollgraff δαπάναις τοῦ αἰοδίου φιλαρχαίου καὶ
φιλέλληνος Ὀλλανδοῦ A. E. H. Goekoop, καθ' ἣν οὐδὲν εὗρημα ἐπιβεβαιοῦν τὴν
ὑπαρξίν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν χρόνων τοῦ Ὀδυσσεύος ἤχθη εἰς φῶς, κατ' ἀνάγκην
ἐστράφη ἡ προσοχὴ τῶν ἀρχαιολόγων εἰς τὰς παρακειμένας τῇ Ἰθάκῃ νήσους
τοῦ Ἰονίου πελάγους.

Τοιαῦται δ' ἦσαν ἡ Λευκάς καὶ ἡ Κεφαλληνία. Καὶ διὰ μὲν τὴν Λευκάδα
ἀπὸ τοῦ 1901 καὶ ἐξῆς διετύπωσεν ἰδίαν θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ σημερινὴ Λευκάς εἶνε
ἡ ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου περιγραφομένη Ἰθάκη, ὁ σοφὸς ἀρχαιολόγος καὶ ἄλλοτε
διευθυντὴς τῆς ἐν Ἀθήναις Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς W. Dörpfeld,
καὶ ἀπὸ τοῦ 1904 καὶ ἐξῆς ἐνήργησε πολλάκις ἀνασκαφὰς ἐν αὐτῇ παρὰ τὸ χωρίον
Νιδρί, ἔνθα ἀποκαλύψας σπουδαῖα λείψανα μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ πιστεύει, ὅτι
πρέπει ἐκεῖ νὰ τοποθετηθῇ ἡ πόλις τοῦ Ὀδυσσεύος.

Τὸ ζήτημα τοῦτο ἔκτοτε ἤγειρε πολλὰς συζητήσεις καὶ προῦκάλεσε τὴν συγ-
γραφὴν πολλῶν μελετῶν μεταξὺ τῶν ἀλλοδαπῶν καὶ ἡμεδαπῶν ἐπιστημόνων.

Ἐκ τῶν τελευταίων τοῦ Ἰθακησίου Νικολάου Παυλάτου ἡ συγγραφὴ «ἡ
Πατρίς τοῦ Ὀδυσσεύος, ἐν Ἀθήναις 1906» ὡς καὶ ἡ μονογραφία τοῦ αὐτοῦ «ἡ
Ὀμηρικὴ Ἰθάκη, ἐν Ἀθήναις 1908» ἐν ὑποσημειώσει τῆς ἐνάτης σελίδος, τῆς
ὁποίας βλέπει τις ὅλην τὴν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, χρήζουσι
μεγάλης προσοχῆς καὶ διὰ τὰ σπουδαῖα καὶ πολλαχοῦ ἀκαταμάχτητα ἐπιχειρήματα

¹ Schliemann, Ithaka.

καὶ διὰ τὰς τοῦ πολυθρυλήτου Ὀμηρικῆς χωρίου ἐπιτυχεῖς καὶ δεξιωτάτας ἐρμηνείας τοῦ συγγραφέως, ὑποστηρίζοντος τὴν ταυτότητα τῆς σημερινῆς Ἰθάκης πρὸς τὴν Ὀμηρικὴν.

Διὰ δὲ τὴν ἔρευναν τῆς Κεφαλληνίας προσήλθεν χορηγὸς γενναῖος ὁ ἐνθουσιώδης τοῦ Ὀμήρου θαυμαστῆς καὶ πρὸ μικροῦ μνημονευθεὶς Α. Ε. Η. Goekoop, διὰ τῶν χορηγιῶν τοῦ ὁποῖου ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1908 καὶ ἐξῆς ἤρξατο ἀνασκάπτουσα συνεχῶς σχεδὸν μέχρι τοῦ πρὸ δύο ἐτῶν ἐπισυμβάντος προώρου θανάτου τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρός, πολλαχοῦ τῆς Κεφαλληνίας πρὸς ἀνακάλυψιν λειψάνων ἐπιβεβαιούντων τὴν ὑπαρξιν μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τῶν χρόνων τοῦ Ὀδυσσέως καί, εἰ δυνατόν, αὐτοῦ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀμηρικοῦ βασιλέως.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἐκείνων οὕτω δημοσιευθέντα, ὑπῆρξαν πολλὰ καὶ σπουδαῖα, μέλλοντα οὐ μόνον νὰ πιστοποιήσωσι καὶ καθορίσωσι τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν τῆς νήσου Κεφαλληνίας, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει σπουδαίαν νὰ παρὰσχωσιν συμβολὴν εἰς τὴν καθόλου ἱστορίαν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκ τῆς δ' οὕτω βεβαιωθείσης ὑπάρξεως μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἐνθαρρυνθεὶς ὁ τὰ μάλα ἐμπεποτισμένος εἰς τὰ νάματα τῆς Ὀμηρικῆς ποιήσεως καὶ ὑπὸ καθαροῦ πρὸς αὐτὴν ἐνθουσιασμοῦ ἐλαυνόμενος φιλέλλην Ὀλλανδὸς περιηγήθη τὴν νῆσον Κεφαλληνίαν καὶ ἐπίστευσεν ὅτι ἀνεῦρεν εἰς τὰ γοιτευτικὰ τοπία τῆς κάτω Λειβαθοῦς τὰ ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου περιγραφόμενα μέρη τῆς Ἰθάκης καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ὅτι ἡδύνατο νὰ καθορίσῃ περίπου καὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τὸν λιμένα τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ λιμένος εἰς τὸ ἀνάκτορον ἄγουσαν ὁδόν.

Τὰς ιδέας του ταύτας διετύπωσεν ἐν ἰδίῳ τομίδίῳ ἐπιγραφομένῳ «Ithaque, la grande» Ahtènes 1908, ἐν ᾧ πειράται νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ Ὀμηρικὴ Ἰθάκη δὲν εἶναι ἡ κατὰ παράδοσιν γνωστὴ τοῦ Ἰονίου πελάγους νησίς, οὐδ' ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Dörpfeld οὕτω μεταβαπτισθεῖσα Λευκάς, ἀλλ' ἡ μεγάλη, ἡ καὶ τὸ ὑψιστον τῶν πέριξ νήσων ὄρος ἔχουσα νῆσος Κεφαλληνία.

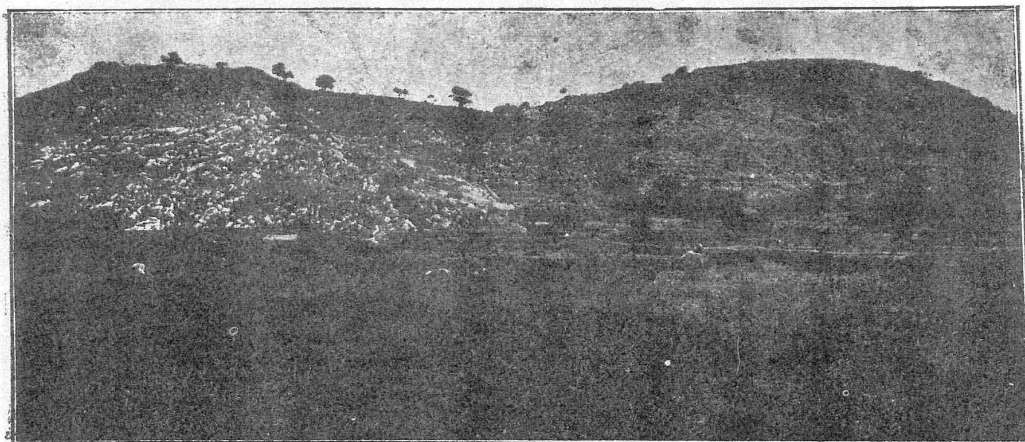
Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ἐκτὸς ἄλλων ὁμοιοτήτων, ἃς ἀνεύρισκε, καθώριζεν ὡς λιμένα μὲν τοῦ Ὀδυσσέως τὸν σημερινὸν ὀρμίσκον τὸν πλησίον τοῦ χωρίου «Μηνιῆς» κείμενον, ὡς θέσιν δὲ τοῦ ἀνακτόρου τὸν λόφον, ἐν ᾧ σήμερον ἵδρυσται ἡ μικρὰ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Νικολάου, πλησίον τῆς μαγευτικῆς θέσεως τῆς «πέτρας τοῦ Βύρωνος», εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ φιλέλλην ποιητὴς ἄλλοτε ὥφειλε πολλὰς τῶν ποιητικῶν αὐτοῦ ἐμπνεύσεων, ἢ τὸν λόφον τῶν μύλων τοῦ Μουσούρη, ἢ ἐν γένει τὸ ἐν τοῖς λόφοις τούτοις ἐκτεινόμενον πλούσιον χωρίον τῆς Λακκήθρας.

Τὰ μέρη ταῦτα ἠθέλησε καὶ διὰ τῆς σκαπάνης νὰ ἐρευνήσῃ, ἵνα καὶ ἡ εὔρε-

σις ἀρχαίων εὐρημάτων τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἰδίᾳ τῶν χρόνων τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων ἐπιβεβαιώσῃ ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ τὰς δοξασίας αὐτοῦ.

Λαβοῦσα δ' ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, διὰ τῆς ὁποίας ὁ φιλάρχαιος ἀνὴρ ἐνήργει τὰς ἀνασκαφὰς αὐτοῦ, τὴν πρὸς ἐνέργειαν αὐτῶν ἄδειαν, ἀνέθεσεν εἰς ἐμὲ τὴν διεύθυνσιν αὐτῶν ἐν συμπράξει μετὰ τοῦ τότε συμβούλου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ νῦν συναδέλφου κ. Ἀλεξ. Φιλαδελφέως.

Καὶ ἀνεσκάψαμεν μὲν τότε τὰ ὑπ' ἐκείνου ὑποδειχθέντα ἡμῖν μέρη καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν βλέπει τις ἐν ΠΑΕ, 1912, 100-118, ἀλλ' ἐγὼ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς διαφωνήσας ὥς πρὸς τὰς ὑποδειχθείσας θέσεις, ἐν αἷς ἐξη-

Εἰκ. 1. Ὁ μυχὸς τοῦ Κοντάβου καὶ ὁ λόφος «Καστέλλι».

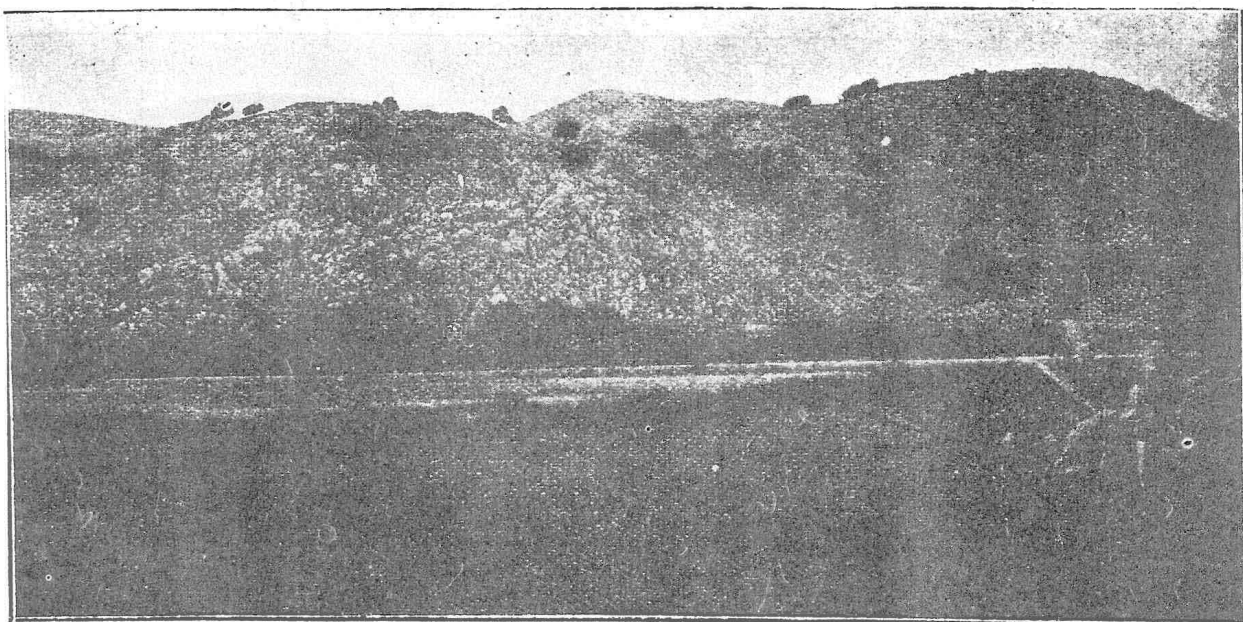
τοῦμεν νὰ εὕρωμεν λείψανα τοῦ ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου περιγραφομένου πολιτισμοῦ, δι' οὓς λόγους αὐτόθι ἐν σελίδι 104 καὶ ἐξῆς ἀναφέρω, ἐπεζήτησα μετ' ἐπιμονῆς τὴν ἔρευναν ἄλλου μέρους, ἐν ᾧ ἄνευ ἀμφιβολίας ἦτο φανερόν ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι ἠθέλομεν εὑρεῖ λείψανα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς νήσου.

Τὸ μέρος τοῦτο εἶναι τὸ κοινῶς καλούμενον **Παλαιόκαστρον**.

Παλαιόκαστρον καλεῖται τὸ σύνολον τῶν διὰ κυκλωπείων τειχῶν ὠχυρωμένων λόφων (ἴδε Othon Riemann «Céphalonie», σελ. 18 καὶ 20), ὧν ἡ ἄλυσσις ἀρχεῖται ἀπὸ τοῦ ἀποκρήμνου λόφου, ὅστις ὀνομάζεται **Καστέλλι** (Εἰκ. 1) καὶ ὅστις ἀποτόμως ὑψούμενος ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ **Κοντάβου**, ὅπου αἱ πηγαὶ τῶν ὑδάτων, διὰ μὲν τῆς βορειοδυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς καταλαμβάνει ἰκανὸν μέρος τοῦ κόλπου, διὰ δὲ τῆς μεσημβρινοδυτικῆς, ἀρχομένης ἐκ τῆς παρὰ τὸ ἐκκλησίδιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου σχηματιζομένης καμπῆς, προσβλέπει πρὸς τὰς εὐφόρους καὶ μεστὰς πλουσίων ἀμπελώνων γαίας τῆς **Κράνης**.

Καὶ συνέχεται μὲν τὸ Καστέλλι κατὰ τοὺς πρόποδας πρὸς τὸν δεύτερον ὑψηλότερον λόφον, τοῦ ὁποίου πᾶσα ἡ μεσημβρινή πλευρὰ προσβλέπει πρὸς τὰς πεδιάδας τῆς Κράνης καὶ τὸ τέρμα αὐτῆς πρὸς τὴν Ἀλαφῶνα καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἰδιαιτέρα ὀνομασία εἶναι **Πεζοῦλες** (Εἰκ. 2), ἀλλ' εἰς ἱκανὸν ὕψος ἀποχωρίζεται αὐτοῦ δι' ἀβαθοῦς ὄροπεδίου, ὅπερ ἡρέμα καὶ ὁμαλῶς διαχωρίζει τὰς δύο κορυφὰς ἀπ' ἀλλήλων (Εἰκ. 1 καὶ 2).

Πρὸς τὸ τέλος τῆς μεσημβρινῆς τοῦ πλευρᾶς ὁ λόφος οὗτος μικρὸν πρὸ τῆς καλουμένης σήμερον **Δρακοσπηλιᾶς**, λαμβάνει διεύθυνσιν βορειοανατολικήν,

Εἰκ. 2. Ὁ λόφος «Πεζοῦλες».

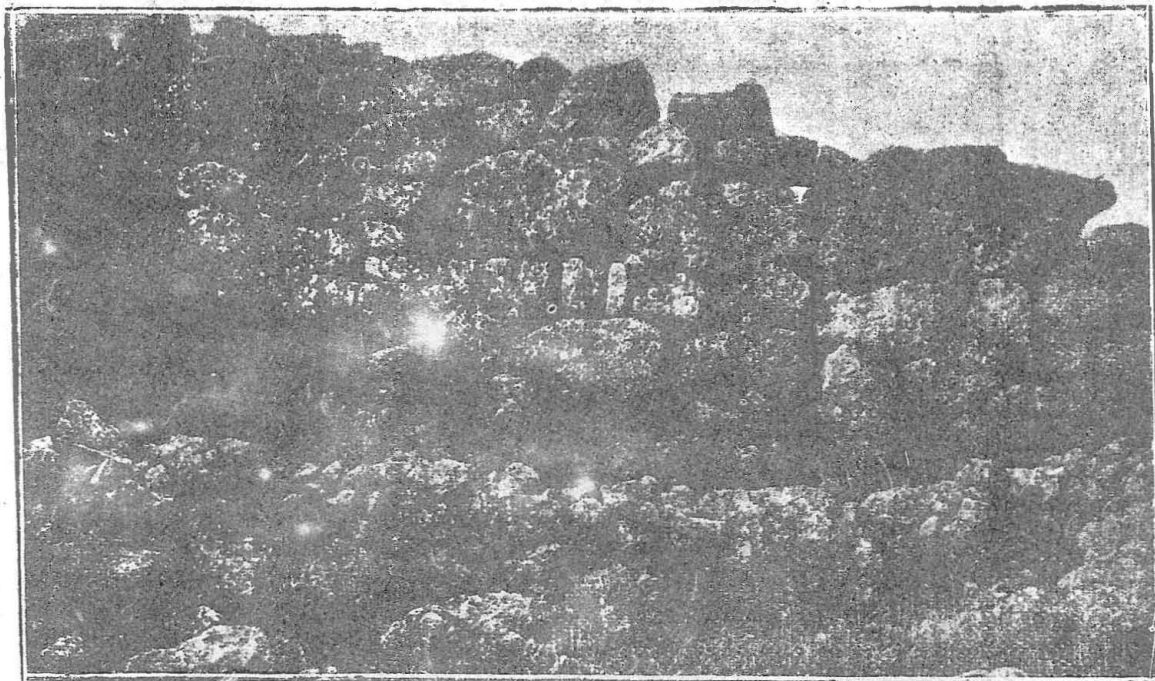
ἀποχωριζόμενος ἀπὸ τῶν ἀνατολικῶς ὑψουμένων λόφων δι' ἀποτόμου χαράδρας καὶ ἐνούμενος πρὸς τὸν βορειοανατολικῶς αὐτοῦ ὑψούμενον ἀπόκρημνον λόφον, ὅστις ὀνομάζεται **Κουντουροῦ**.

Οὕτω τὸ ἀπὸ τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τῶν Πεζουλῶν μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς Κουντουροῦς διάστημα ἀποτελεῖ καθαρῶς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ὅλης ὠχυρωμένης περιοχῆς. Διότι ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς Κουντουροῦς ἡ γραμμὴ τῶν τειχῶν λαμβάνει πλέον τὴν τελευταίαν αὐτῆς διεύθυνσιν πρὸς τὸν συνεχόμενον τῇ Κουντουροῦ χαμηλότερόν πως λόφον, ὅστις ὀνομάζεται **Τραγαλοβούνη** (ἢ τραγανοβούνη ἢ τραλαγοβούνη) καὶ πρὸς τὸν πρὸς τοῦτο συνεχόμενον ὑψηλότερον καὶ μεῖζονα λόφον, ὅστις ὀνομάζεται **Ράχη** καὶ τοῦ ὁποίου οἱ πρόποδες ἐκτείνονται μέχρι τῆς κοιλάδος τῶν χωρίων Προκοπᾶτων καὶ Ραζάτων.

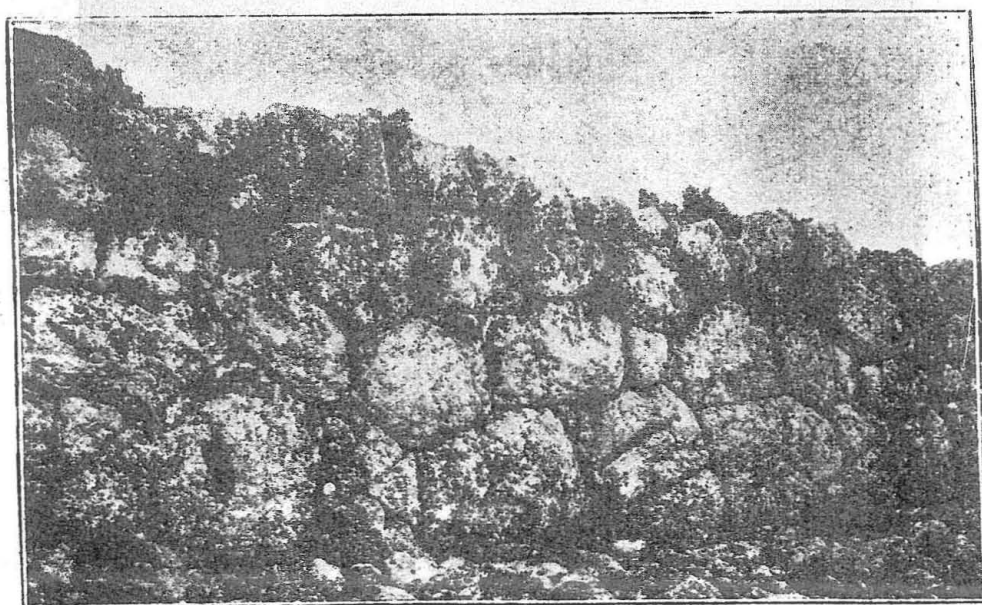
Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς ἐξωτερικῆς ταύτης σειρᾶς τῶν Κυκλωπειῶν τειχῶν ὑπάρχει

προσέτι καὶ ἐσωτερικῶς παραλλήλως σχεδὸν τῆς ἀπὸ Κουντουροῦ μέχρι Ῥάχης βορείας (Εἰκ. 3) πλευρᾶς τῆς ἐξωτερικῆς τειχοδομίας, γραμμὴ τειχῶν, ἣτις ἄρχεται μὲν ἀπὸ τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Καστελλίου, λήγει δὲ καθέτως μετὰ

Εἰκ. 3. Ἐσωτερικὸν τεῖχος.

Εἰκ. 4. Τεῖχος Καστελλίου ῥωμαϊκῶν χρόνων.

ἐλιγμῶν ἐχόντων τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν ἐπὶ τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τῶν Πεζουλῶν, ἀποχωρίζουσα οὕτω τοὺς δύο τούτους λόφους ἀπὸ τῶν λοιπῶν καὶ ἀποτελοῦσα δι' αὐτῶν κυρίως τὴν ἀκρόπολιν τῆς ἀρχαίας πόλεως. Τοῦτο ἐγένετο, ἵνα,

ἐὰν ἐκυριεύετο ἡ βορεία γραμμὴ νῶν τειχῶν, ἥτις διέτρεχε τὸν μέγιστον κίνδυνον ἐκ τῶν ἀπὸ ξηραῶς ἐχθρῶν καὶ ἔχει διὰ τοῦτο τὴν τειχοδομίαν αὐτῆς πολλῶν μεγαλυτέραν καὶ στερεοτέραν, οἱ πολιορκούμενοι καταφεύγωσιν εἰς τὴν δευτέραν ὀχυρωτικὴν γραμμὴν τὴν ἐγκλείουσαν τὴν κυρίως ἀκρόπολιν καὶ ἐξ ἴσου ὀχυρὰν

Εἰκ. 5. Προμαχῶν ἰσοδομικός.

καὶ διὰ πλείστων ἐξωτερικῶς τῷ τείχει ἐφαπτομένων προμαχόνων κοσμουμένην.

Οἱ προμαχῶνες οὗτοι ἀνίσως ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχοντες εἶναι ἀλλαχοῦ μὲν τετραγωνικοί, ἀλλαχοῦ δὲ τριγωνικοί. Οἱ πλείστοι δ' αὐτῶν εἶναι χρονολογικῶς νεώτεροι τῆς ἐν γένει τειχοδομίας, ὣν ἡ κατὰ νεωτέρους χρόνους προσθήκη γίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιληπτή.

Καὶ ἐν ᾧ ἐπὶ μὲν τῆς Κυκλωπείου τειχοδομίας διακρίνει τις ὅλα τὰ στάδια

τῆς ἐξελιξέως κατὰ διαφόρους θέσεις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἱστορικῶν ἐλληνικῶν χρόνων καὶ τῶν τελευταίων ῥωμαϊκῶν (Εἰκ. 4), ἐπὶ τῶν προμαχῶνων διακρίνει τις μόνον τοὺς χρόνους τῆς ἐλληνικῆς τειχοδομίας, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς.

Ἑλληνικῆς τειχοδομίας προμαχῶνα ἰσοδομικὸν ἐκ πώρου, ἐν ᾧ τὰ τεῖχη

Εἰκ. 6. Ἡ θύρα τοῦ διαδρόμου τοῦ προμαχῶνος.

εἶναι ἐξ ἐγγωρίου σκληροῦ λίθου, προσκεκολλημένον εἰς νεωτέρους χρόνους ἐπὶ μέρους τοῦ πολυγωνικοῦ τεύχους τῆς ἐσωτερικῆς γραμμῆς τῆς ὀχυρώσεως, περὶ ἧς ὀλίγον ἀνωτέρω ὁμιλοῦμεν, βλέπει τις ἐν τῇ εἰκόνι 5.

Ὁ προμαχὼν οὗτος κατέληγεν εἰς δωμάτιον ἢ εἰς διάδρομον τοῦ ὁποίου αἱ δύο πλευραὶ ἦσαν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ πολυγωνικὸν τεῖχος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἐσωτε-

ρικὴ ὄψις αὐτοῦ τοῦ προμαχώνος. Εἰς τὸν διάδρομον τοῦτον ὠδήγει θύρα, ἥς αἱ παραστάδες σφύζονται ἄριστα μέχρι σήμερον ἀνασκαφεῖσαι ὑπ' ἐμοῦ, καὶ ἐφ' ὧν διακρίνει τις τὰς κοιλότητας, ἐφ' ὧν ἐφηρμόζοντο τὰ φύλλα αὐτῆς. Εἶχε δὲ ἡ

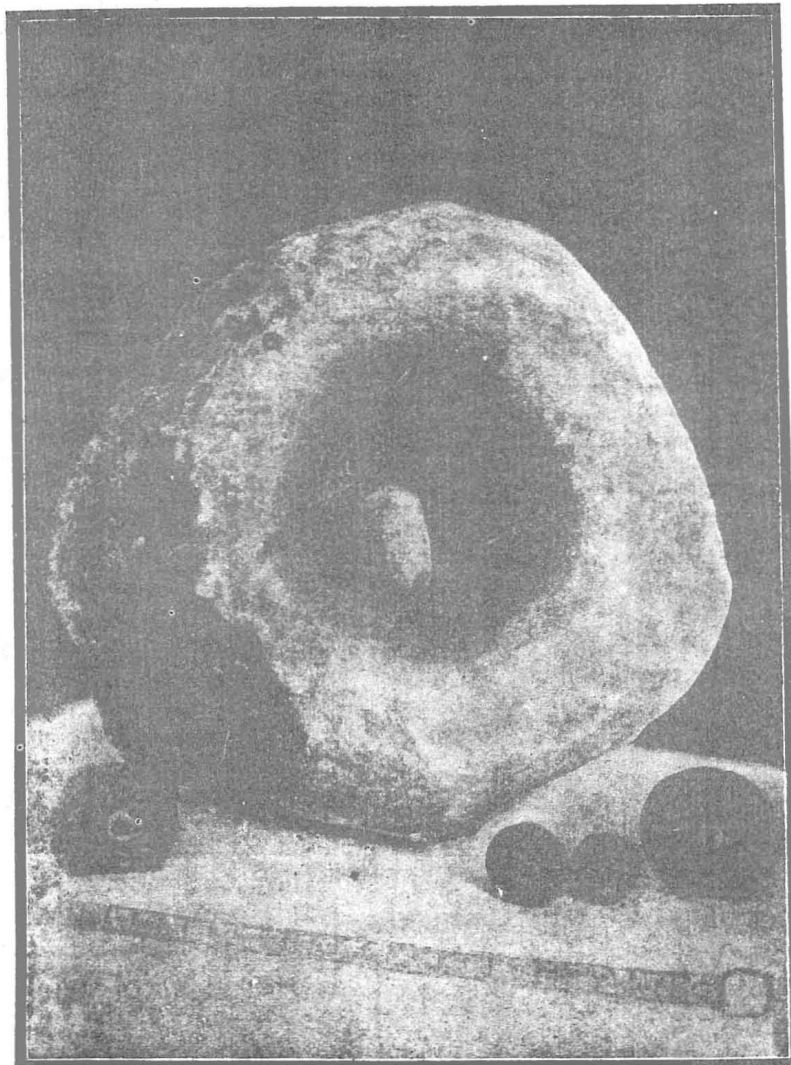
Εἰκ. 7. Προσθήκη μικροῦ πολυγωνικοῦ τείχους ῥωμαϊκῶν χρόνων.

θύρα, ἥς τὸ μετὰ δύο βαθμίδων κατώφλιον βλέπει τις ἐν τῇ εἰκόνι 6, πλάτος μὲν 0.92 μ., ὕψος δὲ 1.75 μ.

Τοιαύτας δὲ ὅμως ἐπροσθήκας νεωτέρων χρόνων ἐν τῇ ὅλῃ τειχοδομίᾳ συναντᾷ τις οὐ μόνον εἰς τοὺς προμαχώνας ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ, ἐκπληρούσας ἴσως ἀνάγκην τινὰ μεταγενεστερᾶς ἐξασφαλίσεως τῶν τειχῶν.

Οὕτω ἐν εἰκόνι 7, βλέπει τις προσθήκην μικροῦ μέρους πολυγωνικοῦ τείχους ῥωμαϊκῶν χρόνων ἀνασκαφέντος ὑπ' ἐμοῦ καὶ ἔχοντος ὕψος μὲν 4.40 μ., πλάτος

δὲ 2.25 μ., διὰ τοῦ ὁποίου ἐσκοπεῖτο ἡ ἀπόφραξις διαδρόμου τινὸς τῶν μεγάλων τειχῶν. Ὑπὸ τὰ θεμέλια τοῦ μέρους τούτου τοῦ τείχους καὶ ἀκριβῶς ὀπισθεν τῶν ποδῶν τοῦ ἐν τῇ εἰκόνι ἱσταμένου ἐπιστάτου τῶν ἀνασκαφῶν μου εὗρέθησαν τὰ ἐν εἰκόνι 8 εἰκονιζόμενα, ἧτοι ἐν λίθινον ἰγδίον, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν ἐσωτερικὸν

Εἰκ. 8. Λίθινον ἰγδίον μετὰ σφονδυλίων.

εἶναι ἄριστα λελεασμένον, με διάμετρον 0.14 μ. καὶ ὕψος 0.21 μ., τὸ δὲ ἐξωτερικὸν ὅλως ἀκατέργαστον, εἰς λίθος εἰς μέγεθος μεγάλου ὠοῦ, ἄριστα λελεασμένος καὶ σκληρός, ἐντὸς τοῦ ἰγδίου προφανῶς διὰ τὴν χρῆσιν αὐτοῦ καὶ ὀλίγα διάτρητα σφονδύλια ἐξ ὀπτῆς γῆς.

Τὰ εὐρήματα ταῦτα εἰς προμυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἀνήκοντα ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ μέρος τοῦτο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔμελλε νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ διατηρηθῇ μέχρις ἐσχά-

ον ισχυροτάτη τῆς Κεφαλληνίας πόλις, ἦτο ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων συνεχῶς κτρωκημένον. Ἡ πόλις αὕτη ἦτο οἱ Κράνιοι.

Περὶ τῆς πόλεως ταύτης ὡς καὶ περὶ τῶν τειχῶν αὐτῆς, ἅτινα ἔχουσι μέγιστον πάχος ἀπὸ πέντε μέχρις ἑξέων μέτρων καὶ ὧν αἱ δύο ὀψεις ἀποτελοῦνται ἐκ ἐγάλων λίθων ἐπιμελέστατα κατειργασμένων καὶ ἄριστα προσαρμοζομένων, ἐν τῷ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὀψεων πάχος τῶν τειχῶν σύγκειται ἐκ μικροτέρων τάκτως ἐρριμμένων λίθων, βλέπει τις πλείονα ἐν τῷ ἄνωθι μνημονευθέντι συγγράμματι τοῦ Ἰωσήφ Πάρτε κατὰ μετάφρασιν ὑπὸ Λ. Γ. Παπανδρέου «Κεφαλληνία καὶ Ἰθάκη» ἐν σελ. 200 καὶ ἑξῆς.

Ἡ λεπτομερὴς δι' ἀνασκαφῶν ἔρευνα τῶν ἐρειπίων τῆς πόλεως ταύτης παιτεῖ μεγάλην καὶ πολυδάπανον ἐργασίαν, διότι, οὐ μόνον ἡ μεγάλη αὐτῆς πτασις ἀλλὰ καὶ τὸ βάθος εἰς ὃ ὑπὸ τὰ ἐρείπια αὐτῆς εὐρίσκονται οἱ μυκηναϊκοὶ συνοικισμοί, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ἐν εἰκόνι 8 εὐρήματα, ὧν τὴν ἔρευναν κυρίως ἐκώπει ἡ ἀνασκαφὴ ἡμῶν, εἶναι τοσοῦτον, ὥστε καθίσταται δυσχερὴς, ὑφ' ἧς λικὰς συνθήκας ἐκτελεῖται ἡ ἀνασκαφὴ, ἡ πλήρης ἐξέτασις αὐτῆς.

Εὐτυχῶς ἡ ὀχύρωσις τοῦ τόπου τούτου εἰς μεταγενεστέρους χρόνους δὲν ἐξετάθη, ὡς εἰκός, ἐφ' ὅλων τῶν μυκηναϊκῶν συνοικισμῶν, ἀλλὰ κατέλιπεν πρὸς τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων καθ' ὅλας αὐτῶν τὰς διευθύνσεις ἀρκετὰ λείψανα τομυκηναϊκῶν καὶ μυκηναϊκῶν συνοικισμῶν εἰς ὧν τὴν ἔρευναν προσέβημεν καὶ ἐν τὰ εὐρήματα μέλλομεν ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν.

II

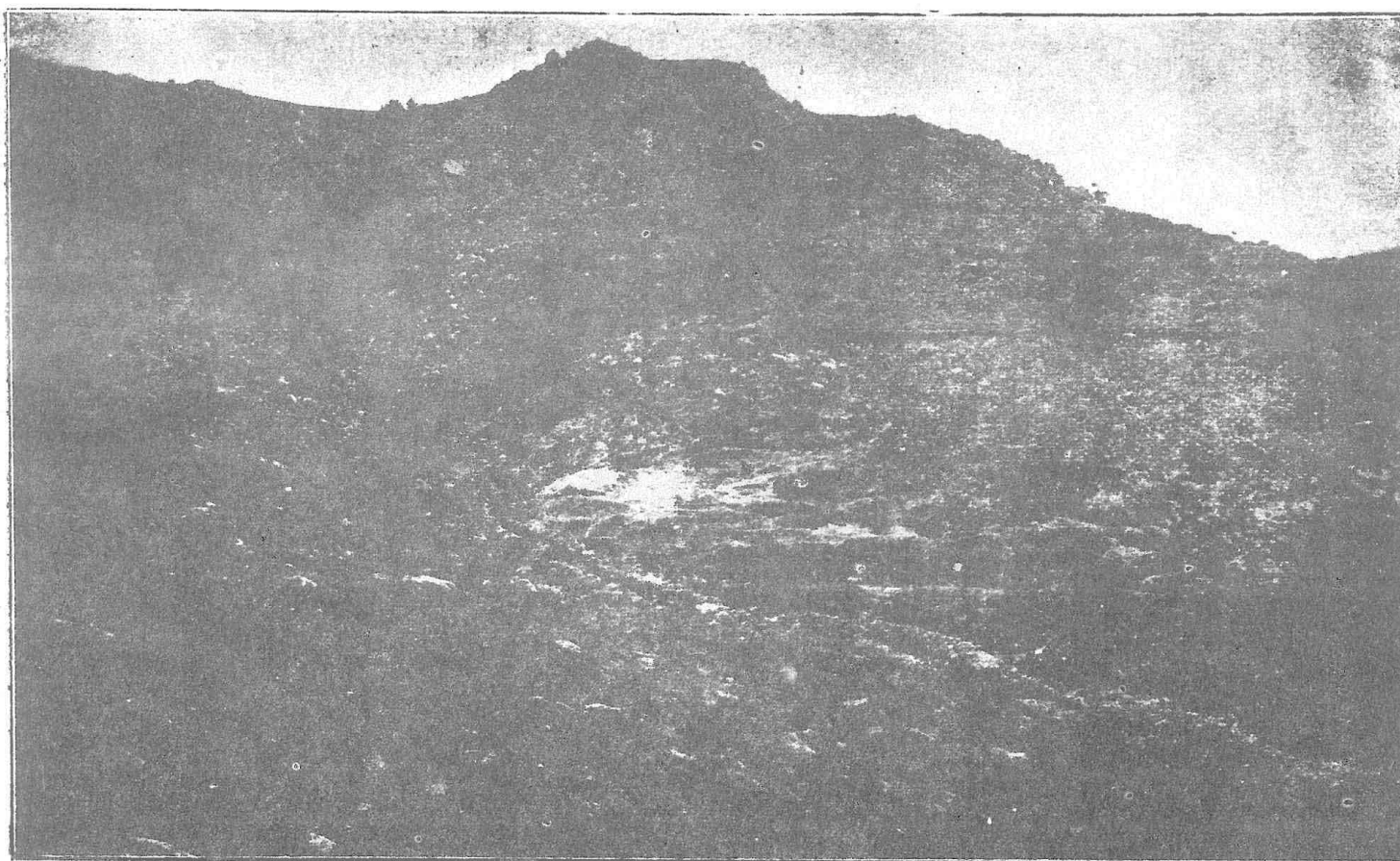
ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΤΑΦΟΙ

Ἐκτὸς τῆς ὀχυρωμένης περιοχῆς πρὸς τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς μέρος, εἰς μικρὰν τόστασιν ἀπὸ τῆς καλουμένης Δρακοσπηληᾶς, εἰς θέσιν, ἣτις καλεῖται Διάκα ἢ Διακάτα, ἀνεκαλύφθησαν τὰ δύο σπήλαια, τὸ μὲν ἓν, τὸ μεγαλύτερον περιέχον ἑκατάφους κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1912, ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἐπιστροφῆς, ἧς ἔνεκα διεκόπη ἡ ἀνασκαφὴ, τὸ δὲ ἕτερον, τὸ μικρότερον, τὸ περιέχον ὅλον μόνον τάφους, κατὰ τὴν 16^{ην} Σεπτεμβρίου τοῦ 1914, ὅτε μετὰ τοὺς πολέμους ἐπεχείρησα τὴν συνέχειαν τῶν ἀνασκαφῶν ἐν τῇ θέσει ταύτῃ (ἴδε Πρακτικὰ .E. 1912 σελ. 117).

Ἡ θέσις αὕτη, ἐν ἣ ἑυρέθησαν τὰ σπήλαια, ἀποτελεῖ τὸ πρηνὲς λόφον, ἔσους τοῦ ὁποίου ἡ σύστασις εἶναι ἐξ ἀσβεστοβριθοῦς ψαμμίτου λίθου (Εἰκ. 9) ἂν εὐκατεργάστου καὶ κατ' ἀκολουθίαν καταλληλοτάτου διὰ τὴν ἐν αὐτῷ κατασκευὴν κατακομβῶν καὶ τάφων.

Τοιαῦται θέσεις ὁμοίας γεωλογικῆς συστάσεως ὑπάρχουσι πλεῖσται καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς νήσου, ἐφ' ὧν εὐρέθησαν σπηλαιώδεις συστάδες τάφων σχεδὸν δὲ πάντοτε ἢ εὗρεσις τοιούτων θέσεων εὐκατεργάστου λίθου συνεπάγεται τὴν εὗρεσιν λαξευτῶν τάφων, διότι φαίνεται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι εἶχον χρησιμο- ποιήσει ὅλας αὐτὰς τὰς θέσεις ὡς νεκροταφεῖα.

Ἐν τῇ εἰκόνι 9 βλέπει τις τὸν λόφον, ἐφ' οὗ ἐγένοντο αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἐν

Εἰκ. 9. Ὁ λόφος Διάκα ἢ Διακάτα, ἐφ' οὗ τὰ δύο σπήλαια.

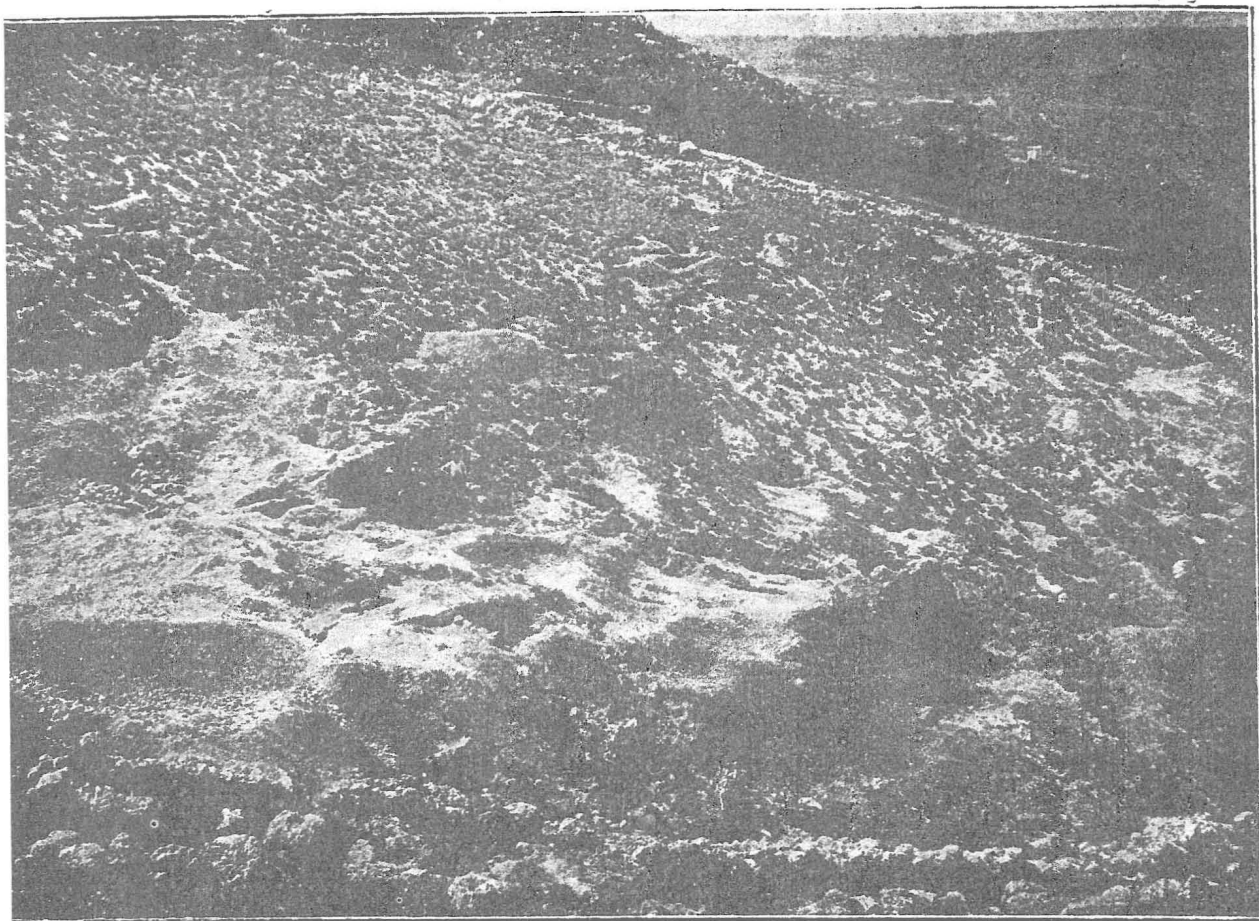
τῷ μέσῳ ἀκριβῶς τῆς εἰκόνος κάτωθι τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς τὸ στόμιον τοῦ πρώτου καὶ μεγαλυτέρου σπηλαίου.

Ἐν τῇ εἰκόνι 10 πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ εἰς τὸ μέσον βλέπει τις τὸ στόμιον τοῦ δευτέρου μικροτέρου σπηλαίου.

Ἀμφοτέρων τούτων τῶν σπηλαίων βλέπει τις εἰς τὰς εἰκόνας 11 καὶ 12 ἐν ὀριζοντογραφίᾳ τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος κατὰ σχέδια ἐκτελεσθέντα ἐπιμελέ- στατα καὶ μετὰ μεγάλης ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀργοστολίῳ τότε διαμένοντος διαπρεποῦς ἀρχιτέκτονος κ. Μ. Δελλαδέτση, μετὰ διαφέροντος

παρακολουθήσαντος τὴν πρόοδον τῶν ἐμῶν ἀνασκαφῶν εἰς ὃν ἐκφράζομεν τὰς εὐχαριστίας ἡμῶν.

Εἰς τὴν εὕρεσιν τοῦ πρώτου καὶ μεγαλυτέρου σπηλαίου ὠδηγήθημεν εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς αὐτόθι ἐρεῦνης ἐκ μικρᾶς ὀπῆς, ἣτις ἐσχηματίσθη

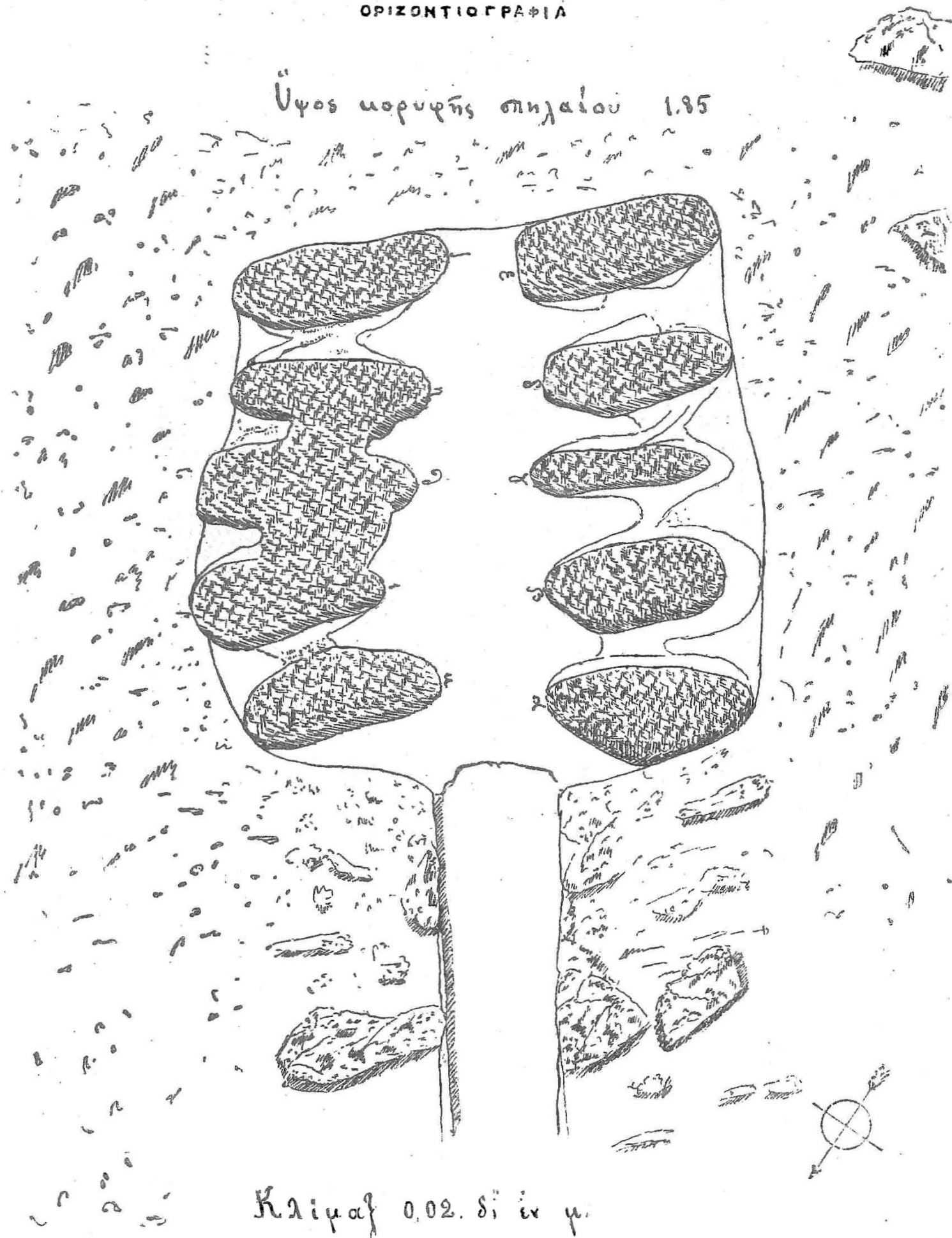
Εἰκ. 10. Τὸ δεύτερον σπήλαιον.

σὺν τῷ χρόνῳ ἀριστερὰ τοῦ στομίου τοῦ σπηλαίου διὰ τῆς καταπτώσεως μέρους τοῦ βράχου (Εἰκ. 13).

Ἐκ τῆς ὀπῆς ταύτης βεβαιωθέντες περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ λαξευτοῦ σπηλαίου ἀνεζητήσαμεν εἴτα καὶ ἀνεύρομεν τὴν εἰς τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου ἄγουσαν λαξευτὴν ὡσαύτως διόδον, ἥς αἱ πλευραὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἔχουσι καταπέσει καὶ ἣτις γίνεται ὄρατὴ μόνον εἰς ἐνὸς μέτρου ἀπὸ τοῦ στομίου ἀπόστασιν (Εἰκ. 13).

Ἡ πρὸς τὸ στόμιον τούναντίον τοῦ δευτέρου σπηλαίου ἄγουσα διόδος σφίγγεται εἰς μῆκος 2.84 μ. (Εἰκ. 14).

ΤΑΦΟΙ ΔΙΑΚΑΤΩΝ (ΣΠΗΛΑΙΑ)
ΟΡΙΖΟΝΤΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εικ. 11.

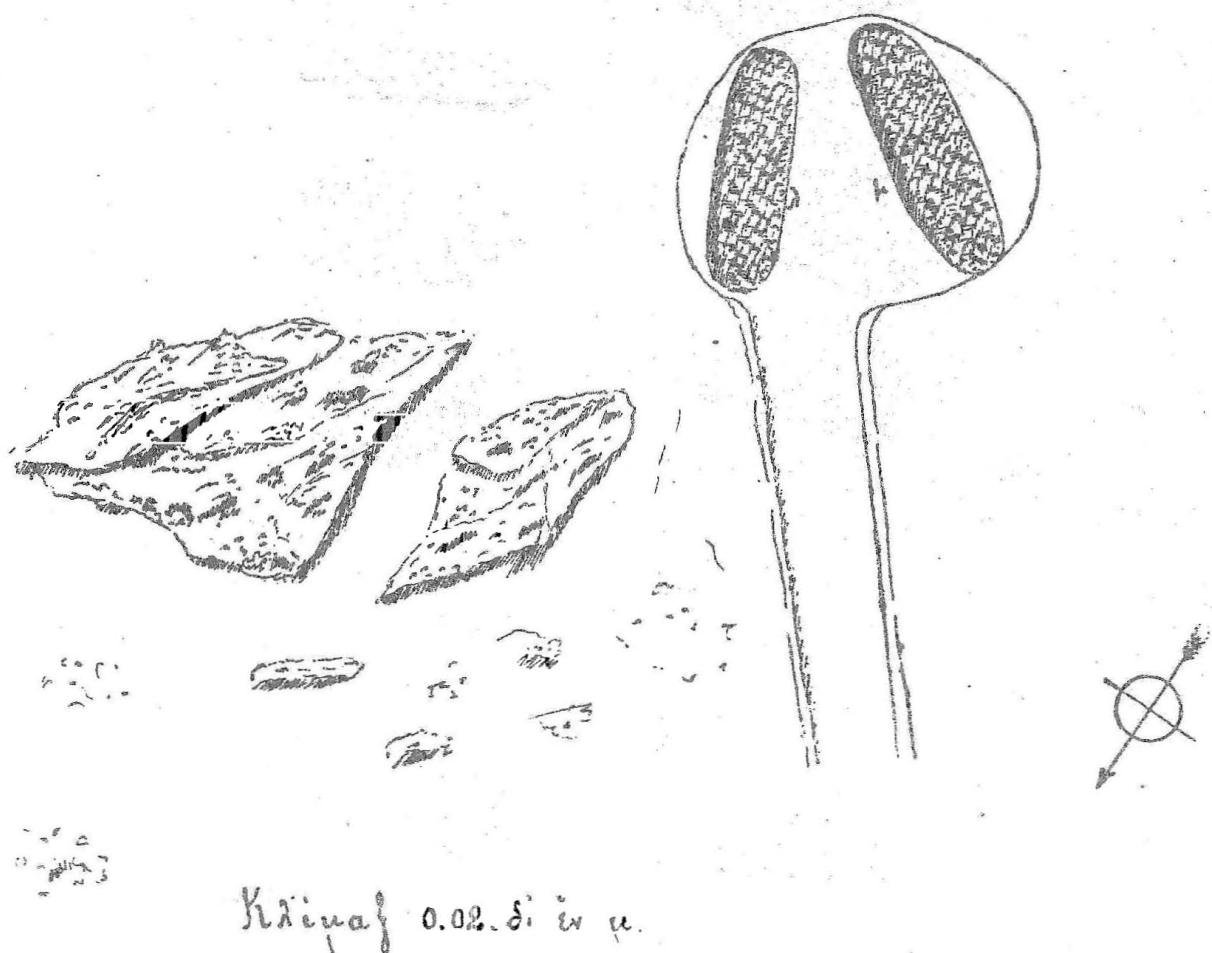

Ἡ δίοδος αὕτη εἰς ἀμφοτέρω τὰ σπήλαια εἶναι λαξευτὴ ἐν τῷ βράχῳ καὶ αἱ μὲν πλευραὶ αὐτῆς συγκλίνουνσι πρὸς τὰ ἄνω, χωρὶς νὰ ἐφάπτονται τὰ ἄνω αὐτῶν

ΤΑΦΟΙ ΔΙΑΚΑΤΩΝ (ΣΠΗΛΑΙΑ)

ΟΡΙΖΟΝΤΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ὑψος κορυφῆς σπηλαίου 1,15

Εἰκ. 12.

ἄκρα (ἐν ᾧ ἐν ἄλλοις λαξευτοῖς σπηλαίοις τῆς Κεφαλληνίας ἐφάπτονται), τὸ δὲ ἔδαφος αὐτῆς εἶναι ἱκανῶς ἐπικλινὲς πρὸς τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου.

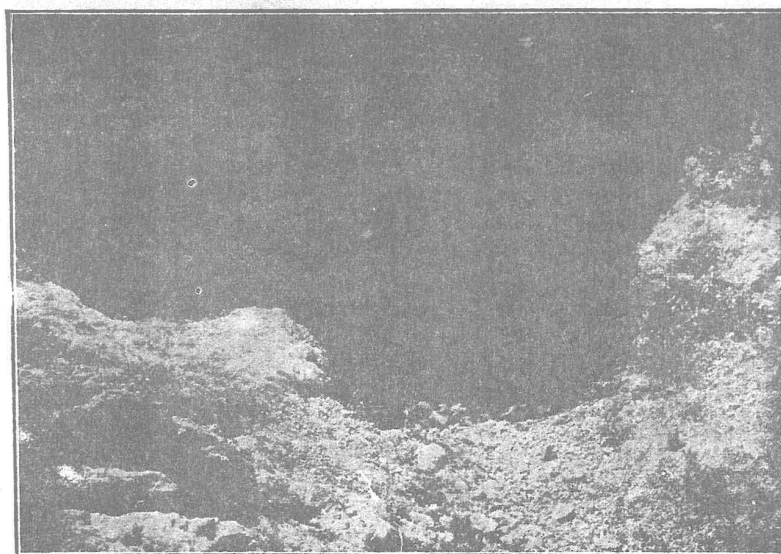
Καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ μὲν ἡ δίοδος εἶναι σχεδὸν πάντοτε στενοτέρα, βαθμηδὸν δὲ καὶ κατ' ὀλίγον εὐρύνεται κανονικῶς μέχρι τοῦ στομίου.

Ἡ δίοδος τοῦ δευτέρου σπηλαίου ἔχει ἐν τῇ ἀρχῇ μὲν πλάτος 0.53 μ., ἐν τῷ στομίῳ δὲ τοῦ σπηλαίου 0.75 μ.

Αἱ δίοδοι αὗται τῶν σπηλαίων ἦσαν πεπληρωμέναι διὰ χωμάτων καὶ μικρῶν λίθων, διὰ μεγαλυτέρων δὲ λίθων ἦσαν πεφραγμένα τὰ στόμια ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων.

Τὸ ὕψος τοῦ στομίου τοῦ δευτέρου σπηλαίου ἦτο 1.05 μ. Μετὰ τὰ στόμια λαξευτὴ βαθμὶς ἤγεν εἰς τὸ κυρίως ἔδαφος τῶν σπηλαίων.

Τὸ ἔδαφος τοῦ μὲν πρώτου σπηλαίου εἶχε μέγιστον μῆκος 5 μέτρων, πλάτος

Εἰκ. 13. Στόμιον τοῦ πρώτου σπηλαίου.

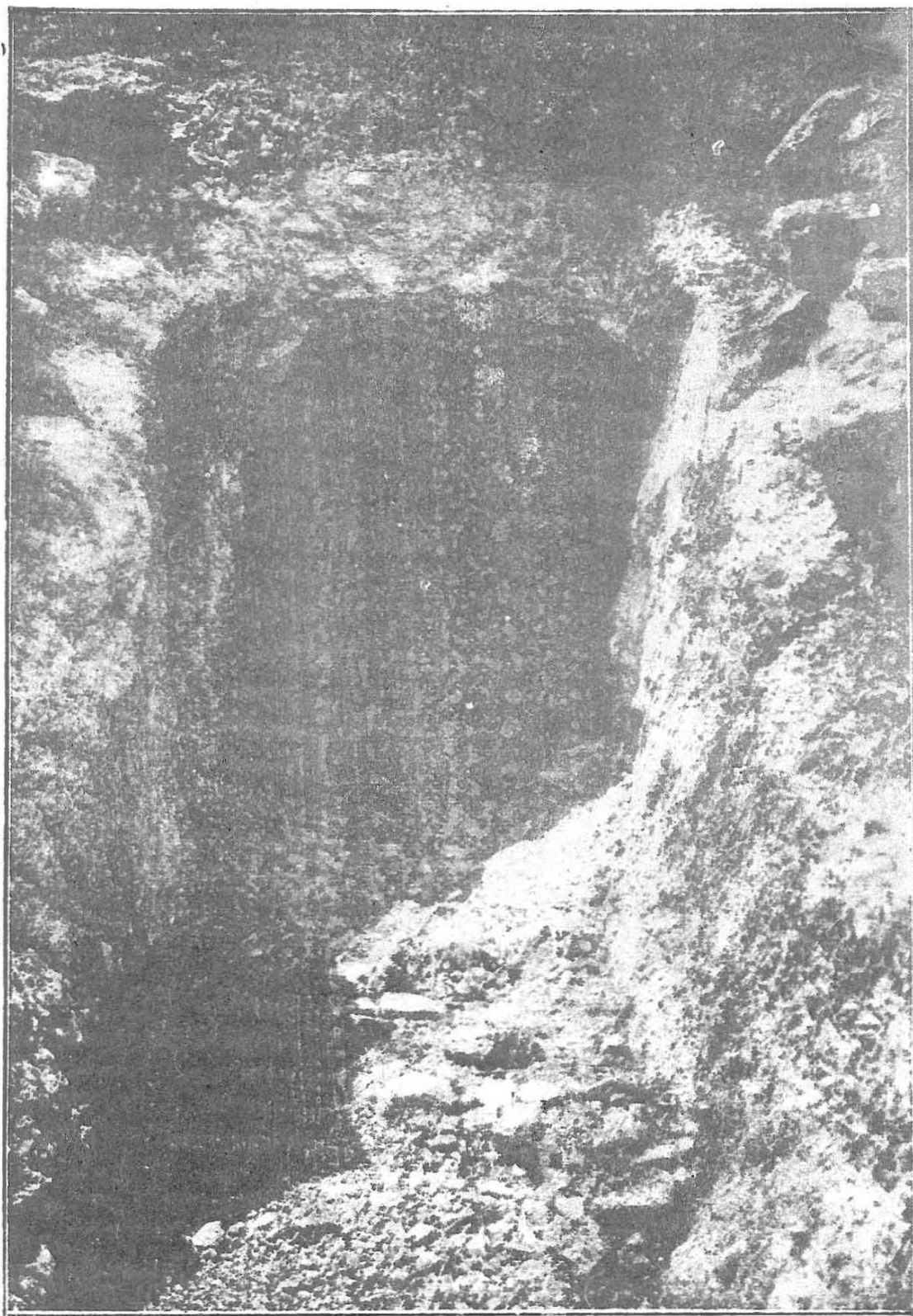
4.70 μ. καὶ ὕψος ἐν τῷ κέντρῳ 1.90 μ., τοῦ δὲ δευτέρου σπηλαίου μέγιστον μὲν μῆκος 2.65 μ., πλάτος 2.10 μ. καὶ ὕψος 1.25 μ. Τὸ κοῖλον τοῦ μεγάλου σπηλαίου ἦτο σχεδὸν ἅπαν πεπληρωμένον εἰς ὕψος περισσότερον τοῦ ἐνὸς μέτρου ὑπὸ λεπτοτάτου χώματος, ὅπερ μετὰ προσοχῆς ἐξηγάγομεν καὶ ἐξητάσαμεν.

Ἐν τῷ χώματι οὐδὲν εὗρομεν ἄξιον παρατηρήσεως πλὴν μεγάλης πληθύος ὀστῶν πτηνῶν, πιθανώτατα περιστερῶν, ὧν τινὰ βλέπει τις ἐν εἰκόνι 15, ἐν τῷ κατωτάτῳ στρώματι τοῦ χώματος ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου, χωρὶς ἐν τῷ σωρῷ τοῦ χώματος νὰ ὑπάρχῃ ἵχνος πυρᾶς.

Ὅσαύτως εὗρέθη καὶ σιαγὼν προβάτου. Τὰ πρῶτα ἵχνη πυρᾶς συνηντήσαμεν μετὰ τὴν ἐξαγωγήν τοῦ χώματος ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου καὶ δὴ ἐπὶ

ἐκάστου τῶν ἐν αὐτῷ λαξευτῶν τάφων, διατηρούμενα καὶ ἐπὶ τῶν ἄνω στρωμάτων ὅλων τῶν τάφων.

Εἶναι περίεργος ἡ ὑπαρξίς τοσούτου χώματος μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ ὀστέων

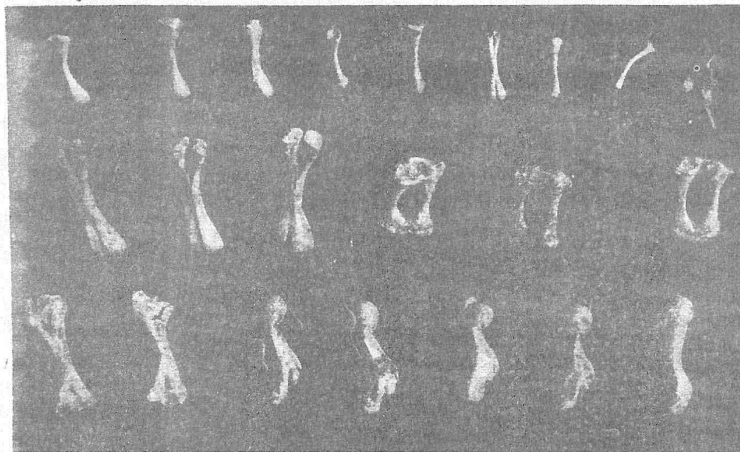
Εἰκ. 14. Στόμιον δευτέρου σπηλαίου.

χωρὶς νὰ ὑπάρχη ἵχνος ἀναμεμιγμένης τέφρας, ἥτις τὸ πρῶτον παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου. Προφανῶς ἡ πυρὰ ἠνάπτετο ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ἢ ἀκριβέστερον ἴσως ἐπὶ τῶν τάφων, ἐφ' ὧν ἐτελοῦντο αἱ θυσίαι τῶν ζώων καὶ ἰδίᾳ

τῶν πτηνῶν, διότι καὶ ἡ θόλος τοῦ σπηλαίου διατηρεῖ μέλαν χρῶμα προελθὸν βεβαιότατα ἐκ τῆς πυρᾶς.

Τὸ μέγα σπήλαιον περιεῖχε δέκα λαξευτοὺς τάφους ἀνὰ πέντε ἐκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ καταλειπομένου διαδρόμου. Ὁ πρῶτος τάφος δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἶχε βάθος 1.40 μ., ὁ δεύτερος 1.30 μ., ὁ τρίτος ἡμιτελὴς ὢν 0.45 μ., ὁ τέταρτος 1.60 μ. καὶ ὁ πέμπτος 1.15 μ. Ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁ πρῶτος ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἶχε βάθος 1.50 μ., ὁ δεύτερος 1.60 μ., ὁ τρίτος 1.45 μ., ὁ τέταρτος 1.20 μ. καὶ ὁ πέμπτος 1.10 μ.

Ἐκ τῆς εἰκόνης 16 κατὰ φωτογραφίαν ληφθεῖσαν ἐντὸς τοῦ σπηλαίου δύναται τις νὰ λάβῃ ἰδέαν τῶν ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς λαξευτῶν τάφων. Ἐπὶ ἐκάστου

Εἰκ. 15. Μικρὰ ὀστᾶ πτηνῶν.

τῶν τάφων ὑπῆρχον πολλοὶ νεκροί. Τούτων οἱ τὰ ἀνώτερα στρώματα τῶν τάφων κατέχοντες διέσφζον ἀκεραίους τοὺς σκελετοὺς καὶ εἶχον τὴν θέσιν τῶν ὑπτιῶς κατακειμένων. Τὰ σκέλη τούτων δὲν ἐφαίνοντο πεπιεσμένα εἰς θέσιν ὀκλάζοντος. Ἦσαν δὲ ἀνὰ εἰς εἰς τὸ ἀνώτατον ἐπίπεδον ἐκάστου τάφου. Ἐπὶ τῶν νεκρῶν τούτων εἶχον ριφθῆ ἀτάκτως λίθοι καὶ χῶμα, ὅπερ διέσφζεν ἰδίᾳ εἰς τὰ ἀνώτερα μέρη αὐτῶν φανερὰ τὰ ἴχνη πυρᾶς.

Πέριξ τῆς κεφαλῆς ὡς καὶ πλαγίως τῶν νεκρῶν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ τάφου ἐξηγάγομεν πλείστα ἀγγεῖα ἰδίᾳ τυφλόστομα βραχύσωμα ἀμφορεῖδια τοῦ συνήθους τύπου τῶν ὑστέρων μυκηναϊκῶν χρόνων (ἴδε κατωτέρω εἰκ. 24 καὶ 26), πλείστα μόνωτα κύπελα ὡς καὶ πολλοὺς κρατηρίσκους.

Ἐπὶ τοῦ πρώτου νεκροῦ μόνον τοῦ εὐρεθέντος ἐν τῷ πρώτῳ τάφῳ ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ μέγα σπήλαιον εὐρέθη ἡ ἐν εἰκόνι 27 ἀρ. 6 ὑψίπους κύλιξ.

μὲ τὰ χεῖλη αὐτῆς ἐντὸς τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ, οὕτως ὥστε ὁ πούς τῆς κύλικος ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ στέρνου τοῦ νεκροῦ. Τὰ σκέλη ἦσαν πεπιεσμένα εἰς θέσιν ὑπτίου ὀκλάζοντος. Ἐπειδὴ δὲ τὸ πρᾶγμα δι' ἐμὲ ἦτο πρωτοφανές, ἐκάλεσα τοὺς ἐργάτας καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ ἐκ Κεφαλληνίας ζωγράφου κ. Διαλησμᾶ καὶ τῆς κ. Κοντομιχάλου, παρακολουθούσης μετὰ διαφέροντος τὰς ἀνασκαφάς μου, ἐξήγαγον τὴν κύλικα ἐκ τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ, ἀφ' οὗ δὲν ἦτο δυνατόν ἐλλείψει φωτογραφικῆς μηχανῆς νὰ λάβω φωτογραφίαν τῆς ἄνω φυσικωτάτης μὲν ἀλλὰ

Εἰκ. 16. Οἱ ἐντὸς τοῦ σπηλαίου λαξευτοὶ τάφοι.

καὶ σπανίας θέσεως. Πλαγίως τῆς κεφαλῆς καὶ ὑπ' αὐτὴν τοῦ ἄνω νεκροῦ εὐρέθη ὁ μέγας κρατὴρ (Εἰκ. 17).

Εἰς τὰ μεσαῖα στρώματα τῶν τάφων εὑρομεν περισσοτέρους σκελετοὺς παρακειμένους ἐν τῷ αὐτῷ ἐπιπέδῳ, ἀφ' οὗ προηγουμένως ἐξηγάγομεν τοὺς ἐπ' αὐτῶν ὡς καὶ ἐπὶ τῶν πρώτων σκελετῶν ἀτάκτως μετὰ χώματος ἐρριμένους λίθους. Καὶ ἐπὶ τοῦ στρώματος τῶν νεκρῶν τούτων εὐρέθησαν ἀγγεῖα ὅμοια πρὸς τὰ ἐν τῷ ἄνω στρώματι, ὡς καὶ αἱ αἰχμαὶ δοράτων (Εἰκ. 36) δὲν ἠδυνήθημεν ὅμως νὰ καθορίσωμεν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐν τῷ μεσαίῳ στρώματι σκελετῶν, διότι τινὲς τούτων ἦσαν ἐλλειπεῖς, διότι εἶχεν ἐπέλθει σύγχυσις ὀστέων. Εἰς ὅσους ὅμως τάφους ἦσαν μόνον δύο σκελετοὶ σαφῶς, καθορίσαμεν εἰς τινὰς τούτων τὴν στάσιν τοῦ κατακειμένου ὀκλάζοντος.

Εἷς τινὰς τάφους πρὸ τοῦ τελευταίου στρώματος τῶν ἐν τῷ πυθμένι τοῦ τάφου νεκρῶν, ἔχομεν καὶ τρίτον στρώμα νεκρῶν, ἐν ᾧ εὗρομεν πλεῖστα μόνωτα ἀγγεῖα, πολλὰ τυφλόστομα μακρόσωμα ἀμφορείδια ὡς καὶ μακροσώμους κρατηρίσκους.

Σημειωτέον, ὅτι ἡ ὑγρασία τῶν σπηλαίων συνετέλεσεν, ὥστε ὁ φύσει μαλακὸς καὶ εὐθραυστος ἀσβεστοβριθῆς ψαμμίτης λίθος νὰ ἔχη ἀσβεστοποιηθῇ τελείως καὶ ἐπικολληθῇ ἐπὶ τῶν ἀγγείων κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν ἐξαγωγήν τῶν ἀγγείων ἀκεραίων ἀπεσπάσαμεν μετ' αὐτῶν καὶ τεμάχια τοῦ βράχου.

III

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΚΡΑΤΗΡΕΣ—ΑΜΦΟΡΕΙΣ

1) Μέγας κρατὴρ δίωτος, ἔχων πλάτος κατὰ τὰ χεῖλη 0.30, περιφέρειαν χείλους 0.96, περιφέρειαν κοιλίας 0.98 καὶ ὕψος 0.26. Εὗρέθη ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ μεγάλου σπηλαίου (Εἰκ. 17). Αἱ λαβαὶ τοῦ κρατῆρος εἶναι ἀπλαῖ, τοξοειδεῖς καὶ πρὸς τὰ ἄνω φερόμεναι. Ὁ πηλὸς τοῦ κρατῆρος λεπτὸς καθαρὸς καὶ λελεασμένος ὧν ἔχει χρῶμα ὑπερύθρον καὶ εἶναι σκληρότατα καὶ κάλλιστα ὠπτημένους.

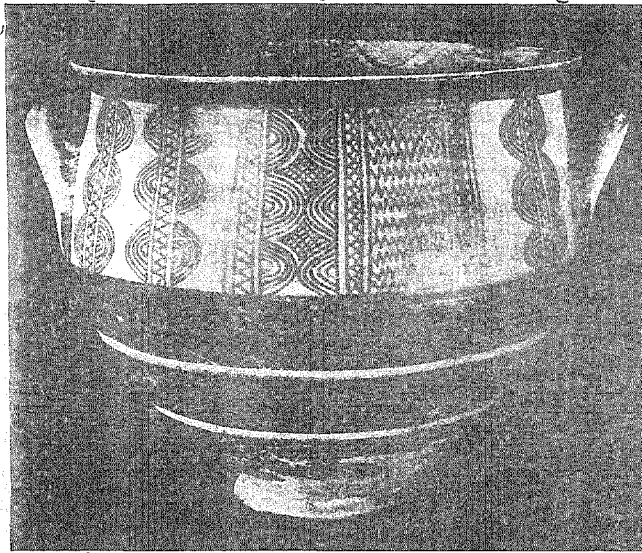
Ἡ κοιλία τοῦ κρατῆρος ἀρχομένη ἀκριβῶς κάτωθι τῆς ρίζης τῶν ὠτων, ἔνθα εἶναι ἡ μεγαλυτέρα εὐρύτης αὐτῆς, μέχρι τῆς βάσεως αὐτοῦ διαιρεῖται εἰς τρεῖς ζῶνας ἰσοπαχεῖς, πλὴν τῆς τελευταίας, ἥτις εἶναι παχυτέρα καὶ διήκει μέχρι τῆς βάσεως, κεχωρισμένης ἀπ' ἀλλήλων διὰ δύο στενῶν ταινιῶν τοῦ φυσικοῦ ὑπερύθρου χρώματος τοῦ ἀγγείου.

Αἱ ζῶναι εἶναι δεδηλωμέναι δι' ἐρυθροκιτρίνου χρώματος, ἐφ' οὗ ἔχει ἐπιτεθῇ δεύτερον καστάνιον γάνωμα, ὅπερ πολλαχοῦ τοῦ ἀγγείου καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ μέρη, ἐφ' ὧν εἶχεν ἐπικολληθῇ ὁ ὑγρὸς βράχος, ἐγένετο ἐξίτηλον καὶ ἔφερεν εἰς φῶς τὸ ὑπ' αὐτὸ ἐρυθροκίτρινον χρῶμα. Τὸ φαινόμενον τοῦτο παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν κοσμημάτων τοῦ ἀγγείου.

Ἐκτὸς τῶν ζωνῶν καὶ τῶν κοσμημάτων ὡσαύτως διὰ καστανίου γανώματος ἐπὶ ἐρυθροκιτρίνου ἐπιχρίσματος καλύπτονται ἡ βάσις, τὸ χεῖλος καὶ μικρὸν μέρος κάτωθι αὐτοῦ, ἡ κορυφή τῶν ὠτων καὶ τὸ ἄνω μέρος τῆς ρίζης αὐτῶν ὡς καὶ ὅλον τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κρατῆρος. Ἡ διακόσμησις τοῦ ἀγγείου καταλαμβάνει τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀγγείου ἀρχόμενον ὀλίγον κατωτέρω τοῦ χείλους καὶ ἐξικνούμενον μέχρι τοῦ μᾶλλον ἐξογκουμένου μέρους τῆς γαστροῦς, ὁπόθεν ἀρχονται αἱ ζῶναι καὶ εἶναι ἱκανῶς διάφορος εἰς τὰς δύο ὀψεις αὐτοῦ (Εἰκ. 17).

Τὸ κέντρον τῆς μιᾶς ὀψεως καταλαμβάνουσι δύο ὄρθια παραλληλόγραμμα,

σχηματιζόμενα υπό τριῶν ὀρθίων ἐπιμήκων ζωνῶν. Τούτων ἡ μὲν πρώτη σχηματίζεται ἐκ τεθλασμένης γραμμῆς περιλαμβανομένης ἐντὸς δύο ἐκατέρωθεν παραλλήλων γραμμῶν, ἡ δὲ δευτέρα καὶ τρίτη ἐξ ἡμικυκλίων ἐφαπτομένων ἀλλήλοις περιλαμβανομένων ὡσαύτως ἐντὸς δύο ἐκατέρωθεν παραλλήλων γραμμῶν ἀλλ' οὕτως ὥστε ἐν μὲν τῇ δευτέρᾳ τὰ ἐφαπτόμενα ἡμικύκλια ἀνὰ τέσσαρα νὰ κατα-

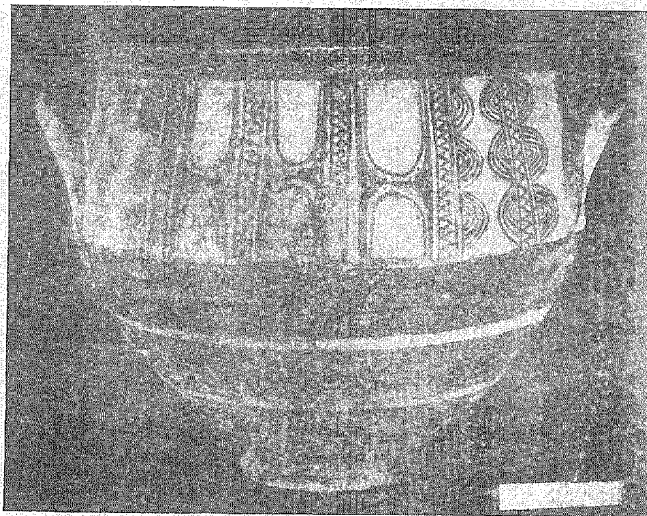
Εἰκ. 17. Μέγας διάκτες κρατήρ.

λείπωσι τετράγωνόν τι κενόν, ἐν δὲ τῇ τρίτῃ τὸ κενὸν τοῦτο νὰ εἶναι χρωματισμένον.

Καὶ τὸ μὲν πρῶτον παραλληλόγραμμον εἶναι πεπληρωμένον διὰ τριῶν ἐπαλλήλων σειρῶν ἐκατέρωθεν συγκεντρικῶν παραβολικῶν γραμμῶν, ὧν τὰ μεταξὺ κενὰ εἶναι πεπληρωμένα διὰ δικτυωτῶν ῥόμβων, τὸ δὲ δεύτερον διὰ 12 ὀριζοντίων τεθλασμένων γραμμῶν ἐξικνουμένων ἀπὸ τῆς μιᾶς πλευρᾶς μέχρι τῆς ἄλλης κατὰ πλάτος τοῦ παραλληλογράμμου.

Μεταξὺ τῶν ὧτων καὶ τῶν παραλληλογράμμων ὑπάρχει ἔνθεν μὲν δις ἔνθεν δὲ ἅπαξ ἐπαναλαμβανόμενον κόσμημα συνιστάμενον εἰς τὴν ὀρθίαν τεθλασμένην γραμμὴν ἐντὸς διπλῶν καθέτων γραμμῶν περιλαμβανομένην, ἐφ' ὧν ἔξωθεν ὑπάρχουσι τρεῖς σειραὶ ἐπάλληλοι συγκεντρικῶν παραβολικῶν γραμμῶν (Εἰκ. 18).

Ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὄψεως ἐγγὺς μὲν τῶν ὧτων ἐπαναλαμβάνεται δις τὸ ἄνω κόσμημα, μεταξὺ δὲ τῶν κοσμημάτων τούτων ἐν τῇ μέσῃ σχηματίζονται τρία ὀρθία παραλληλόγραμμα ἐκ τεσσάρων ὀρθίων ζωνῶν, ὡς καὶ ἐν τῇ ἐτέρᾳ ὄψει μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι αἱ δύο ἐξωτερικαὶ ἔχουσι ἑξῶθεν τρεῖς ἐπαλλήλους σειρὰς συγκεντρικῶν παραβολικῶν γραμμῶν (Εἰκ. 18). Τὸ ἐσωτερικὸν ἐκάστου τῶν παραλογράμμων πληροῦται διὰ κοσμήματος ἔχοντος περίπου τὸ σχῆμα τοῦ Η, οὗτινος ἕκαστον ἡμισυ κοσμεῖ ἡμικύκλιον οὗ τὰ ἄκρα ἐκτείνονται εἰς εὐθείας γραμμάς.

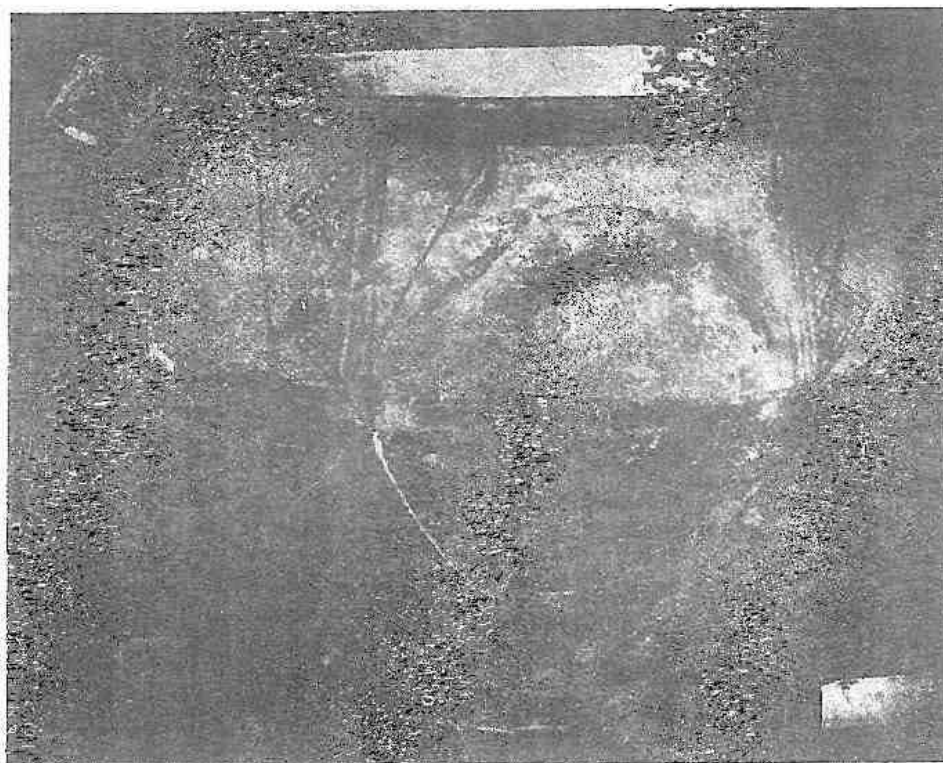
Εἰκ. 18. Ἐτέρα ὄψις τοῦ μεγάλου κρατήρος.

2) Κρατὴρ μετ' ἐκροῆς ἔχων διάμετρον χείλους 0.23, ὕψος 0.20, περιφέρειαν χείλους μετὰ τῆς ἐκροῆς 0.75 καὶ περιφέρειαν κοιλίας 0.75. Εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι.

Ὁ κρατὴρ οὗτος ὁμοιότατος τῷ προηγουμένῳ κατὰ τε τὴν τέχνην καὶ τὸ σχῆμα διαφέρει μόνον ἐκείνου ὅτι μεταξὺ τῶν δύο ὧτων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ χείλους ἔχει ἐκροὴν ὑπερέχουσαν τοῦ χείλους τοῦ ἀγγείου (Εἰκ. 19). Ἡ χρῆσις τοῦ μετ' ἐκροῆς κρατήρος τούτου εἶναι πρακτικωτάτη, διότι ἀντὶ νὰ ἀντλῶσιν ἐξ αὐτοῦ τὸ περιεχόμενον ὕγρὸν, διὰ μικρᾶς κλίσεως ἐξέχεον αὐτὸ διὰ τῆς ἐκροῆς πρὸς πλήρωσιν τῶν κυλίκων. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι λεπτότατος, ὑπερύθρος καὶ λελεασμένος, φέρων ὡς καὶ ὁ προηγούμενος ἐπὶ ἐρυθροκιτρίνου ἐπιχρίσματος καστάνιον

γάνωμα, διατηρούμενον ὅμως ἄριστα σχεδὸν ἐπὶ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ ἀγγείου, ἐνθα ἐγένετο χρῆσις αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτοῦ. Καίπερ συγκεκολλημένος εἶναι σχεδὸν πλήρης πλὴν μικροῦ μέρους συμπληρωθέντος ὑπὲρ τὸ ἐν οὖς καὶ παρὰ τὴν ἐκροήν.

Πᾶσα ἡ κοιλία μέχρι τῆς βάσεως ἔχει τὸ καστάνιον γάνωμα, ἐν ᾧ ἡ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ χείλους του κρατήρος πλατεία ζώνη φέρει ἐπὶ μὲν τοῦ κέντρου τῆς μιᾶς ὀψεως τὸ γνωστὸν ὄρθιον παραλληλόγραμμον τὸ ἐκ τῆς ἐκατέρωθεν ἐντὸς

Εἰκ. 19. Κρατὴρ μετ' ἐκροῆς.

τριῶν παραλλήλων γραμμῶν τεθλασμένης γραμμῆς σχηματιζόμενον, τοῦ ὁποίου τὸ ἐμβαδὸν πληροῦται διὰ δικτυωτῶν ρόμβων, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ἐν τῷ μέσῳ καὶ κάτωθι τῆς ἐκροῆς τόξον ὑπὸ δύο γραμμῶν σχηματιζόμενον, τὸ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὸν πληροῦται διὰ καθέτων γραμμῶν, ἐν ᾧ τὸ κενὸν τοῦ τόξου κατὰ τὰς δύο ἄκρα πληροῦται διὰ καμπύλων γραμμῶν.

Ἐκατέρωθεν ἐκάστου τῶν ὧτων ὑπάρχουσι τρεῖς ὄρθιαι παράλληλοι γραμμαί, ἐπὶ τῆς τελευταίας τῶν ὁποίων εἰκονίζονται δύο ἐπ'ἀλλήλα δικτυωτὰ τρίγωνα προφανῶς τὰ ἡμίση δικτυωτῶν ρόμβων (Εἰκ. 20).

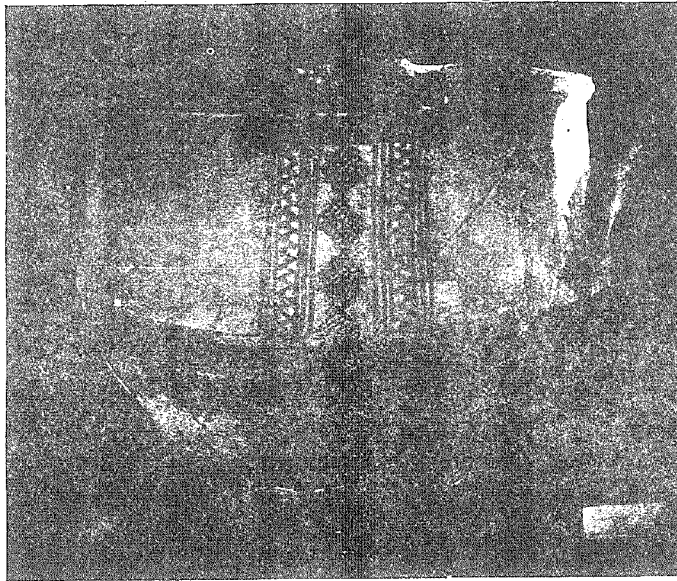
3) Μικρὸς κρατὴρ ὅμοιος μὲν σχεδὸν κατὰ τὸ σχῆμα τοῖς δύο προηγουμέ-

νοις ἀλλ' ἐκ πηλοῦ ὠχρεοῦθρου συγκεκολλημένος καὶ συμπεπληρωμένος κατὰ τι κατὰ τὸ χεῖλος τῆς μιᾶς ὀψεως καὶ κατὰ τὴν κοιλίαν πλησίον τῶν ὠτων.

Εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ.

Ἡ διάμετρος τοῦ χεῖλους αὐτοῦ εἶναι $0.17 \frac{1}{2}$, τὸ ὕψος αὐτοῦ 0.15 καὶ ἡ περιφέρεια τῆς κοιλίας 0.55. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ λεπτός, κάλλιστα ὠπτημένος καὶ λελεασμένος. Τὸ ἀγγεῖον φέρει καστανίον ἀραιὸν γάνωμα ἐπὶ ὁλοκλήρου τῆς

Εἰκ. 20. Ἐτέρα ὀψις τοῦ κρατήρος μετ' ἐπιρροῆς.

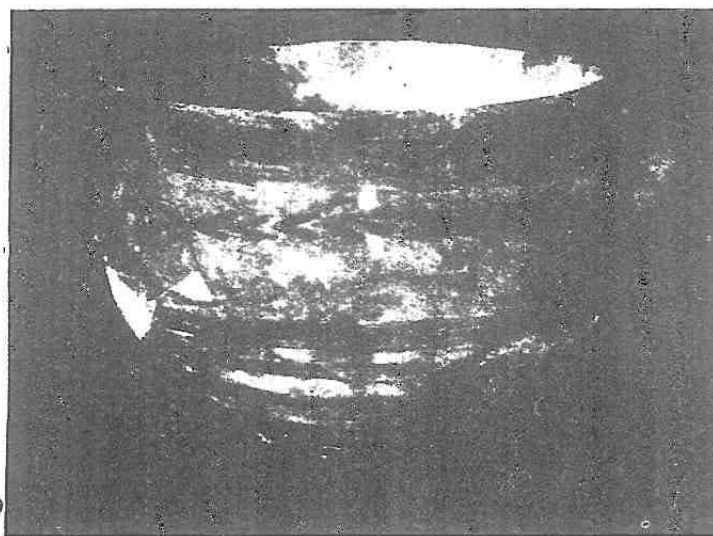
ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ, καὶ περὶ τὸ χεῖλος ἐπὶ ζώνης ἱκανῶς παχείας, ἐπὶ τῶν ὠτων, ἐπὶ τῶν τριῶν λεπτῶν ζωνῶν, αἵτινες περιθέουσι τὴν κοιλίαν καὶ ἐπὶ τῆς τελευταίας ζώνης, ἥτις διήκει μέχρι τῆς βάσεως (Εἰκ. 21).

Διὰ καστανίου ἐπίσης γανώματος δηλοῦται καὶ τὸ κόσμημα, τὸ ὁποῖον περιθέει ὁλόκληρον τὸ ἀγγεῖον κατ' ἀμφοτέρας τὰς μεταξὺ τῶν ὠτων ὀψεις αὐτοῦ συγκείμενον ἐκ σειρᾶς γωνιῶν κανονικῶς κειμένων.

4) Κρατὴρ δίωτος μικρὸς διαφέρων τῶν προηγουμένων κατὰ τὴν βάσιν, ἥτις δὲν εἶναι οὕτως εἰπεῖν συνέχεια τῆς κοιλίας, ἀλλὰ χωρίζεται ἀπ' αὐτῆς διὰ στενοῦ λαιμοῦ. Εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι. Ἡ διάμετρος τοῦ χεῖλους αὐτοῦ εἶναι 0.16, τὸ δὲ ὕψος $0.16 \frac{1}{2}$. Ἀποτελεῖται ἐκ πηλοῦ λεπτοῦ, κάλλιστα ὠπτημένου χρώ-

ματος ώχροκιτρίνου και έχει ἅπαν τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ διὰ καστανόχρου γανώματος δεδηλωμένον, ὡς και τὰς ζώνας τοῦ χεῖλους και τῆς κοιλίας, δλόκληρον τὴν βάσιν και τὰ ὦτα αὐτοῦ (Εἰκ. 22). Φέρει δὲ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὤψεων μεταξὺ τῶν ὠτων τὴν συνήθη μυκηναϊκὴν σπείραν ἐλισσομένην διὰ πολλῶν πυκνῶν κύκλων, μὴ συνδεομένων πρὸς ἀλλήλους διὰ γραμμῆς, ὡς συμβαίνει συνήθως ἐν ἄλλοις ἀγγείοις. (Ὁμοία σπείρα ἴδε ΑΕ 1914 σελ. 111).

5) Τρίτος μυκηναϊκὸς γαστρώδης ἀμφορεὺς διατηρούμενος ἀκέραιος, ἔχων ὕψος 0.19, και διάμετρον χεῖλους 0.9 $\frac{1}{2}$, ἐκ πηλοῦ λεπτοῦ μελανοφαίου και σκλη-

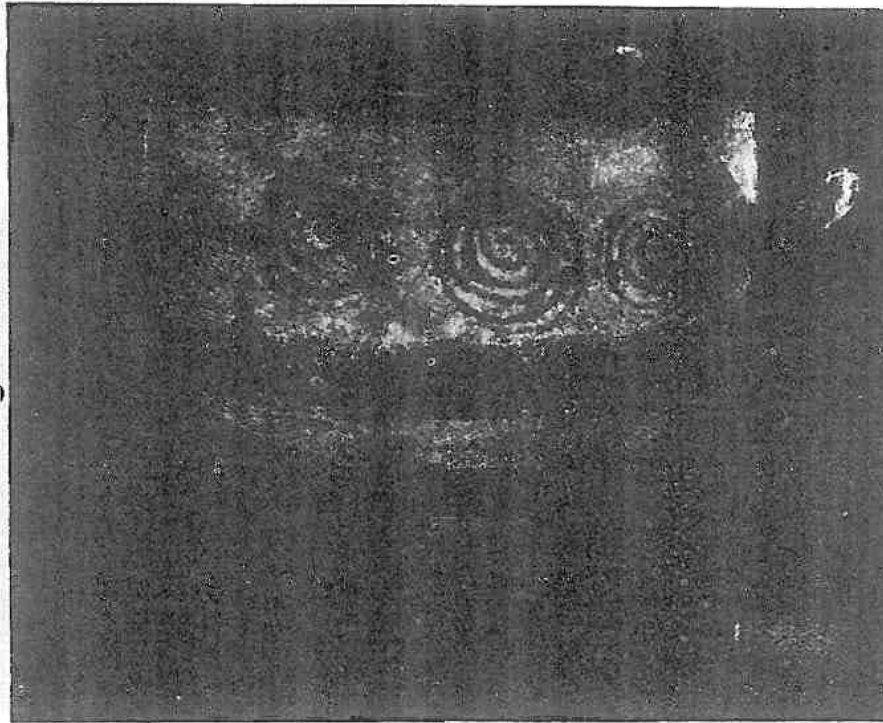

Εἰκ. 21. Κρατὴρ συγκκολλημένος και συμπληρωμένος.

ρότατα ὠπτημένου. Εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ β. Τὰ ὦτα αὐτοῦ εἶναι λεπτά, πλατέα και ταινιοειδῆ. Και ὁ μὲν λαιμὸς αὐτοῦ ἡρέμα πρὸς τὰ κάτω ἐξογκούμενος ἀποτελεῖ μετὰ τῆς σφαιρικῆς γαστρός τοῦ ἀμφορέως συνέχειαν, ἐν ᾧ ἡ μικρὰ αὐτοῦ βᾶσις χωρίζεται ἀπ' αὐτῆς ἀποτόμως (Εἰκ. 23).

Ἄπαν τὸ ἀγγεῖον εἶναι ἀληλειμμένον ἐξωτερικῶς και ἐσωτερικῶς διὰ καθαρᾶς καστανόχρου ἀλοιφῆς, πολλαχοῦ ἐξιτήλου γενομένης, ὥστε νὰ διακρίνεται καλῶς ὁ μελανόφαιος αὐτοῦ πηλός, ἐφ' ἧς ὑπάρχουσι διὰ μέλανος χρώματος δεδηλωμένα τὰ κοσμήματα αὐτοῦ.

Διὰ μέλανος χρώματος ἔχει κοσμηθῆ τὸ χεῖλος και τὸ στόμιον τοῦ ἀμφορέως ἐσωτερικῶς, ὁ λαιμὸς μέχρι τῶν ὠτων και ἡ βᾶσις αὐτοῦ. Ὡσαύτως ὑπὸ μὲν

Εικ. 22. Κρατήρ μετά βάσεως υψηλής.

τὰ ὦτα φέρει τρεῖς μελαίνας ταινίας, ἐν δὲ τῇ ζώνῃ τοῦ ἀμφορέως τῇ μεταξύ τῶν ὠτων φέρει τὴν εἰς κύκλους ἐλισσομένην μυκηναϊκὴν σπείραν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον γενομένην.

ΤΥΦΛΟΣΤΟΜΑ ΑΜΦΟΡΕΙΔΙΑ

6) Τὸ ἐν εἰκόνι 24 ὑπ' ἀριθ. 3 τυφλόστομον μυκηναϊκὸν ἀμφορείδιον ἀκέραιον, ὕψους $0.14 \frac{1}{2}$, ἐκ πηλοῦ λεπτοῦ ὠχροπρασίνου λελεασμένου, φέρει δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος δεδηλωμένας λεπτὰς ταινίας περιθεούσας ὅλην τὴν κοιλίαν ἀπὸ τῆς ῥίζης τῶν ὠτων, τὸ δὲ μετὰ τὸ τέλος τῶν ταινιῶν μέρος μέχρι τῆς βάσεως εἶναι ὡσαύτως κεχρωσμένον. Εὗρέθη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τάφου ζ. Ἐπὶ τῶν ὤμων δὲ ἐντὸς τοῦ κύκλου τοῦ περικλείοντος τὰ ὦτα καὶ τὴν ἐκροὴν ὑπάρχουσι σφηνοειδῆ τρίγωνα ἐπὶ τοῦ ἐξωτάτου τῶν ὁποίων ὑπάρχουσι μικραὶ κάθετοι γραμμαί. Τὰ ὦτα

Εικ. 23. Τρίωτος γαστροδόης ἀμφορεὺς.

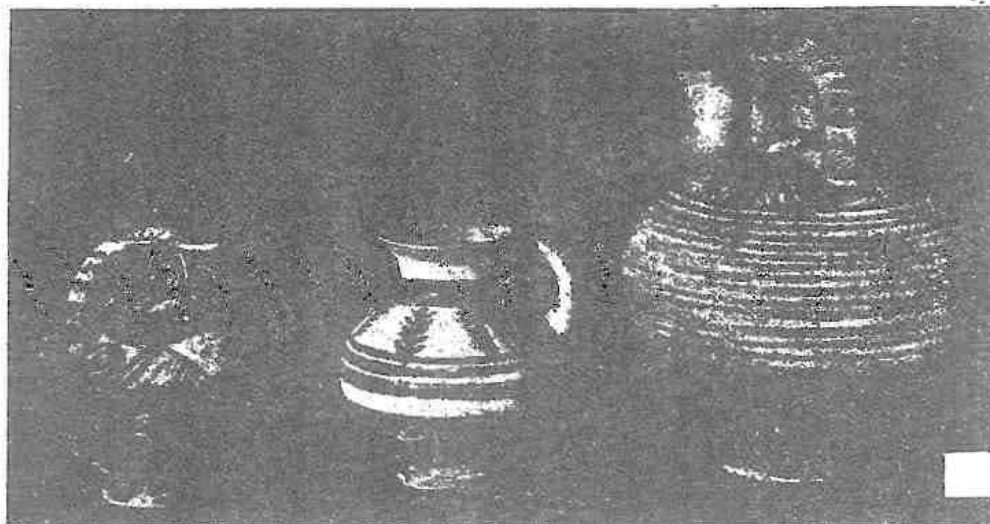
φέρουσι ἑξωθεν μικρὰς ὀριζοντίας γραμμὰς καὶ τὸ τυφλὸν στόμιον συγκεντρικὸν κύκλους.

7) Τὸ ἐν εἰκόνι 24 ὑπ' ἀριθ. 1 ἀκέραιον τυφλόστομον ἀμφορείδιον εὐρέθη

1

2

3

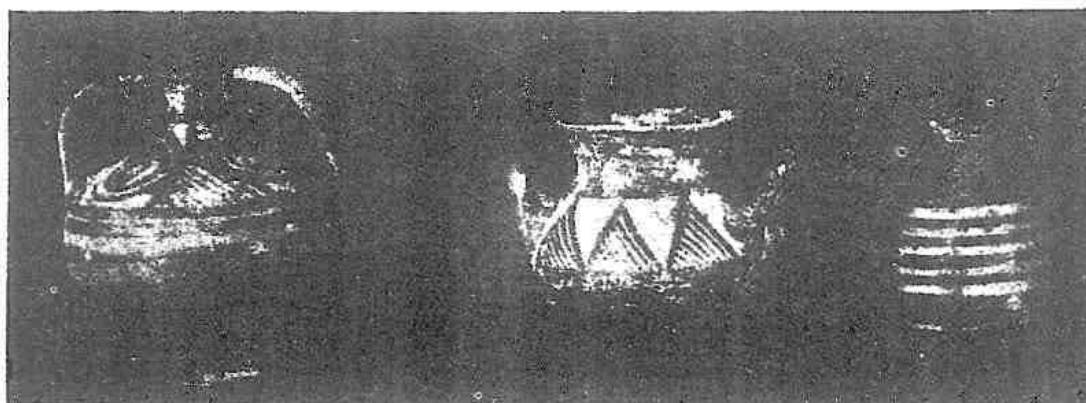
Εἰκ. 24. Τυφλόστομα ἀμφορεΐδια καὶ οἶνοχόη.

ὡσαύτως ἐν τῷ τάφῳ 5' τοῦ πρώτου σπηλαίου, ἔχει ὕψος 0.09, ἐκ πηλοῦ ὠχρο-
λεύκου καὶ λεπτοῦ, καὶ εἶναι σχεδὸν ὁλόκληρον κεχρωσμένον δι' ἀραιῶς μέλανος
χρώματος, πλὴν μικρᾶς ζώνης ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τῆς κοιλίας, ἐφ' ἧς διὰ τοῦ

1

2

3

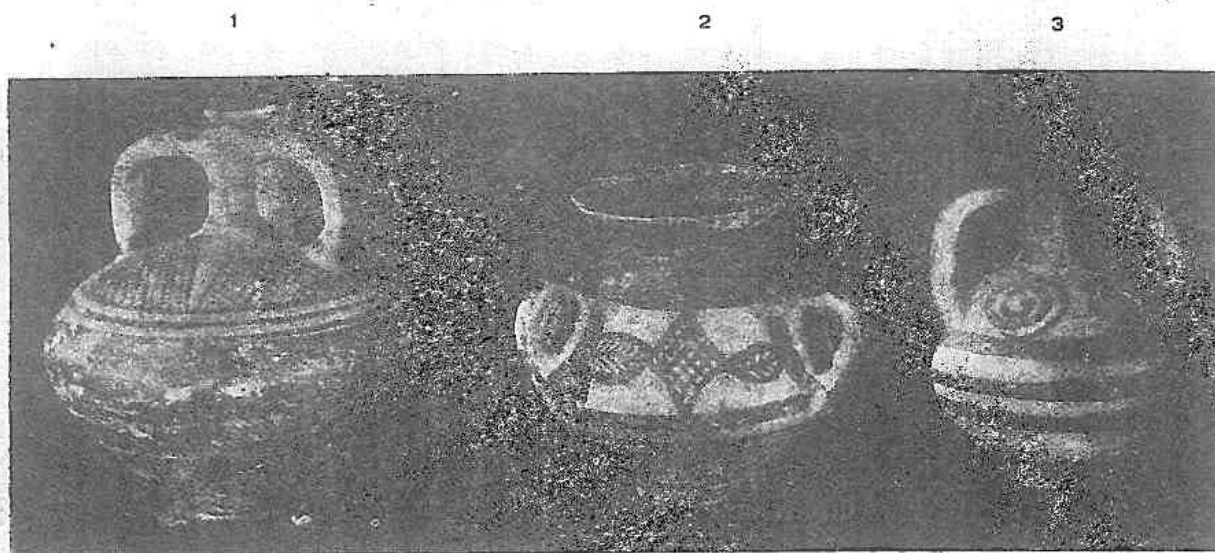
Εἰκ. 25. Ἀμφορεΐδιον

Λεβήτιον

Ληκυθιοειδὲς ἀγγεῖον.

αὐτοῦ χρώματος εἰκονίζονται πλήρη γραμμῶν τρίγωνα, εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων
κενὰ ὑπάρχουσι στιγμαί. Ἐκατέρωθεν δὲ τοῦ ἐτέρου τῶν ὠτων ὑπάρχει ἡ κυ-
κλικὴ σπείρα.

8) Τὰ ἐν εἰκόνι 25 ὑπ' ἀριθ. 1 τυφλόστομον ἀμφορείδιον, ὡσαύτως ἀκέραιον, εὑρέθη μεταξὺ τῶν πρώτων εὐρημάτων τοῦ τάφου α τοῦ πρώτου σπηλαίου ἔχον ὕψος 0.11. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι λεπτότατος, ἐρυθρωπὸς καὶ ἄριστα ὥπτημένος. Μεταξὺ τῶν ὧτων καὶ τῆς κοιλίας τρεῖς ταινίαι περιθέουσι τὸ ἀγγεῖον δεδηλωμένοι δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος, μεθ' ὧς ἅπασα ἡ κοιλία μέχρι τῆς βάσεως εἶναι ὁμοίως κεχρωσμένη. Ἐπὶ τοῦ κύκλου τῶν ὧμων τοῦ ἀγγείου, ἐν ᾧ περιέχονται τὰ ὦτα καὶ ἡ ἐκροή, εἰκονίζονται καθ' ὅμοιον τρόπον τέσσαρα δικτυωτὰ τρίγωνα. Τοῦ μέλανος γανώματος εἰς τὰ πλεῖστα τοῦ ἀγγείου μέρη ἐξιτήλου γενομένου, ἐφάνη ὑπὸ τὸ γάνωμα ἐπίχρυσμα ἐκ καθαρᾶς ἐρυθρωπῆς ἀλοι-

Εἰκ. 26. Ἀμφορεΐδια.

φῆς, δι' ἧς ἦτο ἀληλειμμένον τὸ ἀγγεῖον εἰς πάντα τὰ μέρη τῆς διακοσμήσεως αὐτοῦ.

9) Τὸ ἐν εἰκόνι 26 ὑπ' ἀριθ. 3 ἀκέραιον τυφλόστομον ἀμφορείδιον εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ δ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἀποτελεῖται ἐκ πηλοῦ ὠχρολεύκου καὶ λεπτοῦ. Ἔχει ὕψος 0.08 καὶ φέρει διὰ καστανόχρου γανώματος τρεῖς ταινίας περὶ τὴν κοιλίαν καὶ τέσσαρας κυκλικὰς σπείρας εἰς τοὺς ὧμους.

10) Τὸ ἐν εἰκόνι 26 ὑπ' ἀριθ. 1 ὁμοίου τύπου τυφλόστομον ἀμφορείδιον, ὕψους 0.09 εὑρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι τοῦ πρώτου σπηλαίου, ἐκ πηλοῦ ἐρυθρωποῦ ἀνομοίως ὥπτημένου καὶ φέρει διὰ μέλανος χρώματος ζωηρῶς διατηρουμένου ταινίας περὶ τὴν κοιλίαν καὶ ἐπὶ τῶν ὧμων δύο κυκλικὰς σπείρας καὶ τρία δικτυωτὰ τρίγωνα. Ὡσαύτως δὲ ἅπας ὁ λαιμὸς, τὰ ὦτα καὶ ἡ ἐκροή εἶναι κεχρωσμένα.

ΔΙΑΦΟΡΑ

11) Τὸ ἐν εἰκόνι 26 καὶ ὑπ' ἀριθ. 2 τρίωτον πλατύστομον ἀμφορείδιον εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ι τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἐχει ὕψος 0.085, εἶναι ἐκ πηλοῦ ἐρυθροποῦ λεπτοῦ καὶ λελεασμένου, διατηρεῖται ἀκέραιον καὶ φέρει δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος τὰ κοσμήματα αὐτοῦ ἥτοι, τρεῖς ταινίας περὶ τὴν κοιλίαν, μεταξὺ τῶν ὧτων εἰς μὲν τὰ δύο μέρη τῆς ζώνης σπείρας, εἰς δὲ τὸ τρίτον ἐν τῷ μέσῳ δικτυωτὸν ῥόμβον ἐπὶ τῶν δύο γωνιῶν τοῦ ὁποῖου πλαγίως καὶ ὀριζοντίως στηρίζονται δύο φυλλοειδῆ κοσμήματα. Ὁ λαιμὸς καὶ μέρος τοῦ χεῖλους ἐσωτερικῶς ὥς καὶ τὰ ὦτα ἐξωτερικῶς εἶναι ὡσαύτως κεχρωσμένα.

12) Ἡ ἐν εἰκόνι 24 καὶ ὑπ' ἀριθ. 2 μικρὰ οἰνοχόη ἀκεραία σφζομένη, εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ς τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἐχει ὕψος 0.092 καὶ ὁ πηλὸς αὐτῆς εἶναι χρώματος ἐρυθρολεύκου καὶ λεπτότατος. Μέγα μέρος τῆς κοιλίας μέχρι τῆς βάσεως, ὥς καὶ αἱ ταινίαι καὶ ἅπαντα τὰ κοσμήματα δηλοῦνται διὰ καστανόχρου γανώματος, ὑφ' ὃ ὑπάρχει ὠχροκιτρίνη ἀλοιφή. Τὰ κοσμήματα συνίστανται εἰς σειρὰς παραλλήλων γραμμῶν. Ἐπὶ τινων ἐξ αὐτῶν στηρίζονται μικραὶ γραμμαί.

13) Τὸ ἐν εἰκόνι 25 ὑπ' ἀριθ. 2, δίωτον λεβήτιον ἀκέραιον σφζόμενον, εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἐχει ὕψος 0.065 καὶ εἶναι ἅπαν κεχρωσμένον διὰ καστανόχρου γανώματος πλὴν τῆς μεταξὺ λαιμοῦ καὶ κοιλίας ζώνης, ἐν ἣ δια τοῦ αὐτοῦ χρώματος εἰκονίζονται τρίγωνα πλήρη γραμμῶν.

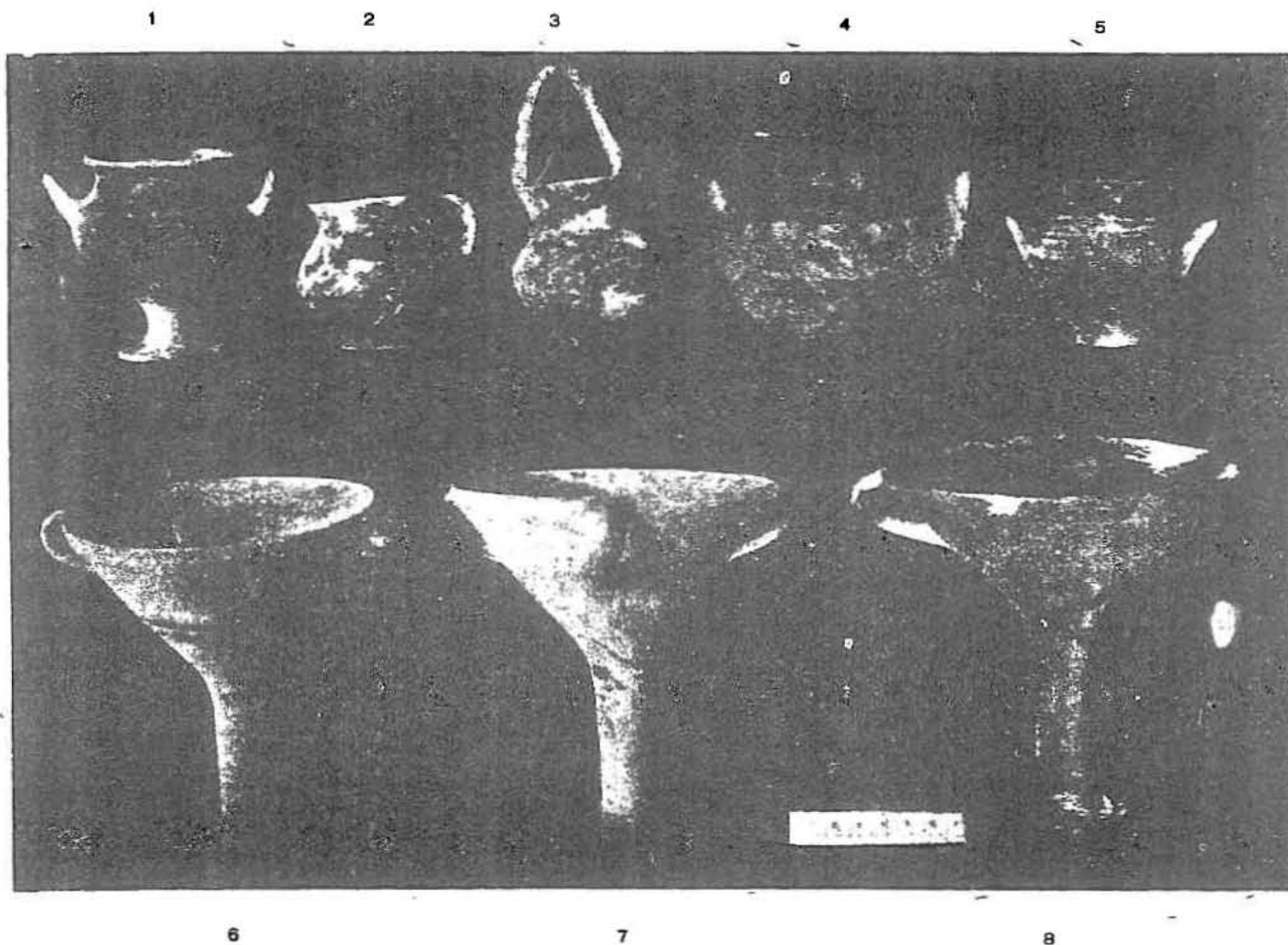
14) Τὸ ἐν εἰκόνι 25 ὑπ' ἀριθ. 3 (ληκυθοειδές) ἄνευ ὧτων μικρὸν ἀγγεῖον εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ δ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἐχει ὕψος 0.6 καὶ κοσμήματα διὰ καστανόχρου γανώματος ἐπὶ ἐρυθρολεύκου πηλοῦ ταινίας πέριξ τῆς κοιλίας καὶ ἐφ' ὅλης τῆς εὐρείας αὐτοῦ βάσεως συγκεντρικοὺς κύκλους.

15) Ὁ ἐν εἰκόνι 27 καὶ ὑπ' ἀριθ. 1 δίωτος ὑψίπους κρατηρίσκος εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ἐχει ὕψος 0.098 καὶ εἶναι ἐκ πηλοῦ οὐχὶ λίαν λεπτοῦ, περιέχοντος χονδροῦς κόκκους, τὰ δὲ κοσμήματα αὐτοῦ, ταινίαι καὶ συγκεντρικὰ ἡμικύκλια εἶναι δεδηλωμένα διὰ καστανόχρου γανώματος ἐπὶ κιτρίνης ἀλοιφῆς.

16) Τὸ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 2 μόνωτον ἀγγεῖον, ὕψους 0.075, ἐκ πηλοῦ λευκοφαίου, εἶναι ἅπαν ἀλλειμμένον δι' ἐρυθροπῆς ἀλοιφῆς, ἐφ' ἧς ὑπάρχει γάνωμα δι' ἀραιοῦ μέλανος χρώματος ἐξιτήλου ἥδη κατὰ τὸ πλεῖστον. Εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ, καὶ εἶναι τὸ συνηθέστατον τῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς Κεφαλληνίας, διότι εἶναι μέγας ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρεθέντων ὁμοίων πρὸς αὐτό. Εἶναι προφανῶς τὸ ἀρχαιότερον τῶν σχημάτων τῶν μυκηναϊκῶν τῆς Κε-

φαλληνίας αγγείων, διότι καὶ τὸ πλεῖστον τῶν χειροποιήτων μυκηναϊκῶν αγγείων τῶν εὐρεθέντων αὐτόθι ἔχουσι τὸ σχῆμα αὐτοῦ (ἴδε εἰκ. 28).

17) Ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ τοῦ πρώτου σπηλαίου εὐρέθη τὸ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 3 αγγεῖον μετὰ τῆς περιέργου ταινιοσχήμου πρὸς ἀνάρτησιν πιθανώτατα χρησιμευούσης λαβῆς, ἐκ πηλοῦ ἐρυθροποῦ, κεραμόχρου. Ἔχει ὕψος 0.146 μετὰ

Εἰκ. 27. Ποικίλα μυκηναϊκὰ αγγεῖα.

τῆς λαβῆς καὶ εἶναι ἅπαν ἀληθειμμένον διὰ μέλανος χρώματος. (Παραμφορῇ ἴδε Τσουντα Αἰ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου σελ. 133 εἰκ. 33, καὶ σελ. 147 εἰκ. 56, σελ. 197 εἰκ. 104, καὶ σελ. 273 εἰκ. 197).

18) Τὸ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 4 λεβήτιον ὕψους 0.105 εὐρέθη ἐν τῷ δευτέρῳ σπηλαίῳ. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ἐρυθροπόδος κεραμόχρους καὶ ὑπὸ τὸ μέλαν γάνωμα τῆς διακοσμήσεως εἶναι ἀληθειμμένον διὰ καθαροῦ ἐρυθροῦ χρώματος. Ἐπὶ τῆς ζώνης τῆς κοιλίας εἰκονίζονται δικτυωτὰ τρίγωνα καὶ ὑπ' αὐτὰ ταινίαι

περιθέουσαι τὴν κοιλίαν. Τὰ χρώματα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλα. Τὸ ἀγγεῖον ἔχει δύο τοξοειδῆ καὶ πρὸς τὰ ἄνω φερόμενα ὄτα καὶ στερεῖται ἰδίας βάσεως.

19) Ὁ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 5 δῖωτος κρατηρίσκος εὐρέθῃ ἐν τῷ τάφῳ θ τοῦ πρώτου σπηλαίου, ἔχει ὕψος 0.079, καὶ εἶναι ἐκ πηλοῦ λεπτοτάτου ἐρυθροποῦ κεραμόχρου. Τὰ κοσμήματα αὐτοῦ (ταινίαι περὶ τοὺς ὤμους) δηλοῦνται διὰ καστανόχρου γανώματος ἐπὶ ἐρυθρωπῆς ἀλοιφῆς.

20) Ἡ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 6 ὑψίπους κύλιξ ἔχει ὕψος 0.147 καὶ εὐρέθῃ ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ σφάζεται ἀμεραία. Ὁ πηλὸς αὐτῆς εἶναι πρασινόφαιος, ἔχων χονδρούς τινας κόκκους ἰδίᾳ εἰς τὴν ὑψηλὴν βᾶσιν αὐτῆς. Λεπτὴ ταινία παραθέει τὸ ἔκρον τοῦ χεῖλους διὰ μέλανος χρώματος ὡς καὶ ἕτεροι δύο τὸ ὑπὸ τὰ ὄτα μέρη. Ὑπὸ ταύτας ἄπαν τὸ ἀγγεῖον μέχρι τῆς βάσεως εἶναι κεχρωσμένον ὁμοίως ὡς καὶ ἄπαν τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ. Τὰ ταινιόσχημα ὄτα ἐξωτερικῶς ὁμοίως κεχρωσμένα περιλείπονται ἐντὸς δύο γραμμῶν.

21) Ἡ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 7 ὑψίπους κύλιξ ἔχει ὕψος 0.15 καὶ εὐρέθῃ ἐν τῷ τάφῳ δ τοῦ πρώτου σπηλαίου ἔχουσα κατ' ἐξαιρέσειν τρία ὄτα. Ὁ πηλὸς αὐτῆς εἶναι λεπτότατος, ὠχρολεύκου χρώματος καὶ οὐχὶ σκληρῶς ὠπτημένος. Τοῦτου ἕνεκα ὁ διάκοσμος αὐτοῦ ἄπας ἔχει γίνεαι ἐξίτηλος καὶ μόνον κατὰ τὸν πόδα σφάζονται ἔχνη τινὰ μέλανος χρώματος. Σφάζεται ἀμεραία καὶ μόνον ὁ πόνος αὐτῆς εἶναι συγκεκολλημένος.

22) Ἡ ἐν εἰκόνι 27 ὑπ' ἀριθ. 8 ὑψίπους κύλιξ εὐρέθῃ ἐν τῷ τάφῳ θ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.158. Ὁ μὲν πηλὸς αὐτῆς σκληρότατα ὠπτημένος, εἶναι ἐρυθροποδὲς κεραμόχρους, τὸ δὲ ἐσωτερικὸν αὐτῆς εἶναι ὡς καὶ τὸ κάτωθι τῶν ὧτων μέχρι τῆς βάσεως μέρος κεχρωσμένον δι' ἐρυθροῦ χρώματος.

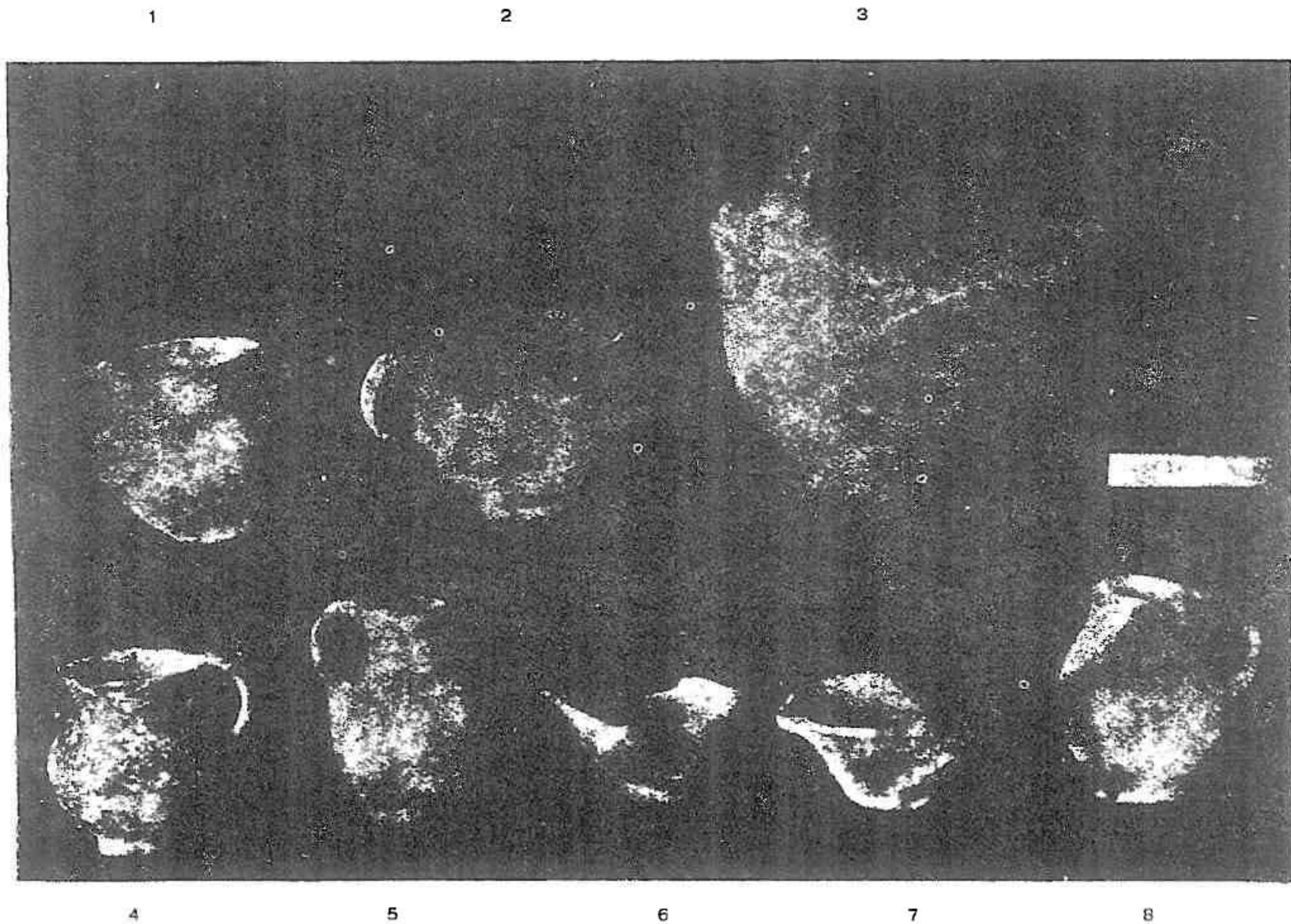
Ὑψίποδες κύλικες ἐν ὅλῳ εὐρέθησαν ἐν τῷ πρώτῳ σπηλαίῳ ἑπτὰ.

ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ

23) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 1 μόνωτον ἀγγεῖον τοῦ συνηθεστάτου σχήματος τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ μυκηναϊκῶν ἀγγείων εὐρέθῃ ἐν τῷ τάφῳ β τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.076. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ἐρυθρομέλας ἀνομοίου ὀπτήσεως καὶ χονδρόκοκκος. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἀνώμαλος πλὴν τοῦ λαίμου ἔνθα ὑπάρχουσι ἔχνη στιλβώσεως.

24) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 2 πλατύστομον μόνωτον ἀγγεῖον εὐρέθῃ ἐν τῷ τάφῳ ι τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.076. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ ἐρυθρομέλας χονδρόκοκκος καὶ ἀνομοίου ὀπτήσεως. Εἰς τὸ τέλος τῆς κοιλότητος τοῦ πλατέος χεῖλους, ὅθεν ἀρχίζει ἡ κοιλία, ὑπάρχει στοῖχος μικρῶν κοιλοτήτων πέριξ ὅλου τοῦ ἀγγείου. Ἡ ἐπιφάνεια ἀνώμαλος.

25) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 3 ἀγγεῖον σχήματος ἀσκοῦ εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ θ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ ἔχει ὕψος 0.17. Ὁ μὲν πηλὸς αὐτοῦ εἶναι λίαν χονδρόκοκκος καὶ ἐρυθρὸς κεραμόχρους, ἡ δὲ ἐπιφάνεια αὐτοῦ ὅλως ἀνώμαλος καὶ τραχεῖα. Ἡ ὀπτήσις αὐτοῦ ἀσθενής, οὐ ἔνεκα διετήρησε τὸ φυσικὸν χρῶμα

Εἰκ. 28. Χειροποίητα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα.

τοῦ πηλοῦ. Οὐδαμοῦ ἔχνη στιλβώσεως ἢ βαφῆς. Ἡ λαβὴ αὐτοῦ λεπτὴ καὶ πλατεῖα ταινιόσχημος.

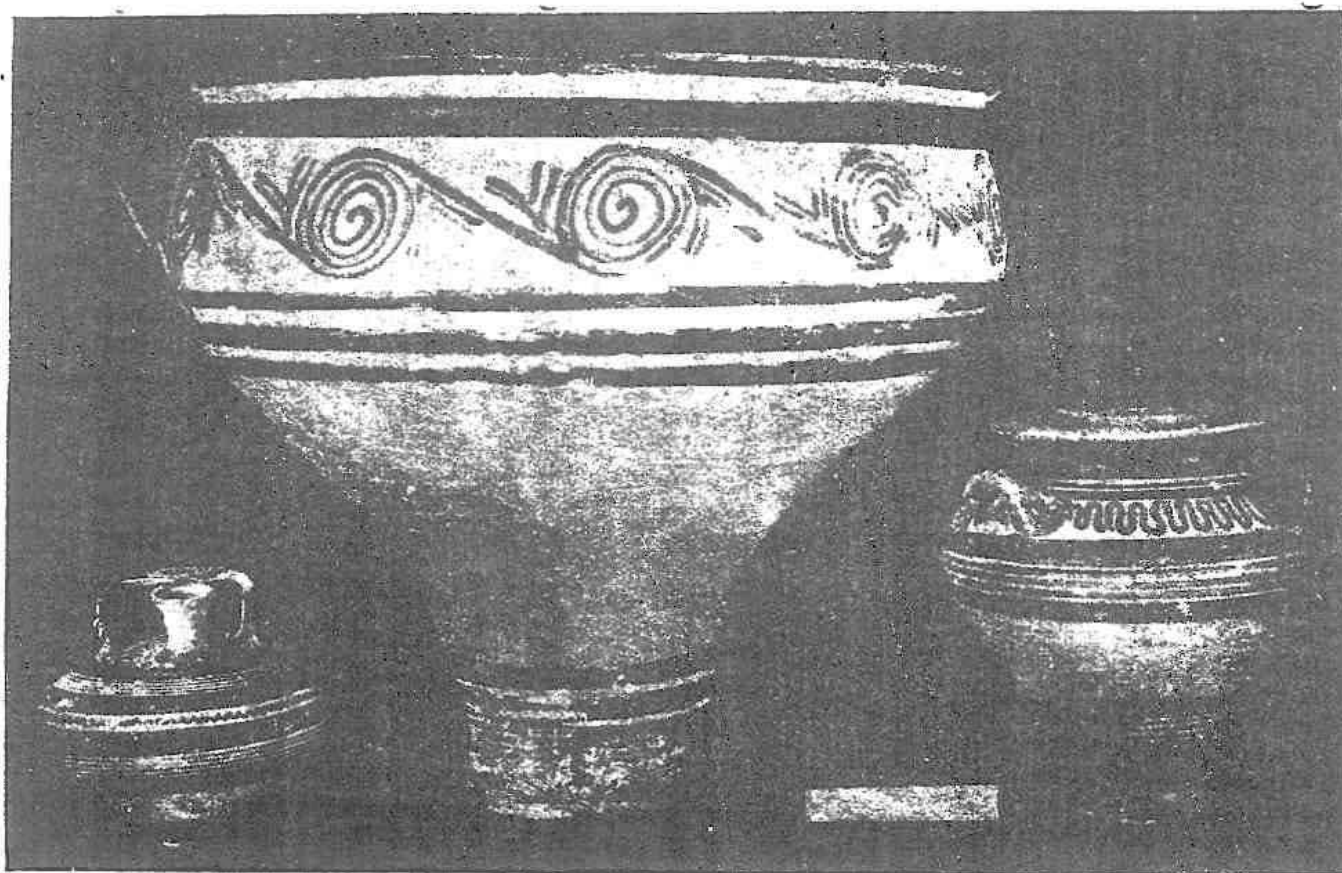
26) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 4 μόνωτον ἀγγεῖον, ὕψους 0,7, εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ εἶναι ἐκ πηλοῦ ὡσαύτως χονδρόκοκκου καὶ μέλανος ἐκ πολλῆς ὀπτήσεως καὶ ἐντελῶς ἀστιλβώτου.

27) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 5 στενόστομον μόνωτον ἀγγεῖον, ὕψους 0.084 εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ α τοῦ πρώτου σπηλαίου. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ὑπομέλας, χονδρόκοκκος καὶ σκληρᾶς ὀπτήσεως καὶ ἡ ἐπιφάνεια ἀνώμαλος.

28) Τὰ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 7 κυαθοειδῇ μόνωτα ἀγγεῖα μετὰ μικρᾶς προχοῆς, εὐρέθησαν τὸ μὲν ἐν τῷ τάφῳ δ, τὸ δὲ ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Εἶναι χειροποίητα καὶ θὰ ἐχρησίμευον, ὥς ἐκ τοῦ σχήματος αὐτῶν φαίνεται, πρὸς ἀντλήσιν ὑγρῶν. Ὁ πηλὸς αὐτῶν εἶναι ἐρυθρομέλας καὶ χονδρόκοκκος μετὰ τραχείας ἐπιφανείας.

29) Τὸ ἐν εἰκόνι 28 ὑπ' ἀριθ. 8 μόνωτον ἀγγεῖον εὐρέθη ἐν τῷ τάφῳ η

Εἰκ. 29. Ἀγγεῖα σπηλαίου Προκοπάτων καὶ Ραζάτων.

τοῦ πρώτου σπηλαίου καὶ εἶναι ὕψους 0.8 καὶ ἐκ πηλοῦ ἐρυθρομέλανος χρονοδροκόκκου.

Πάντα ταῦτα τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ ἀριθμοῦ 1-8 τῆς εἰκόνος 23, εὐρέθησαν εἰς τὰ κατώτερα στρώματα τῶν τάφων, ὥς καὶ ἄλλα ὅμοια τούτοις ἐν τοῖς τάφοις ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων.

Τὸ ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 1 μέγα πλατύστομον ἀγγεῖον ὥς καὶ τὰ παρ' αὐτῷ δύο μικρότερα εὐρέθησαν τῇ ὑποδείξει τοῦ ἀποθανόντος ἐπιστάτου τῶν ἐν Κε-

φαλληνία ἀνασκαφῶν μου Νικολάου Γαλιατσάτου ἐν τῷ σπηλαίῳ τῷ ὑπὸ τὴν δημοσίαν ὁδὸν πλησίον τῶν χωρίων Προκοπάτων καὶ Ραζάτων ἐν θέσει, ἣτις καλεῖται Γεφύρι καὶ ἐν τῷ κτήματι Δημητρίου Γαλιατσάτου.

Τὸ σπήλαιον ἀνεσκάφη τῇ 20^ῃ Νοεμβρίου 1909 ὑπὸ τοῦ τότε ἐπιμελητοῦ τοῦ ἐν Ἀργοστολίῳ Μουσείου καθηγητοῦ κ. Γ. Πυλαρηνοῦ, εὐρόντος ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου τὰ εἰκονιζόμενα ἄγγεῖα, ὡς καὶ ὅσῃ μετὰ χαλκῆς λεπίδος καὶ χαλκοῦ δακτυλίου. Τὸ σπήλαιον τοῦτο ἠρευνήθη καὶ ὑπ' ἐμοῦ κατόπιν πρὸς ἐξακριβώσιν, ἐὰν ὑπῆρχον ἐν τῷ δαπέδῳ τοῦ σπηλαίου λαξευτοὶ τάφοι. Τοιοῦτοι ὁμῶς δὲν εὐρέθησαν. Τοῦτο δεικνύει, ὅτι καὶ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου.

Τὸ ἄγγεῖον ἔχει ὕψος μὲν 0.313, πλάτος τῆς κοιλίας 1.05 καὶ διάμετρον τοῦ χείλους ἐκ τῶν ὧτων εἰλημμένην 0.31. Ὁ πηλὸς αὐτοῦ εἶναι ἐρυθρὸς κεραμόχρους καθαρὸς, λεπτὸς καὶ λείος. Τὰ ὧτα αὐτοῦ εἶναι ταινιόσχημα, ἔχουσιν εἰς τὰ ἄκρα αὐτῶν ἐρυθρὰς ταινίας καὶ περιλαμβάνονται ἐντὸς δύο καμπυλῶν ταινιῶν. Τὰ ἄκρα τοῦ χείλους ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν εἶναι κεχρωσμένον δι' ἐρυθροῦ χρώματος ὡς καὶ ἡ ἐντομή αὐτοῦ. Ἀπὸ τῆς ρίζης τῶν ὧτων περιθέουσιν ὅλην τὴν κοιλίαν τοῦ ἄγγείου τρεῖς ταινίαι ἐρυθραί, δύο δὲ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἄγγείου. Ὡσαύτως ἐρυθρὰ εἶναι καὶ ἡ βάσις αὐτοῦ.

Ἐν τῇ ζώνῃ τῇ μεταξὺ τῆς ἐντομῆς τοῦ χείλους καὶ τῶν τὴν κοιλίαν περιθεουσῶν ταινιῶν ὡς κόσμημα ὑπάρχουσι δι' ἐρυθροῦ ὡσαύτως χρώματος μυκηναϊκαὶ κυκλικαὶ σπεῖραι ἐνούμεναι διὰ γραμμῶν, ἐν τῷ μυχῷ δὲ τῶν σχηματιζομένων ἐνώσεων ἀνὰ δύο τρίγωνα.

Τὸ ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 2 ἀρίστης διατηρήσεως τυφλόστομον ἀμφορείδιον ὕψους 0.107 ἐκ πηλοῦ ὠχρολεύκου, λεπτοῦ καὶ λείου φέρει ἀπὸ τῶν ὧτων μέχρι τῆς βάσεως εὐρείας ταινίας διὰ χρώματος βαθέος καστανόχρου. Τὰ μεταξὺ τῶν εὐρειῶν ταινιῶν κενὰ πληροῦσι σειραὶ μικρῶν ταινιῶν, τὸ δὲ ἐν τῷ μέσῳ κενὸν περιθεεὶ καμπύλη γραμμὴ. Ἡ βάσις κοσμεῖται διὰ συγκεντρικῶν κύκλων, ὡς καὶ τὸ ψευδὲς στόμιον. Ἐπὶ δὲ τῶν ὧμων φέρει ἐν συνεχείᾳ πέντε κοσμήματα.

Ὁ ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 3 τρίτος ὑψίπους κρατηρίσκος, ὕψους 0.162, ἐκ πηλοῦ ὡσαύτως ὠχρολεύκου, λευκοῦ καὶ λείου φέρει ὡσαύτως εὐρείας ταινίας διὰ χρώματος βαθέος καστανόχρου, μεταξὺ τῶν ὁποίων σειραὶ λεπτοτέρων ταινιῶν. Ἐπὶ δὲ τῶν ὧμων καμπύλη γραμμὴ περιθεεὶ τὰ μεταξὺ τῶν ὧτων διαστήματα.

ΑΛΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

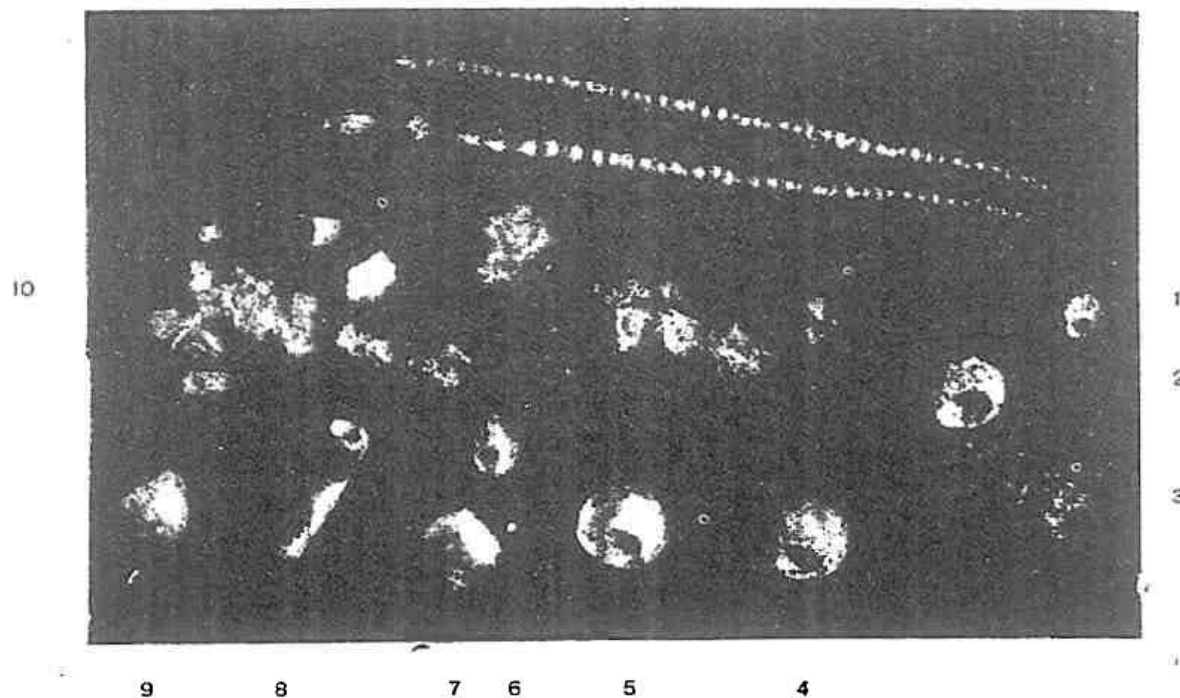
Πλήν τῶν ἀγγείων εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν τάφων τοῦ δευτέρου σπηλαίου καὶ τὰ ἐξῆς εὐρήματα, τῶν ὁποίων ἐλάχιστα ἦσαν χρυσᾶ.

Ψῆφος ἐξ ἀχάτου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 1).

Ψῆφος ἐξ ὑαλώδους κιτρινωπῆς μάζης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 2).

Ψῆφος διάτρητος ἐξ ἡλέκτρου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 3).

11

Εἰκ. 30. Διάφορα εὐρήματα.

Ψῆφοι ἐξ ὀρείας κρυστάλλου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 4 καὶ 5).

Ψῆφος ἐκ πορσελάνης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 6).

Ψῆφος σκληρᾶς ἰώδους κυανῆς μάζης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 7).

Ψῆφος ἐπιμήκης ἐξ ἀχάτου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 8).

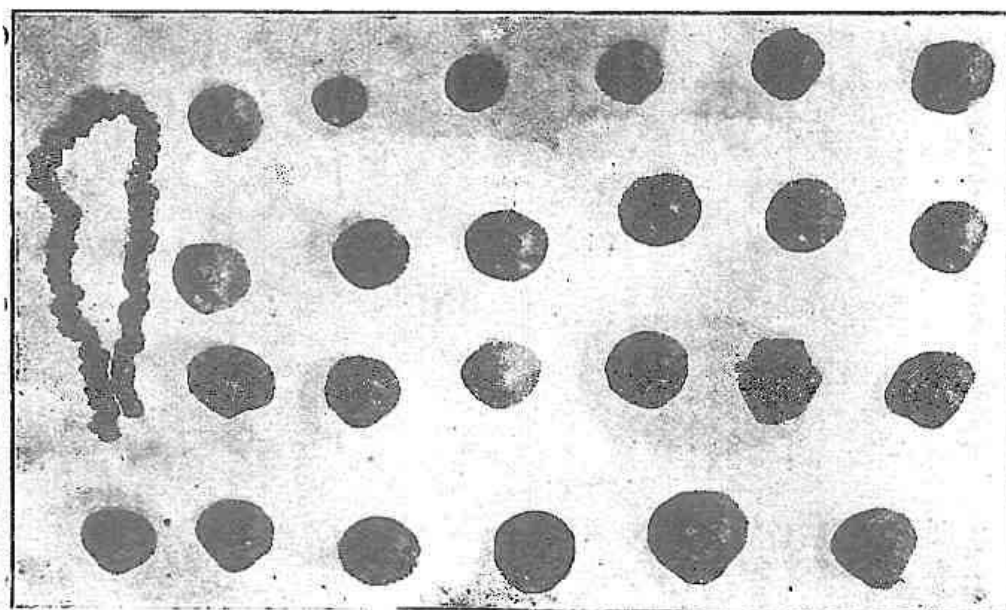
Ψῆφος ὠσαύτως ἐξ ἀχάτου (Εἰκ. 30 ἀριθ. 9).

Λεπτότατα φύλλα χρυσοῦ, ὧν ἓν φέρει ὀπὴν ἐν τῷ μέσῳ (Εἰκ. 30 ἀριθ. 10).

Χρυσαῖ χάνδραι ἐνενήκοντα τέσσαρες, ὧν αἱ πρῶται εἶναι μεγαλύτεραι καὶ λεπτιῆς τέχνης (Εἰκ. 30 ἀριθ. 11).

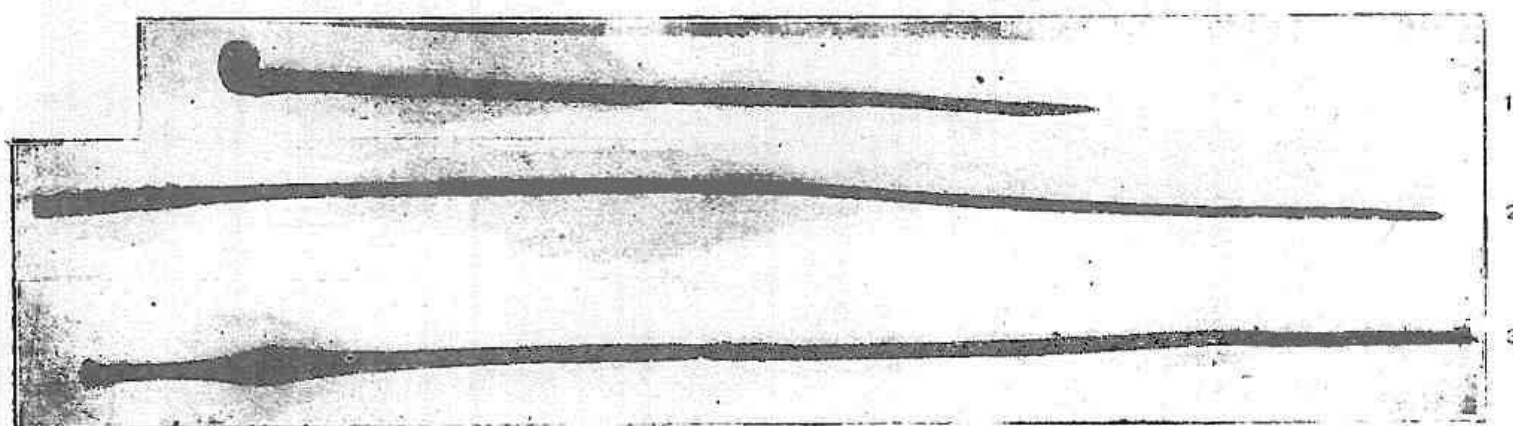
Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν τάφων ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων τὰ ἐν εἰκόνι 31 διάτρητα κωνοειδῆ κομβία. Πλήν τριῶν, ἅτινα εἶναι πῆλινα, τὰ

λοιπὰ εἶναι ἐκ στεατίτου ποικίλου χρώματος κυανοῦ, φαιοῦ, πρασινοφαίου ἰώδους κ.λ. Ἔτι δὲ εὗρέθησαν καὶ χάνδραι κυαναὶ ὑάλιναι καὶ τινες ἐξ ἀγάλτου, ὥς βλέπει τις ἐν τῇ ἄνω εἰκόνι.

Εἰκ. 31. Κωνοειδῆ κομβία καὶ χάνδραι ὑάλιναι.

Αἱ ἐν εἰκόνι 32 ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 3 χαλκαῖ καρφίδες, ὧν ἡ δευτέρα εἶναι μήκους 0.364 εὗρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ ζ τοῦ πρώτου σπηλαίου, ὥς καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 2 χαλκῇ περόνῃ μήκους 0.428.

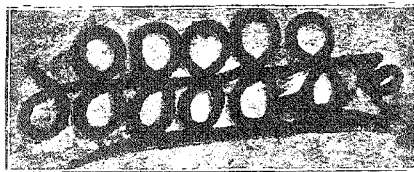
Εἰκ. 32. Χαλκαῖ καρφίδες καὶ περόναι.

Ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ εὗρέθη καὶ ἡ ἐν εἰκόνι 33 χαλκῇ πόρπη, ἔχουσα μήκος 0.134 καὶ μετὰ τοῦ ἄκρου της μὴ φωτογραφηθέντος 0.17.

Τὰ ἐν εἰκόνι 34 ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2 ξίφη εὗρέθησαν ἐν τοῖς δύο τάφοις τοῦ

δευτέρου σπηλαίου. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 ἔχει μήκος 0.390 μετὰ τῆς λαβῆς ἐχούσης μόνης μήκος 0.9 καὶ εἶναι ἀνέριον. Ἡ λαβὴ παχύτερα οὖσα καταλείπει κενόν, ἐντὸς τοῦ ὁποίου φαίνονται τέσσαρες ὀπαί, δι' ὧν προσηρμόζετο ὀστεῖνον κόσμημα καταλαμβάνον τὸ κενόν.

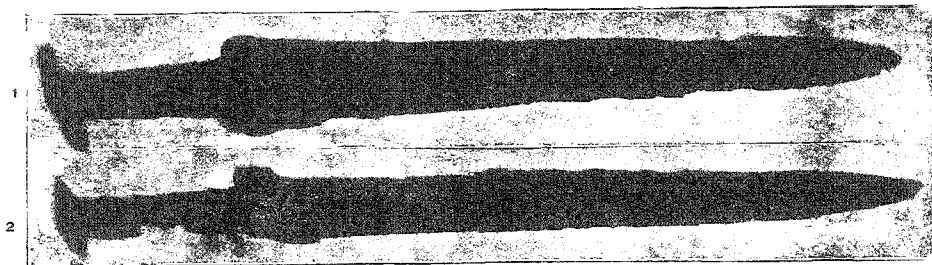
Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 τῆς αὐτῆς εἰκόνης ξίφος σφάζεται εἰς τέσσαρα τεμάχια, εἶναι

Εἰκ. 33. Χαλκὴ πόρπη.

τοῦ αὐτοῦ σχήματος μετὰ τὸ ἀνωτέρω, ἔχει μήκος 0.455 καὶ ἐν τῇ λαβῇ (μήκους 0.10) φέρει τέσσαρας ὀπάς.

Ὡσαύτως ἐν τοῖς τάφοις τοῦ δευτέρου σπηλαίου εὐρέθησαν: Ἡ ἐν εἰκόνι 35 ὑπ' ἀριθ. 1 χαλκὴ λεπίς μαχαίριου μήκους 0.18. Ἡ λαβὴ κατὰ τὴν ἀρχὴν

Εἰκ. 34. Σίφη.

εἶναι κολοβή, ἐπὶ τῆς ὁποίας σφάζονται τρεῖς ὀπαί, δι' ὧν διήρχοντο ἥλοι πρὸς συγκράτησιν τῆς ἐξ ἄλλης ὅλης λαβῆς.

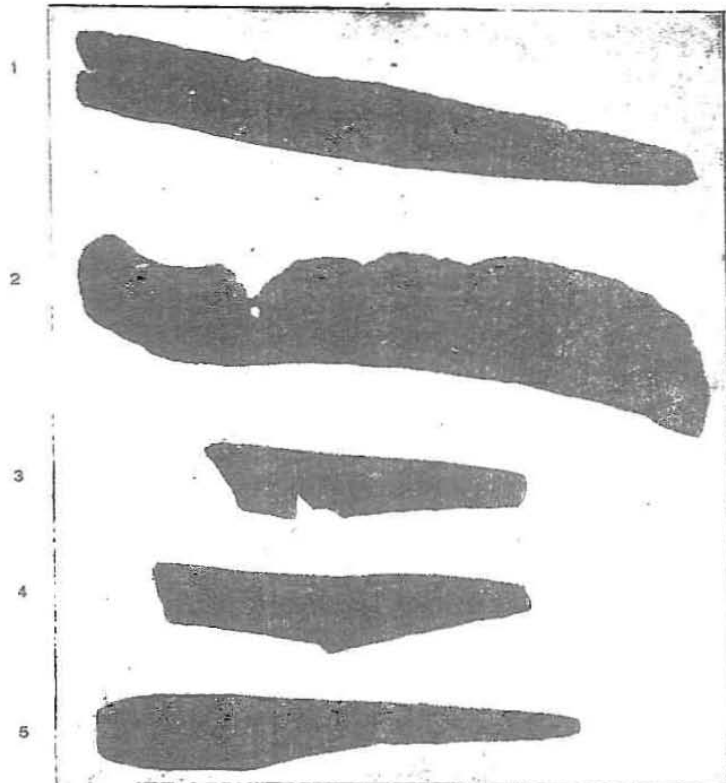
Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 χαλκοῦς ξυρὸς ἔχων μήκος 0.185. Σφάζονται τρεῖς ὀπαί, ἐπὶ τῶν δύο δὲ ἐξ αὐτῶν σφάζονται ἑπὶ οἱ ἥλοι, δι' ὧν θὰ εἶχε προσαρμοσθῇ ἡ λαβή.

Ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 χαλκὴ λεπίς μικροῦ μαχαίριου 0.09, ἐπὶ τῆς λαβῆς τοῦ ὁποίου σφάζεται ἥλος.

Ἡ ὑπ' ἀριθ. 4 χαλκὴ λεπίς (0.104) μαχαίριου ἐπὶ τῆς λαβῆς τοῦ ὁποίου

σώζονται τρεῖς ὅπαί, ὧν ἡ μία μετὰ τοῦ ἥλου, καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 5 ὡσαύτως χαλκῇ λεπίς μετὰ τριῶν ὀπῶν, ἐφ' ὧν σώζονται καὶ οἱ ἥλοι (0.135).

Αἱ ἐν εἰκόνι 36 χαλκαῖ αἰχμαὶ δοράτων εὐρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ κ τοῦ πρώτου σπηλαίου. Τούτων ἡ ὑπ' ἀριθ. 1 ἔχει μῆκος 0.17 καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν πτε-

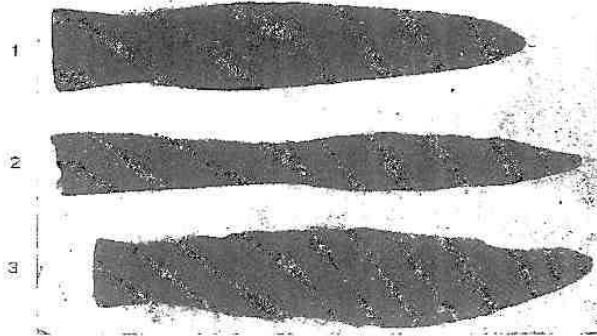
Εἰκ. 35.

ρυγίων τῆς αἰχμῆς φέρει ὀπὴν, δι' ἧς θὰ διήρχετο ἥλος πρὸς στερέωσιν ἐπὶ τοῦ κοντοῦ. Τῆς ὑπ' ἀριθ. 2 αἰχμῆς τὰ πτερύγια εἶναι μικρότερα καὶ στενότερα. Αἱ αἰχμαὶ αὗται τῶν δοράτων εὐρέθησαν παρὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ μεσαίου στρώματος τοῦ τάφου.

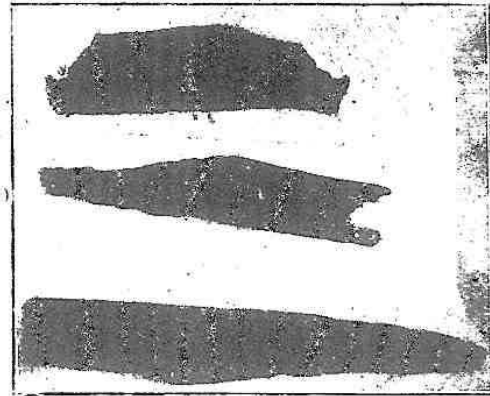
Τὰ ἐν εἰκόνι 37 τεμάχια μαχαϊρίων μετὰ τῶν σφζομένων ἥλων τῆς λαβῆς εὐρέθησαν εἰς τοὺς τάφους τοῦ δευτέρου σπηλαίου.

Ἰχνη τῶν ὀστεῖνων πιθανώτατα λαβῶν, αἵτινες ἦσαν προσηρμοσμέναι ἐπὶ τῶν μαχαϊρίων διὰ τῶν ἥλων, οὐδόλως ἀνευρέθησαν.

Εικ. 36.

Εικ. 37.

IV

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἄν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰ πλεῖστα καὶ τὰ σπουδαιότατα τῶν ἐν τοῖς τάφοις ἀμφοτέρων τῶν σπηλαίων εὐρημάτων, πρέπει νὰ κατατάξωμεν αὐτὰ εἰς τὸν ἐνδέκατον π. Χ. αἰῶνα, ἥτοι εἰς τὸν τελευταῖον αἰῶνα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ὑπάρχουσι βεβαίως μεταξὺ τῶν ἀγγείων ἱκανὰ ἀνήκοντα εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (μακρόσωμα τυφλόστομα ἀμφορεῖδια καὶ μικρόσωμοι τρίωτοι κρατηρίσκοι καὶ ἄλλα εἰκ. 24 ἀριθ. 3, εἰκ. 29 ἀριθ. 2 καὶ 3), ἀλλὰ ταῦτα δὲν εἶναι τὰ ἐπικρατοῦντα εἰς ποσότητα, δεικνύοντα μόνον τὴν ὑπαρξιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους.

Τοῦτο δεικνύουσι καὶ τὰ πάμπολλα ἡλιόψηστα καὶ εὐτελῆ ἀγγεῖα, ὧν ὅμως ἡ χρῆσις διετηρήθη κατόπιν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας (Εἰκ. 28).

Ἄν δὲ λάβωμεν πρὸς τούτοις ὑπ' ὄψιν, ὅτι πολλαχοῦ τῆς νήσου εὐρέθησαν πλεῖστα προμυκηναϊκὰ εὐρήματα καὶ προμυκηναϊκοὶ συνοικισμοί, συμπεραίνομεν, ὅτι ἤκμασεν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων πολιτισμὸς ἐν Κεφαλληνίᾳ, λαβὼν μεγάλην ἐπίδοσιν κατὰ τοὺς αἰῶνας τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν μεγίστην αὐτοῦ ἀκμὴν κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετηρίδα αὐτοῦ, ἥτοι κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα, εἰς ὃν ἀνήκουσι τὰ πλουσιώτατα καὶ σπουδαιότατα τῶν εὐρημάτων τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀνασκαφῶν.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων τούτων τὰ ἀγγεῖα ἔχουσι πῶς ἰδίαν τεχνοτροπίαν καὶ πρὸ τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ συστηματικῶν ἀνασκαφῶν ἦσαν ἀπλῶς γνώστα, χωρὶς νὰ καθορίζηται σαφῶς ἡ τάξις αὐτῶν, ἐκ τυχαίων εὐρημάτων, γενομένων ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀγγλων κατασκευὴν τῶν ὁδῶν ἐν τῇ νήσῳ.

Μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς δ' ὅμως καθορίζεται πλέον ἡ τάξις αὐτῶν, ἀφ' οὗ μάλιστα παρόμοια ἀγγεῖα εὐρέθησαν τελευταίως καὶ ἀλλαχοῦ (τάφοι Σαλαμῖνος ΑΜ 1910, 25 καὶ ἐξῆς) ἰδίᾳ ἐν τῷ θολωτῷ τάφῳ τῆς Μεσσηνιακῆς Πύλου, τῷ ἀνασκαφέντι ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Κουρουνιώτου κατὰ τὸ 1912 καὶ τοῦ ὁποίου τὰ εὐρήματα ἐδημοσιεύθησαν ἐν ΑΕ, 1914 σελ. 99 καὶ ἐξῆς.

Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα τῆς Πύλου ὡσαύτως ὁ κ. Κουρουνιώτης κατατάσσει εἰς τὴν ὁψιμωτάτην μυκηναϊκὴν περίοδον (ΑΕ 1914 σελ. 105, 111 καὶ 116).

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἀποδεικνύεται, ὅτι ἐν Κεφαλληνίᾳ καθ' ὅλην τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον ἦτο λίαν διαδεδομένος, ἂν μὴ μοναδικός, ὁ τρόπος τῆς ἐν λαξευταῖς κατακόμβαις ταφῆς τῶν νεκρῶν.

Καὶ φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχον συστηματικὰ νεκροταφεῖα, ἀποτελούμενα, ὡς εἰς τὰ Μαζαρακάτα, ἐκ συστάδος τοιούτων κατακομβῶν, ἐν ἐκάστη τῶν ὁποίων ὑπῆρχον ἐπὶ τοῦ δαπέδου πολλοὶ λαξευτοὶ τάφοι μέχρι βάθους 2 μέτρων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐθάπτοντο οἱ νεκροί.

Τὰ ὑπ' ἐμοῦ δ' ὅμως ἀνασκαφέντα δύο σπήλαια ἦσαν μεμονωμένα, ὡς ἀπεδείχθη διὰ τῆς ἐρεύνης ὅλου τοῦ περὶ χώρου εἰς μεγάλην ἀκτίνα, ἀνήκοντα ἴσως εἰς ὠρισμένους οἴκους ἢ γένη.

Ἡ δ' ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῶν λαξευτῶν σπηλαίων κατασκευὴ τῶν λαξευτῶν τάφων, ἐφ' ὧν ἐθάπτοντο οἱ νεκροί, φαίνεται, ὅτι ἦτο ὁ συνήθης τρόπος τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων ἀνασκαφῶν, ἐν ᾧ εἰς ἄλλους τόπους ὁ τρόπος οὗτος ἦτο ὁ σπανιώτερος.

Ὅτι δ' ὅμως ἦτο ἄγνωστος ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐπ' αὐτοῦ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου ταφῆς τῶν νεκρῶν, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ κ. Καββαδίας εἰς τὰς προϊστορικὰς του ἀρχαιότητος (σελ. 355) δὲν εἶναι ἀκριβές· διότι εὐρέθη σπήλαιον ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ὁποίου ἦσαν τεθαμμένοι οἱ νεκροί, χωρὶς νὰ ὑπάρχωσιν ἐν αὐτῷ λαξευτοὶ τάφοι. Ὁ τρόπος οὗτος εἰς ἄλλους τόπους ἦτο ὁ συνήθης, ἐν ᾧ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἦτο σπανιώτερος καὶ ἀρχαιότερος. Ἐπὶ τοῦ σπηλαίου τούτου παρὰ τὸν νεκρὸν εὐρέθησαν τὰ (ἐν εἰκόνι 29 ὑπ' ἀριθ. 1, 2 καὶ 3) εὐρήματα, ἀνήκοντα ἀπλῶς εἰς παλαιότεραν μυκηναϊκὴν περίοδον.

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῶν νεκρῶν ἐν τοῖς τάφοις ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ἡ συνήθης ἦτο τῶν ὑπὲρ ὀκλαζόντων μὲ ἐλαφρῶς συγκεκλιμένα τὰ σκέλη ὡς σαφῶς παρατηρήσαμεν ἰδίᾳ εἰς τοὺς νεκροὺς τῶν πρώτων καὶ τῶν δευτέρων στρωμάτων τῶν τάφων, παρ' ὅλην τὴν ἀταξίαν τῶν ὀστέων, ἣτις ὑπῆρχε εἰς πλείους σκελετοὺς προερχομένη πιθανώτατα ἐκ τῆς κατὰ τὴν ταφὴν νέων νεκρῶν συγκομιδῆς τῶν ὀστέων τῶν παλαιότερων νεκρῶν.

Ἐπὶ τῶν τάφων κατὰ τὴν ταφὴν τῶν νεκρῶν ἐτελοῦντο θυσίαι, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπ' αὐτῶν λειψάνων τῆς πυρᾶς καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σπηλαίου ὁστῶν ἰδίᾳ πτηνῶν καὶ πιθανώτατα περιστερῶν (Εἰκ. 15).

Αἱ θυσίαι αὗται, αἱ πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν γινόμεναι θὰ ἦσαν μεγάλαι καὶ ἡ πυρὰ ἀρκούντως ἰσχυρά, διότι οὐ μόνον τὸ χῶμα καὶ οἱ λίθοι τῶν ἀνωτάτων στρωμάτων τῶν τάφων εἶχον μέλαν χροῶμα, ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ὅστ' αὐτῶν σκελετῶν ἦσαν σχεδὸν ἡμίκανστα προφανῶς ἐκ τῆς μεγάλης ἐντάσεως τῆς πυρᾶς, ἢ ἐκ τῆς μετὰ ταύτης ἀναμίξεως τῶν συγκομιζομένων ὁστῶν παλαιότερων νεκρῶν, ἀποκλειομένης ἀπολύτως τῆς πλήρους καύσεως αὐτῶν, ὡς ἀπέδειξε καὶ χημικὴ ἀνάλυσις ἡμικαύστου ὁστοῦ. Ὡστε οἱ νεκροὶ ἀναμφισβητήτως ἐθάπτοντο ἄνευ καύσεως.

Εἰς ἡμᾶς φαίνεται ἀπορίας ἄξιον, πῶς εἰς τοὺς τάφους τῶν Μαζαρακάτων δὲν ἐφάνη οὐδαμοῦ ἵχνος πυρᾶς, ἐν ᾧ εἶναι τῆς αὐτῆς ἐποχῆς μὲν τοὺς τάφους τῶν ἡμετέρων δύο σπηλαίων, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ κ. Καββαδίας εἰς τὰς προϊστορικὰς του ἀρχαιότητας ἐν σελ. 365 καὶ 656, λέγων ὅτι οὐδαμοῦ οὔτε ἐν τοῖς τάφοις, οὔτε ἐν τοῖς σπηλαίοις, οὔτε ἐν τοῖς δρόμοις ἀνεφάνη οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἵχνος πυρᾶς, ἀνθρακες ἢ τέφρα.

Τέλος ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς πατρίδος τοῦ Ὀδυσσεύς, ὁ καθορισμὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ σκοπὸς τῶν ἀνασκαφῶν, προσθέτομεν ἀπλῶς ὀλίγας σκέψεις ἡμῶν καὶ συμπεράσματα, χωρὶς νὰ θελήσωμεν νὰ ἐπιληφθῶμεν λεπτομερῶς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ζητήματος, τοῦ ὁποίου πιθανὴ τις λύσις ἴσως δοθῇ ἐκ τῆς περαιτέρω ἐρεῦνης καὶ τῆς συνεχείας τῶν ἀνασκαφῶν.

Ἡμεῖς κεκρυγμένοι ὄντες κατ' ἀρχὴν ὑπὲρ τῆς παραδόσεως, πιστεύομεν, ὅτι ἡ σημερινὴ νῆσος Ἰθάκη εἶναι ἡ αὐτὴ μὲν τὴν Ὀμηρικὴν.

Εἰς τὸ φαινόμενον δ' ὅμως, ὅτι ἐν μὲν τῇ Ἰθάκῃ δὲν εὐρέθησαν σπουδαῖα εὐρήματα τῶν χρόνων τοῦ Ὀμητικοῦ βασιλείως, εὐρέθησαν δὲ τὸνναντίον ἐν τῇ νήσῳ Κεφαλληνία, δύναται πιθανῶς νὰ δοθῇ ἡ ἐξήγησις, ὅτι ὁ Ἰθακήσιος βασιλεὺς ἐξέλεξεν τὴν μεγίστην τῶν νήσων τοῦ βασιλείου του καὶ τὴν πλησιεστέραν τῆς ἰδίας αὐτοῦ πατρίδος, ἣτις ἦτο ἡ Κεφαλληνία, ὡς ἔδραν τοῦ βασιλείου του καὶ ὡς κέντρον τῆς δράσεως αὐτοῦ (ἴδε ΠΑΕ, 1912, 100 - 118),

Ἐὰν τοῦτο παραδεχθῶμεν, ἐξηγεῖται, διατὶ ὁ Ὀμηρὸς ἐπαναλαμβάνει, ὅτι ὁ Ὀδυσσεὺς ἤρχεν μεγαθύμων Κεφαλλήνων, οἵτινες ἀπετέλουν τὸ σπουδαιότερον καὶ ἐπισημότερον μέρος τῶν ὑπηκόων του.

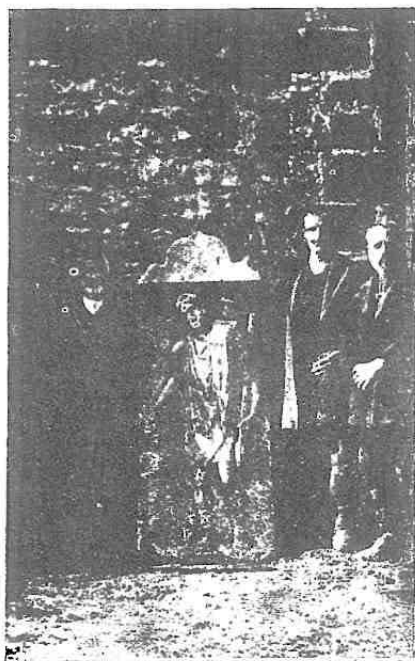
Ἰσως εἰς τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν προσθέτει μείζονα πιθανότητα καὶ ἡ μεγάλη ὁμοιότης τῶν εὐρημάτων τῆς Κεφαλληνίας μετὰ τῶν τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Μεσσηνιακῆς Πύλου, δεικνύουσα τὴν μεταξὺ τῶν δύο μερῶν ἐπικοινωνίαν.

Πάντως τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἀπλῆ σκέψις, ἣτις πιθανὸν εἶναι νὰ λάβῃ μεγαλυτέραν ἔκτασιν καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς ἰδίαν θεωρίαν περὶ τῆς πατρίδος τοῦ Ὀδυσσεύς διὰ τῆς περαιτέρω ἐρεῦνης τῆς νήσου καὶ διὰ τῆς συνεχείας τῶν ἀνασκαφῶν ἐν αὐτῇ, ἐξ ὧν ἴσως χυθῇ μείζον φῶς εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο.

ΣΤΗΛΗ ΤΟΥ ΕΧΕΝΙΚΟΥ ΕΚ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Διττή είναι ἡ σημασία τῆς δημοσιευομένης στήλης. Ὅχι μόνον καθ' ἑαυτὴν εἶναι ἀξιόλογον ἔργον τῆς διακοσμητικῆς τέχνης τῶν τάφων, ἀλλ' ἀποτελεῖ καὶ σπουδαῖον μέλος τῆς γνωστῆς ἰδιαζούσης σειρᾶς ἐπιταφίων στηλῶν ἐκ Θεσσαλίας.

Τὸ ἀνάγλυφον εὐρέθη κατὰ τὸν παρελθόντα Μάρτιον κατὰ τύχην ὑπὸ καλλιεργητῶν παρὰ τοὺς Καλογέρους, χωρίον ἀπέχον 8 ὥρας δυτικῶς τῶν Τρικυάλων (Εἰκ. 1). Τὸ ἀφανὲς χωρίον εὐρίσκεται ὑπὲρ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ λεγομένου Πορταϊκοῦ, χειμάρρου ῥέοντος παραλλήλως καὶ ὀπισθεν τοῦ Κόζιακα, πρώτης ἐξ ἀνατολῶν ὁροσειρᾶς τῆς Πίνδου, καὶ εἰσβάλλοντος εἰς τὴν πεδιάδα κατὰ τὸ στενὸν ῥῆγμα τῆς Πόρτας, ὅπου ἡ ἐξαίρετος βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Παναγίας. Ὁ τόπος τῆς εὐρέσεως εἶναι μικρὸν ἀρχαῖον νεκροταφεῖον ἀναλόγου συνοικισμοῦ κειμένου, ὅπου τὸ σημερινὸν χωρίον καὶ ὀλίγον κατωτέρω αὐτοῦ. Ἡ φύσις τῶν πέριξ τόπων ἄγονος καὶ ἀγρία, ἀμμόλιθος κάτω καὶ ὑπεράνω σκληρὸς ἀσβεστόλιθος μὲ σποραδικὰς κηλίδας δασῶν ἐξ ἐλατῶν, δὲν

Εἰκ. 1. Ἡ στήλη τοῦ Ἐχενικοῦ μετὰ τῶν εὐρετῶν.

ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξιν σπουδαίων συνοικισμῶν καὶ σήμερον καθ' ὅλην τὴν χαρδωρῶδη κοιλάδα δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερον χωρίον τῆς ἀπέναντι τῶν Καλογέρων Τύρνας, συνοικισμοῦ ἐξ 120 οἰκιῶν. Ὑπεράνω τοῦ χωρίου ἐπὶ ἀποτόμου ὑψηλῆς κορυφῆς ἔμαθον παρὰ τῶν χωρικῶν, ὅτι ὑπάρχει **μικρὸ καστράκι μὲ πέτρες ἐλληνικές**. Ἀλλαι ἀρχαιότητες εἰς τὰ πέριξ φανεραὶ δὲν ὑπάρχουν. Διὰ τοῦτο δὲν μνημονεύεται ἡ μικρὰ κοιλάς οὐδαμοῦ ὑπὸ τῶν περιηγητῶν. Ἄν ζητήσωμεν τὴν πόλιν, εἰς ἣν ἀνήκεν ὁ ἀρχαῖος μικρὸς συνοικισμὸς, πρέ-

πει νὰ φθάσωμεν πρὸς Νότον ἕως τὸ Μουζάκι, ὅπου ἡ ἐπιφανὴς πόλις τῶν Γόμφων. Ἡ Τρίκα ἢ τὸ παρὰ τὴν Καλαμπάκαν Αἰγίνιον ἀπέχουν περισσότερον.

Τὸ ἀρχαῖον νεκροταφεῖον εἶναι ἀσφαλῶς κατὰ τὸ μέγιστον μέρος κατεστραμμένον. Διὰ τοῦτο ἡ ἐκπληξίς τῶν εὐρετῶν ἦτο φυσικὰ μεγάλη. Ἐπὶ τῆς κατωφερικῆς ἐκτάσεως παρὰ τὸ ἐκκλησιδῖον τῆς Ἀγ. Τριάδος, ὅπου ἐκαλλιέργουν, τίποτε δὲν προδιέθετε εἰς τὴν ἐμφάνισιν τοιούτου τεχνικοῦ, ὥς ἡ ἀνάγλυπτος στήλη, ἔργου.

Εἰκ. 2. Ἡ στήλη μετὰ τοῦ βάθρου.

Τὰ ἀναλήμματα τῆς σχετικῆς ὁδοῦ ἔχουν φθαρῇ ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἰχνῶν καὶ αἱ πλάκες τῶν τάφων πρὸ πολλοῦ ἔχουν ἐξαχθῇ χρησιμοπονηθεῖσαι εἰς τὰ πεζούλια τῶν χωματιῶν. Καὶ ὅμως ὄχι μόνον ὁλόκληρος ἡ στήλη εὐρέθη ἐκεῖ ὑπὸ ἀμόρφους λίθους εἰς βάθος ὀλιγότερον τοῦ μέτρου ἀλλὰ πλησιέστατα καὶ τὸ ἐπίσης ἐκ μαρμαρέου τετραγώνον βάθρον (Εἰκ. 2). Ἐπ' αὐτοῦ οἰσθρεῖτο ὁ μολυβδοχοημένος τετραπλευρος γόμφος μὲ μισρὸν μέρος τῆς στήλης, τὸ κατὰ τὸν δεξιὸν ὄγκον τῶδα. Ἐπειδὴ ἡ μεταφορὰ τοῦ βάθρου ἦτο ἀδύνατος, ὥπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀπόσπασις τοῦ γόμφου, παρέστη ἀνάγκη νὰ θρασυθῇ τὸ βάθρον, ἵνα ἀποδοθῇ εἰς τὴν στήλην τὸ συνανήκον ἀπόκομμα. Ἡ γειτνίασις τῆς στήλης καὶ τοῦ βάθρου ὑπεδείκνυν, ὅτι πλησίον θὰ εἶναι καὶ ὁ οἰκεῖος τάφος. Ἀλλὰ μικρὰ σκαφή, ἣν ἐπεχείρησα δι' ὀλίγων ἐργατῶν, ἐδίδαξεν ὅτι βεβαιότης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ, ἐπειδὴ στήλη καὶ βάθρον ἔχουν κυλισθῇ ἐξ ὑψηλότερου κειμένου χώρου, δὲν ἐφάνη δὲ ἔχνος τάφου κατὰ τὴν ἄμεσον γειτονίαν τοῦ τόπου τῆς εὐρέσεως. Πιθανὸν μεγαλυτέρα συστηματικὴ ἐρευνα νὰ διδάξῃ περισσότερα. Ἡ καταστροφὴ τοῦ νεκροταφείου

ἐδείχθη καὶ διὰ τῆς εὐρέσεως παρὰ τὴν στήλην εὐμεγέθους ποδὸς τραπέζης ἐξ ἀσβεστολίθου, κοσμουμένου πρὸς τὰ ἄνω δι' ἐλίκων.

Ἀνωτέρω εἵπομεν, ὅτι εἰς τοὺς καλλιεργητὰς τὸ εὖρημα ἔκαμε μεγάλην ἐντύπωσιν. Βεβαίως τὸ ἀσύνηθες καὶ ἡ ἐλπὶς τῆς ἀμοιβῆς συνεκίνησαν τοὺς ἀπλοῦκοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μικροτέρα ἡ συγκίνησις παντὸς ἀσχολουμένου μὲ τὴν ἀρχαιότητα, ὅταν ἐν μέσῳ ἐρημίας καὶ φύσεως ἀγρίας εὐρίσκειται πρὸ ἐνὸς τύσον λαμπροῦ δείγματος πολιτισμοῦ. Ἡ ἀντίθεσις μὲ τὰς σημερινὰς συνθήκας εἶναι τεραστία καὶ μὲ κατάπληξιν ἀναμετρεῖ κανεῖς τὴν ἀπόστασιν καὶ τὴν εἰς τὰ κύρια ζητήματα, τῆς τέχνης καὶ τῆς ζωῆς, ὑπεροχὴν τῶν ἀρχαίων.

Τὸ ὕλικόν εἶναι χονδροκόκκον μάρμαρον λευκόν, γαλακτώδες, ἐλαφρῶς κυα

νίζον. Εἶναι μάρμαρον θεσσαλικόν, τὸ ὁποῖον οἱ παλαιοὶ ἐξῆγον ἐκ τῶν παρὰ τὸν Ἄττρακα, τὸν σημερινὸν Ἀλήφακα, λατομείων (Lepsius, Griech. Marmorstudien S. 38). Τοῦ αὐτοῦ ὕλικου εἶναι τὰ ἀνάγλυφα τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάβου καὶ τὰ ἐκ Λαρίσης εἰς Ἀθήνας συγκομισθέντα. Διαστάσεις: ὕψος 1,66, πλάτος κατὰ τὴν βάσιν 71 περιοριζόμενον ἄνω εἰς 61, πάχος 08, μέγιστον βάθος τοῦ ἀναγλύφου 08. Βάθρον διαστάσεις: $78 \times 55 \times 25$. Ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας οὐδένα παρουσίαζε τόρμον, ὥστε πιθανῶς θὰ ἦτο ἐπὶ τοῦ γηίνου ἐδάφους τοποθετημένον. Ἡ κορωνίς, ὕψος μεγ. 26, ἐκοσμεῖτο διὰ γραπτοῦ ἀνθεμίου, ὃπερ ὁδηγούμενοι ἐκ τοῦ περιγράμματος εὐκόλως δυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν.

Εἰκ. 3. Τὸ ἐπίγραμμα.

Ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου βλέπει τις ἀμυδρῶς τὸ σχῆμα τοῦ κεντρικοῦ φύλλου, τὸ διαφυλαχθὲν ἐκ τοῦ μετὰ χρόνον ἐκπεσόντος χρώματος.

Ἐχένικος ὠνομάζετο ὁ διὰ τῆς στήλης τιμώμενος. Κατὰ συνήθειαν μαρτυρουμένην καὶ δι' ἄλλων θεσσαλικῶν μνημείων ἔχομεν ἐπὶ τῆς στήλης ἐπιγραφὴν, ἡ ὁποία τὴν φορὰν αὐτὴν εὐτυχῶς εἶναι ὁλόκληρον καλῶς διατηρούμενον ἐπίγραμμα (Εἰκ. 3). Οἱ χαρακτηριστὲς ἀνήκουν βεβαίως εἰς τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα. Ἄν πρέπει νὰ ὀνομάσωμεν τὸ α' ἢ β' ἡμισυ τοῦ αἰῶνος, δὲν ἔχομεν ἱκανὰ στοιχεῖα νὰ κρίνωμεν. Ἡ χάραξις ἄλλως δὲν εἶναι πολὺ ἐπιμελής. Κατὰ τὴν τελευταίαν λέξιν ὁ χαράκτης παρέλειψε τὸ γράμμα Α. Μεταξὺ τοῦ Η καὶ Ν ἐν τῷ κῆν φαίνεται ὡσεὶ τὸ ἀνώτερον ἡμισυ ἐνὸς ἰῶτα. Ἀλλ' εἶναι πιθανώτερον, ὅτι τοῦτο προέρχεται ἐκ κτυπήματος τυχαίου, διότι ὁ στενὸς χώρος δὲν ἐπιτρέπει ἄλλο ἐκεῖ γράμμα. Μεταγραφόμενον τὸ ἐπίγραμμα ἔχει ὡς ἔπεται:

σᾶμα γυνὰ καὶ παῖδες ἐπέστησαν Ἐχενίκῳ,
εἴ τις κῆν ἄδᾶ κειμένῳ ἔσσι χ(ά)ρις

Ὁ νοῦς εἶναι φανερός. Ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἑχενίκου ἔστησαν τὴν στήλην ἢ σύζυγος αὐτοῦ καὶ οἱ παῖδες. Ἄν εἶναι ἰδυνάτον καὶ εἰς τὸν Ἄδην ποὺ εἶναι νὰ τοῦ χαρίσῃ τοῦτο καὶ καλόν. Ἡ πένθιμος ἀμφιβολία, ἂν ὑπάρχει καὶ εἰς

Εἰκ. 4. Ἡ στήλη τοῦ Ἑχενίκου.

τὸν Ἄδην κάτω ἀπὸ πηγή χαρᾶς, εἶναι εἰς τοὺς παλαιούς μόνιμος καὶ ἀρχαία. Χαῖρε μοι, ὦ Πάτροκλε, καὶ εἰν Ἀἴδαο δόμοισιν (Ψ, 19) ἐκφωνεῖ ἤδη ὁ Ἀχιλλεύς. Καὶ εἰς μεταγενέστερα ἐπιγράμματα ἐπαναλαμβάνεται ἡ μελαγχολικὴ σκέψις. Εἵπερ χρηστοῖς γέρας ἐστίν, λέγει ὁ τιμῶν τὴν τροφὸν τοῦ Μέλιππαι παρὰ Kaibel Epigr. 48. Ἐπὶ τοῦ θεσσαλικοῦ ἐπιγράμματος ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ἡ ἀπλότης καὶ σαφήνεια συγχρόνως δὲ καὶ ἡ συντομία, μεθ' ἧς ἔργον καὶ σκέψις ἐκφέρονται διὰ τῶν δύο τούτων στίχων.

Ἐκτὸς τῶν δωρισμῶν (γυνά, σᾶμα, Ἄδα) ἡ γλῶσσα τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι ἡ συνήθης ἀττικὴ ἄνευ ἰωνισμῶν, ὡς τοιούτους παρουσιάζει τὸ σύγχρονον ἐπίγραμμα, IG IX, II, 252. Διαλεκτικὸν στοιχεῖον δὲν ὑπάρχει ἄλλο ἐκτὸς τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ σ ἐν τῷ ἐσσι (πρβλ. IG IX, II, 254).

Τίς εἶναι ὁ Ἑχένικος οὗτος δὲν ἠδυνήθη ἄλλοθεν νὰ μάθω. Βεβαίως πρόκειται περὶ προσωπικότητος ὅπως ὅποτε σημαντικῆς εἰς τὸν ἀπόκεντρον τόπον καὶ κατὰ τὸ μικρὸν νεκροταφεῖον δὲν θὰ ἦσαν συχναὶ αἱ ἀνάγλυπτοι μαρμάριναι στήλαι. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον, ὅτι ἐξ ἐπιγραφῆς τῶν Γόμφων τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος (IG IX, II, 287) μνημονεύεται μεταξὺ τῶν ἀπελευθερωσάντων δούλους καὶ Ξείνων ὁ Ἑχε-

νίκου. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον ὁ Ἑχένικος τῆς στήλης νὰ ἀνήκεν εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιφανῆ οἰκογένειαν τῶν Γομφέων, ἐν ᾗ ἐπανελαμβάνετο κατὰ τὴν συνήθειαν τὸ αὐτὸ ὄνομα. Κατὰ ταῦτα ἔχομεν καὶ ἄλλην ἔνδειξιν, ὅτι ὁ μικρὸς συνοικισμὸς παρὰ τοὺς Καλογέρους ἀνήκεν εἰς τὴν πόλιν τῶν Γόμφων.

Ἄς ἴδωμεν τώρα τὸν σπουδαιότερον κόσμον τῆς στήλης, τὴν ἀνάγλυπτον παράστασιν. Ὁ Ἑχένικος, ἀνὴρ ὥριμος, μὲ ἐξωτερικὸν στρατιωτικοῦ, διευθύνεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἐγγίζει μὲ τὴν δεξιὰν τὴν κεφαλὴν παιδαρίου κρατοῦντος πτηνὸν ἐπὶ τοῦ στήθους. Φορεῖ χιτῶνα ἐζωσμένον, ὅπως καλύτερον φαίνεται ἐπὶ τῆς εἰκόνης 4, καὶ ὑπεράνω χλαμύδα, τῆς ὁποίας τὸ ἔμπροσθεν μέρος ἐδιπλώθη καὶ ἀνεσηκώθη ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Οὕτω ἔμεινεν ἐλευθέρᾳ καὶ φανερᾷ ἡ ἀριστερά, κρατοῦσα δύο ἀκόντια. Ἐπὶ τοῦ ὤμου, ὅπως συμβαίνει κατὰ τὴν πορείαν, ἔχει πέσει ὁ πέτασος καὶ συγκρατεῖται βεβαίως ἐκεῖ διὰ λωρίου παριστωμένου ἄλλοτε διὰ χρώματος. Ἡ ὑπόδεσις συνίσταται ἐξ ἐμβάδων ἢ εἰδους κρηπίδων. Οἱ δάκτυλοι τῶν ποδῶν καλύπτονται, καὶ ὑπεράνω διὰ τῆς ἀφῆς μόλις ἀντιλαμβανόμεθα τὰ ἀνάγλυπτα λωρία, τὰ ὅποια κατὰ τὰ λοιπὰ ὑπὲρ τὸν ἀστράγαλον θὰ συνεχίζοντο διὰ χρώματος. Τὸ παιδάριον, ἀδήλου γένους, φορεῖ ἀπλοῦν χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ τὴν ἀριστερὰν ἔχει κενήν.

Τοῦ ἀναγλύφου ἡ ἐργασία δὲν εἶναι πανταχοῦ ἡ αὐτή. Ἐνῶ τὰ ἐνδύματα, αἱ χεῖρες καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἑχένικου ἀποδίδονται μὲ ἱκανὴν ἐπιτυχίαν τὰ γυμνὰ σκέλη δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένα κάποιας σκληρότητος, κατὰ δὲ τὸ πρόσωπον καὶ τὸν λαιμὸν τοῦ παιδίου ὡς καὶ κατὰ τὸν λαιμὸν τοῦ ἀνδρὸς παρατηροῦμεν ἀμέλειαν πλησιάζουσαν εἰς βαρβαροτεχνίαν.

Τὸ φαινόμενον ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἱκανῶς μεγάλης ἀποστάσεως, ἣτις χωρίζει τὸν χειροτέχνην μαρμαρογλύφον ἀπὸ τοῦ προτύπου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑπ' ὄψιν.

Εἰκ. 5. Ἡ στήλη τοῦ Ἑχένικου.

Τοῦ προτύπου τούτου αἱ ἀρεταὶ εἶναι μεγάλαι. Θαυμαστὸν εἶναι ἐν πρώτοις, διὰ ποίας δεξιότητος ἀπέμεινεν ἐλάχιστος ἀκόσμητος χώρος. Τὸ ἀρχαῖον πρόβλημα τῆς διακοσμήσεως τῶν ὑψηλῶν στενῶν στηλῶν διὰ τῆς μορφῆς τοῦ τιμωμένου, παριστωμένου ὀρθίου εἰς πλαγίαν ὄψιν, ἔχει ἀποβῆ πολυπλοκώτερον. Ἡ ὄψις τῶν τριῶν τετάρτων ὅσον φυσικωτέρα καὶ ἂν ἦτο παρεῖχε μεγαλυτέρας δυσκολίας. Διότι οὕτω ἐκοσμεῖτο ἡ στήλη κατὰ τὴν μίαν μόνον διαγώνιον, μὲ τὴν κλίσιν τῆς κεφαλῆς καὶ τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ διεύθυνσιν τοῦ ἀριστεροῦ ποδός, τὰ δὲ πέρατα τῆς ἄλλης διαγωνίου ἔμενον κενά. Ἐξοχος ἄρα ἦτο ἡ εὐρεθεῖσα λύσις μὲ τὸ προστεθὲν 'παιδίον ἀφ' ἐνός καὶ τὸν καταπεσόντα πέτασον καὶ τὰ ἀκόντια ἀφ' ἐτέρου. Ἐπιτυγχάνεται οὕτω ἡ ἰσοδυναμία τῶν ἀντιθέτων ῥοπῶν καὶ ὁ χώρος πληροῦται, δηλ. στολίζεται κατὰ τὸν τελειότερον δυνατὸν τρόπον. Ἡ ἀναδίπλωσις τῆς χλαμύδος ἔπειτα ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἦτο σημαντικὴ εἰς ἀποτελέσματα. Ἐλευθερώνεται ὅχι μόνον ἡ ἀριστερά, ἀλλὰ φαίνεται καὶ ἡ ζώσις τοῦ χιτῶνος, ἥτις χωρίζει οὕτω σπουδαίως τὸ ἀνάστημα καὶ ἀποδίδει εἰς τὴν μορφὴν μέγεθος. Πρὸς τούτοις διὰ τοῦ ἀνασηκώματος πλουτίζεται εἰς ποικιλίαν ἡ πτύχωσις τῆς χλαμύδος, διακρινομένης σαφῶς ὡς βαρέος μαλλίνου ὑφάσματος ἀπὸ τοῦ ἐλαφροτέρου χιτῶνος. Αἱ μεγάλοι γωνιώδεις ποικίλαι πτυχαὶ καὶ τὰ μεταξὺ ἐλαφρῶς κυματούμενα μέρη, ἡ παράστασις τοῦ κρασπέδου καὶ τῶν παρ' αὐτὸ θυσάνων παρέχουν μεγάλας σαφεῖς ὥραίας εἰκόνας. Ὁ πέτασος τέλος διὰ τὴν μαλακότητα τοῦ ὕλικου καὶ τὴν πλαγίαν ὡς πρὸς τὸ κατακόρυφον ἐπίπεδον θέσιν του παρεστάθη προοπτικῶς ἐξαίρετα. (Ἴδὲ λ. χ. τὸ ἔλλειψοειδὲς σχῆμα καὶ τὴν κυκλοτερεῇ βάθυνσιν, τὴν ἐν εἵδει ὀμφαλοῦ, κατὰ τὸ ἄκρον, ἐνῶ ἱχνογραφικῶς θὰ ἦτο κατὰ τὸ μέσον). Εἶναι προφανές, ὅτι πάντα ταῦτα ὁ μαρμαρογλύφος εἴρε θησαυρισμένα ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ. Τὸ ἰδικόν του ἔργον εἶναι ἡ καλὴ ἢ μετρία ἀπόδοσις τῶν προϋπαρχουσῶν τούτων ἀξιών.

Ἄν ἀρνούμεθα οὕτω πᾶσαν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν εἰς τὸν ἐκτελέσαντα τὸ ἀνάγλυφον, ὅμως ὀφείλομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι εἰργάζετο οὗτος εἰς ἐποχὴν ὅχι πολὺ ἀρισταμένην τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν τοῦ Δ' αἰῶνος, ἐποχὴν καλῶν παραγγελιῶν καὶ ἀκμῆς τῆς ἐπαγγελματικῆς τέχνης. Σχετικῶς πρὸς τὸ πρότυπον, ἐὰν ἀποβλέψωμεν εἰς τὰ νεώτατα στοιχεῖα αὐτοῦ, ὡς εἶναι ἡ προοπτικὴ παράστασις τοῦ πετάσου καὶ τὸ βαθύ, ὃς εἴπωμεν σκοπάδειον, βλέμμα τοῦ ἀνδρὸς θὰ εὐρωμεν, ὅτι τοῦτο θὰ εἶχε συντελεσθῇ ἤδη κατὰ τὸ 350 περίπου π. Χ. Ἐκ τῶν δελφικῶν ἀναθημάτων τοῦ ἐκ Φαρσάλων Λαόχου, ἔργων τοῦ λυσιππείου ἐργαστηρίου μετὰ τὸ 338, ὁ ἀνδρὶς τοῦ κατὰ τὸν Homolle Ἀκνονίου (BCH 1899. pl. XXV, 2, p. 421 κ. ἑ. Πρὸς Fouilles de Delphes I. LXVI) παρουσιάζει τὴν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ ὤμου ἀναδίπλωσιν τῆς χλαμύδος, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἡμετέρας στήλης συνδεμὶα παρατηρεῖται ἐπίδρασις τοῦ λυσιππείου τρόπου, καθ'

ὄν τὸ μᾶλλον ὕφασμα παριστάνεται μὲν φυσικώτερον, ἀλλ' ὅχι μὲ τόσον ὠραίας σχηματικῶς πτυχάς. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἀναγλύφου θὰ ἔγινε κατὰ τὸ 6' ἡμισυ τοῦ αἰῶνος καὶ ὅχι βραδύτερον. Εἰς τοῦτο, ὡς εἶδομεν, δὲν ἀντιτίθενται καὶ οἱ χαρακτηριστοὶ τοῦ ἐπιγράμματος.

Κατὰ ταῦτα ἡ καλῶς διατηρουμένη στήλη τοῦ Ἑχενίκου εἶναι ἡ νεωτάτη ἐξ ὧσαν ἔχομεν θεσσαλικῶν ἐπιταφίων στηλῶν. Πρὸ πολλοῦ δηλ. καὶ ἰδίως ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀναγλύφων τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάδου ὑπὸ τοῦ Heberdey (AM 1890, σελ. 199 κέ.) γνωρίζομεν, ὅτι ἐν Θεσσαλίᾳ ὑπῆρχεν ἐργαστήριον τοπικὸν χειροτεχνῶν, οἵτινες εἰργάζοντο διὰ τὰς χρείας τῶν ἐντοπίων ἐπιτυμβίους στήλας καὶ ἄλλα ἀνάγλυφα κατ' ἰδιάζοντα τρόπον. Τοῦ ἐργαστηρίου τούτου τὰ γνωρίσματα εἶναι κυρίως ἐξωτερικά, ὡς εἶναι ἡ αὐτὴ ἀμφοτέρωθεν ἐπὶ τῶν ἀνδρῶν, χιτῶν χειροιδιὸς ἐξωσμένος καὶ χλαμὺς, ὁ πέτασος, ἡ αὐτὴ ὑπόδεσις τῶν κρηπίδων, τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν καλῶς ἐκ τῆς παραδόσεως¹ ὡς ἀνταποκρινόμενα εἰς τὰς συνηθείας τοῦ τόπου. Τὸ παλαιότατον μέλος τῆς σειρᾶς εἶναι τὸ ὠραῖον ἐκ Φαρσάλων θραῦσμα τοῦ Λούθρου μὲ τὰς ἀνθοφορούσας κορασίδας² (περίπου 500 π. Χ.). Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκ Λαρίσης ὁμάς τῆς στήλης τοῦ Φεκεδάμου, τῆς Πολυξένας, τῆς μεγάλῃς ἀκεραίας στήλης μὲ τὸν λαγὸν κρατοῦντα νεανίαν καὶ ἄλλης γυναικὸς ἑλλιποῦς, φυλασσομένων ἐν τῷ Ἑθνικῷ Μουσείῳ. Εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα ἀνήκει χρονικῶς, περὶ τὸ 460 π. Χ., τὸ τεμάχιον τῆς νηθοῦσης ἐκ Φαλάννης, τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάδου (BCH 1888, 273, pl. XVI. Fougières). Ἐπονταὶ αἱ στήλαι, ὡς ἐδημοσίευσεν ὁ Ἀρθωνιόπουλος ἐν AE 1916, 20 ἐκ Φαλάννης καὶ AE 1917, 132 κέ. πίν. 3 ἐκ Χυρετιῶν. Πρὸς τὴν πρώτην ἔδει νὰ παραβληθῇ ἡ ἀκεραία στήλη τῆς συλλογῆς τοῦ Τυρνάδου, AM, 1890, T. VII. Καὶ αἱ τρεῖς ἀνήκουν εἰς τὸ 6' ἡμισυ τοῦ Ε' αἰῶνος. Νεώτεροι εἶναι τεσσάρων ἄλλων τεμάχια τῆς αὐτῆς συλλογῆς, AM 1890, VI, 1, 2, V, 1, 2. Τὰ δύο τελευταῖα ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὸν Δ' αἰῶνα, μάλιστα τὸ V, 1, ὅπου γίνεται προσπάθεια παραστάσεως καὶ τοῦ ἵππου κατὰ τρία τέταρτα. Ἀλλ' ἐπειδὴ διατηροῦνται τόσον ἐλλιπῶς δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἂν αἱ στήλαι εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὴν τοῦ Ἑχενίκου.

¹ Τὸν Θεσσαλικὸν πέτασον ἦδη ὁ Σοφοκλῆς ἀναφέρει ἐν Οἰδ. Κολ. 813 μὲ ἄλλας λέξεις (ἡλιοστερῆς κυνὴ Θεσσαλὶς), ὁ Θεόφραστος, Φυν. Ἰστ. IV, 8, ὡς πῖλον θετταλικὴν καὶ ὁ Δίων ὁ Κάσσιος μνημονεύει (LIX, 7) πῖλον τὸν Θεσσαλικὸν τρόπον. Παραθέτομεν ἐκ τῆς κομψῆς περιγραφῆς τοῦ Ἡλιοδόφρου Αἰθιοπ. III, 3 τὸ σχετικὸν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν Θεσσαλῶν ἱππέων (Αἰνιάνων) μέρος: «*κρηπίεις μὲν αὐτοῖς ἱμάνι φοινικιῶ διὰ πλοῦτος ὑπὲρ ἀστράγαλον ἐσφίγγετο, χλαμὺς δὲ λευκὴ περόνην χροσπὴ πρὸς τοῖς στέγνοις ἐσφίγγετο, τὴν εἰς ἄκρον πέζαν νεατῇ τῇ βαφῇ κοκκινισμένην*». Πρβλ. BCH 1899, 427 (Homolle).

² Εἰς τὰ γνωστὰ τοῦτο ἀνάγλυφον τῶν Φαρσάλων πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἑτέρας στήλης παρομοίως τὸ κάτω μέρος: Henzeu Macédoine, 417, pl. 24.

Ἐκ τῆς εὐτυχοῦς διατηρήσεως τῆς ἐκ Γόμφων στήλης καὶ τῆς ἀνωτέρω δειχθείσης ἀσφαλοῦς χρονολογίας αὐτῆς ἔχομεν ἐν πρώτοις τὸ σημαντικὸν κέρδος, ὅτι τὸ ἰδιάζον θεσσαλικὸν ἐργαστήριον τῶν μαρμαρογλύφων διετηρεῖτο καὶ καθ' ὅλον τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα. Ἐπειτα μανθάνομεν ὅτι ἡ ἀρχικῶς ἰωνικὴ στήλη ἢ στενὴ καὶ ὑψηλὴ μὲ τὸ ἀνθέμιον ὑπεράνω, ὥς γνωρίζομεν αὐτὴν ἐκ Δορυλαίου, Σύμης, Νισύρου¹ καὶ ἄλλοθεν, ἡ ἐπικρατήσασα ἐπὶ μακρὸν ἐν Ἀττικῇ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα ἔχει πραγματικῶς τὴν νεωτάτην ἐμφάνισίν της εἰς τὴν στήλην τοῦ Ἐχενίου². Ὁ Rodenwaldt AJ 1913, 315 ἔγραψεν ὅτι ἡ στήλη φθάνει μόνον μέχρι τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ Ε' αἰῶνος, ἐπειδὴ εἶχεν ὕψ' ὅψιν του τὰς ἐκ Θεσπιῶν τοῦ Ἑθν. Μουσείου καὶ τὴν ἐκ Πέλλης ὥραιαν στήλην τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν Ἀττικῇ δὲν ἐξηφανίσθη κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα, ἀλλὰ μετεβλήθη συμφώνως πρὸς τὰς συγχρόνους ἀπαιτήσεις. Ἐπειδὴ δὲν ἤρκοῦντο πλέον εἰς τὴν παράστασιν ἐνὸς μοναδικοῦ προσώπου, ἐχώρισαν ἐπὶ τῆς στήλης ἰδιαίτερον χώρον διὰ τὸ ἀνάγλυφον, περιέχον πλεῖονα τοῦ ἐνὸς πρόσωπα εἰς μικρὸν μέγεθος, καὶ τὸ ὑπεράνω μέρος ἐκόσμησαν διὰ ῥοδάκων καὶ ἐπιγραφῶν. Ἀλλ' εἶναι φυσικόν, ὅτι εἰς τὴν Θεσσαλίαν, χώραν βεβαίως ἐπαρχιωτικὴν ὥς πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν, διετήρησαν μέχρι τέλους τοῦ Δ' αἰῶνος τὸν ἀρχαῖον τρόπον.

Θὰ ἦτο ὁ πλέον ἀφόρητος σχολαστικισμός, ἂν ἀφήνομεν νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι τὸ σχῆμα τῆς στήλης μόνον του εἰσέχθη ἐξ Ἀνατολῆς, ὥς τι καινοφανὲς σπουδαῖον εἶδος. Ὅχι. Ἡ στήλη εἶναι ἀναπόσπαστος ἀπὸ τὴν γλυπτικὴν καὶ τὴν ἐν γένει διακοσμητικὴν τέχνην τῶν Ἰόνων, ἥτις ἤδη καὶ πρότερον ἀλλ' ἀπὸ τῶν μέσων κυρίως τοῦ Γ' αἰῶνος ἔπνεεν ἀπὸ τῶν ἰωνικῶν νήσων καὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας ὥς πνεῦμα ζφογόνον καὶ δημιουργικὸν ἐπὶ τὴν λοιπὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Ἀλλ' ἐνῶ ἐν Ἀττικῇ καὶ Πελοποννήσῳ διὰ τὴν ἐκεῖ ὑπαρξίν ἰδιορρυθμοῦ ἀρχαίας τέχνης τὸ ἰωνικὸν τοῦτο πνεῦμα ἀφωμοιώθη καὶ μετουσιώθη, εἰς τὰς πρὸς Β ἀνατολικὰς ἑλληνικὰς χώρας ἡ ἰωνικὴ τέχνη παρέμεινεν ἀμιγῆς καὶ ἔσχε διάφορον ἐξέλιξιν. Τὴν διαφορὰν ταύτην παρετήρησε μὲ ὀξύδερκειαν ὁ Brunn AM, 1883, 81 κέ. καὶ προσεπάθησε νὰ καθορίσῃ τὸν χαρακτῆρα μιᾶς ρορείας ἑλληνικῆς γλυπτικῆς. Ἀλλὰ περιέπεσεν εἰς τὸ σφάλμα νὰ μεταχειρισθῇ ὕλικὸν διαφόρου ἀξίας ὥς ἰσότημον. Οὕτω παρὰ τὴν ἐξαιρετὸν στήλην τῶν Φαρσάλων ἐξήτασε καὶ τὰ ἀρκούντως χειρωνακτικὰ ἔργα τοῦ Γενεδάμου καὶ τῆς Πολυξένας, ἐξ ὧν συνήγαγεν ἀτόπως ὥς χαρακτηριστικὰ τῆς

¹ S. Reinach Revue Archéol. 39, 1901, 158 κέ.

² Ὅτι καὶ ἄλλα σχήματα ἐπιταφίων στηλῶν, ὥς τὸ μετ' ἀετώματος, εἶχον εἰσαχθῇ καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν δεικνύει καὶ τὸ ἐπίσης ἐκ Γόμφων ἀνάγλυφον παρὰ Henzey Macédoine 418, Pl. 26, 2.

βορείας ταύτης τέχνης τὰς ἐσφαλμένας μιμήσεις τῶν χειροτεχνῶν. Ἐκ τοῦ μεθοδικοῦ τούτου λάθους ἐδιδάχθημεν, ὅτι τὰ χειρωνακτικὰ ἔργα πρέπει μὲ πολλὴν προφύλαξιν καὶ ὡς δευτερεύοντα μέσα νὰ μεταχειριζώμεθα, ἐνῶ, ἂν ἀναχωροῦμεν ἐκ τῶν πρώτης τάξεως ἔργων, ὡς τὸ ἀνάγλυφον τῶν Φαρσάλων, φθάνομεν ταχέως καὶ ἀσφαλῶς εἰς θετικὰ συμπεράσματα. Πρὸ τῶν ὥραιων τούτων κορῶν μὲ τὰ εὐχυμα μεστὰ σώματα, τὰ ἀπαλὰ φευγαλέα περιγράμματα καὶ τὴν ἀδρὰν μαλακότητα τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ γυμνοῦ ἐνθυμούμεθα ἀμέσως τὰ γνωστά ἀνάγλυφα τῆς Ξάνθου τῆς Λυκίας, ἀνήκοντα εἰς τὸν ἰωνικὸν κύκλον, ἐν ᾧ ἀκτινοβολεῖ τὸ περίφημον ἀνάγλυφον τῆς Villa Albani καὶ ἡ Φύλλις τῆς Θάσου. Ἄλλ' ὅσον λαμπραὶ καὶ μεγάλαι εἶναι αἱ ἀρεταὶ αὐταί, τόσον ἐπικίνδυνοι ἀποβαίνουν εἰς τοὺς μετρίους, ὡς εἶναι κατὰ κανόνα οἱ Θεσσαλοὶ, χειροτέχναι. Ἡ χάρις τοῦ ἐλαστικοῦ περιγράμματος καὶ ἡ ἀπαλότης τῶν ἐπιφανειῶν καταντᾷ ἄτονος ἀδρομέρεια καὶ χονδροκοπιὰ χωρὶς ἔκφρασιν. Ἐπίσης εἰς τὰ ἐνδύματα ἢ μετρία ἢ κακὴ ἐκτέλεσις φέρει εἰς ἐπιπολαιότητα καὶ τοιαύτην ἀποτυχίαν, ὥστε οὔτε τὸ ἐνδυμα μὲ καλὰς χαρακτηριστικὰς πτυχὰς νὰ παριστάνεται καὶ τὸ ὑπ' αὐτὸ σῶμα νὰ μένῃ ἄγνωστον. Διδακτικὴ ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ παραβολὴ τοῦ ἀναγλύφου τῆς συλλογῆς Τυρνάβου (AM 1890, T. VII) πρὸς τὸ ἐν AE 1916, 20 δημοσιευθὲν τεμάχιον. Ὡς πρὸς τὴν καθημένην καὶ τὰ δύο ἀνάγλυφα ἀντιγράφουν τὸ αὐτὸ πρότυπον, ὅμως μὲ διάφορον ἐπιτυχίαν. Τὸ πρῶτον, ἂν καὶ χειρωνακτικὸν καὶ τοῦτο ἀρκετά, εἶναι καλύτερον. Φαίνεται ὅπως ὅποτε ἐπ' αὐτοῦ ἡ μαλακότης καὶ πληθωρικότης τῶν σαρκῶν, ἐνῶ ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τὸ σῶμα κρύπτεται ὑπὸ τὰς χονδροειδεῖς πτυχὰς. Οὕτω τὰ δύο ταῦτα διαφόρου ἀξίας ἔργα παριστῶσι δύο βαθμίδας, δι' ὧν εὐκόλως καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἀναβῶμεν εἰς τὴν ὑψηλοτέραν τρίτην, ὅπου εὐρίσκομεν τὰ ἀναμφισβήτητα καὶ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἰωνικοῦ τρόπου ἔργα.

Ὅταν περὶ τοῦ ἰωνισμοῦ τοῦ θεσσαλικοῦ ἐργαστηρίου εἴμεθα βέβαιοι, ἐλκυστικὸν εἶναι νὰ μνημονεύσωμεν¹ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλινίου (H. N. 34, 68) περὶ τοῦ ἐκ Φωκαίας Τηλεφάνους, ὅστις εὐδοκιμώτατα εἰργάσθη ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ κατὰ τοὺς παλαιούς τεχνοκρίτας ἦτο ἐφάμιλλος πρὸς τὸν Πολύκλειτον, Μύρωνα καὶ Πυθαγόραν. Ἀλλὰ καὶ ἂν παραβλέψωμεν τὴν ἰσχνότητα καὶ ἀνεπάρκειαν τῆς εἰδήσεως ταύτης τοῦ Πλινίου, ὅθεν προήλθεν ἀσυμφωνία μεταξὺ τῶν νεωτέρων λογίων περὶ τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς πατρίδος τοῦ ἀρχαίου καλλιτέχνου (Brunn Gesch. d. gr. Künstler 211, 298. Perrot-Chipiez VIII, 356, 1) δὲν κερδίζομεν τίποτε περισσότερον ἐκ τῆς συσχέτισεως αὐτοῦ πρὸς τὸ θεσσαλικὸν ἐργαστήριον. Διότι εἶναι φανερόν, ὅτι περὶ τοῦ Τηλεφάνους, ὡς καλλιτέχνου πρώτης

¹ Πρ6λ. AE 1916, 20 καὶ AE 1917, 134.

τάξεως, οὐδὲν θὰ διδάξουν ἡμᾶς τοιαῦτα ἔργα μαρμαρογλύφων επαγγελματιῶν. Τὸ μόνον, ὅπερ δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, εἶναι, ὅτι, ἂν οἱ χαλκοὶ ἀνδριάντες αὐτοῦ εἰκονίζον ἐπιφανεῖς Θεσσαλοὺς, ὥς π. χ. τοὺς Ἀλευάδας τῆς Λαρίσης, οὗτοι θὰ ἐνεφανίζοντο μὲ χλαμύδας καὶ κρηπίδας ὡς ἐπὶ τῶν ἀναγλύφων καὶ τῶν γνωστῶν ἐκ Δελφῶν λυσιπείων ἔργων. Τίποτε ἄλλο. Ὁ δὲ ἰωνισμὸς τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου ἐρμηνεύεται καὶ ἄνευ τῆς συσχετίσεως αὐτῆς, ὡς ἐρμηνεύεται ἡ ὥραία στήλη τῆς Πέλλης καὶ τὸ σπουδαῖον ἐργαστήριον τῶν Θεσπιῶν (Rodep-waldt AJ 1913, 309-339) ὅπερ, ἂν καὶ τόσον ἐγγὺς τῶν Ἀθηνῶν, διετήρησε μέχρι καὶ τοῦ Δ' αἰῶνος τὰς ἰωνικὰς παραδόσεις.

Ἄν ἐπανέλθωμεν τέλος εἰς τὴν στήλην τοῦ Ἑχενίκου θὰ ἐννοήσωμεν καλῶς, ὅτι αὕτη εἶναι γνήσιον ἔργον μίας τέχνης ἐπαρχιωτικῆς καὶ συντηρητικῆς, ἥτις εἶχε μὲν εὐγενῆ τὴν καταγωγὴν, ἀλλὰ δὲν ἐδέχετο μετὰ ζωηρότητος τὰς ἔξωθεν ἐπιδράσεις καὶ τὸ σπουδαιότερον ἡσκεῖτο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὑπὸ χειροτεχνῶν μετριᾶς ἀξίας. Διὰ τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα ἐξηγεῖται ἡ διατήρησις τοῦ ἀρχαίου σχήματος τῆς στήλης καὶ τοῦ ἀρχαίου τρόπου, καθ' ὃν τὸ ὕψος τοῦ ἀναγλύφου εἶναι σχετικῶς μικρόν. Τὴν βιασύνην τοῦ μαρμαρογλύφου δηλώνει ἡ ἀνομοία ἐργασία. Σκληρὰ καὶ ξηρὰ εἶναι τὰ σκέλη τοῦ ἀνδρὸς κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀπαλὰς εὐγράμμους χεῖρας, τὰς ὁποίας θὰ ὠνόμαζέ τις μετὰ πεποιθήσεως ἰωνικὰς. Τὸ ἐξηρημαίνον πνεῦμα τοῦ ἀντιγραφέως φανερώνει ἡ παράθεσις τῆς ὥραίας χλαμύδος πρὸς τὸν ἄσχημον διὰ τὰς πτυχὰς χιτῶνα τοῦ παιδαρίου. Περὶ πάντων τούτων πολὺ διδακτικὴ εἶναι ἡ στήλη τοῦ Ἑχενίκου. Ἀλλὰ καὶ παρέχει τὴν βάσιμον ἐλπίδα ὅτι τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου ἔργα ὅχι μόνον πολλὰ θὰ εὐρεθοῦν ἐν Θεσσαλίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἰσάξια πρὸς ἐκεῖνο τῶν Φαρσάλων καὶ ἐξ ὅλων τῶν ἐποχῶν.

Ἰούλιος 1920.

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΟΥ 1919

ΤΟ ΩΔΕΙΟΝ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ

Ἀπὸ τοῦ 1914 ἀνασκαπτομένων τῶν ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀγορασθέντων τριῶν οἰκίσκων κειμένων κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἄνωθεν τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, ὡς καὶ τοῦ μεταξὺ χώρου τοῦ εἰς τὸ δημόσιον ἀνήκοντος καὶ περατωθεῖσων πρὸ ὀλίγου τῶν ἐφέτος δι' ἡμῶν ἐνεργηθεῖσων ἀνασκαφῶν πρὸς ἀνακάλυψιν τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους, συνοψίζομεν δι' ὀλίγων ἐνταῦθα τὰ ἀποτελέσματα τὰ μέχρι τοῦδε ἐπιτευχθέντα, ἅπερ ἐδημοσίευσα ἤδη ἐν τε τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι (1914, 1915, 1917, 1918 καὶ 1919) καὶ ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ὡς γνωστὸν τοῖς πᾶσιν, ἡγνοεῖτο μέχρι τοῦδε ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ Ὁδείου τοῦ Περικλέους, οὐδ' ἐφαίνοντό που λείψανα αὐτοῦ, ὥστε νὰ ὀδηγηθῇ ὁ ἀρχαιοδίφης πρὸς εὐρεσιν τῆς θέσεως ἐν ᾗ ἔξετείνοντο. Πολλὰ χωρία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ποιοῦνται μνείαν τοῦ Περικλείου ἰδρύματος, ἀλλὰ μόνον ἐκ τοῦ Ἀνδοκίδου καὶ τοῦ Βιτρούβιου, οἵτινες καθώριζόν που ποῦ ἔδει νὰ ἀναζητήσωμεν τὸ Ὁδεῖον.

Καὶ ὁ μὲν Ἀνδοκίδης (περὶ μυστηρίων 38) λέγει: «ἐπεὶ δὲ παρὰ τὸ προπύλαιον τὸ Διονύσου ἦν, ὄραν ἀνθρώπους πολλοὺς ἀπὸ τοῦ Ὁδείου καταβαίνοντας εἰς τὴν ὀρχήστραν».

Ὁ δὲ Βιτρούβιος (V. 21) ἀπαριθμῶν τὰ περὶ τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου λέγει τὰ εξῆς: «Exeuntibus e theatro sinistra parte Odeum, quod Themistocles (ἀντὶ Περικλέους, βεβαίως ἐκ λάθους μνήμης) columnis lapideis dispositis navium malis et antennis e spoliis persicis pertexit».

Αἱ μαρτυρίαι τῶν δύο ἀνωτέρω συγγραφέων συμπλῖνουσιν ἀκριβῶς πρὸς τὴν θέσιν ἐνθα ἡμεῖς ἀνεσκάψαμεν, δηλαδὴ πρὸς τὸ Ὁδεῖον τοῦ Περικλέους. Καὶ ὁ μὲν Βιτρούβιος λέγει ὅτι ἔκειτο ἀριστερὰ τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, ὁ δὲ Ἀνδοκίδης λέγει ὅτι ὁ δούλος, ὅστις κατὰ τὴν νύκτα τῶν Ἑρμοκοπιδῶν, εἶδε τὰ γενόμενα

διηγεῖται, ὅτι ἐκ τοῦ Περιβόλου τοῦ Διονύσου εἶδε τοὺς συνωμότας ἀπὸ τοῦ Ὁδείου εἰς τὴν ὀρχήστραν (τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου) **καταβαίνοντας** καὶ ἐκεῖ χορεύοντας, μυκτηροῦζοντας καὶ χλευάζοντας τὰ μυστήρια.

Κατὰ δὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀππιανοῦ (Μιθριδατικὸς κ. 38) μαθητόμεν ὅτι τὸ Ὁδεῖον τοῦτο, κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Σύλλα πολιορκίαν τῶν Ἀθηναίων τῷ 86 π. Χ. ἐνέπρησεν ὁ στρατηγὸς τοῦ Μιθριδάτου Ἀριστίων «**ἵνα μὴ ἐτοίμοις ξύλοις αὐτίκα ὁ Σύλλας ἔχει τὴν Ἀκρόπολιν ἐνοχλεῖν**» ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν γειτνίασιν τοῦ Ὁδείου εἰς τὴν Ἀκρόπολιν (Εἰκ. 1).

Τὸ δὲ ἵνα μὴ ἐτοίμοις ξύλοις ἐνοχλεῖν, σημαίνει ἵνα μὴ τὸ τοῦ Ὁδείου ὑλικόν, ὅπερ κατὰ Βιτρούβιον (9, 1), ὡς προείπομεν, ἦν ἐστεγασμένον ἐκ τῶν ἱστῶν καὶ κεραίων τῶν νηῶν καὶ ἄλλων λαφύρων τοῦ περσικοῦ στόλου, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ὡς καὶ παρ' ἡμῖν νῦν, ὅτε κατασκευάζομεν ἀνδριάντας ἐκ τηλεβόλων ἐκ τοῦ ἐχθοῦ εἰς ἀνάμνησιν, οὕτω καὶ ἐκεῖνοι ἐποίουν ὁμοίως. Ἴνα μὴ μεταχειρισθῶσι λοιπὸν ταῦτα οἱ πολέμοι πρὸς κατασκευὴν ἱερῶν καὶ δι' αὐτῶν ἀνέλθωσιν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν κατ' αὐτὸ δὴ τοῦτο τὸ σημεῖον οὕσαν χαμηλοτέραν ὥς ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου βράχου.

Ταῖς μαρτυρίαις αὐτῶν στοιχοῦντες προέβημεν πρὸ πενταετίας μετὰ τὴν ἀπαλλοτριώσιν τοῦ κατὰ τὰ ΝΑ τῆς Ἀκροπόλεως χώρου, εἰς τὴν κατεδάφισιν τῶν οἰκίσκων καὶ τὴν ἐνέργειαν ἀνασκαφῶν, ἐξ ὧν καὶ ἐβεβαιώθημεν πλέον τελέως ἐκ τῶν σχετικῶν εὐρημάτων ὅτι τὸ ζητούμενον Ὁδεῖον εἶναι αὐτὸ τοῦτο· ὠρίσθη ἀναμφιβόλως ἡ θέσις αὐτοῦ.

Τὰ εἰς φῶς ἐκ τῆς πενταετοῦς ἀνασκαφῆς ἡμῶν προελθόντα, ἀπεδείχθησαν ὅτι πράγματι ἀνήκουσιν εἰς τὸ ἴδρυμα τοῦ Περικλέους. Τὰ περισωθέντα εἰσὶν ἐρείπια τοῦ κτιρίου, ὅσα κατὰ χώραν εἰσέτι κεῖνται, διότι πλὴν τῶν θεμελίων καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ βράχου ἐγκεκομμένων τοίχων τῶν διὰ μαρμαρίνων (Εἰκ. 2) πλα-

κῶν ἐπενδεδυμένων, ὧν σειρὰ ὅλη ἀνεκαλύφθη ἐπ' ἐσχάτων εἰσι ἱκανὰ νὰ βεβαιώσωσιν ἡμᾶς ὅτι εὐρισκόμεθα πρὸ τοῦ Ὁδείου. Ἐπίσης εὐρέθησαν καὶ ὀρθοστάται ἐφ' ὧν ἐστηρίζοντο οἱ διαθέοντες κατὰ τὸν Βιτρούδιον τὸ Ὁδεῖον κίονες, καὶ οἵτινες ἦσαν λίθινοι καθὼς καὶ τὰ ἐδώλια, ὧν εὕρομεν περὶ τὰ δεκαπέντε περίπου

νύσου φέρει ἐν ἀναγλύφῳ τὰ σχετικὰ σύμβολα, ἥτοι δύο Σατύρους καὶ ἐκατέρωθεν σταφυλᾶς, ἔχομεν τὴν γνώμην, ὅτι τὰ ἡμέτερα ἐδώλια μὲ τὸ σχετικὸν σύμβολον τῆς γλαυκὸς ἀνῆκον εἰς τὴν Ἀθηναίαν, εἰς τιμὴν τῆς ὁποίας ἴσως ἦτο ἀφιερωμένον τὸ Ὁδεῖον τοῦ Περικλέους.

Ἡ ἵπαρξις τῆς γλαυκὸς ταύτης ἐπὶ τῆς προ-

Εἰκ. 1. Ἡ ΒΑ γωνία τῆς Ἀγορόλεως.

φέροντα, ἐπὶ τῆς προσόψεως αὐτῶν ἀνάγλυπτον γλαῦκα (Εἰκ. 3).

Ὡς γνωστὸν ἡ γλαῦξ ἦτο σύμβολον τῶν Ἀθηναίων καὶ φέρεται ἐπὶ τῶν τετραδράχμων νομισμάτων αὐτῶν, ἅτινα διὰ τοῦτο καὶ *Γλαῦκες* ἐκαλοῦντο. Ἐπισταμένως ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ παρατήρησις ὅτι οὐδεὶς θρόνος φέρει τὸ σύμβολον τοῦτο. Ἐπειδὴ ὥς γνωστὸν, τὸ ἐπὶ Λυκούργου κτισθὲν θέατρον ἦτο ἀφιερωμένον τῷ Διονύσῳ Ἐλευθερεῖ, οὗ ὁ θρόνος τοῦ Διο-

σόψεως τῶν ἐδωλίων καθ' ἡμᾶς δύναται νὰ ἔχῃ καὶ ἑτέραν συμβολικὴν ὑποτύπωσιν τοῦ ἐπὶ Περικλέους ἰδρυθέντος Ὁδείου, ὅστις Ἀθηναῖος ὢν, καὶ ἰδρυτῆς συγχρόνως ἠθέλησε νὰ διαιωνίσῃ τὸ σύμβολον τῆς πατρίδος του ἐπὶ τοῦ μαρμάρου, κατὰ τοσοῦτον μᾶλλον, καθόσον καὶ τὰ Ἀθηναῖκά νομίσματα, ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω, ἔφερον τὸν τύπον τοῦτον.

Ἐπίσης εὐρέθησαν καὶ μαρμάρινα τινα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους προσωπεῖα ἀνήκοντα προφα-

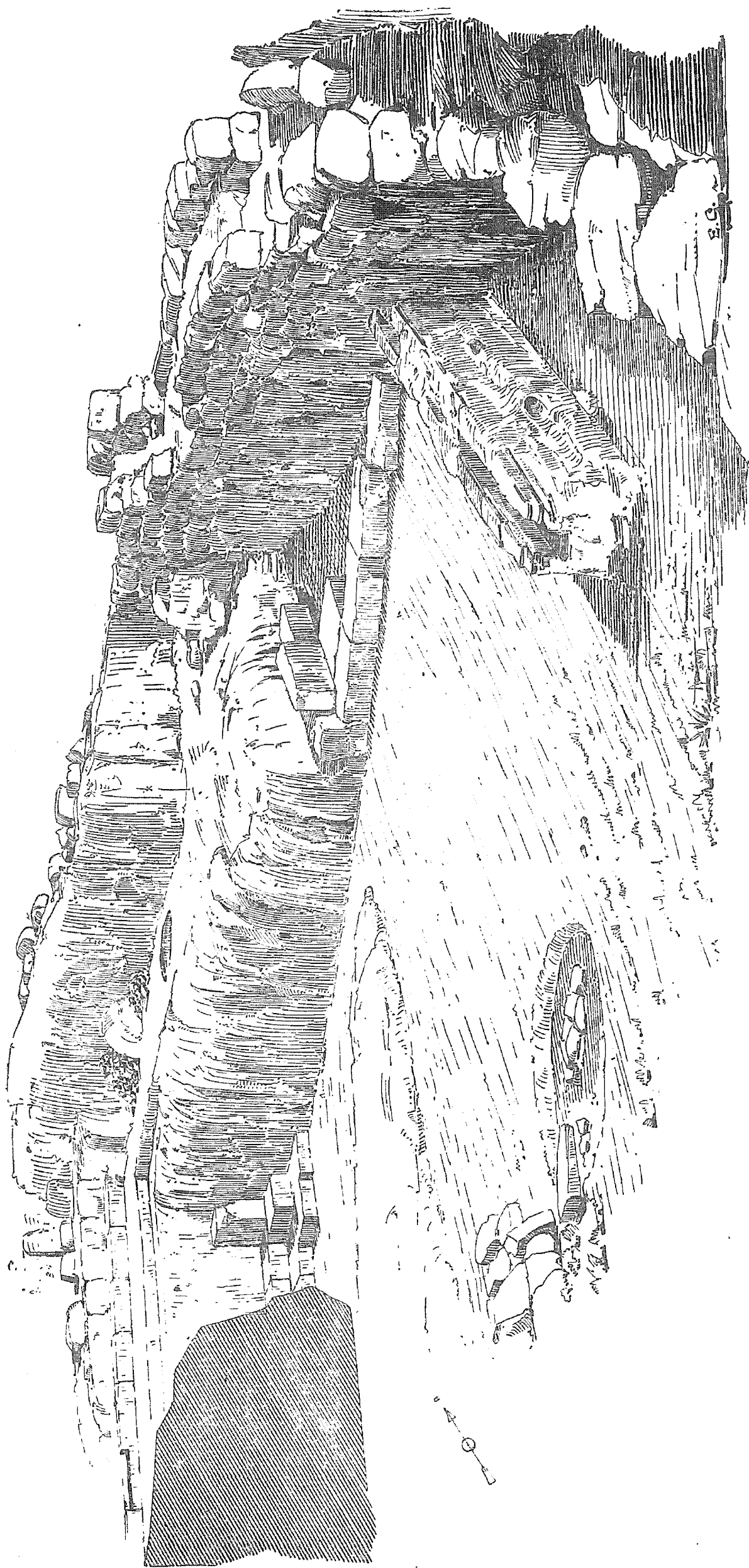

Fig. 2.

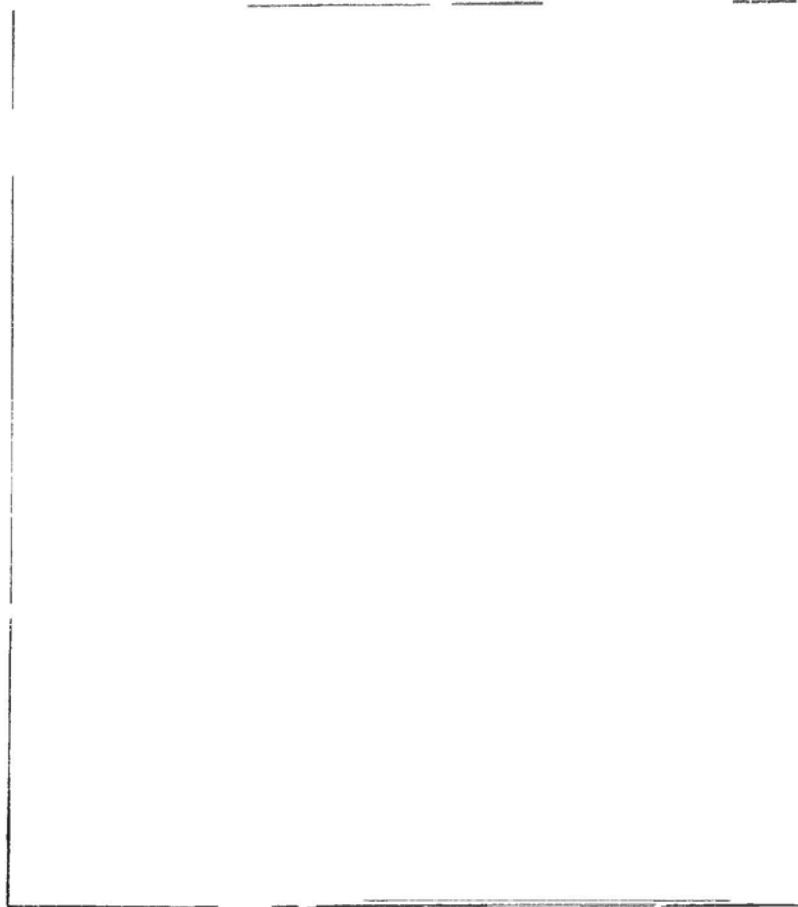

Παράρτημα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1919

νῶς εἰς τὸν τοῦ ἰδρυματος ἀρχιτεκτονικὸν διάκοσμον (Εἰκ. 4 καὶ 5).

Ἐπίσης εὐρέθη ἐν τοῖς κάτω στρώμασιν ἐπὶ τοῦ στερεοῦ σχεδὸν ἐδάφους ἀνδρική μαρμαρίνη εἰκονικὴ κεφαλὴ, φυσικοῦ μεγέθους (Εἰκ. 6 καὶ 7), μετὰ μέρους τοῦ λαιμοῦ ἀγένειος καὶ

νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι αὕτη δὲν παρίστησι Ἑλληνα ἄνδρα, ἀλλὰ βάρβαρον καὶ οὐχὶ κοινόν, ἀλλ' ἡγεμόνα τινά. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐν τοῖς ἡμετέροις καὶ ξένοις Μουσείοις γνωστῶν κεφαλῶν πρὸς οὐδεμίαν ἠδυνήθηεν νὰ ταυτίσω, ἐκ παραβολῆς ὅμως πρὸς περιωθέντα νομίσματα

Εἰκ. 3. Ἐδ. λίον ἐκ τοῦ Ὡδείου τοῦ Περικλέους.

ἀμύστας, ἀποκεκρουμένη τὸ ὀπισθεν δεξιὸν ὑπὲρ τὸ μέτωπον καὶ τὴν ῥίνα, στεφανηφόρος διὰ στεφάνου ἐκ φύλλων δάφνης περιβαλλομένη ἀφίνει τοὺς βροστῆρας νὰ καταπίπτωσιν ἐπὶ τοῦ μετώπου. Ἐὰν κρίνωμεν ἐπὶ τῶν οὐσιωδῶν τοῦ προσώπου χαρακτηριστικῶν, ἦτοι ὅτι τὰ μῆλα τῶν παρειῶν εἶναι ἔξωδηκότα, τὰ χεῖλη προτεταμένα, ἡ ρις σιμὴ καὶ πλατεῖα, ἀγόμεθα

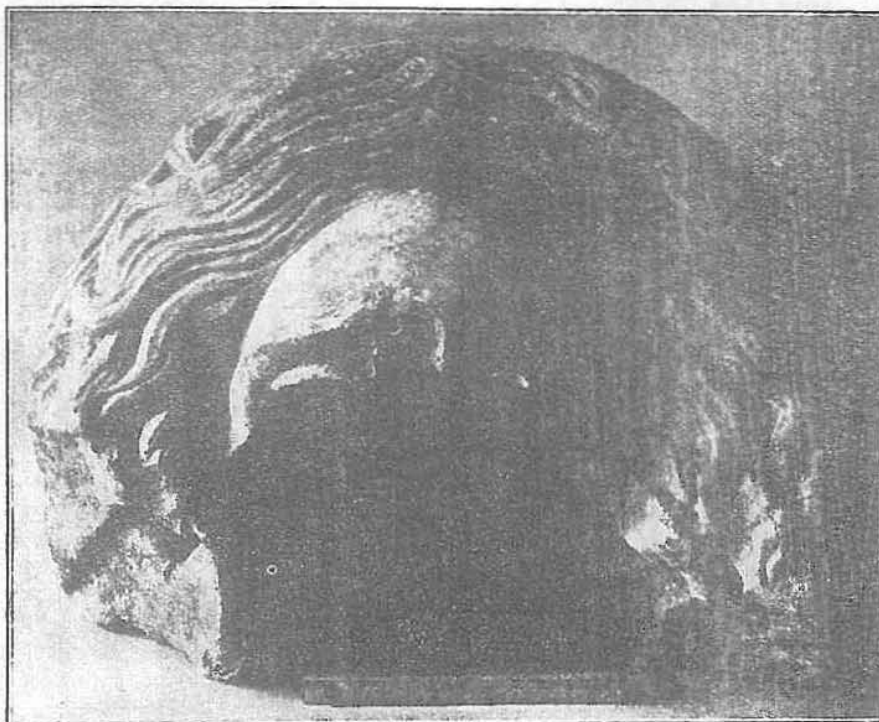
τοῦ βασιλέως τῆς Καππαδοκίας Ἀριοβαρζάνου Β'. τοῦ ἀνιδρύσαντος, ὡς εἴπομεν τὸ πυρπολήθην Ὡδεῖον, καὶ τοῦ τρόπου τῆς παραστάσεως τῶν ὀφθαλμῶν, ἐχόντων τι τὸ ἡγεμονικόν καὶ πρὸς τὰ ἄνω ἀτενίζον, δὲν διστάζομεν νὰ ἀποδώσωμεν αὐτὴν εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν βασιλέα Ἀριοβαρζάνην, οὐτινος ἀναμφιβόλως, ὡς εὐεργέτου ἢ πόλις, πλην τῆς γνωστῆς ἀναθηματικῆς

ἐπιγραφῆς (IG. III 541) εἶχε καὶ δαφνοστεφῇ εἰκόνα αὐτοῦ στήσει.

Οὐδὲν δ' ἄλλο εὐρέθη, τῶν πάντων κίωνων, βάθρων, ἐδωλίων καὶ λοιπῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν χρησιμοπονηθέντων εἰς μεταγενέστερα οἰκοδομήματα διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ὡς εὑρομεν αὐτὰ ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ καὶ τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ καὶ ὡς ὑλικὸν ἐν τῷ διὰ μέσου τοῦ Ὀδείου διερχομένῳ Βαλεριανείῳ ἀκανονί-

Ἐπίσης ἀπειροὶ κεραμίδες πήλιναι (σωλήνες καὶ καλυπτῆρες) (Εἰκ. 9 καὶ 10) ὡς καὶ τινες φέρουσαι γραπτὸν κόσμημα (Εἰκ. 10^α) ἀνακαλυφθεῖσαι ἐβεβαιώθη ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τοὺς Περικλείους χρόνους, διατηροῦσαι ἐτι ἔχνη πυρᾶς.

Ὡσαύτως εὑρομεν ὑπὸ τὸ Βαλεριανεῖον τεῖχος ὑδραγωγεῖον πήλινον (Εἰκ. 10^β) τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων. Εἶναι δὲ τοῦτο τετράγωνος οχετός. Τοῦτο ἀνεγνωρίσαμεν ὅτι εἶναι συνέχεια

Εἰκ. 4. Μαρμαρίνον προσωπεῖον ὀψις προσθία.

στοῦ τείχει, ὡς σημειοῖ ὁ Judeich (Topographie von Athen σελ. 113) καὶ εἰς ἀσβετοποίησιν ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς δεσποσάντων τῆς πόλεως τῆς Παλλάδος.

Τὴν γνώμην ἡμῶν ταύτην προσεπικυροῦσι καὶ τὰ ἅμα τῇ ἐνάρξει τῶν ἀνασκαφῶν εὑρεθέντα στρώματα τέφρας καὶ ἡμικαύτων ξύλων ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πυρᾶς καὶ οὐκ ὀλίγους σιδηροῦς ἥλους μετὰ σιδηρῶν ἐλασμάτων (Εἰκ. 8), ἅτινα ἐχρησίμευον πρὸς σύνδεσιν τῶν δοκῶν τῆς στέγης καὶ προερχομένων βεβαίως ἐκ τῆς καείσης ξυλίνης στέγης τοῦ οἰκοδομήματος, περὶ οὗ βεβαιοῦσιν ἡμᾶς τὰ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου καὶ Ἀππιανοῦ λεγόμενα.

τοῦ παρὰ τὴν Ἐννεάκρουνον ὑδραγωγεῖον τοῦ εὑρεθέντος κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου διὰ τοῦ κ. Dörpfeld γενομένης ἀνασκαφᾶς τῷ 1902 πρὸς F. Graeber «Die Enneakrunos» ἐν AM 1905 σελ. 23.

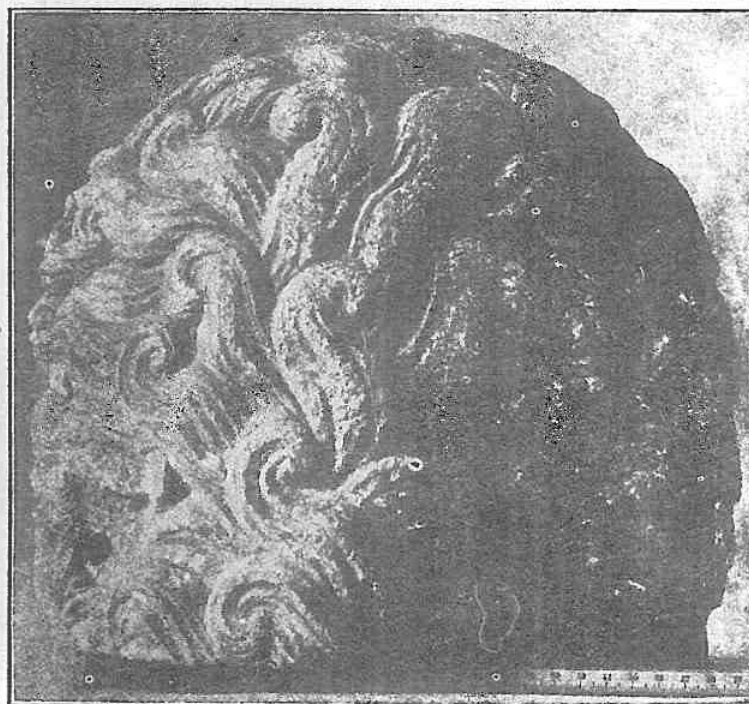
Ὡς καὶ ἄλλοτε εἵπομεν τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο καὲν ἐπὶ τῆς ὑπὸ Σύλλα καταστροφῆς τῶν Ἀθηνῶν (86 π. Χ.) ἀνφοδομήθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Καππαδοκίας Ἀριοβαρζάνου Β' τοῦ Φιλοπάτορος 63/-62/1 π. Χ. ἴσως κατὰ τὸ ἀρχαῖον σχέδιον, διὰ τῶν ἀρχιτεκτόνων Γαῖου καὶ Μάρκου, Σταλλίων καὶ Μενάλιππου (Vitruv. v. 91) οἷς οἱ Ἀθηναῖοι ἱδρυσαν ἀναθηματικὴν στήλην ὡς ἐκ τῆς κατωτέρω ἐπὶ κίονος τοῦ

᾽Ωδείου ἐπιγραφῶν (Ig. III 541) μαθητόμεν (Εἰκ. 11).

Βασιλεῖα Ἀριοβαρζάνην Φιλοπάτορα τὸν ἐκ βασιλέως Ἀριοβαρζάνου Φιλορωμαίου καὶ βασιλίσσης Ἀθηναίδος Φιλοσόργου, οἱ κατασταθέντες ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τὴν τοῦ ᾽Ωδείου κατασκευὴν Γάιος καὶ Μάρκος Στάλλιοι Γαίου υἱοὶ καὶ Μενάλιππος ἑαυτῶν εὐεργέτην.

Ὅτι ὁ τιμώμενος βασιλεὺς τῆς Καππαδοκίας Ἀριοβαρζάνης Β' εἶναι ὁ ἀνεγείρας τὸ καὲν

ὅμως ἀναγράφει ὑπηρεσίας μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ ᾽Ωδείου τοῦ Περικλέους, καὶ δι' ἄλλας ἴσως μείζονας ἢ ἐλάσσονας εὐεργεσίας αὐτοῦ. Ἄλλως τοῦτο οὔτε ἐν τῇ ἀρχαιοτάτῃ ἐγένετο, οὔτε νῦν γίνεται προκειμένου περὶ ἐκφράσεως ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τινά. Ἡ δὲ δεδομένη τινὶ προσωνομία τοῦ εὐεργέτου ἦν ἡ μεγίστη ἐκφρασις εὐγνωμοσύνης καὶ ἐν τῷ ἀναθηματικῷ κίονι δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ ᾽Ωδείου τοῦ

Εἰκ. 5. Μαρμαρίνου προσωπείου ὄψις ὀπισθία.

᾽Ωδεῖον, τὸ ὑπὸ τοῦ Βιτρονδίου ἀναφερόμενον (Vitruv. v, 9, 1) προσεπιμαρτυρεῖ ἤδη ἡ ἄνω ἐπιγραφή εὐρεθεῖσα κατὰ τὰς τῷ 1862 γενομένας ἀνασκαφὰς τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου (Α. Ρουσόπουλος ΑΕ 1862 σελ. 167 — Σ. Κουμανούδης ἐν Φιλίστορι, 1862 σελ. 462 — Περδανόγλους ἐν Bulletin 1862 σελ. 120).

Ὁ κίων ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή, ἦν ἐντετοιχισμένος ἐν τῇ ὀρχήστρᾳ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, ἐν τῷ κατὰ τοὺς ἐσχάτους ῥωμαϊκοὺς χρόνους κατασκευασθέντι προμαχώνι. Βεβαίως δὲν ἐνδείκνυται διὰ ποίαν εὐεργεσίαν ἀνετέθη αὐτῷ ὁ ὁ τιμητικὸς οὗτος κίων ὑπὸ τοῦ δήμου, πάντως

Περικλέους. Ἀλλὰ γεννᾶται νῦν τὸ ζήτημα ποῦ ὁ δῆμος τὸν ἀναθηματικὸν τοῦτον κίονα, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή, ἵδρυσεν; ἐν τῷ ἀνοικοδομηθέντι ὑπὸ τοῦ Ἀριοβαρζάνου ᾽Ωδεῖῳ, ἐν ᾧ νὰ ἐπιδεικνύεται ὡς εὐεργέτης ὁ φιλαθηναῖος βασιλεὺς, ἢ ἀλλαχοῦ; λ. χ. ἐν τῇ Ἀγορᾷ, ἢ ἐν τῷ παρακειμένῳ θεάτρῳ τοῦ Διονύσου, ἔνθα ἐπίσης ἠδύνατο, ὡς γινώσκουμεν ἐκ τῶν συγγραφέων καὶ ἐπιγραφῶν, νὰ ἐπιδεικνύεται ἡ πρὸς τὸν εὐεργέτην εὐγνωμοσύνη τοῦ δήμου. Προνοῦμεν ὅθεν, ὅτι ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, ἐν ᾧ ἀναγινώσκεται ὁ Ἀριοβαρζάνης ὡς εὐεργέτης τοῦ δήμου, εὗρισκετο ἀρχικῶς ἐν τῷ ᾽Ωδεῖῳ

καὶ ὅτι μετηνέχθη ἐκεῖθεν ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις εἰς τὸ Διονυσιακὸν θέατρον ὅπως ἐντοιχισθῇ ἐν τῷ ἄνω ῥηθέντι προμαχώνι.

Ὅτι ὁ σπόνδυλος ἐφ' οὗ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἀνήκεν εἰς ἰδρυμὰ τι καὶ δὴ εἰς τὸ Ὀδεῖον δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς βέβαιον, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ἐξωτερικοὶ κίονες

χετο ἐκατέρωθεν πρὸς ἄλλους σπονδύλους ὁμοίου ἀρραβδώτου κίονος, πάντως ἐκ παρακειμένου οἰκοδομήματος προερχομένου οἷον ἦτο τὸ Ὀδεῖον. Ἐπίσης δὲ καὶ ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου εὑρομεν καὶ δύο ἕτερα τεμάχια ὁμοίων σπονδύλων, μὴ ἀνήκοντα εἰς οὐδὲν ἕτερον οἰκοδόμημα, ἢ εἰς τὸ παρακείμενον Ὀδεῖον

Εἰκ. 6. Κεφαλὴ Ἀριοβαρζάνου (?).

αὐτοῦ ἦσαν λίθινοι καθὼς καὶ τὰ ἐδώλια καὶ ὅτι ἐφ' ἑνὸς τῶν σπονδύλων τῶν κίωνων τούτων, εἰς μνήμην αἰδίου τοῦ εὐεργέτου καὶ ἀνιδρουτοῦ τοῦ καέντος Ὀδείου, ἀνέγραψαν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, οἱ Ἀθηναῖοι τὸ ὄνομα τοῦ Ἀριοβαρζάνου, οὗ μνημονεύει ἡ ἐπιγραφὴ. Ἄλλως δὲ καὶ ὁ σπόνδυλος οὗτος προέρχεται ἐκ κίονος διότι φέρει ἀναθυρώσεις καὶ τόρμους ἄνωθεν καὶ κάτωθεν, ἐξ ὧν συνάγομεν ὅτι οὗτος συνεί-

τοῦ Περικλέους. Εἶναι δὲ γνωστὸν ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων ἴδιον εἶναι οἱ ἀρραβδωτοὶ κίονες.

Οὕτως ἀνοικοδομηθὲν τὸ Ὀδεῖον ἐτέθη αὐθις εἰς χρῆσιν. Πόσον ὁμως κατὰ τὴν νέαν αὐτοῦ μορφήν χρόνον διετηρήθη τοῦτο ἀκριβῶς, δὲν γινώσκουμεν, σώζεται ὁμως ὑλικὸν αὐτοῦ ἐντοιχισθὲν ἐν τῇ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου σκηνῇ, ἥτις ἐχρησίμευσεν ὡς προμαχὼν κατὰ

τὸν μ. Χ. Ε΄ αἰῶνα. Ἐπίσης 1' - 2 μέτρων ἄνωθεν τῶν θεμελίων τοῦ Ὀδεῖου εὑρομεν ταφούς χριστιανικοὺς τοῦ 7' καὶ 8' αἰῶνος, ἐν οἷς ὑπῆρχον πῆλιναι λιχνῖαι φέρουσαι ἄνωθεν

μέτρου τῆς ἐπιφανείας τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους, εὑρομεν ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς ἡμῶν κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ οἰκοδομήματος θεμέλια συνοικισμῶν μεταγενεστέρων χρόνων ἐκ μεγάλων εἰρ-

Εἰκ. 7. Κεφαλὴ Ἀγιοβαρζάνου (?).

ἐντυπον σταυροὺς καὶ τετραδύλους λαγόνους καὶ πίθους περιέχοντας ὅσιν μικρῶν παιδῶν. Ὡστε ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ εἰκάζωμεν ἐκ τούτων ὅτι τὸ Ὀδεῖον κατεστράφη μεταξὺ τῶν χρόνων τοῦ μ. Χ. 7' καὶ 8' αἰῶνος.

Εἰς τὰ ἐνυψώτερα στρώματα καὶ εἰς βάθος 1

γασμένων λίθων τροχματοπαγῶν, εἰλημένων ἐκ τοῦ ἐγγύς ἀναλήματος τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου. Ἐν δὲ τοῖς ὑπογείοις τῶν οἰκῶν τούτων εὑρομεν πίθους τινὰς εὐμεγέθεις (Εἰκ. 12) ἐν τῇ γῇ κεχωσμένους, χρησιμεύοντας εἰς ἐναπόθεσιν δημητριακῶν καρπῶν· τινὲς τούτων

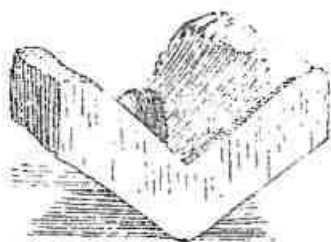
ἐπιχειρησμένοι ἔσωθεν δι' ἀμμοκονίας ἐχρησί-
μευον εἰς ἐναπόθεσιν ὑγρῶν, ὕδατος, οἴνου ἢ
ἐλαίου.

Γὰ θεμέλια τῶν οἰκιῶν τούτων δὲν φθάνουσι
μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδάφους, ἀλλ' ἐξικινούνται

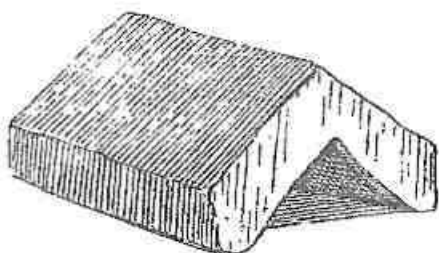
Εἰκ. 8.

μόλις ὃ μέτρων ἐν ᾧ τὸ στερεὸν ἐδαφος ἐνθα
τὰ θεμέλια τοῦ Ὀδείου ἔχουσι βάθος $6\frac{1}{2}$ μέ-
τρα. Αἱ οἰκίαι αὗται, ὡς εἰκάζομεν, θὰ ἀνηγέρ-
θησαν πᾶσαι μετὰ τὴν ἄλωσιν τῶν Ἀθηνῶν
(1455), ἥτοι ἐπὶ τουρκοκρατίας. Οἱ κάτοικοι
τῶν Ἀθηνῶν ἐκ φόβου τῶν πειρατῶν κατὰ

Εἰκ. 9.

τοὺς χρόνους ἐκείνους ἠναγκάσθησαν νὰ συ-
σπειρωθῶσι περὶ τὴν ΒΔ καὶ Μ τῆς Ἀκροπό-
λεως πλευρὰν καὶ περιφράξωσι τὸ μέρος ἐκεῖνο
διὰ λίθων ληφθέντων ἐκ παντοειδῶν ἀρχαίων
μνημείων. Τοῦτο ἐγένετο κατάδηλον ὅτε μετὰ
τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀνεκαλύφθη-

Εἰκ. 10.

σαν ὑπὸ τὰ χώματα ἐνταῦθα τειχίσματα καὶ
ὄχετοὶ καὶ πίθοι καὶ ἐστιῶν ἵχνη (ὄρα Πιττάκη
σημείωσιν ἐν ΑΕ 1852 φυλλ. 31). Καὶ ἡμεῖς
παρητηρήσαμεν τοῦτο ἐν τῇ ἀνασκαφῇ τοῦ
Ὀδείου. Ὅθεν ἐκ φόβου τῆς λημιανομένης τότε
πειρατείας συνωκίσθη τὸ μέρος τοῦτο κατὰ τὸν
17' αἰῶνα. Ἐπίσης εὑρόμεν καὶ δύο ἀσβεστο-

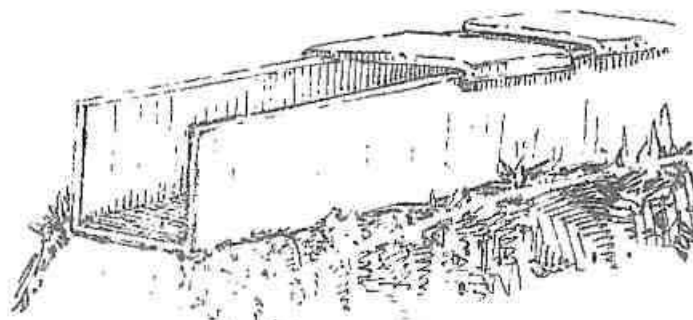
καμίλους. Ἡ εὕρεσις τούτων ἐξηγεῖ τὴν γενομέ-
νην ἐνταῦθα μεγάλην καταστροφὴν τοῦ Ὀδείου
καὶ τῶν ὑλικῶν ἅτινα ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ
ταύτας, ὧν οὐκ ὀλίγα μυρμάρια θραύσματα
εὑρέθησαν ἐν αὐταῖς ἡμιζεκαυμένα ἐτι, ἐν μέσῳ
πυκνοῦ στρώματος ἐλαιοπυρήνων, οἵτινες ὡς
καύσιμος ὕλη ἐτίθετο ἐκεῖ.

Ἡ ἐπίχωσις καὶ ἐνταῦθα εἶναι μεγίστη ὑπερ-

Εἰκ. 10α.

βαίνουσα τὰ 6 μέτρα προῆλθε δὲ ἐν μέρει ἐκ
τῶν ἀπὸ τῶν κλιτύων τῆς Ἀκροπόλεως κατερ-
χομένων χωμάτων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον
ὅμως κατεχύσθη ὁ χώρος οὗτος ἐκ τῶν τῆς
ἀνασκαφῆς τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου (τῷ 1862)
ἀπορριφθέντων ἐκεῖ χωμάτων. Ὁ πυκνὸς συνοι-

Εἰκ. 10β.

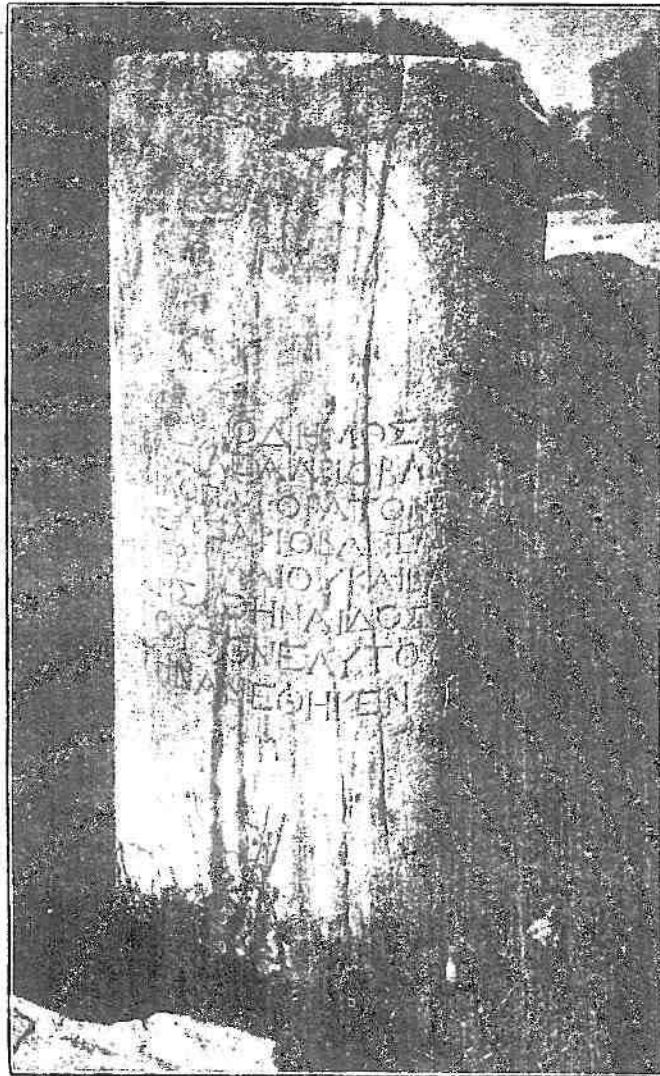
κισμὸς τοῦ τμήματος τούτου τῆς πόλεως ὡς καὶ
τοῦ Β μεροῦς τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπερ σήμερον
καλεῖται Πύλον, κατασκεύετο ὑπὸ τῆς ἀριστοκρα-
τίας κατὰ τοὺς ἐπὶ τουρκοκρατίας χρόνους καὶ
ἀρτίως ἐπὶ τῇ ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς ἀνασκα-
φῆς ἐκτελέσθησαν ἀπὸ τῶν ἐπὶ τῶν Κινδαθηναίων
ἀδελφῶν τῶν ἐπὶ τῇ περὶ δημοῦν τοῦ Ἀστεως

πραγματεία ἡμῶν (Die Demen von Attika, Leipzig 1886 σελ. 257) ἀπεδείξαμεν.

Ἐκ τῆς ἐφετεινῆς δ' ἀνασκαφῆς ἐβεβαιώθη-
μεν πλέον καὶ περὶ τοῦ ἀκριβοῦς σχήματος τοῦ
᾽Ωδείου, ὄντος τετραγώνου καὶ οὐχὶ περιφεροῦς,

κίονα λέγεσθαι γενέσθαι καὶ μίμημα τῆς
βασιλέως σκηνῆς, ἐπιστατοῦντος καὶ τούτῳ
Περικλέους».

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος ἦτο παραλληλόγραμμον διὰ πολλῶν κεκο-

Εἰκ. 11. Στόινδουλος κίονος ἐκ τοῦ ᾽Ωδείου τοῦ Περικλέους, ἐφ' οὗ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή
εἰς Ἀριοβαρζάνην.

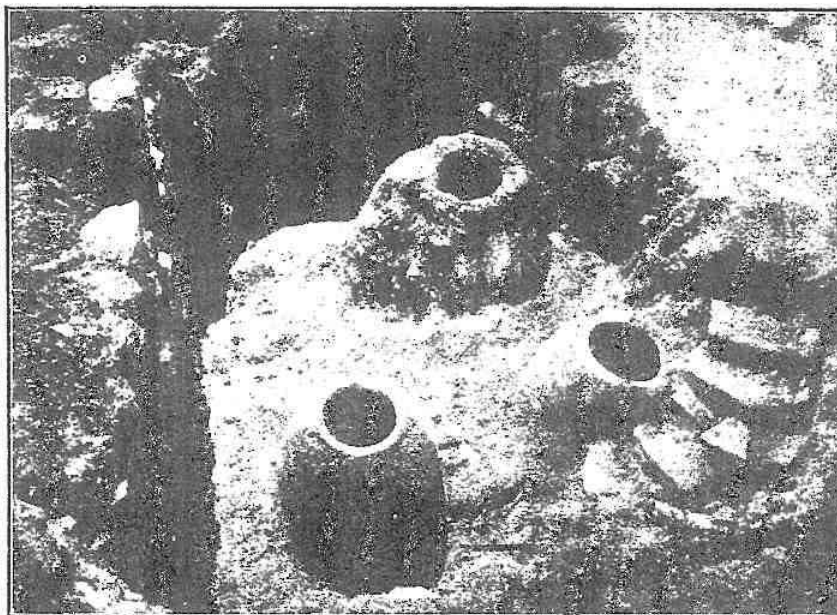
ὡς ὑπετίθετο ὑπὸ τῶν κακῶς ἐρμηνευόντων τὰ
τοῦ Πλουτάρχου. Καθ' ἡμᾶς δ' Πλούταρχος
(βίος Περικλέους 13) πολὺ ὀρθῶς λέγει: «Τὸ
δ' ᾽Ωδεῖον, τῇ μὲν ἐντὸς διατρέχει πολύεδρον
καὶ πολύστυλον, τῇ δ' ἐρέψει περικλινὲς καὶ
κάταντες ἐκ μίας κορυφῆς πεποιημένον, εἰ-

σημένον στύλων, οἷτινες ἔσω καὶ ἔξω τῆς σκη-
νῆς, συνάμα δὲ καὶ ὑπὲρ τὰς σειρὰς τῶν ἐδω-
λίων κατὰ ῥυθμὸν στοᾶς περιθεούσης τὸν περί-
βολον (πρβ. Βιτρούβιον V. 6. 4.), μόνον δὲ
κατὰ τὴν κορυφὴν ἦτο περικλινὲς ἀποληγον
εἰς κωνικὸν σχῆμα ὁμοιάζον πρὸς τὴν σκη-

νήν του Ξέρξου, ἐντεῦθεν δὲ καὶ οἱ κωμικοὶ ἐν χλεῖνῃ παρέβαλον τὴν κεφαλὴν τοῦ Περικλέους πρὸς αὐτό.

Καὶ ἐν τῷ ἐπὶ νομίσματος εἰκονιζομένῳ Ὁδείῳ (Εἰκ. 13) παρατηρεῖται ὅτι παριστᾷ τετράγωνον στοὰν μετὰ κιονοστοιχίας γύρωθεν· μόνον δὲ πρὸς τὰ ἄνω συγκλίνει ἡ ξυλίνη αὐτοῦ στέγη ἀπολήγουσα εἰς κῶνον. Τοιοῦτον σχῆμα ἀπεκάλυψαν ἡμῖν αἱ ἀνασκαφαὶ ἥτοι

δὲ τῇ ὀρχήστρᾳ θὰ ὑπῆρχον μόνον αἱ ἔδραι τῶν μουσικῶν, ὡς βλέπομεν ἐν τῷ μικρῷ θεάτρῳ τῆς Πομπηίας (πρὸβλ. ἐν Baumeister Denkmäler εἰκ. 1837), δι' ὃ καὶ ὁ Πλούταρχος καλεῖ αὐτὸ πολύεδρον. Κατόπιν τούτων δυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὸ σχῆμα τοῦ Ὁδείου, ἥτοι: ἐπὶ τοῦ διαζώματος ὅπερ διαθέει γύρωθεν τὴν στοὰν καὶ ἥτις ἐσχηματίσθη δι' ἀποκοπῆς τοῦ μαλακοῦ βράχου ὀριζοντίως, ἐκεῖ ὑπῆρχον

Εἰκ. 12.

στοὰν τετράγωνον περιθεομένην διὰ λιθίνων κιόνων.

Ἡ ἀποκάλυψις τῆς στοᾶς ταύτης καὶ ἡ κατὰ μῆκος τῆς κορυφῆς τοῦ κοίλου, ἥτοι τῆς γραμμῆς τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τοῦ διαζώματος διάταξις, ὡς εἶδομεν τοῦτο ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντων καὶ ἀποκαλυφθέντων τῶν δύο αὐτοῦ πλευρῶν, ἥτοι τῆς βορείου καὶ τῆς δυτικῆς, συμφωνοῦσι πληρέστατα πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Βιτρουβίου λεγόμενα περὶ τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοῦ διατάξεως.

Τὸ κοῖλον δὲν ἦτο ἀμφιθεατρικόν, ἀλλὰ τετράγωνον. Ὅθεν ἐπειδὴ μόνον μουσικαὶ παραστάσεις ἐν αὐτῷ ἐτελοῦντο, φαίνεται ὅτι αἱ ἔδραι δὲν ἦσαν ὡς ἐν τοῖς θεάτροις, ἡμικυκλικῶς διατεθειμέναι ἀπέναντι τῆς σκηνῆς, ἀλλὰ κατελάμβανον πᾶσαν τὴν γύρωθεν στοὰν. Ἐν

κίονες, οἵτινες ὑπεβάσταζον τὴν στέγην, ὅπισθεν τῶν ὁποίων ἦσαν αἱ σειραὶ τῶν ἐδωλίων διὰ τοὺς θεατὰς, ἀκριβῶς ὡς ἐν τῷ Βουλευτηρίῳ τῆς Πριήνης.

Πρὸς τὴν γνώμην ἡμῶν ταύτην συνεφώνησαν καὶ οἱ ἐπισκεφθέντες τὰς ἀνασκαφὰς ἡμῶν ἀρχαιολόγοι καθηγηταὶ κ. κ. Knackfuss, Καβαδίας καὶ Ὁρλάνδος.

Μετὰ τὰ ὑφ' ἡμῶν ἐκτεθέντα, δημοσιεύομεν παρὰ πόδας ὅσα εὐηρεστήθη νὰ γράψῃ ὁ φίλος συνάδελφος καὶ ἀρχιτέκτων κ. Α. Ὁρλάνδος περὶ τοῦ Ὁδείου ἡμῶν, ἐπισκεψάμενος καὶ μετ' ἐπιστάσεως ὑπὸ ἀρχιτεκτονικὴν ἐποπὴν μελετήσας τοῦτο: «Τὸ οἰκοδόμημα ἀνηγέρθη ἐν μερὲς ἐντὸς καὶ ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ πετρώματος, ὅπερ κατὰ τὴν ΝΑ τῆς Ἀκροπόλεως γυνίαν τυγχάνει νὰ εἶναι σεσαθρωμένη μάργα

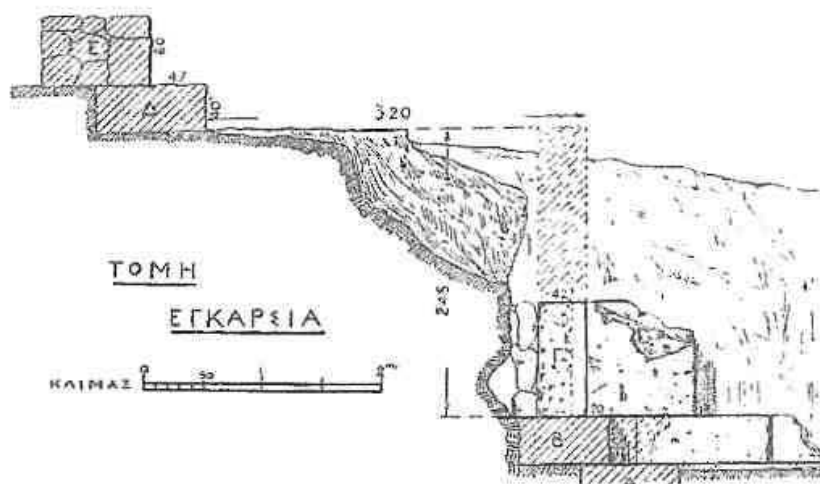
Ἐπωφεληθέντες τὴν φυσικὴν κλιτὺν τοῦ ἐδά-
φους ἀνέφξαν διὰ κατατομῆς τοῦ βράχου μέγα
ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον, οὗ αἱ ἀκριβεῖς
διαστάσεις καθορισθήσονται εὐθὺς ὡς καταστῇ
δυνατὴ ἡ ἀφαίρεσις τῆς παρὰ τὸ ΝΔ πέρας

Εἰκ. 13. Τὸ Ὁδεῖον τοῦ Περικλέους
ἐπὶ νομίσματος.

ἐπιχώσεως». «Πρὸς τὸ παρὸν ἐκ τῶν πλευρῶν
τῆς ῥηθείσης ὀρθογωνίου σκάφης ἀπεκαλύφθη-
σαν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἡ ΒΑ καὶ μέγα μέρος
τῆς ΒΔ (τὸ οἰκοδόμημα ἀποκλίνει κατὰ 28°
ἀπὸ τοῦ μαγνητικοῦ βορρᾶ)».

«Ἀμφότεραι αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι πλευраὶ τοῦ
ῥηθέντος ὀρθογωνίου εἶναι ἐσωτερικῶς ἐπενδε-

Εἰκ. 14. Περικλείον Ὁδεῖον.

δυμέναι διὰ τοίχου ἐκ σκληροῦ πυρολίθου πα-
ραμειγμένου μετὰ χυσταλλικοῦ ἀσβεστολίθου.
Ὁ τοῖχος ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν ἐξῆς μερῶν».

«1^{ον}. Ἐξ εὐθυντηρίας Α (ὅρα εἰκ. τομῆς τοῦ
κτιρίου) ἣς ἡ ἄνω ἐπιφανεία ὑπερέχει (Εἰκ. 14)
νῦν τῆς ἐπιφανείας τοῦ στερεοῦ ἐδάφους τῆς
σκάφης (ὀρχήστρας;) κατὰ 0,05 - 0,07, πιθανώ-
τατα λόγῳ ἀφαιρέσεως τῶν πλακῶν δι' ὧν θὰ
ἦτο πάλοι ἡ ὀρχήστρα ἐστρωμένη».

«2^{ον}. Ἐξ ἀναβαθμῶν Β ὕψους 0,405 καὶ
πάχους 0,76 κειμένου κατὰ 0,58 ἐσώτερον τοῦ
ἐξωτερικοῦ χεῖλους τῆς εὐθυντηρίας. Οἱ λίθοι,
ἐξ ὧν ὁ ἀναβαθμὸς συγκείται, ἔχουσι τοὺς μὲν
πλαγίους ἄρμους καλῶς δι' ἀναθιρώσεως ἁρ-
μόττοντας, τὴν δὲ προσθίαν ὁμῶς ἐπιρύνειαν
ἀνώμαλον».

«3^{ον}. Ἐξ ὀρθοστατῶν Γ, κειμένων κατὰ 0,22
ἐσώτερον τῶν ἀναβαθμῶν. Ἐκ τῶν ὀρθοστα-
τῶν εἰς καὶ μόνον διεσώθη κατὰ χώραν, ὁ τῆς
ΒΑ γωνίας ἔχον μήκος 1,35, ὕψος 0,97 καὶ
πάχος 0,44 (αἱ διαστάσεις, αἵτινες ἀναφέρονται
ἐν ΑΕ 1915¹⁵, δὲν εἶναι ἀκριβεῖς). Φέρει δ' ὁ
ὀρθοστάτης οὗτος προσπερικλῶς (0,015) τμήμα
τοῦ καθέτως ἐπ' αὐτὸν χωροῦντος σκέλους τοῦ
τοίχου, ὅστις ἐπεξετείνεται κατὰ τε τὴν ΒΑ καὶ
τὴν ΒΔ πλευρὰν ὡς συνάγεται ἐκ τῆς πλατείας
ἀναθιρώσεως ἣν φέρει ὁ σωζόμενος ὀρθοστά-
της ἐκατέρωθεν, ἥτοι ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ
πλευρᾶς καὶ ἐπὶ τῆς ῥηθείσης ἀπορύσεως. Τὸ
ἀκριβὲς ὕψος τοῦ τοίχου δὲν γινώσκουμεν, διότι
ἄλλοι ἀνώτεροι τῶν ὀρθοστατῶν δόμοι δὲν πε-
ριεσώθησαν. Εἶναι ὁμῶς πιθανώτατον ὅτι θὰ
ἐξικνεῖτο κατὰ 2,45 ἄνω τοῦ ἀναβαθμοῦ ἥτοι
μέχρι τῆς ὀριζοντίως ὁμαλισμένης ἐπιφανείας
τοῦ βράχου, ἥτις ἀπετέλει τὸ διάζωμα. Κίριος

σκοπὸς τοῦ τοίχου ἦτο ἡ ἐπένδυσις
τοῦ βράχου ἐσωτερικῶς, οὐ μὴν ἀλλὰ
καὶ ἡ συγκράτησις τῶν χωμάτων, δι'
ῶν ἐπληροῦντο τὰ μετὰ τὸν τοῖχον καὶ
βράχου κενὰ ἐπετυγχάνετο ἡ ὀριζον-
τιότης τοῦ ἐδάφους τοῦ 3,20 εὐρέος
διαζώματος. Φαίνεται δὲ μάλιστα ὅτι
διὰ τὸ ἀσθενὲς πάχος τοῦ ἐξεταζόμε-
νου τοίχου (0,425) κατεσκευάσθησαν
αἱ κατὰ τόπους (5 - 6 μ.) σωζόμεναι
ἐνισχυτικαὶ ἀντηρίδες (0,46 + 0,60) αἱ
εἰσχωροῦσαι εἰς τὸ σῶμα τοῦ βράχου.
Εἰς τὰς ἀντηρίδας δὲ ταύτας, ὡς δει-
κνύει ἡ ἀντεστραμμένη ἀναθύρωσις,
καὶ ὑποτομὴ ἦν φέρονσιν. Συνεδέοντο
δ' αἱ ἀντηρίδες πρὸς τοὺς λίθους τοῦ
τοίχου διὰ χονδρῶν πειοσχημῶν συν-
δέσμων ὧν, ὡς γνωστόν, χρῆσις ἀπο-
κλειστικὴν ἐγένετο κατὰ τοὺς ὁμαί-
κους μάλιστα χρόνους».

«Κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν γραμμὴν τοῦ διαζώ-
ματος ἀνευρέθη σειρὰ λίθων Δ ὕψους 0,405
καὶ πλάτους 0,90 ἐχόντων τοὺς ἄρμους καλῶς
ἁρμόττοντας καὶ μίαν ὁρατὴν αὐρὰ, τὴν προ-
σθίαν ἐπιφανείαν. Οἱ λίθοι οὗτοι δύνανται ἄρι-
στα γὰ χαρικτηρισθῶσιν ὡς ἐδώλια».

«Ἐπὶ τῶν λίθων Δ βαίνει 0,47 ἐσώτερος
τοῖχος Ε μεταγενεστέρων χρόνων ἐξ ἁργῶν τὰ

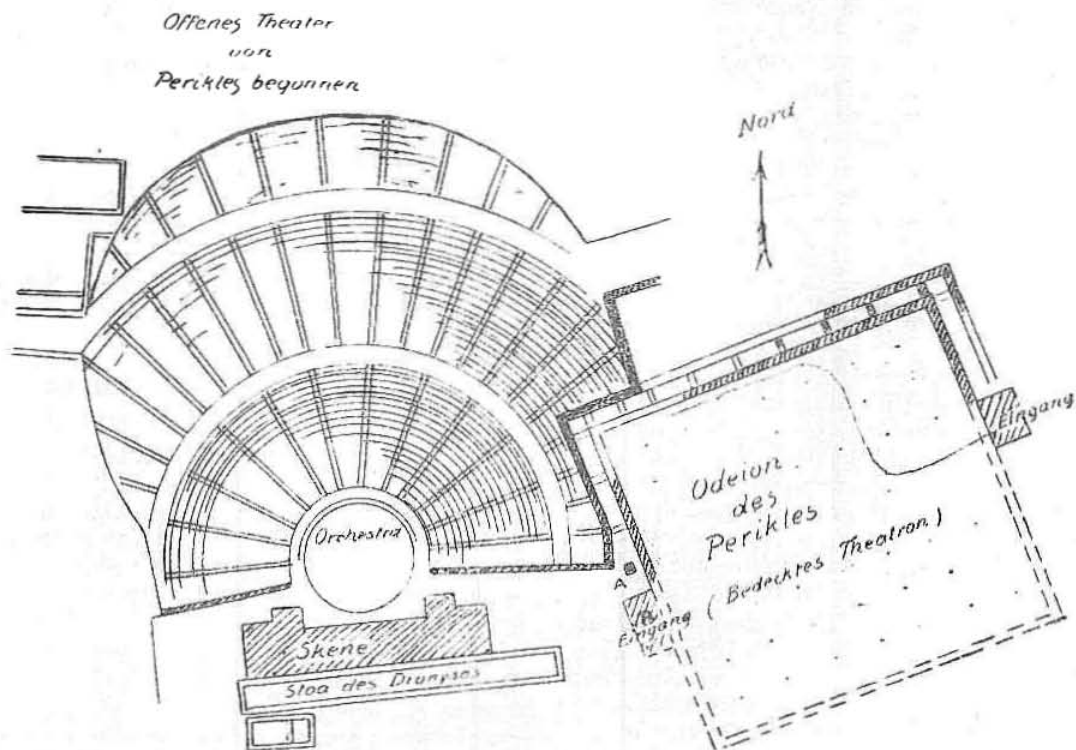

πολλὰ λίθων, ἀντικαταστήσας κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀρχαιότερον τοῖχον ἐν τῇ αὐτῇ θέσει εὐρισκόμενον οὐ λείψανα συμπεριελήφθησαν ἐν τῇ ἀνακατασκευῇ».

«Ὡς ἐν τῷ ἄνω διαζώματι, οὕτω καὶ κάτω περὶ τὴν ὀρχήστραν εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ ὑπῆρχον ἐδῶλια καὶ δὴ κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν λίθων Β, τὴν βεβαιότητά μου δὲ στηρίζω ἐπὶ τῶν ἐξῆς κυρίως λόγων: Ὡς εἶπον ἤδη, ἡ καὶ σήμερον ὁρατὴ ἐξωτερικὴ σειρὰ τῶν λίθων Β

δὲς ὁμως πλάτος αὐτῶν (πάντως ἔλασσον τῶν 0,58) ἀγνοεῖται, ὥς ἀγνοεῖται καὶ ἡ διατομὴ αὐτῶν, ἣν ἐσχεδιάσα δι' ἐστιγμένης γραμμῆς ἐν τῷ διαγράμματι ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν θεάτρων».

Ὁ βράχος ἦν λαξευμένος εἰς ὕψος 3 μέτρων καὶ ἦν ἐπενδεδυμένος δι' ὑμηττίων πλακῶν, ἄνωθεν δ' ἤρχετο εἰς πλάτος 1 1/2 μ. περίπου τὸ διάζωμα ἢ ὁ λεγόμενος *περίπατος* ὅπισθεν δὲ ὑπῆρχον τὰ μαρμάρινα ἐδῶλια. Τὸ σύνολον τοῦ κτιρίου ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῆς ξυλίνης στέγης,

Εἰκ. 15.

εἶναι ἀνωμάλως λελαξευμένη, τόσον μάλιστα πολὺ ὥστε, λαμβανομένης ὑπ' ὅσιν τῆς ἐπιμελείας μεθ' ἧς ἐξετελέσθη τὸ οἰκοδόμημα, ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι προωριζέτο νὰ εἶναι ὁρατὴ. Θὰ ὑπῆρχε λοιπὸν ἀναγκαίως πρὸ αὐτῆς σειρά τις λίθων, δι' οὗς μάλιστα ὑπάρχει καὶ προσφορώτατον θεμέλιον, ἢ ἄλλως ὑπερβολικῶς (10,58) πλατεῖα εὐθυντηρία Α. Τὸ ὕψος τῆς ἐλλειπούσης σειρᾶς ἐδωλίων (ὡν εὐκολοιότητι ἢ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ἀφαίρεσις λόγῳ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως συνδέσμων) ἦτο 0,40 ὁ ἀκριβῶς δηλαδὴ τόσον ὅσον καὶ τὸ ὕψος τῶν ἐδωλίων Δ τοῦ ἄνω διαζώματος. Τὸ ἀκρι-

εῖχον σχῆμα σκηνῆς, ὥς εἵπομεν, κατ' ἀπομίμησιν τῆς τοῦ Ξέρξου.

Καὶ τὰ μὲν ἀνωτέρω βάθρα τὰ πρὸς τὸν βράχον δὲν περιεσώθησαν, ὥς μὴ καλυφθέντα ὑπὸ τῶν ἀπὸ τῆς Ἀκροπόλεως καταφερομένων χωμάτων, ἐλπὶς ὁμως ὑπάρχει, ὅτι τὰ κατώτερα τὰ πρὸς Α καὶ Μ ἐδῶλια θὰ εὐρεθῶσι κάτωθι τῶν προσκειμένων οἰκιῶν, ὧν ἀπαλλοτριωμένων καὶ κατεδαφιζομένων, θὰ ἐνεργηθῇ συστηματικώτερα ἀνασκαφὴ μέλλουσα νὰ δικαιώσῃ ἡμᾶς ἐν τῇ προσπάθειά πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦ Περικλείου Ὀδείου ὑπὲρ οὗ τόσα ἐδαπνήσεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Ταῦτα ἐν συνόλῳ ὑπῆρξαν τὰ μέχρι σήμερον ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα τῆς πενταετοῦς ἀνασκαφῆς ἡμῶν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν τοῦ Ὁδείου.

Εἶχον γράψῃ τὰ ἀνωτέρω ὅτε ἐσχάτως παρεπιδημῶν ἐν Ἀθήναις ὁ καθηγητὴς καὶ ἄλλοτε διευθυντὴς τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου κ. Dörpfeld καὶ ἐπισκεφθεὶς τὸ οἰκοδόμημα συνεισέφερε μὲ τὴν γνώμην ἡμῶν ὅτι τὸ ὕψος ἡμῶν ἀνασκαφῆν καὶ εἰς φῶς ἔλθον οἰκοδόμημα εἶναι ὄντως τὸ Ὁδεῖον τοῦ Περικλέους. Ἡ γνώμη τοῦ διαπρεποῦς ἀρχαιολόγου βαρύνει πολὺ καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ αὐθεντία ὡς πρὸς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ζητήματα, διὰ τοῦτο παραθέτω ἐνταῦθα περικοπὴν τῆς πρὸς με ὑποβληθείσης βραχείας ἐκθέσεώς του ὡς καὶ σχεδιάγραμμα (Εἰκ. 15) μετὰ σαφῶν παρατηρήσεων, ἃς φιλικῶς μοι ὑπέδειξε. Ἡ ἐκθεσις ἦν μοι ἀπύθυενεν ὁ κ. Dörpfeld ἔχει οὕτω :

Athen den 6. 5. 21

Lieber Herr Kastriotis

Es freut mich sehr, Ihnen mitteilen zu können, dass Ihr Bau, den Sie ausgegraben und gefunden hatten, wirklich das Odeion des Perikles ist! Der Bau hängt mit dem Theater zusammen und ist wahrscheinlich ein sehr grosser viereckiger Bau, dessen NW Ecke auch schon bekannt war und in den Zuschauerraum des offenen Dionysos-Theater einschneidet (Εἰκ. 15).

Das Odeion war ein bedecktes Theater, das unmittelbar neben dem offenen Theater lag, in ähnlicher Weise, wie in Megalopolis das Thersilion, das vermutlich nach dem Vorbilde des Odeion gebaut war.

Sie haben die Nordost-Ecke des Baues, die Nordmauer fast in ihrer ganzen Länge und wahrscheinlich das Fundament des östlichen Einganges aufgedeckt. Das Fundament des westlichen Einganges ist schon früher beim Theater (bei B) gefunden worden. Nördlich davon steht bei A noch eine Basis in situ. Die Umfassungsmauer des Odeions war nach dem Felsen hin doppelt gebaut und beide Mauern waren durch Strebepfeiler verbunden. Sie haben beide Mauern gefunden, die äussere liegt nur auf höherem Niveau.

Im Innern des Baues werden ebenso wie im Thersilion, viele Säulen gestanden haben, die vielleicht aus Holz bestanden. Die

Fundamente werden Sie finden, wenn Sie etwas tiefer graben werden.

Ich gratuliere Ihnen dazu, dass Sie in der Tat das Odeion richtig gefunden hatten.

Ich glaube, dass Perikles nicht nur das Odeion gebaut, sondern zugleich auch das offene Theater geplant und angefangen hat, das später von Lykurg vollendet wurde. Er wird auch schon den jüngeren Tempel des Dionysos geplant haben in dem das Bild dieses Gottes von Alkamenes stand.

Mit besten Grüßen

Wilhelm Dörpfeld.

Ἡδη ἐναπόκειται πλέον τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ ἡ περαιτέρω ἐργασία δι' ἐξαγορᾶς τῶν παρακειμένων οἰκιῶν ὅπως ἐπεκταθῇ ἡ ἀνασκαφὴ πρὸς ΝΑ καὶ οὕτω ἀποκαλυφθῇ πρὸς τιμὴν τῆς Ἑταιρείας τελέως τὸ πρῶτον ἔργον τοῦ Περικλέους, τὸ ἐν ἔτει 456 π. Χ. ὀικοδομηθέν, ἔστω καὶ ἐν ἐρειπιακῇ καταστάσει.

Ἀθήνησι κατὰ Ἰούνιον 1921.

Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ

ΕΡΓΑ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

Πλὴν τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ἀναστήλωσεως ἐνηργήθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1915, 1916 καὶ 1917 δαπάναις τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ αἱ κάτωθι ἐργασίαι στερέωσεως.

α') Ἐν τῷ Ὁρολογίῳ τοῦ Ἀνδρονίκου Κυρρησίου. Σκοπὸς τῆς ἐνταῦθα ἐργασίας ἦτο ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωσις τῆς κωνικῆς στέγης τοῦ μνημείου. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν παρασίτων φυτῶν, ἅτινα εἶχον ἀφθόνως βλαστήσει ἐπὶ τῆς στέγης ταύτης, ἀπεφασίσθη νὰ ἀφαιρεθῇ καὶ ὁ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κώνου ἐπὶ τουρκοκρατίας κατασκευασθεὶς μέγας ἐκ κεραμοκονίας κόμβος, ὁ προφανῶς τουρκικὸν κεφαλόδεσμον (σαρίκι δερβίσου) ἀπομιμούμενος (Εἰκ. 1). Ἡ κατεδάφισις δ' αὕτη ἐγένετο ὅπως τοποθετηθῇ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ του θέσει τὸ παρὰ Stuart καὶ Revett (Antiquities of Athens ἐκδ. 1913 πίν. IX) εἰκονιζόμενον κορινθιακὸν κιονόκρανον, τὸ φέρον ποτὲ — κατὰ Βιτρούβιον (De architectura I, 6) — τὸν μετὰ ραπίδος χαλκοῦν Τρίτωνα, ὅπερ καταπεσόν, τίς οἶδε πότε, ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ ἐκ κονιάματος κόμβου, ὅταν τὸ μνημεῖον μετεβλήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς τεκέν, γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα τεκὲς τοῦ

Μπραΐμη¹. Τοῦ κιονοκράνου τούτου σώζεται δυστυχῶς μόνον τὸ κάτω ἥμισυ, συμφυῆς μετὰ τμήματος ἀμελῶς εἰργασμένου ὀκταγωνικοῦ κορμού. Παρατηρήθη νῦν ὅτι ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τούτου, καὶ δὴ κατὰ τέσσαρα σταυροειδῶς διατεταγμένα σημεῖα εὗρηνται τόρμοι διατηροῦντες ἐτι ἔχνη σκωρίας. Ἀντιστοίχως δὲ πάλιν ἐπὶ τεσσάρων ἐκ τῶν τριγωνικῶν πλακῶν τῶν ἀπαρ-

ροῦ κινδύνου, ὃν θὰ διέτρεξεν ἡ εὐστάθεια τοῦ κορυφώματος. Σημειωτέον δ' ὅμως, ὅτι αἱ εἰρημέναι ράβδοι δυσκόλως ἦσαν ἐκ τῶν κάτω ὀραταί, ὥς δὲν ἦτο ὁρατὸς καὶ ὁ ἀμελῶς εἰργασμένος ὀκταγωνικὸς κορμός, ἐφ' οὗ βαίνει τὸ κιονόκρανον. Περὶ τούτου πείθεται τις ἂν προεκτείνῃ τὴν κλίσιν τῆς στέγης μέχρι τοῦ κιονοκράνου, ὅποτε θὰ ἴδῃ ὅτι ἡ συνάντησις τελει-

Εἰκ. 1. Τουρκικὸν κορυφῶμα τοῦ ὠρολογίου.

τιζουσῶν τὴν στέγην, εὗρηνται ὅμοιοι μεγάλοι τόρμοι. Ἐκ τῆς συμπτώσεως ταύτης συνάγομεν ὅτι ράβδοι σιδηραῖ ὑπεστήριζόν ποτε, δίκην ἀντηρίδων, τὸ ἀποτελοῦν τὸ κορυφῶμα τῆς στέγης, ἀστήρικτον δ' ἄλλως, κιονόκρανον. Ἐπειδὴ δ' ἡ παρουσία σιδηρῶν ράβδων ἐξωτερικῶς τεθειμένων ζημιοῖ τὸ κάλλος τοῦ μνημείου, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι αἱ ράβδοι ἐτέθησαν πολὺ μεταγενεστέρως, κατόπιν βεβαίως σοδα-

ται ἀκριβῶς κατὰ τὸ ἀνώτατον σημεῖον τοῦ κορμοῦ.

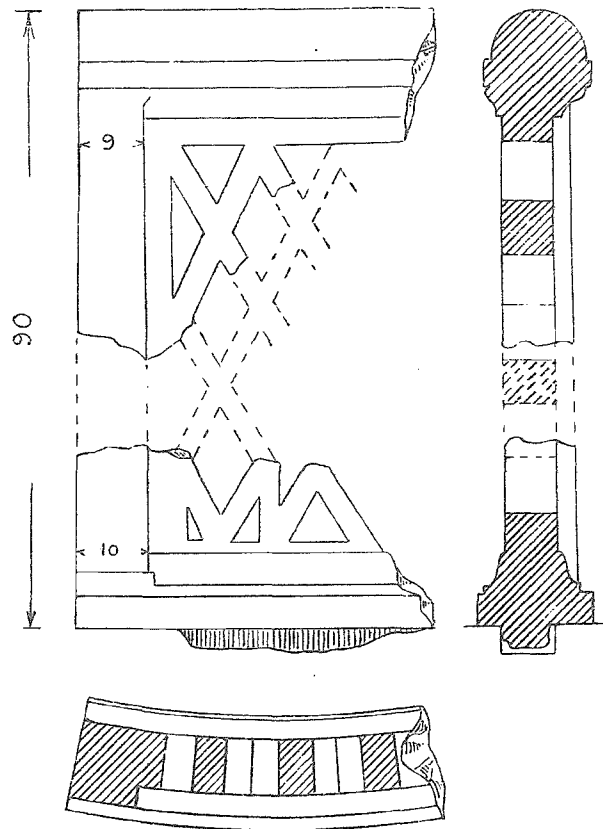
Μεταξὺ τῶν ἐν τῇ ἀνασκαφῇ τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς κατεσπαρμένων τεμαχίων ἀνευρέθησαν καὶ τρία μάρμαρα ἀνήκοντα εἰς τὸ κυκλοτερὲς θωράκιον, ὅπερ περιέβαλλε τὸ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ πύργου ὠρολόγιον. Ὅτι τὰ τεμάχια ταῦτα ἀνήκουσι πράγματι εἰς τὸ εἰρημένον θωράκιον ἐξάγεται οὐ μόνον ἐκ τῆς συμπτώσεως τῆς καμπυλότητος τῶν πρὸς τὴν καμπυλότητα τῆς ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου στρώματος τοῦ πύργου λαξευ-

¹ Ὁρα Καμπούρογλου. Ἱστορ. τῶν Ἀθηναίων Α' 160.

θείσης πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ θωρακίου αὐλακος (Antiquities of Athens ἔκδ. 1913 πίν. VIII), ἀλλὰ καὶ ἐκ τεμαχίου μαρμαρίνου ἐμβόλου σφωζομένου ἐπὶ ἐνὸς τῶν λίθων καὶ ἀριστα πρὸς τὰς διαστάσεις τῆς αὐλακος ἀρμόττοντος. Τῶν λίθων εἰς ἀνήκει εἰς τὸ ἄνω καὶ δύο εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κιγκλιδώματος. Ἐξ οὐδενὸς ὅμως δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ ἀκριβὲς ὄλι-

6') Ἐν τῇ «Πύλῃ τῆς Ἀγορᾶς» (Ἀθηνᾶς Ἀρχηγέτιδος). Ταύτης συνεπληρώθησαν διὰ σιδηροπαγοῦς κονιάματος ἀποκεκρουσμένα τινὰ τμήματα τῶν ραβδωτῶν κορυφῶν τῶν δύο βορείων κιόνων (Εἰκ. 3), στερεωθέντα δ' ἀνετοποθετήθησαν μέρη τινὰ τοῦ θριγκοῦ καὶ τοῦ ἀετώματος τὸ κορυφαῖον γείσον (Εἰκ. 4).

γ') Ἐν Φαλήρῳ. Ἐνταῦθα ἐστερεώθη καὶ

Εἰκ. 2. Θωράκιον ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ὥρολογίου.

κὸν ὕψος, ὅπερ, κατὰ τὴν ἐν τῷ συνημμένῳ σχεδίῳ (Εἰκ. 2) συμπλήρωσιν, δυνατόν νὰ ᾦτο 0.90 μ. Τὸ θωράκιον ἀπομιμούμενον δρύφακτον εἶχε τὴν ἐπίστεψιν ἡμικυλινδρικήν, τὰ καθ' ἕκαστον δὲ τεμαχία του συνεδέοντο ἄνω διὰ συνδέσμων πιομόρφων.

Ἐν τέλει τῆς ἐργασίας ἐγένετο παραπλεύρως τοῦ μνημείου πρόχειρος συναρμολόγησις τῶν σφωζομένων τεμαχίων τοῦ θριγκοῦ τοῦ ΒΔ προστόν.

ὑπεστηρίχθη τμήμα τοῦ φαληρικοῦ ἢ διαμέσου τείχους ἀριστερᾷ τῷ διὰ τοῦ σιδηροδρόμου μεταβαίνοντι εἰς Πειραιᾶ. Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ τείχους (Εἰκ. 5) εἶνε τὸ μόνον λείψανον, ὅπερ διεσώθη κατὰ τὸ μέρος τοῦτο μετὰ τὴν ἐκ τῆς διελεύσεως τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἐπενεχθεῖσαν καταστροφὴν.

δ') Ἐν Δελφοῖς, πρὸς ἐπαναφορὰν λίθων τινῶν τοῦ ἐνεπιγράφου πολυγωνικοῦ τείχους εἰς τὴν κανονικὴν αὐτῶν θέσιν, ἀφ' ἧς εἶχον ἔξω-

σθῆ εἴτε λόγῳ σεισμῶν, εἴτε λόγῳ τῆς ὠθή-
σεως τῶν ὀπισθεν χωμάτων. Ὅμοιας φύσεως
ἐργασία ἐγένετο καὶ διὰ τὸ ἰσοδομικὸν ἀνά-
λημμα τῆς Μαρμαριάς, οὕτινος ἀνωκοδομήθη-
σαν καταπεσόντες τινὲς δόμοι. Μικρὰ δέ τις
ὑποστήριξις ἐπεχειρήθη καὶ ἐν τῷ ὀπισθεν τοῦ
ἀναθήματος τῶν Πλαταιῶν ἀναλημματίῳ.

θεῖσα πλάξ, ἡ ἀποτελοῦσα τὴν κλεῖδα τῆς θό-
λου. Τέλος ἐκαθαρίσθη τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τά-
φου, ἐφράχθη δ' ἡ εἴσοδος αὐτοῦ διὰ μεγάλης
σιδηρᾶς κυκλιδωτῆς θύρας, ὅπως ἐμποδισθῇ ἡ
περαιτέρω χρῆσις τοῦ τάφου ὡς στάνης.

ς') Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀνωκοδομήθη ἐν *Δα-
φνίῳ* ἡ ΝΑ γωνία τοῦ ἔξω τοῦ περιβόλου τῆς

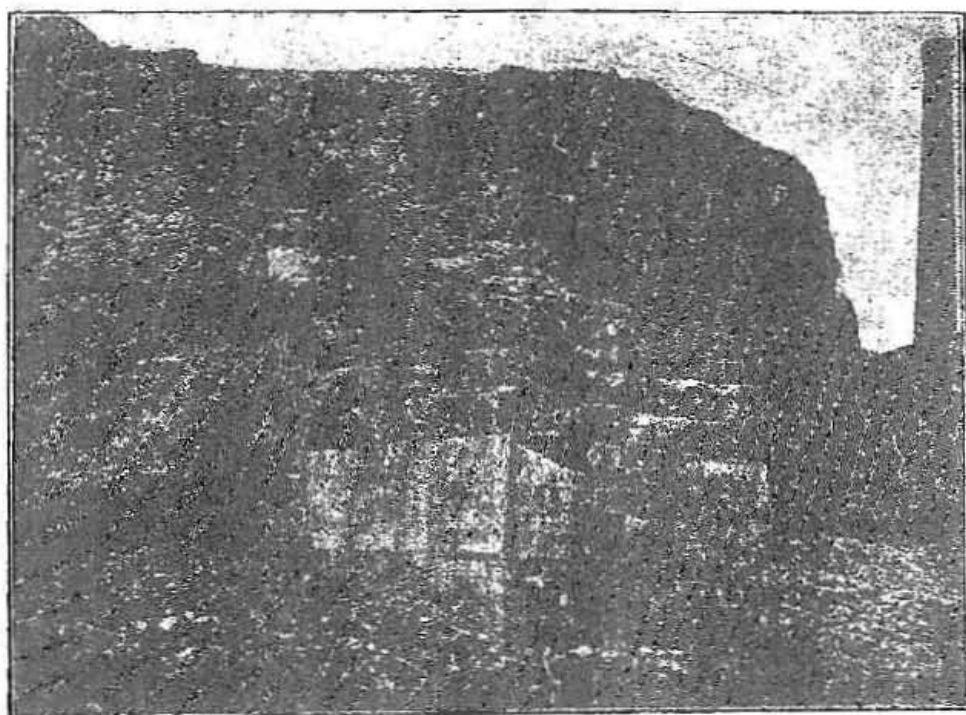

Εἰκ. 3. Κίον τῆς Πύλης τῆς Ἀγορᾶς.

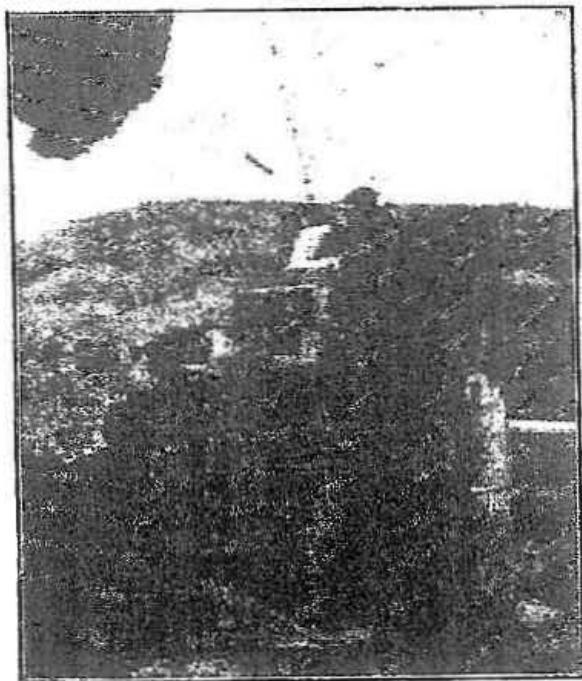
ε') Κατὰ δὲ τὸ 1917 ἐργασία στερεώσεως
ἐγένετο ἐν τῷ παρὰ τὸ *Μενίδι* γνωστῷ θο-
λωτῷ μυκηναϊκῷ τάφῳ. Τούτου συνεπληρώθη-
σαν χάσματά τινα, κατὰ τὸ ὑπερθεν τῆς εἰσό-
δου τῆς θόλου τμήμα τοῦ ἀναλήματος, ἐπανι-
θρύθησαν καταπεσόντες τινὲς ὀγκόλιθοι ἐκ τῆς
ἀνωτάτης κεκλιμένης σειρᾶς τῶν λίθων τοῦ δε-
ξιοῦ ἀναλήματος τοῦ δρόμου καὶ ἐφράχθη διὰ
νέου λίθου ἡ πάλαι ὑπὸ τυμβωρύχων ἀφαιρε-

Μονῆς κειμένου παρεκκλησίου, συνεπληρώθη δὲ
καὶ μέγα μέρος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (Εἰκ. 6).
Ὁ περίξ τοῦ ναυδρίου χώρος, ὡς καὶ τὸ ἐσω-
τερικὸν αὐτοῦ ἐκαθαρίσθησαν ἀπὸ τοῦ ὄγκου
τῶν χωμάτων, ἅτινα ἡ ἀνασκαφή καὶ ὁ χρόνος
εἶχον συσσωρεύσει, οὕτως ὥστε δύναται τις νῦν
νὰ διακρίνῃ εὐκρινῶς τὰ λείψανα τῶν βάθρων
τῶν κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ βαινόντων ἀψιδω-
μάτων.

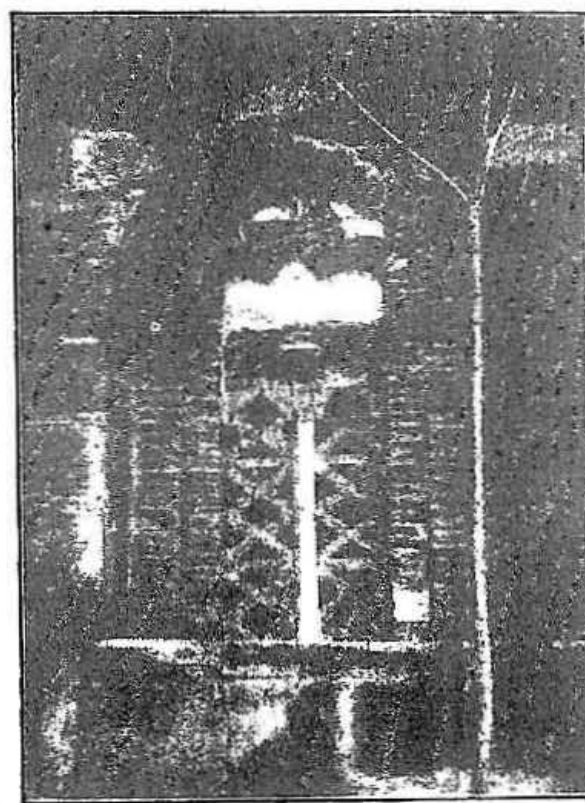

Εἰκ. 6. Ἀρχὴ τοῦ φυλῆσιμου τείχους.

Εἰκ. 6. Ἀψὶς τοῦ ἐν Δαφνίῳ παρεκκλησίου (κοιμητηρίου).

Εἰκ. 7. Παράθυρον τοῦ ΝΑ παρεκκλησίου τοῦ ναοῦ Δαφνίου.

Ἐν δὲ τῷ καθολικῷ τῆς αὐτῆς Μονῆς, τὸ ἀνατολικὸν παράθυρον τοῦ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν παρεκκλησίου ἀπαλλαγὸν ἐξωτερικῶς τῶν κονιαμάτων, δι' ὧν ἐφράσσεται, ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν του ὄψιν, συμπληρωθέντος τοῦ

ζ') Τέλος ἐν τῷ ἐν Ἀρχαῖς βυζαντινῷ ναῷ τῆς Παρηγορητίσσης, ἐτοποθετήθησαν κατὰ τὸ 1917 τὰ κατὰ τὸ 1916 κατασκευασθέντα ξύλινα, βυζαντινοῦ ρυθμοῦ ὑαλοστάσια τοῦ τε κεντρικοῦ τρούλλου καὶ τῶν τεσσάρων κατὰ

Εἰκ. 4. Ἡ Πόλη τῆς Ἀγορᾶς ἀπὸ Δυσμῶν.

λιθίνου δρυφάκτου διὰ νέων τεμαχίων ἐκτελεσθέντων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σφζομένου παλαιοῦ τεμαχίου, ὡς ἡ εἰκὼν 7 δεικνύει. Εἶνε δὲ τὸ παράθυρον τοῦτο τὸ μόνον ἐν Δαφνίῳ ὅπερ διεφύλαξεν τὸν ἀρχαῖον τύπον τοῦ δρυφάκτου, ὅστις πολὺν προσομοιάζει τὸν τοῦ Ὁσ. Λονκᾶ. (Ὁρα Schulz and Barnsley The Monastery of St Luke of Stires πίν. 10).

τὰς γωνίας τοῦ ναοῦ τρουλλίσκων. Ἐλπίζεται ὅτι προσεχῶς θέλει συντελεσθῇ ἡ τοποθέτησις καὶ τῶν ὑπολοίπων ὑαλοστασίων ἥτοι τῶν παραθύρων τοῦ ἀνω ὀρόφου, ἵνα οὕτω ἀποτραπῇ τοῦ λοιποῦ ἡ εἰς τὸ θαυμαστὸν μνημεῖον εἴσοδος τῶν τόσῃν ζημίαν προκαλοῦσάν κορωνῶν.

Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ

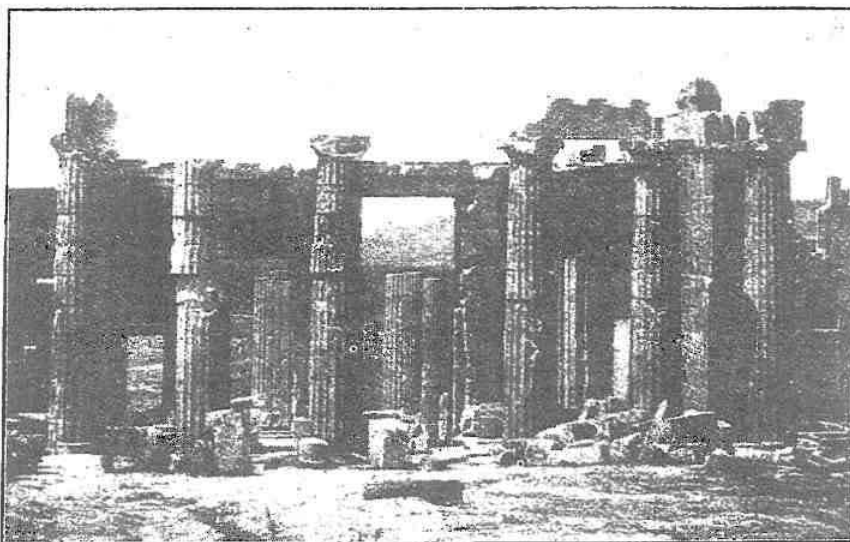
ΕΡΓΑ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1915-1917

Ἡ ἀπὸ τοῦ 1908 ἀρξαμένη ἀναστήλωσις τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως τῶν Προπυλαίων συνε-
χισθεῖσα καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1915, 1916, ἐπερα-
τώθη ὁλοσχερῶς κατὰ Μάιον τοῦ 1917.

Μετὰ τὴν συγκόλλησιν καὶ τοποθέτησιν τῶν

πάντες συναπαρτισθέντες ἐκ παλαιῶν καὶ αὐτόθι
ἀνηκόντων τεμαχίων. Ἐπὶ τῶν ὀρθοστατῶν τού-
των ἐτέθησαν τὰ ὀλίγα περισωθέντα τεμάχια
κεκλιμένων γείσων, μὴ καλύψαντα δυστυχῶς
πάντας τοὺς ὀρθοστάτας. Τέλος ἐπὶ τῶν γείσων
τούτων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐτοποθετήθη-
σαν πέντε τεμάχια σιμῶν, ὅσα κατέστη δυνα-
τὸν νὰ συγκροτήσωσι ἀκεραίᾳ εἰς μῆκος καὶ
πλάτος σίμας. Ἐν ἀντιθέσει ὁμως πρὸς τὰς σί-
μας τοῦ αἰετώματος τὰ ἐν ἀφθονίᾳ διασωθέντα
τεμάχια τῆς ὠραίας διατρήτου ὑδρορροῆς τῆς

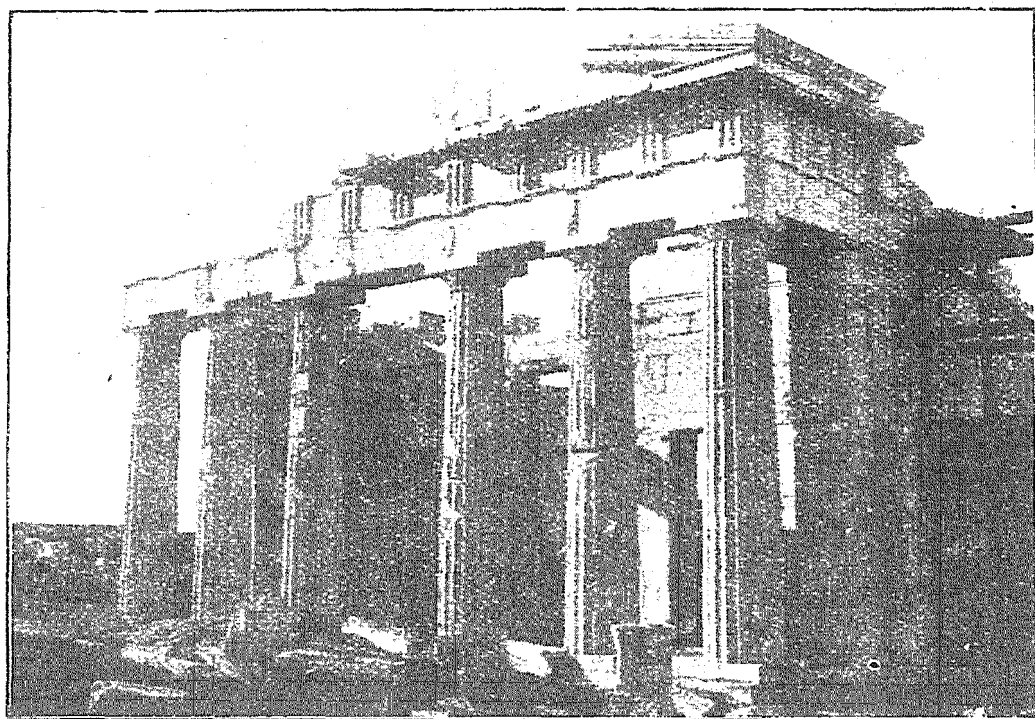
Εἰκ. 1. Ἀνατολικὴ πρόοψις τῶν Προπυλαίων πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

τριῶν βορείων δοκῶν τῆς δωρικῆς ὀροφῆς ἠκο-
λούθησε ἡ ἐπανίδρυσις τῶν ὀριζοντίων γείσων
τῆς τε ἀνατολικῆς καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς
προστάσεως. Τῶν γείσων τούτων ὁλοσχερῶς
νέον εἶνε τὸ τῆς ΒΑ γωνίας, τῶν δὲ λοιπῶν
συνεπληρώθησαν, ὅπου παρίστατο ἀνάγκη, αἱ
οὐραὶ, αἵτινες, ἐπειδὴ ὀπισθεν ἐξεῖχον τῆς ζωο-
φόρου καὶ δὲν εἶχον ἐπαρκῆ τὴν ἔδρασιν, ἐστη-
ρίχθησαν ἐπὶ κατακορύφων σιδηρῶν στύλων,
περιβληθέντων διὰ σκυροκονιάματος.

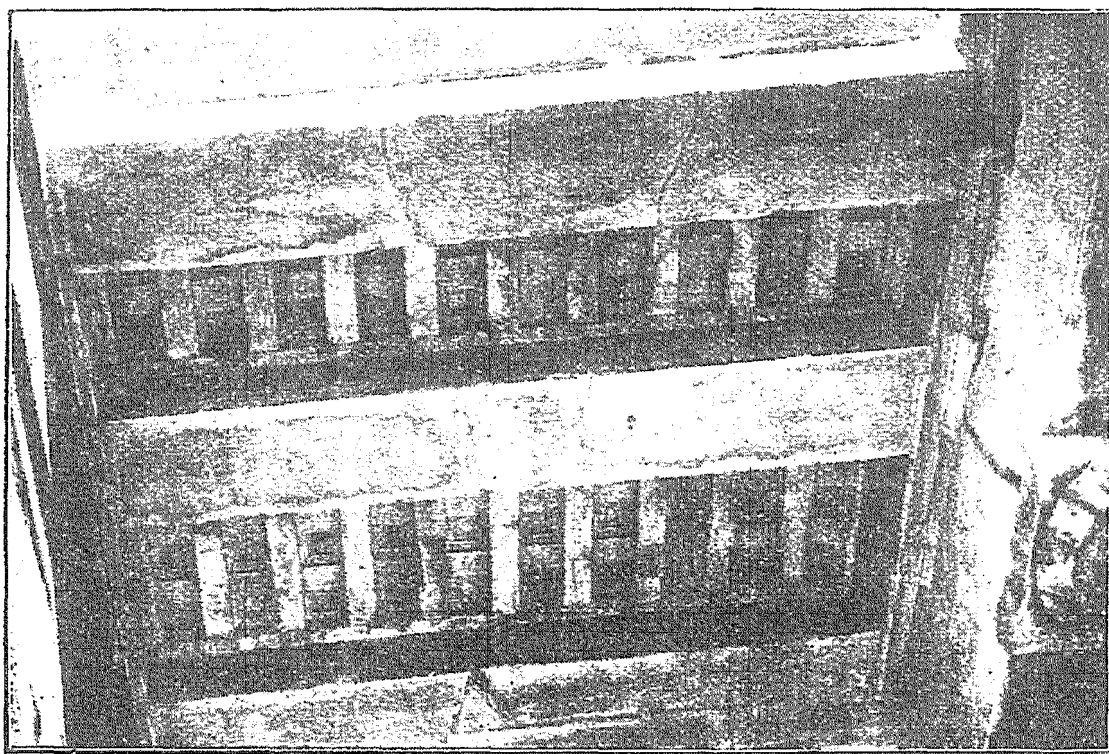
Ἐπὶ τῶν ὀριζοντίων γείσων ἐτοποθετήθησαν
κατὰ τὴν πρόσοψιν τρεῖς ὀρθοστάται τοῦ ἀνα-
τολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τυμπάνου τοῦ αἰετώματος,

βορείου πλευρᾶς ἐπέτρεψαν τὴν εἰς ἱκανὸν μῆ-
κος ἐπανίδρυσιν αὐτῆς ὡς ἡ εἰκὼν 2 ἐν παρα-
βολῇ πρὸς τὴν εἰκ. 1 δεικνύει. Ὅπισθεν δὲ τῶν
σιμῶν τούτων ἐτέθησαν τεμάχια τινα στρωτή-
ρων καὶ κάλυπτῆρων κεράμων.

Μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν λίθων τοῦ αἰετώ-
ματος ἠκολούθησε ἡ ἀνύψωσις τῶν ἀπὸ και-
ροῦ συγκεκολλημένων φατνωμάτων τῆς ὀροφῆς,
ἐκτελεσθεῖσα τελευταία λόγῳ τῆς ἐσωτερικῆς διὰ
τῶν κενῶν τῶν δοκῶν τῆς ὀροφῆς γενομένης
ἀνυψώσεως τῶν τεμαχίων τοῦ αἰετώματος. Κά-
τοψιν τῶν συναρμολογηθέντων φατνωμάτων
μετὰ τὴν κατὰ χώραν τοποθέτησιν αὐτῶν παρὲ-

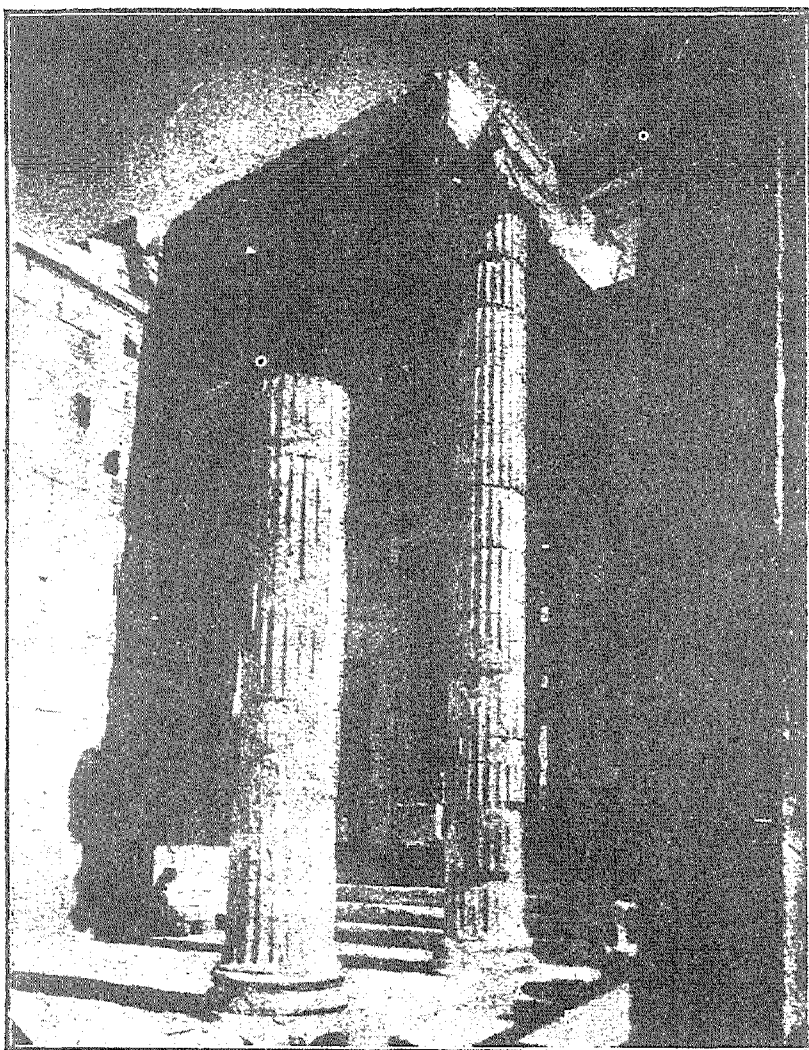

Εἰκ. 2. Ἀνατολικὴ πρόσις τῶν Προπυλαίων μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

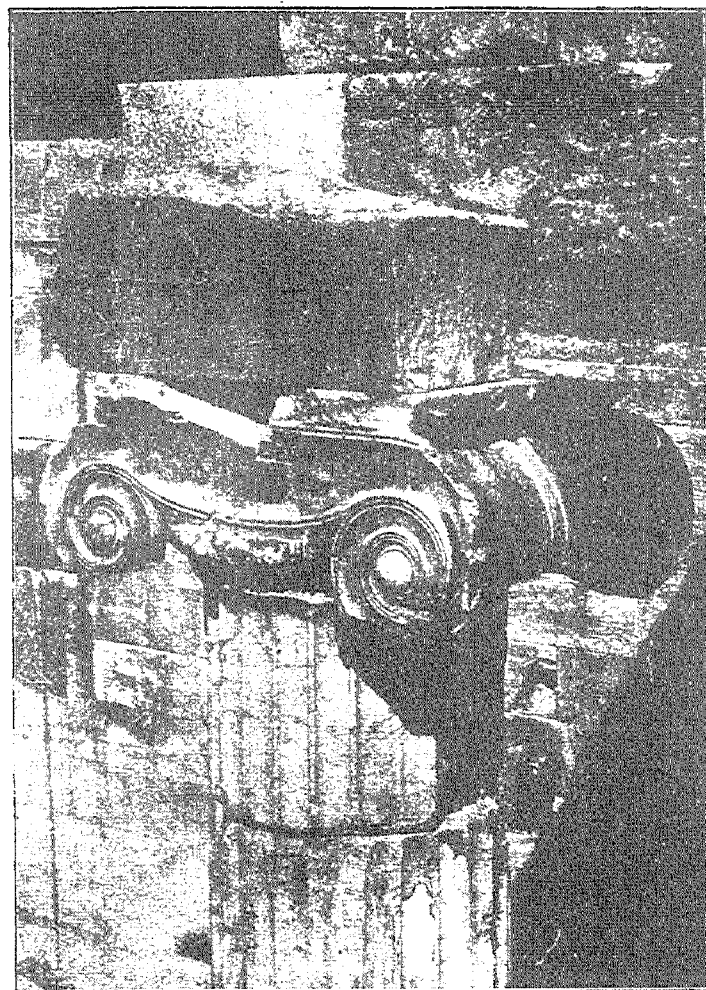

*Εἰκ. 3. Ὅροφὴ ἀνατολικῆς προστάσεως τῶν Προπυλαίων.
(Φωτογραφία εὐμενῶς παραχωρηθεῖσα παρὰ τοῦ κ. Δρος Βέλτερ).*

*Εἰκ. 5. ΒΑ γωνία τῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων
μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.*

*Εἰκ. 6. Κιονόκρανον ἀναστηλωθέντος ἰωνικοῦ κίονος
τῆς ἐσωτερικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων ἐκ τεσσάρων
διαφόρων τεμαχίων ἀπαρτισθέν.*

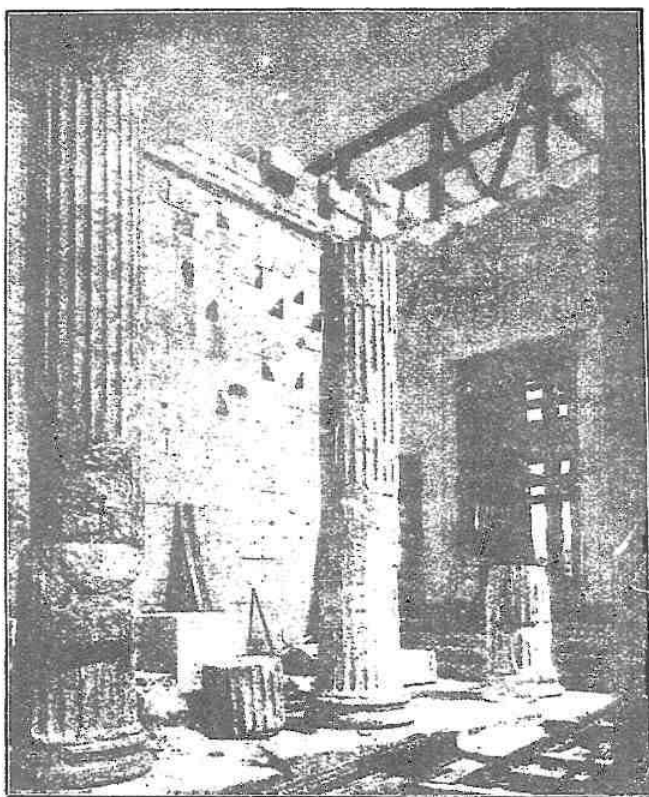

*Εικ. 7. Ὁροφή δυτικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων.
(Φωτογραφία εὐμενῶς παραχωρηθεῖσα παρὰ τοῦ κ. Δεσφ. Βέλτερ).*

χει ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 εἰκὼν. Αἱ εἰκόνες 4, 5, 6 καὶ 7-παρέχουσι σαφῆ τεκμήρια τῶν λεπτομερειῶν τῆς γενομένης ἀναστηλώσεως καὶ τῶν σημαντικῶν αὐτῆς πορισμάτων, ὅπως εἶναι ταῦτα ὁρατὰ ἀπὸ τοῦ Μαΐου 1917, ὅτε συνετελέσθησαν αἱ ἐργασίαι. Αἱ δὲ εἰκόνες 3 καὶ 4 παριστῶσι τὴν

ρῶσιν τοῦ κτιρίου ἄλλ' ἢ εἰς τὰς ἀρχικὰς τῶν θέσεις ἐπανίδρυσις τῶν σφισμένων ἀρχαίων τεμαχίων.

Πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς γενομένης ἐργασίας ὑπολείπεται ἤδη ἡ ὑπερθεῖν τῆς φατνωματικῆς ὁροφῆς κατασκευὴ δώματος στεγανοῦ πρὸς

Εἰκ. 4. ΒΑ γωνία τῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

κατάστασιν τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως, ἥ μὲν 3 εἶχεν αἴτη πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν (πρὸ τοῦ 1908), ἡ δὲ 4 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀναστηλώσεως (Μάιος 1917).

Ὡς βλέπει τις ἡ ἀναστήλωσις περιορίσθη εἰς τὴν ἀνατοποθέτησιν τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως κατεσπαρμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, διὰ τῆς προσθήκης ὡς οἶόν τε ὀλιγωτέρων νέων τεμαχίων διότι πρόγραμμα καὶ σκοπὸς τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀναστηλώσεως δὲν εἶναι ἡ συμπλή-

παρεμπόδισιν τῆς εἰς τοὺς ἄρμους τῶν λίθων διεισδύσεως ὀμβρίων ὑδάτων, ἅτινα πολλὰς προκαλοῦσι ζημίας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΠΑΛΑΝΟΣ

ΣΗΜ. Ἀδραὶ περιγραφαὶ τῶν προγενεστέρως ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ἐδημοσιεύθησαν ἐν Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1910, 281 καὶ Ἀρχ. Δελτ. 1915, 49 κλπ.

Λεπτομερῇ δὲ περιγραφῇ τῆς ὅλης ἡμῶν ἐργασίας ἐπιφυλασσόμεθα νὰ δημοσιεύσωμεν ἐν καιρῷ.

N. M.

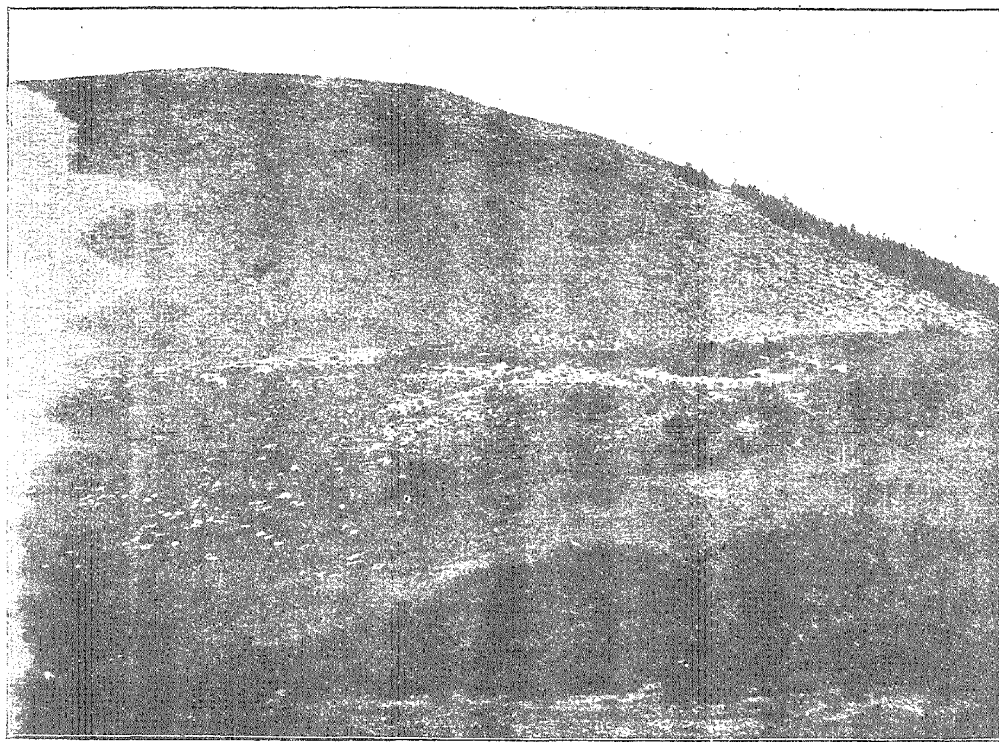
Β' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ. 1917-19.

Α' ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

Ἀνασκαφή τῆς «Πυρᾶς» τῆς Οἴτης.

Εἰς ῥάχιν ἄδενδρον τῶν δυτικῶν κλιτύων τοῦ (1800 μ. που ὕψος) Ξηροβουνιοῦ τῆς Παύλια-νης, δεσπόζουσιν ἀπὸ Ν τοῦ ὑψιπέδου τῆς κυ-

δὲ πελωρίαν ἔκτασιν τεφροχωμάτων ἀναφύρτων μετ' ἀπείρων θρυμμάτων λευκαζόντων δοτῶν, περαιτέρω δὲ περὶ τὰ 150 μ. βορείως ἐπὶ τῆς αὐτῆς ῥάχεως θεμέλια ὀρθογωνίου στοᾶς ὁμοίου οἰκοδομήματος (εἰκ. 1), εἶχον ἀπ' ἀρχῆς συλ- λάβει τὴν σκέψιν ὅτι ἐπὶ τοῦ ὕψους ἐκείνου ὑπὲρ τὴν Τραχίνα καὶ τὴν Ἡράκλειαν (3 καὶ 4 ὥρας ἀνατολικώτερον ὑποκειμένης), ἐν τῇ ἀμέσῳ ἀπὸ Βορρᾶ γειτονίᾳ τῆς ἀρχαίας Δωρίδος καὶ τῆς

Ἐικ. 1. Πυρᾶς καὶ σημοῦ λείψανα ἀπὸ δυσμῶν.

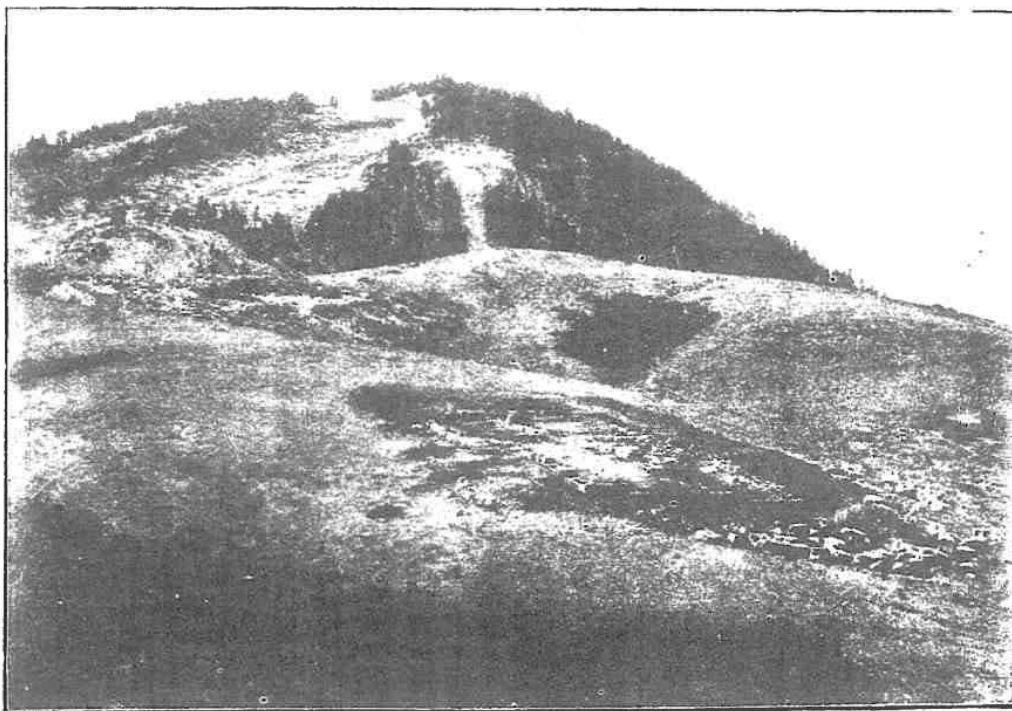
ρίας καταδόθρας τῆς Οἴτης, κατὰ τὸν αὐχένα, καθ' ὃν ὑπερβάλλει μὲν ἀνέκαθεν τὰς ΜΑ ἀκρω- ρείας τῆς Οἴτης ἢ ἐκ τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερ- χειοῦ διὰ τῆς Τραχινίας πρὸς τὸν Δάφνον, τὴν Ναύπακτον κλπ. ἐπαρχιακὴ ὁδός, χωρίζονται δὲ τὰ ὕδατα τοῦ ἄνω Δάφνου καὶ τοῦ Ἀσωποῦ καὶ ἡ σημερινὴ ἐπαρχία Παρνασσίδος ἀπὸ τῆς Φθιώτιδος, ἥγαγεν ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ 1918 ἡ πλη- ροφορία τῆς ὑπάρξεως «Μαρμάρων» ἐνταῦθα.

Παρατηρήσαντες δὲ πράγματι ἐκτεταμένα μὲν εἰρεία δωρικοῦ οἰκοδομήματος, παραπλεύρως

προκατόχου αὐτῆς Δρυοπίας, πλησίον δὲ (3/4 ὥρας βορ.) τῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὑψιπέδου πηγῶν τοῦ Γοργοποτάμου, ἦτοι τοῦ καθ' Ἡρόδοτον (Ζ' 198) ἀκριβῶς πρὸς σβέσιν τῆς πυρᾶς τοῦ καιομένου Ἡρακλέους ἀναφανέντος Δύρα εἶχον ἐνώπιόν μου ἀπλούστατα ἐν ξειρίοις εὐλόγου λατρείας τὴν «Ἡρακλέους πυρᾶν» τῶν ἀρχαίων ἢ τὸ [Ἑμ]πρήστιον τῆς παρα- δόσεως καὶ ἐν τῇ γυνῇ ἐκείνῃ ῥάχει ἀκριβῶς τὴν ὁμώνυμον θέσιν τῆς Οἴτης ἢ τὴν «Φρυ- γίαν» ἀπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ πεφρυχθαι τὸν Ἡρα-

κλέα»· καὶ ἡ ἀμέσως λοιπὸν παρ' αὐτὴν ὁδὸς θὰ ἦτο αὐτὴ ἐκείνη, ἣν διώδευε τυχαίως μὲν ὁ Φιλοκτήτης (ἢ Ποίας) τῆς παραδόσεως ὅτε ὑφῆψε τὴν πυρὰν τοῦ φίλου ἥρωος, ἀλλὰ καὶ ὁ Γλαβρίων τῆς ἱστορίας (Lín. 36, 30) σκοπόμενος *ἐκ τῆς Ἡρακλείας* (κατ' εὐθείαν λοιπὸν, ὅχι δι' Ὑπάτης, ὁδὸν ἡμέρας!) ἀναβαίνων, ἵνα θύσῃ τῷ Ἡρακλεῖ *in eo loco, quem Pyram appellabant* καὶ συνεχίσῃ ἐκεῖθεν ποθεν ἀνα-

τῶν οἰταϊκῶν καὶ δρυοπικῶν μύθων ὁ Ἡρακλῆς συνδέεται πρὸς τὴν νοτιωτέραν ταύτην Οὔτην (ὅχι τὸ Γρεβενὸ τῶν Αἰνιάνων). Ὅτι ὁμῶς οὐχὶ μυθικὴ ἀπλῶς ἀναλήψεως θέσις, ἀλλὰ καὶ λατρείας μακροῦς λείψανα γνωρίζει ἐπὶ τῆς Οὔτης ἡ τυχαία παράδοσις, οὐδεὶς εἶχε παραδόξως ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν του· πρβλ. ἐκ πολλῶν π. χ. Στοβ. ἀνθ. Δ' 154 σελ. 26 «τῆς Οὔτης ἐπὶ τῇ ἀκρωρείᾳ θύεσθαι ὅσα ἐστὶ (γρ. *ὅσα ἐστὶ*)

Εἰκ. 2. Ἡ πυρὰ τῆς Οὔτης· προσθία στοά.

λαμβάνων τὸν δι' ὁμαλωτέρων προπεμφθέντα στρατόν του *toto agmine* εἰς Ναύπακτον. Καὶ δὲν ἦτο λοιπὸν οὐδὲ ἡδύνατο νὰ εἶναι *Πυρὰ* ἡ ὑψίστη κορυφὴ τοῦ ὄρους, τὸ *Γρεβενό*, ἐφ' οὐ ματαίως φυσικὰ ζητήσαντές τι αὐτῆς ἵχνος καὶ ὁ Ross καὶ ἄλλοι ἐξηκολούθουν ὁμῶς ἀπλῶς ἅπαντες νὰ τοποθετῶσιν, ἐλλείψει ἁπτοῦ τινος μνημείου, τὴν *ἀπλὴν δὴθεν παράδοσιν τῆς αὐτοπυρώσεως τοῦ ἥρωος*· διότι καὶ ἐφαίνετο αὐτονόητον ὅτι *μυθικὴ* ἀπλῶς ἀνάληψις ἀρμόζει ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ ὑψίστου σημείου τοῦ ὄρους, ἀδιάφορον ἂν «*πυρὰ τραχίνιος*» (Θεοκρ. ΚΔ' 82) καὶ ῥητῶς λέγεται καὶ δι' ὧν

νόμος καὶ Ἡρακλεῖ καὶ Φιλοκτήτῃ εἰς μνήμην τοῦ παλαιοῦ παθήματος *καὶ τὴν τέφραν ἐπὶ τῇ πυρκαϊᾷ ἐν χώρᾳ μένειν* καὶ Sil. Ital. VI 452 *Herculei monumenta regi*, ἐξ ὧν ὡς καὶ ἄλλων χωρίων ἀσφαλὲς συμπέρασμα προκύπτει ὅτι καὶ *ἀπτόν τι* μνημεῖον τῆς πυρᾶς ὑπῆρχεν.

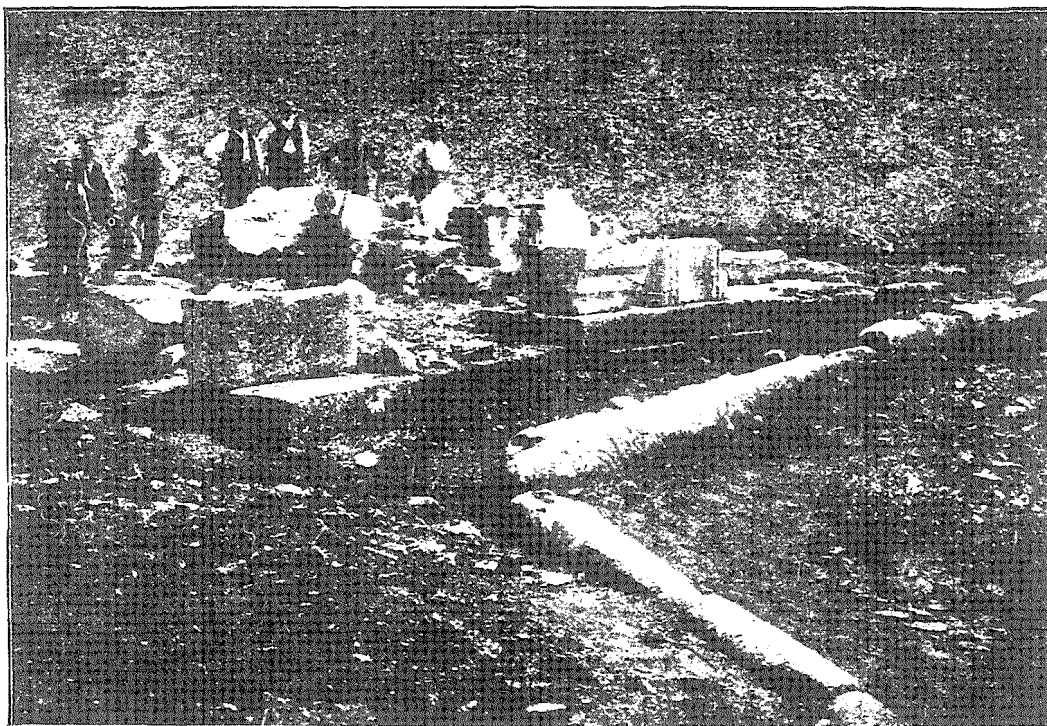
Ἀνακοινώσαντες δὲ τὴν ἐκ τῆς γραπτῆς παραδόσεως ἤδη γνώμην ἡμῶν ταύτην ἔκτοτε ἐν συνεδρίᾳ τῆς Ἐπιστημονικῆς ἐταιρείας, προέβημεν εἴτα καὶ εἰς ἀνασκαφὴν τῶν ἐρειπίων κατ' Αὐγουστον τοῦ 1919 δαπάνῃ τοῦ Σεβ. Ὑπουργείου. Τῶν δὲ σχετικῶν πρὸς τοῦτο ὑπ'

ἀριθ. 96 καὶ 104 τοῦ 1919 ἐκθέσεων ἡμῶν δημοσιεύμεν ἐνταῦθα περίληψιν (εἰκ. 2).

Τοῦ μὲν πρὸ δεκαετηρίδων τινῶν ἔτι σφζομένου κατὰ ὁμοφώνους περιοίκων μαρτυρίας *πωρίνου περιβόλου τοῦ τεμένους* μόνον ἔχνη βλέπομεν ἀμυδρὰ πλέον εἰς αὐλάκια διακεκομμένα βαίνοντα πέραν τῆς ἐκτάσεως τῶν τεφροχωμάτων μέχρι τῆς νοτίας ἄκρας τῆς ὁράσεως ἐκατέρωθεν, ὅπου κατέληγεν εἰς τετράγωνον,

ἀνατολικὴν πρόσοψιν, δύο σπόνδυλοι ἑλλιπεῖς καὶ ἄλλων ὀλίγα τεμάχια, μὲ 9 καὶ 6 ῥαβδώσεις δωρικός, ἐκατέρωθεν δὲ ἀδιάξεστον ἐπιφάνειαν σφζουσαν ἐν τισιν ὀπὴν κιγκλίδος¹ ἀλλὰ παρακείμενα μέλη ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ οἰκοδομήματος εὗρομεν ἀφθονα, ὅχι μόνον τῶν δόμων ἀλλὰ καὶ τοῦ θριγκοῦ, δηλ. ἐπιστύλια πολυάριθμα, λίαν δὲ βραχέα (0,91 μ. μήκος, τὰ δὲ γωνιαῖα 0,97), ὥστε προδήλως ἐπὶ τοίχων, ὅχι

Εἰκ. 3. ΒΑ γωνία τῆς πυρᾶς καὶ ΝΔυτικὴ τοῦ σηκοῦ.

πυρόκτιστον, μικρὸν οἰκοδόμημα, ἴσως μικρὰν *πυρᾶν* ποτε.

Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον ἐκαθαρίσθη πρῶτον ὁ σύμφυρτος σωρὸς συντριμμάτων καὶ ἀποπελεκημάτων μακροχρονίων λατομῶν τῶν περιοίκων, ὁ καλύπτων τὸ κυρίως *ἱερὸν* καὶ ἀνάσκαφέν τοῦτο κατὰ τὸ πλεῖστον κατεφάνη ὡς *δώριος ναὸς* ἢ μᾶλλον ἀπλοῦς *σηκὸς ἐν παραστάσιν*, ἐκ τιτανολίθου ὅλος πλὴν τῶν μαρμαρίνων κεραμίδων θεμελιωμένος ἐπὶ τῶν σαθρῶν πλέον λειψάνων προκατόχου *πωρίνου*, ἱπεστρωμένον ἀντὶ στερεοβάτου. Καὶ κιόνων μὲν αὐτοῦ λείψανα εὗρέθησαν μόνον κατὰ τὴν

περιστάσεως, βαίνοντα, ἔπειτα τριγλύφους τοξοειδοῦς ἄνω ἀφάσεως τῶν ποδῶν, γείσα ὀριζόντια μὲ τὰς συνήθεις προμόχθους καὶ καταιέτια χωρὶς αὐτάς, σίμας μαρμαρίνας καὶ κεραμίδας ὡσαύτως, στρωτήρας καὶ καλυπτῆρας¹, λίθους τυμπάνου τοῦ ἀετώματος κλπ., — ἐν συνόλῳ ἐπαρκοῦντα καὶ εἰς ἀναπαράστασιν τοῦ ὅλου κατὰ χώραν ὅμως, σημειωτέον, διετηρεῖτο μάλιστα

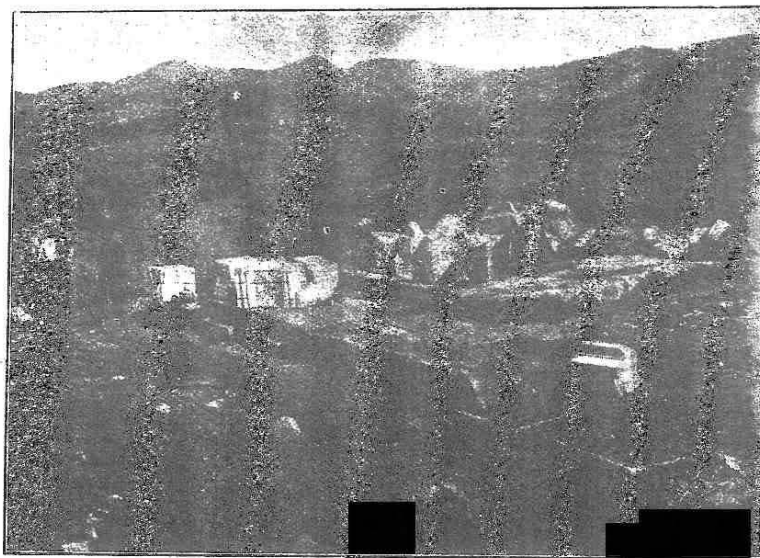
¹ Ἐτι δὲ καὶ *θύρας* ὀλίγα μέλη καὶ τέλος *μικροτέρα τινα γείσα* (ἐν ὁρατὸν ἐν εἰκ. 4 δεξιᾷ), ἡ τελευταῖον ἀνεγνώρισεν ὁ φίλος κ. Ἄν. Ὁρλάνδος ὡς ἐπὶ *θωρακίων τῆς προσόψεως κτιστῶν* μεταξὺ τῶν παραστάδων ἐπικείμενα, ὅμοια τοῖς ἐν Λυκοσοῦρᾳ.

ἡ ΜΔ γωνία καὶ δὴ ὅλη που ἡ Μ πλευρὰ 14 μ. που) **τῆς εὐθυνηρίας μόνης καὶ μιας βαθμίδος**, ἐντὸς δὲ τῆς γωνίας καὶ τμήμα, πλακόστρωτον πεζῶς, ἐδάφους φαίνεται ὑπὸ λατρευτικῶν ἀγάλμα στρωθέντος ἐν ὑστέροις ῥωμαϊκοῖς χρόνοις (εἰκ. 3 - 4)· τὴν ἐκ θεμελίων ἐξαφάνισιν τῶν ἄλλων πλυσῶν ἐξηγοῦσιν αἱ πληροφορίες ἡμῶν, ὅτι ἀκριβῶς τοὺς ὑπὸ τὴν γῆν λίθους προετίμων νὰ ἐκθεμελιώσιν οἱ κάτοικοι καὶ τῆς

δὲ τοῦτον συναφῆς βάθρον ὑπὲρ 5 μ. τὸ μήκος, τοῦλάχιστον διβάθμιον.

Ὡς πρὸς δὲ τὸν **χρόνον** τῆς κτίσεως καὶ σηκοῦ καὶ βωμοῦ κατ' ἀρχὰς πιστεύσαντες (ἐκ τῶν τριγλύφων ἰδίᾳ καὶ τῶν συνδέσμων, πελεκίνων ὅλων) ὅτι ἠδύναντο καὶ μέχρι τοῦ Ε' αἰῶνος π. Χ. νάναρθῶσιν, ἀνεγνωρίσαμεν ἄργα ὅτι πολλὴ μάλλον **αιτωλικῶν χρόνων** (Γ' αἰῶνος) εἶναι ἀμφότεροι, μόνον δὲ ὁ πῶρινος ὁ προκα-

Εἰκ. 4. Θεμέλια σηκοῦ Ἡρακλέους παρὰ τὴν πυρὰν.

Παύλιανης (τῷ 1864 πρὸς Ἀνάκτισιν τοῦ ναοῦ τοῦ χωρίου τῶν) καὶ οἱ τῆς Γκούρας, ὡς ἀφθάρτους ὑπὸ παγετῶν καὶ ἡλίων.

Ἐπιγραφῆς μίας μόνης, φαίνεται, τρία τεμάχια εὐρέθησαν, ὧν ἓν ἀναφέρει Κόμμοδον, τὸν γνωστὸν ἐν βασιλεύσιν Ἡρακλῆα κλπ. καὶ ἱπποδρόμιον (ἢ ἱπποδρομίαν), ἀναμφιβόλως λοιπὸν ὄχι ἄσχετον πρὸς τὰ Οἰταῖα Ἡράκλεια, οὐδὲν ὅμως περιτλὲον αὐτῶς διασαφονύει τῆς πυρᾶς.

Περὶ δὲ τὰ 15 μ. ἀνατολικῶς ἀπεκαλύφθημεν καὶ βωμὸν ὀρθογώνιον, ὁμοίως τιτανολιθικὸν (6×4 μ.) σφζοντα μόνον ὀλίγους ὀρθοστάτας (μονοῦς) ἐπὶ τῆς ἐκ δύο δόμων κρηπίδος, παρὰ

τοχοῦ καὶ τινα τῶν εὐρημάτων ἦσαν καὶ πολλὰ ἀρχαιότερα.

Ἡ δὲ **πυρᾶς πυρὰ**, ἐκσκαφεῖσα, κατεφάνη ὡς λεκάνη, τετράπλευρος (πλάτ. 20 - 25 - 30 μ.), περιειλημμένη κατὰ τὴν τελευταίαν, μορφὴν αὐτῆς ἐντὸς μονολίθου **περιχειλόμενος** τομῆς καθέτου ἰ, ἐφαπτομένου σχεδὸν ἀπὸ Β τῆς Μ πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ, ἧς διὰ τοῦτο ὅλως μέχρι καὶ τοῦ θριγκοῦ εὐρίσκειμεν τοὺς λίθους σχεδὸν ἀβεστοποιημένους τὴν ἐπιφάνειαν ὑπὸ τῶν λειχουσῶν φλογῶν.

Ἀλλ' ἐνῶ τὸ περιχειλῶμα, εἴπομεν, ἐτέθη ἐν ῥωμαϊκοῖς μόλις χρόνοις κατὰ τινα ὑπ' αὐτὸ

Εἰκ. 5. Διάγραμμα πυρᾶς τοῦ Ἡρακλείου.

εὐρήματα — καὶ ἐξετείνετο κατὰ ἔγνη βέβαια καὶ πορρωτέρω πρὸς τὴν νοτιανατολικὴν ἄκρην, ὥστε νὰ περιφράσῃ καὶ ἄλλους ἐπαλλήλους χώρους (κατ' ἀποστάσεις 25, 7 καὶ 8 π. μ.), πιθανῶς ἀφωρισμένους πρὸς χωριστὰς φύλων πυράς ἄλλας, — αἱ ἐν τῇ κυρίᾳ λεκάνῃ ὅμως τέφραι, πάχους ὀλίκου 0,30-0,80 μ., κατεφάνησαν αἰῶνας ἀρχαιότεραι, καὶ δὴ αἱ μὲν περὶ τὸν κεντρικὸν πυρῆνα (ὑπόλεικον, ἀλευρώδη ὅλως, μὲ μικρότατα ἀπειροπληθῆ λευκάζοντα ὁστάρια) πᾶσαι ἀπλῶς, ἀκόμη δηλ. καὶ αἱ ἐπιπολῆς, ἦτοι αἱ τοῦ χωματοποιημένου καὶ ὀλίγην πόαν φύοντος ἐπιπάγου, *ἀρχαῖαι, ἥδη του 5' αἰῶνος* κατὰ τὰ ἀφθονα τεμάχια *μελανογράφων καὶ χαρακτῶν ἀγγείων* — οὐδενὸς δ' ἐρυθρογράφου: αἱ δὲ πρὸς τὰ πλαίσια καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὸν σηκὸν μεταγενέστεραι βαθμηδόν, μέχρι καὶ ῥωμαϊκῶν κατὰ πολλὰ τινα λυχνάρια μὲ πριμνοειδεῖς λαβὰς ὀπίσω καὶ ἐκτυπον κοινὸν κόσμον) ἀλλὰ καὶ ὑέλινά τεμάχια μᾶτην ὅμως ἐξητήσαμεν νὰ διακρίνωμεν στρώματα, ἐκλεπίζοντες καὶ τμηματικῶς χωροῦντες (μόνα διακριτὰ ἦσαν τὸ *λευκάζον* τῆς καθαρᾶς *δοστοτέφρας* τοῦ κέντρου καὶ τὸ ἐπ' αὐτοῦ καὶ περὶ αὐτὸ *μελάγγειον* διὰ τὴν φυτικὴν ἐξαλλοίωσιν, καὶ ἰδίᾳ δὲ μελανώτερον τὸ κατώτατον, ἐπὶ τοῦ κεκαυμένου δηλ. στερεοῦ). — Προδήλως ἡ πυκνὴ ἐπαλληλία τῶν ἐνιαυσίων πιθανώτατα καύσεων ἠφάνιζεν ἐκπυροῦσα πᾶν στῶμα διάμεσον, ἀφοῦ ὅχι μόνον δόμους καὶ *ἐπιστύλια ἀκμή* τῆς νοτιοαναλικῆς πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ λείκουσα ἐξησθέσανεν ἢ φλῶξ ἐν μέρει, ἀλλὰ καὶ μεταλλικὰ σκεύη ἢ εἰδώλια κατέτηκεν, ὅχι μόνον μολύβδινα, ὧν ἀπείρους παντοῦ μᾶζας ἀμύρφους οὐδὲ συνελέγοντο πλέον, ἀλλὰ καὶ *χαλκᾶ*. Ἀσφαλὲς μόνον ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους, τοὺς ἀρχαίους ἰδίᾳ, ἀλλὰ καὶ τὸν 5' αἰῶνα, *παντοῦ ἀδιακρίτως* καίοντες — ἰδίᾳ δὲ περὶ τὸ κέντρον τῆς νῦν λεκάνης καὶ νοτιώτερον, ἀλλὰ καὶ ἔξω, εἶδομεν, ὑπὸ τοῦ βωμοῦ τὰ θεμέλια, — βαθμηδὸν ἐπλησάζον οἱ ὕστεροι πρὸς τὸν ὧς εἴπομεν, ἀπὸ τοῦ 7' αἰῶνος (ἐπὶ αἰτωλοκρατίας, ἥδη κατὰ τὰρχαιότερα τῶν περὶ αὐτὸν νομισμάτων) λίθινον ἀνακτισθέντα σηκόν· διότι ἐνταῦθα τῆς λεκάνης μόνον, πρὸς τὸ βόρειον δηλ. πλαίσιον, εὐρίσκοντο καὶ ἐλληνιστικὰ καὶ ῥωμαϊκὰ ἐν γένει πράγματα.

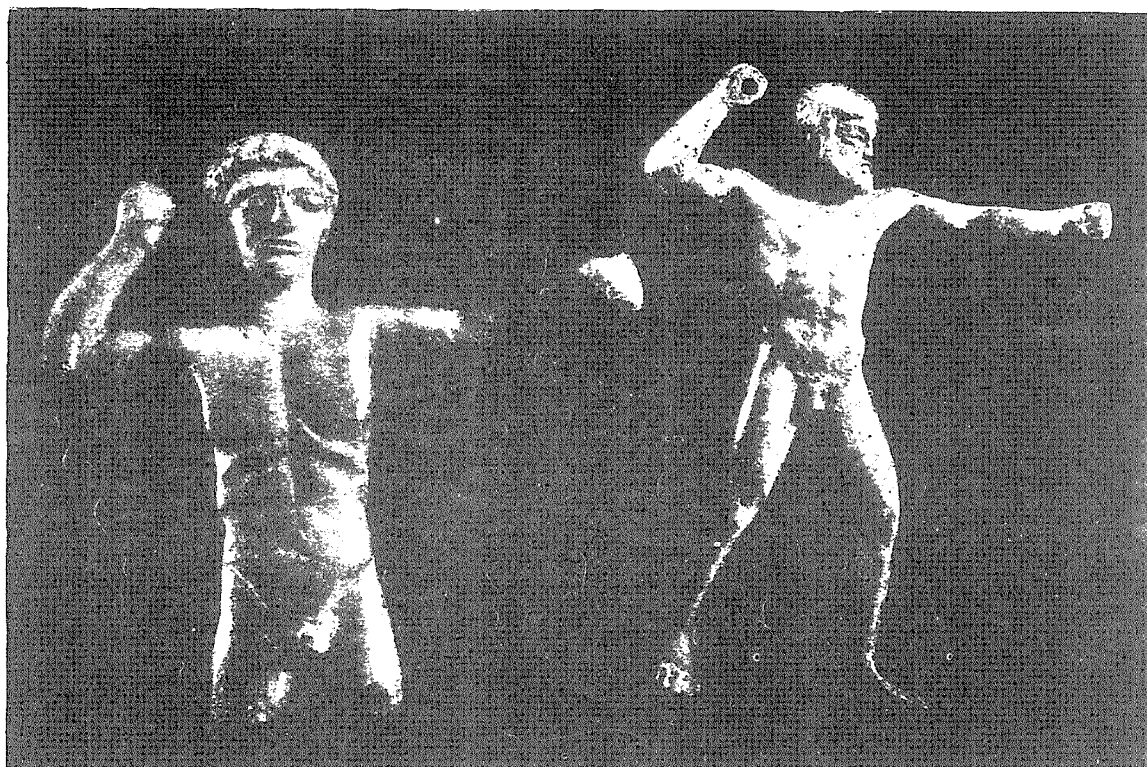
Καὶ τοῦ μὲν πυρὸς ἢ ἐντάσεως ἅμα καὶ ἡ ἐκτασις κατεφάνετο οὔτω πελωρία, ἐνθυμιζούσα ἀληθῶς τὰ περσικὰ καὶ καππαδοκικὰ *πυρεῖα* ἢ *πυραιθεῖα*· εἶδη δὲ ζῶων καιόμενων διεκρίναμεν ἐκ τῶν ἡμιαύστων τεμαχίων ὁσίων καὶ βοῦς καὶ χοίρους καὶ πρόβατα (οὐδὲ ἐν δὲ ἀνθρώπινον, οἷα ἔλεγον εἰς τοὺς ἐγγχωρίους δια-

βατικοὶ ποτε λόγοι ἐκ μάχης δῆθεν, ἢ οἷα τα πλάσσει παρὰδοσις ἐγγχωρία, ἐντοπιζούσα ἐδῶ τὴν πυργοποιτῆν τῆς Γραφῆς καὶ διηγούμενη ὡς τιμωρίαν τῶν αὐθαδῶν «Ἑλλήνων, ποῦ ἤθελαν νᾶνεθοῦν στὸν οὐρανόν» ἐγκατάθαιπιν αὐτῶν ὑπὸ τὸ θεόργιστον κρήμισμα. — Ζύλων τοῦναντίον ἡ καρπὸν εἶδος οὐδὲν διακριτὸν — ποσὰ δὲ θυμάτων, ἐκ τοῦ ὄγκου τῶν ὁστοθριθῶν στρωμάτων, βεβαίως μυριάδας.

Ἄλλ' ἐντὸς τῶν τεφρῶν, εἴπομεν, εὐρίσκοντο καὶ πράγματα μεταλλικὰ καὶ πηλῖνα, ἀφιερωμένα καὶ *συγκατακεκαυμένα* (ὀριστικῶς, μετὰ τινος ἀμφιβολίας, ἀφ' οὗτο εἶδομεν καὶ χαλκῶν *ἀγαλμάτων ἡμίτηνα* τεμάχια), κυρίως κατὰ τὰς ἔξω τοῦ κέντρου κλίσεις, ὥστε προφανῶς ἀποκυλισμένα ἐκ τοῦ ἵψους τῶν ξυλοσφῶν κατὰ τὰς καύσεις ἦσαν ταῦτα α') *ὄπλα* (δεκάδες αἰχμῶν δοράτων καὶ μαχαίρων ποικίλων, τούτων πιθανῶς *ἐροθυτικῶν*, ἀφιερωμένα δηλ. μετὰ τὰς ἐπιτοπίους σφαγὰς ἐδῶ καὶ κράνος εὐρημένον ὑπὸ Πανλιανιτῶν πρὸ 60 ἐτῶν)· β') *ἐργαλεῖα ὑλοτομικὰ*, ὡσαύτως βέβαια μετὰ τὴν ἐδῶ χρησιμοποίησιν, ἀξίνας, πελέκει (ὧν 5 διπλοὶ) ἢ *ὀπτηγικά* (ὀβελοὶ τινες) καὶ ὅλως χειρωνακτικά (δρεπάνα σιδηρᾶ, *χαλκῆ* σμιλῆς, ἔτι καὶ ἄκμων αὐτούσιος)· γ') *σκεύη ἱερᾶ*, λοιθῶν κλπ., ὅλον κυλινδρὸν *χαλκῆ* μὲ ἡλοκόλλητα ὦτα, ἀρύταινα *χαλκῆ* μὲ λαβὴν σιδηρᾶν, φιάλη *χαλκῆ* συντεθλασμένη, ἄλλων ποικίλα τεμάχια κατεφθαρμένα ὑπὸ τοῦ πυρὸς, λαβὴ καδίσκου *χαλκῆ*, πυθμένες ἀγγειδίων χαλκῶν μολυβδοπλήρωτοι — καὶ *ἐπενδύματα χαλκᾶ* ξυλίνων κιστιδίων, ἐλάσματα δηλ., ὅλον πιθανῶς ἦτο καὶ *Σφιγξ ἀρχαῖη* ὀρθόπτερος, μήκους 0,20 μ., κλειθρον κλπ. δ') ὀλίγιστα *κοσμήματα*, ἰδίᾳ δακτύλιοι σιδηροὶ κατεφθαρμένοι, 2 πόρπαι ἀπλαῖ τοξωταί· ε') κυριώτατα *δμοιώματα* αὐτοῦ τοῦ ἥρωος προφανῶς, *δύο ἀγαλμάτια γυνυνοῦ* Ἡρακλέους *χαλκᾶ*, τὸ μὲν τέχνης ἀρχαῖης ἐπιμελοῦς (ῥῆπος 0,10 εἰκ. 6^α-7^α) ἄπουν, τὸ δὲ ὀρίμου καὶ πολὺ καλῆς ἄρτιον καὶ ἄριστα διατηρούμενον (ῥῆπος 0,09 εἰκ. 6^β-7^β) ἀμφοτέρα εἰκονίζον τὸν ἥρωα ἐν τῇ γνωστῇ στάσει ζωγραφᾶς ἐπιθέσεως πρὸς δεξιὰ, ὑψοῦντα πλαγίως παρὰ τὸν κρόταφον τὸ ῥόπαλον διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς προτεινόντα βεβαίως τὸ τόξον (ἂν καὶ ἀμφοτέρα λείπουν ἐκ τῶν κενῶν ἥδη ὁπῶν τῶν συνεσφιγμένων χειρῶν ἄνευ τοῦ ἐν τῇ στάσει «χιασμοῦ» ἔτι ἀμφοτέρα, τὸ δὲ μεῖζον καὶ τραχὺ μᾶλλον ἀκόμη τὴν μορφοδοσίαν, προσθέτουν ὅμως κατὰ ἀξίολογον διὰ τὴν εἰκονιζομένην ὁρμὴν καὶ δύναμιν εἰς τὴν σειράν τῶν (ἐκ Δωδώνης κ. ἄ.) ἥδη γνωστῶν ἀρχαῖων εἰδωλίων «*εφορμώντων*», ἰδίᾳ τὸ μικρότερον,

ἐννοεῖται, τὸ οὕτως ἡρεμώτερον καὶ φυσικώτερον ἅμα τοῦ γνωστοῦ ἐν τῷ Cabinet des médailles ὑπερβολικοῦ Ἡρακλέους: ἐὰν τὸ α' παριστᾷ τὴν τεχνικὴν βαθμίδα τοῦ Ἀγελάδα π. χ. (ποιήσαντος, ὥς γνωστόν, καὶ Ἀγένειον Ἡρακλέα), τὸ β' εἰκονίζει ἤδη τὴν μυρῶνειον περίπον· ἀλλὰ καὶ ἄλλα χαλκᾶ τεμάχια ἀγαλμα-

συγκατάκασιν, οἱ *πίθοι* π. χ. οἷων ἔχομεν γύρους πλήρεις ἴσως ὑγρῶν σπενδομένων, καταφαίνεται ἐκ τῆς ἐπιφανείας ἤδη πολλῶν, ἐκλεπισμένης ὑπὸ τοῦ πυρός· τούτων τὰ πλεῖστα, ἐκτὸς τῶν ἀρχαιοτάτων, μελανογράφων εἰπομεν, ἡσάν μελαμβαφῇ μὲν ἀλλὰ σχημάτων λίαν ἀρχαιοφανῶν, τέσσαρα δὲ φέρουσι καὶ χαράγ-

Εἰκ. 6 (α-β). Χαλκᾶ εἰδώλια Ἡρακλέους ἐκ τῶν τεφρῶν.

τίων, χεῖρες ἰδίᾳ καὶ πόδες, εὐρέθησαν καὶ κορμὸς ἀποτετηγμένος τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ ἄκρα, ἐνῷ *πήλινα εἰδώλια ἐλλείπουν* σχεδὸν ὅλως (ἐκτὸς τμήματος ὀπισθίων ταύρου).

Εἰς τὰ *ἀναθήματα* ὅμως, τἀναμφισβήτητα, καταλεκτέον, πλὴν 2 ἀστραγάλων χαλκῶν, ἰδίᾳ *δόπαλον* σιδηροῦν (μῆκος 0,46) καὶ τέλος τὰ σχετικῶς ὄχι ὑπεράφθονα *πήλινα ἄγγεα*, δηλ. μόνον τεμάχια καὶ οὐδὲν ἀκέραιον, διὸ καὶ ἀσφαλῶς συμπεραίνομεν ὅτι θὰ συνελέγοντο καὶ ἀπεφέροντο μετὰ τὰς θυσίας ἐκάστοτε, εἰς τινα ἀποθήκην ἴσως· ὅτι καὶ ταῦτα ἐπετίθεντο πρὸς

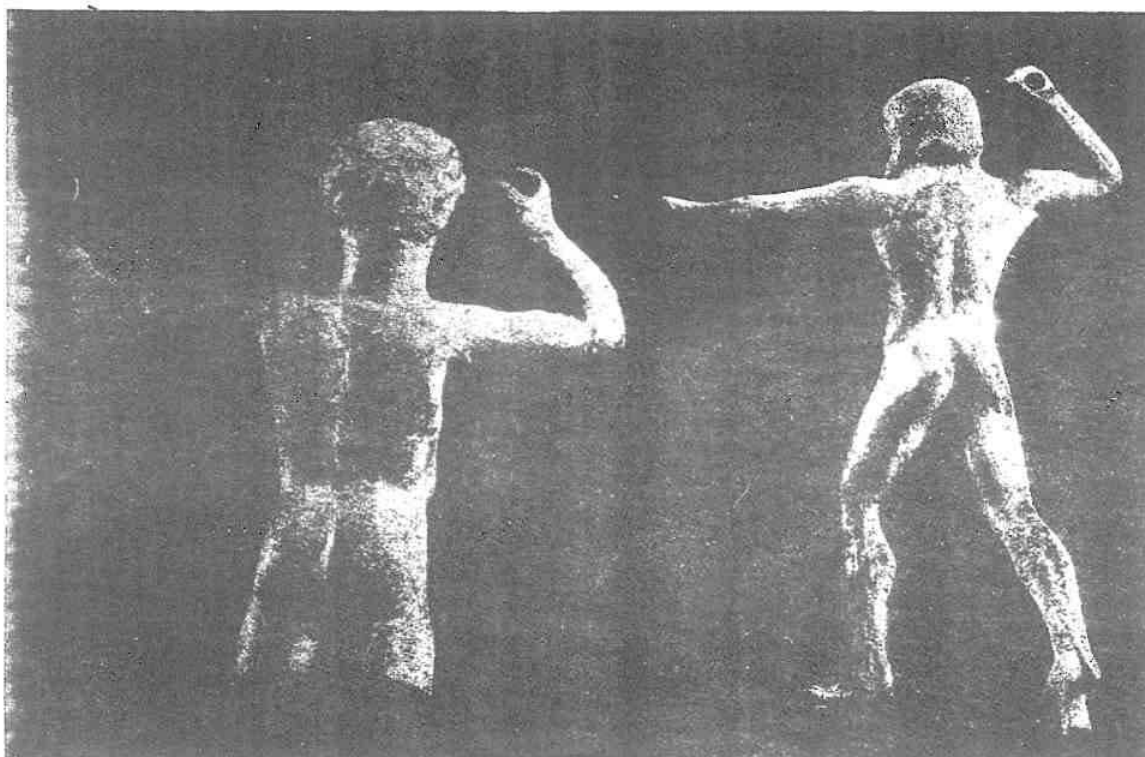
ματα ΕΡΑΚΛΕΙ ἢ <ΛΕΙ ἢ \ΕΙ.—ὥς δὴ καὶ δύο χαλκᾶ χεῖλη ἄγγείων (βουστροφηδόν) τὰ [α]ΝΕΘΕ[κε.

Τοῦναντίον τὰ *νομίσματα* (ἐν ὄλφ 13 ἐκ τῆς πυρᾶς, σχεδὸν ἅπαντα περὶ τὸ βόρειον πλαίσιον, οὐδὲν ἐκ τοῦ κέντρου τοῦ τεφροσωροῦ), τὰ πλεῖστα Αἰτωλῶν, ἀλλὰ καὶ Αἰνιάνων-Λαμιέων καὶ 2 *Οἰτάων* μὲ τὴν σχετικὴν πιθανῶς πρὸς τὰς ἐδῶ θυσίας *ἱεροθνητικὴν μάχαιραν* προδήλως τυχαῖα, πεσμένα ἐνταῦθα, ὄχι ἀναθήματα.

Συγκεφαλαιοῦμεν τὰ περὶ τῶν ἐνταῦθα καύ-

σεων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς πορίσματα: πιστοῦται πρῶτον ἡ *συνκατάκαυσις ἀναθημάτων* ὡς ὁμοία πρὸς τὰς νεκρολατρικὰς τῶν κτερισμάτων· ἀσφαλῶς ἐπίσης κυροῦται ἡ *δλοκαύτωσις* αὐτῶν ἐκ τῶν ὀστέων, *παντομερῶν* ὄντων καὶ οὐχὶ ἐκ μηρῶν μόνων (διὸ καὶ βοῶν καὶ κάπρων καὶ προβάτων ὀδόντες ἀλλὰ καὶ πόδες κλπ.), ὥστε καὶ κατὰ τοῦτο ἡ λατρεία προσφέ-

ῖται ὀλίγον ὅμως, πολὺ ὀλίγον, βοηθεῖται ὑπὸ τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς λύσιν τὸ μέγα, ὅσον καὶ ἡ Οἶτη ἢ βασιάζουσα, πρόβλημα *τῆς ἀρχῆς τῆς ἐνταυθα λατρείας*, ἀν δηλ. υπόκειται ἰθαγενῆς, καὶ δὴ ἐκ τῆς παναρχαίας ἤδη ἱαπετικῆς κοινότητος κληρονομημένη πυρολατρικὴ παράδοσις (*αὐτοπυρώσεως*) ἢ μεταφύτευσις καὶ εἰς τὴν συνήθη? ἑλληνικὴν *ἡρωολατρείαν ἐγκέντρει*

Βιν. 7 (α-β). Χαλκῶν εἰδωλίων Ἡρακλέους νῶτα.

ρεται ὡς χθονίῳ τινί, οὐχὶ τελείως Ὀλυμπίῳ τῷ Ἡρακλεῖ. Ἀπεφέροντο δ' ὅμως μετὰ τὰς καύσεις τὰ ἀκέραια τῶν ἀναθημάτων, ὡς εἰκόζομεν ἐκ τοῦ *ἐλλειπὸς* τῶν τεμαχίων, ὃ δὲν θὰ ἐξήγει ἢ ἄλλως πιθανωτάτη διαρπαγὴ τῆς πυρᾶς ὑπ' ἀρχαίων καὶ νέων θησαυροδιφῶν, ἢ καὶ περὶ συγχρόνων μαρτυρουμένη. Τῶν καύσεων ἢ διάρκεια πιστοῦται μακραίων, ἀπὸ ἀρχαϊκῶν καὶ δὴ τοῦ 5' π. Χ. αἰῶνος τοῦλάχιστον μέχρι ῥωμαϊκῶν ὑστέρων, ἀλλ' ὡς ἐντονωτάτη φαίνεται ἐπὶ Αἰτωλοκρατίας — καὶ εἴτα ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων.

μικρασιατικῶν *ἱστορικῶν* ἐπιδράσεων (ταρσικοῦ Ἡρακλέους ἢ Σανδῶν κιλικικοῦ, πυρῶν συριακῶν πολὺ γνωστῶν κλπ.)· ἂν συνηγορεῖται ὑπὲρ τῆς πρώτης γνώμης ἢ ἀρχαιότητος τῆς Οἰταίας πυρᾶς (βεβαίως ἐπαναλαμβάνομεν, ἀπὸ τοῦ 5' αἰῶνος π. Χ. τοῦλάχιστον) καὶ αὐτὸ τὸ ὕψος, — ἐξ ὧν δηλ. θὰ συνεπέραινε τις ὅτι *ἐγχωρία* θὰ ἦτο ἀνέκαθεν καὶ ἡ παράδοσις τῆς ἐκ πυρᾶς *εἰς οὐρανὸν* ἀναλήψεως τοῦ Ἀλκείδου, — ἢ *νεκρολατρικῇ* τάνάπαλιν φύσις τῶν θυσιῶν βαρύνει πολὺ ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι οὐχὶ ὡς Ὀλυμπίῳ ἀλλ' ὡς *ἡρωῖ πανταχοῦ ἀρ-*

χάρις θύοντες και οι Ορίωντες του Ηρακλή,
 όλωνισσιν απάντα απάντα και εις σπάνις
 γένει, ἔσθοντες *ἀπὸ* δὲ ἑσθόντων, ἐπὶ τῇ
 Ἀνατολῇ, *ὁ* *ἐπὶ* ἑσθόντων οὐρανολογιστὸς καὶναι
 πύργος καὶ ἄλ (ἐπὶ τῇ κορυφῇ πυργὸς τοῦ
 Robert guthrie, Friedland Hor 35 ἐπὶ 121 ἐπὶ
 Robert guthrie, Heldensage II διὰ τὴν
 ἵστορίαν τῆς ἀντικειμένου καὶ ἀνελθόντων
 καὶ ἑσθόντων μόνον (ἐπὶ ἄλλοι ἀποστο-
 λισμῶν, ὅς ὀν προσκαλεσθῶν, γένοντο) ἔγινε
 τὸ ἑσθόντων *Θεωρία*, διήκον ἐπὶ τοῦ περὶ
 τὴν *Ἡρακλῆα*, ἐνὶ ἀρχαίᾳ ἥτο ἀπὸ κατε-
 κρημνισμῶν ἐπὶ τὸς βίαις τοῦ Βασιλῆος καὶ
 ποταγῶν, εἰς οὗς ἀνὰ ἀνεκτακτῆται, φορεῖς
 ἀπὸ τῆς περὶ *Ἡρακλῆα* *αὐτῆς* καὶ τοῦ ὀνόμα-
 τος καὶ τὸν ἀπὸ ἀνελθόντων *αὐτῆς*.

Μικραὶ σταυραί.

[illegible]

Επίκουρ δ' ἐν ὁσίῳι ἀνέστησαν ἄνθρωποι δι-
 λαμοειδὲς λαβεῖν τελέεσσαν κατὰ τὴν δι-
 τυκτὴν κλεινὴν τὴν χαλκῶδιν τὴν ἄλκιρην κατὰ
 200 ἰ. πέρην τῆς κρήνης: Περικλοειδὸς (Κε-
 κρομίδης, § 8. σελ. 322 ε., 330 ε.) καταβλήσας
 ἀνοίγειον ἐπὶ τοῦ ἰσθαίου Π. Τριανφί-
 α καὶ ἡδὴ φερόμενον τὸν τέτονον ἦτο δειλὸς
 ἄνθρωπος ἀμφοτέρως καὶ παραπλη-
 ρους ὁδούς καὶ τὸν ὄρθον (κατὰ τὴν μὴν
 τὴν σωφισμένην), μετὰ δόξῳι (μήνηος σωφισ-
 τῆς), ὡσάντως λαβεῖν εἰς τὸ στεφαν
 ἀλλ' ἄν καὶ τεγὴα ἀναστῆναι καὶ στήναι,
 ὑπερτερῶν, γυναικῶν, ἔργων (εἰς ε.). Καὶ το-
 ῦτο μὴ ποδολογίῳ ἢ ῥομφαίᾳ εἰς πάλιν καταβλη-
 σάντων.

σε ὧς καὶ τὸ ἄνω τῆς (πλερ. 1,86) θύρας, ἐλά-
 θυνος ἐξ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ 3,20 μ., μήκος δὲ 5,20
 μ. καὶ πλάτος 2,60 — καὶ ἵρι μεμονωμένους καὶ τὸ
 τοιςμάκιον καὶ τὸ θύροφι δὲ λαπτρὸ ληνισκὸν
 ἀποκατασκευασμένους ἐκ δὲ ἰστώνων ἐξ ἐκ
 καμάρου θύρας παρὸν τὸ ἀνωτέρω κέντρον καὶ τὸ
 σφίγγον τοῦ δαίμωνος (θύρος 2,70 x 5,50 x 3,15),
 ἐξ οὗ τὸ θύροφι ἐλαμνίκεται πρὸς ὀρθογωνίαν
 (μήκων διαστάσεων 1,90 x 55 x 45 μ.) θύραι
 παρὰ ἄνω πλευρὰς, ἀποκαλύπτει τοὺς ἑσπέρους
 τῶν ὀφθῶν, εἶπον καὶ συνεχῆς πλάσιον κέντρον
 πρὸς τὰς περὶ τὰς ἐξ ἀπολλωνίου καὶ ἀδελφότητος
 — τὸ πλάσιον ἦν κατασκευασμένον — καὶ θυρί-

Εικ. 8. Τάκος διήλατος Ξηθών.

λότερα περίπου 1 μ. ανά μίαν λαξευτήν ώσεύ-
τως μικράν κόγχην, πρὸς ἐναπόθεσιν βεβιαίως
ποτὲ κτερισμάτων.

Ἀρχὸς δ' **ὀλιγοπραγίας** βελούκας τῶρος ἦτο
 ἦδη πάλιν διαπραμόνος, οὗ δεικνύοντο ἀνέστη
 τοὺς φησὶν καὶ θυμὸν ἔσθ' τοὺς ἔσθ' ὅπως ἐνέει
 τοῦ χορηγίου διαπραμνὸν ἀπὸ τοῦ ἐκείνου
 ἀνέστην ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναγκὴ τὸν δύο λεί-
 νων θυρηματῶν (αἵων τινὸν ἄλλος), τοῦ πε-
 ρὶ ἐκτετακμένην τεμνὴν ἀνομιματίας
 διὰ καὶ περὶ καὶ καὶ ἐν τὸν χορηγίον φη-
 σὶν ἐκτετακμένη καὶ ἀνομιματίας, ἵνα· κλη-
 ρονεῖται τεμνὴν ἀπὸ τινὸν ἰδιωτῶν, ἔπει-
 τα γυναικῶν, μετὰ τῶν, 4 ἡντινότα

ῥωμαϊκοῦ τύπου μὲ τὴν γνωστὴν πρυμνοειδῆ ὀπίσω προεξοχὴν ἀντὶ λαβῆς, ἔχοντα ὑπὸ τὸν πυθμένα χαρακτὰ δύο μὲν τὸ ΛΟΥΚΙΟΥ, ἐν δὲ τὸ ΒΕΝΥΣΤΟΥ καὶ ἐν μόνον μέγα Α· ἔτι τραγικὸν προσωπεῖον καλῶς διατηρούμενον, τὸ μόνον πιθανῶς κατὰ χώραν ἀφειμένον (ῥθριον ἐν γωνία τοῦ προθαλάμου) ὑπὸ τῶν ἀρχαίων τυμβωρύχων καὶ ἐν μόνον χρυσοῦν φυλλάριον.

Ἀκριβῶς χάριν ἀσφαλεστέρας φυλάξεως ἐπετράπη εἰς τὸν ἰδιοκτήτην νὰ χρησιμοποιῇ τὸν τάφον ὡς ἀποθήκη.

Μεγαλύτεραι δὲ ἀνασκαφαὶ ἐτελέσθησαν πρῶτον μὲν εἰς δύο περιόδους ὑπὸ τὸν *Ταξιάρχην τῆς Κορωνείας* παρὰ τὰς πηγὰς τοῦ Φαλάρου· ἀλλὰ περὶ ταύτης δημοσιεύοντες ἐν τῷ προσεχῇ τόμῳ τοῦ ΑΔ ἐκτενὴ πραγματεῖαν, ἐνταῦθα συνοψίζομεν μόνον βραχύτατα, ὅτι ἐκ τοῦ ἐρειπώοντος ἐκεῖνου μονῆς βυζαντινῆς ἀπεκομίσαντες ἐκτὸς πλήθους γραπτῶν βυζαντιν. ἀγγείων, τινῶν ἑξαερέτων, καὶ τινῶν νομισμάτων βυζαντινῶν καὶ φραγκικῶν, παντοῖον ἀρχαῖον ὕλικόν ἐκ τῆς ἀρχαίας Κορωνείας καὶ τῶν νεκροταφείων αὐτῆς εἰλημμένον· τοῦτου δὲ ἀξιόλογοι ἰδίᾳ εἶναι οἱ ἐνεπίγραφοι λίθοι, πλὴν δηλ. πολλῶν δεκαδῶν ἐπιτυμβίων, ἀναθηματικαὶ τινες καὶ τιμητικαὶ (π. χ. εἰς Τύχην, εἰς τὸν Σύλλαν, τὸν Λολλιανόν, τὸν Οὐαλεριανόν κλπ.), ψήφισμα εἰς τραγικὸν Ἐφέσιον τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος, κυρίως *πέντε μεγάλα αὐτοκρατορικῶν γραμμάτων* (Ἀδριανοῦ, Ἀντωνίου Πίου καὶ Μ. Αὐρηλίου) περιεκτικαὶ ἐπιγραφαί, ὧν πολυτιμοτάτη (ἐκτὸς τῆς κυρούσης τὴν αὐτονομίαν τῆς Κορωνείας) ἰδίᾳ ἡ πιστοῦσα *μεγάλα τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἐν τῇ Κωπαίδι ὑδραυλικὰ ἔργα* (προχώματα κανονίζοντα τὰς κοίτας Φαλάρου, Ἐρκύνης καὶ Κηφισοῦ).

ΝΙΚ. Γ. ΠΑΠΠΑΔΑΚΙΣ

ΑΝΟΡΥΞΙΣ ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΩΝ ΤΑΦΩΝ ΕΝ ΜΥΚΗΝΑΙΣ

Τὴν 3 Ἰουνίου 1919 ἠρξάμην δαπάναις τοῦ Δημοσίου τῆς ἀνορύξεως τάφων τινῶν θαλαμοειδῶν ἐν Μυκῆναις τέως ἀφανῶν καὶ μήπω ἐρευνηθέντων. Τὴν ὑπαρξίν ἐνίων τούτων μοι ὑπέδειξαν ἀφ' ἐνὸς μὲν ὁ ἔμπειρος περὶ τὰ τοιαῦτα τέως ἐπιστάτης ἀνασκαφῶν, νῦν δὲ διευθυντὴς τοῦ μικροῦ ἐν Μυκῆναις τῆς «Ὠραίας Ἑλένης τοῦ Μενελάου» Ξενοδοχείου Δημήτριος Ντάσης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ πρῶτον φύλαξ ἀρχαιοτήτων ἐκεῖ Γεώργ. Ἀλεξόπουλος.

Ὁ πρῶτος ἀνορυχθεὶς θαλαμοειδὴς ἡ σπη-

λαιοειδὴς ἀκριβέστερον τάφος εὐρῆται ἐν θέσει «Διάσελο», κάτωθι δηλ. καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ λόφου, ἐφ' οὗ ἡ μικρὰ τῆς Παναγίας ἐκκλησία. Μετὰ ἐργασίαν ἡμερῶν τινῶν ἀνωρύξαμεν ὁλόκληρον τὸν δρόμον καὶ ἐν τέλει ἀνεύρομεν τὴν εἰσόδον τοῦ τάφου εἰς ἱκανὸν βάθος ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ λόφου. Πλὴν αὕτη ἦτο κατεστραμμένη ἐκ τῆς πτώσεως μεγάλων ὀγκῶν χωμάτων, ὥστε μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἀποφρασσόντων τὴν εἰσόδον λίθων ἦτο ἄδύνατος ἡ εἰς αὐτὸ εἰσόδος. Ἐκ τούτου ἀπεδείχθη ὅτι ὁ τάφος εἶχεν ὑποστῇ καθίζησιν, ἦτο δηλ. κατὰ τὴν κοινὴν ἐκφρασιν «βουλιαγμένος». Οὕτω ἐδέετο νάρχησις ἡ ἐργασία ἀνωθεν καὶ νάνασκαφῇ ὁλόκληρος ὁ τάφος, τοῦθ' ὅπερ ἀπότησεν ἐργασίαν πολλῶν ἡμερῶν καὶ ἐπίπονον. Ἀλλὰ συνήθως οἱ τάφοι οὗτοι ἱκανοποιοῦσι τὰς ἀνασκαφάς, διότι εἰσὶν ἄθικτοι.

Ὅντως μετὰ τινὰς ἡμέρας ἐφθάσαμεν εἰς τὸ νεκρικὸν στῶμα, ὅπου ἡ συγκομιδὴ ἦν ἱκανῶς πλουσία. Ὁ τάφος λελαξευμένος ἐν τῷ βράχῳ εἶχε σχῆμα τετραγωνικόν. Καὶ τὸ μὲν ὕψος αὐτοῦ ἦν 4 μ., τὸ μῆκος 3 μ. καὶ τὸ πλάτος 2,80. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου 0,82, τὸ μῆκος τοῦ δρόμου 12 μ., τὸ ὕψος 4 καὶ τὸ πλάτος αὐτοῦ 0,60. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι εἰσι κατὰ προσέγγισιν, διότι εἰς τοιοῦτους τάφους αἱ διαστάσεις ποικίλλουσι λίαν ὥς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους.

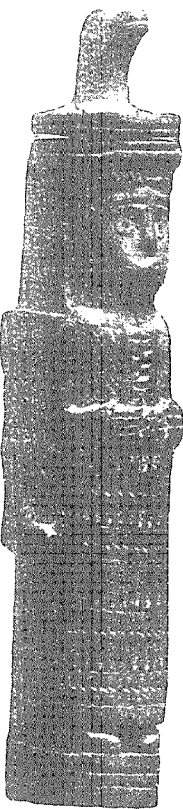
Εὐθὺς δὲ παρὰ τὴν εἰσόδον ὑπὸ λίθους τινὰς ἀργούς ἐκ τῶν ἀποφρασσόντων ταύτην εὐρέθησαν 1) *φύλλα τινὰ χρυσοῦ* (διπλὰ τριγωνοειδῆ), 2) *ψηφίς πρασίνη ἐξ ὑελώδους μάξης*, 3) *λίθος ἐγγεγλυμμένος μέλας* με ὑδατίνης γραμμᾶς, 4) *ψηφίς κνανῇ* τεθραυσμένη εἰς τρία τεμάχια, 5) *ψηφίς ἐκ μέλανος λίθου* λίαν σιλπνοῦ σχήματος κωνοειδοῦς ἀκανόνιστου, 6) *ψηφίς σφαιρικὴ ὑπομέλαινα* μικροσκοπική, 7) *λίθος ἐγγεγλυμμένος* ἀμυγδαλοειδοῦς σχήματος, χρώματος καφεχροῦ μετὰ λευκῶν στιγμάτων. Ὁ λίθος οὗτος φέρει ἐγκοπὰς τινὰς καὶ παριστᾷ κεφαλὴν ἵππου, 8 - 10) *τρία δοστέϊνα ἀντικείμενα*, ἐξ ὧν ἐν κομβίον καὶ δύο ψηφίδες διάτρητοι, 11) *λίθος ἐγγεγλυμμένος*, τροχοειδὴς καὶ κιτρινόχρους, σκληρότατος, πιθανὸν ὄνυξ, διαμ. 0,12, ἐπὶ τῆς κυρίας ὀψews τοῦ ὁποίου παρίστανται *τρεῖς γυναικεῖαι μορφαί*, ὧν ἡ ἐν τῷ μέσῳ ὑπερέχει πολλῶ τῶν ἄλλων δύο ἐκατέρωθεν, ἐξ οὗ εἰκάζομεν ὅτι αὕτη παριστᾷ θεάν. Πᾶσαι κατὰ τὸν συνήθη μυκηναϊκὸν τρόπον ἐνδεδυμέναι, ἔχουσιν κεκαμμένους τοὺς βραχίονας καὶ ἐρειδομένους ἐπὶ τῆς ὀσφύος ἐν σχήματι δοχῆσεως. Ὅτι δὲ πρόκειται περὶ τοιούτου τινὸς μαρτυρεῖται

καὶ ἐκ τῆς κινήσεως τῶν σωμάτων καὶ τῶν τριῶν γυναικῶν, διότι πᾶν ἄλλο ἢ ἀκίνησιαν δηλοῦσι τὰ σχήματα τούτων. Ἡ δ' ὄρχησις αὕτη δὲν θὰ ἦτο βεβαίως πρὸς ψυχαγωγίαν, ἀλλ' ἀσφαλῶς *θρησκευτικῇ*, ὡς εἴθιστο κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους (Εἰκ. 1).

Εἰκ. 1. Ἐγγλυπτος μυκηναϊκὴ σφραγίς.

Ἡ θεὰ αὕτη ἔχει τὴν κεφαλὴν ἐν κατατομῇ ἐστραμμένην πρὸς τὰ δεξιὰ, ἔχει δὲ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος μέχρι τῆς ὀσφύος τελείως γυμνὸν μετὰ μεγάλους μαστοὺς καὶ μετὰ ψέλια περὶ ἀμφοτέρους τοὺς βραχίονας, ὅπισθεν δὲ ἐπὶ τῶν νώτων αὐτῆς πίπτει πλουσία κόμη εἰς πλοκάμους. Περὶ τὸν λαιμὸν φέρει περιδέριον, ὅπισθεν δὲ τούτου παρίστανται ἀνεμίζόμενα τὰ ἄκρα ταινίας (φιδόγκου), τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατό τις ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ ἐκλάβῃ ὡς πτέρυγας. Ἡ ὀσφὺς εἶνε λίαν ἐσφιγμένη, ἐνῶ τοῦναντίον τὸ κάτωθεν ἔνδυμα, ἀληθῆς σημερινὴ «φοῦστα», εὐρύνεται λίαν πρὸς τὰ κάτω εἰς σχῆμα κωδωνοειδές (cloche). Εἶνε δὲ τοῦτο, ὡς πάντα τὰ μυκηναϊκά ὅμοια γυναικεῖα ἔνδυμα, οὐχὶ ἀπλοῦν, ἀλλ' ἀποτελεῖται ἐξ ἐρραμμένων ἀλλεπαλλήλων στολίδων (volants). Χάριν περιεργείας παραθέτω ὧδε φωτογραφικὴν ἀπεικόνισιν ξυλίνης συγχρόνου βελονοθήκης ἐκ τῶν φυλακῶν Παλαμηδίου ἐν Ναυπλίῳ (Εἰκ. 2), ἣτις ἔχει σχῆμα γυναικὸς φερούσης ἔνδυμα λίαν ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ σφραγιδολίου θεᾶς. Μετὰ τόσας χυλιετηρίδας παρατηρεῖ τις μετὰ καταπλήξεως πῶς ἐν Ἑλλάδι διετηρήθη ἡ αὐτὴ ἐγγύωριος τεχνουργία, ἡ ἀρεσκομένη πάντοτε σχεδὸν εἰς τὰ αὐτὰ περιῖπου γεωμετρικὰ σχήματα.

Εἰκ. 2. Σύγχρονος ξυλίνης βελονοθήκη.

Αἱ ἐκατέρωθεν μικραὶ χορεύτριαι φέρουσι τὸ αὐτὸ σχεδὸν ἔνδυμα, εἶνε δὲ κομψόταται καὶ κύπτουσι χαριέντως ὡς σύγχρονοι δεσποινίδες ἐν χοροεσπερίδι...

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ἡ σπουδαιότης τοῦ εἰρημένου λίθου, ὅστις τυγχάνει ἐκ τῶν σπανιωτάτων διὰ τὴν ἐνδιαφέρουσαν ταύτην παράστασιν.

Ἐκτὸς τῶν εὐρημάτων τούτων ἀνευρέθησαν καὶ πολλὰ τεθραυσμένα ἀγγεῖα τοῦ συνήθους μυκηναϊκοῦ τύπου (Εἰκ. 3).

Τάφος δεύτερος. Τοῦτον ἀνῶρουκα καθ' ὅλως ἀνέλπιστον τρόπον. Κατὰ τινα δηλ. καταγίδια ἐπισυμβῆσαν ἐσχάτως ἐν Μυκῆναις κατέπεσε μέρος τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος τοῦ δρόμου θολωτοῦ τινος τάφου, ὃν πρὸ ἐτῶν εἶχεν ἀνασκάψει ὁ κ. Τσουντας. Ὁ τάφος οὗτος εὕρεται οὐχὶ μακρὰν τοῦ πρώτου καὶ πλησίον κατεστραμμένου θολωτοῦ τάφου, οὗ σώζεται ἡ Πύλη μετὰ τὸ μέγα ἄνωθεν ὑπέρθυρον (ἴδε Mycenaean Age κλπ. σελ. 125 εἰκ. 46).

Κατὰ τὴν κατάπτωσιν λοιπὸν τοῦ τοιχώματος ἀνεφάνη τάφος μικρὸς θαλαμοειδὴς ἐν σχήματι κλιβάνου πλάτους 2 μ., μήκους 2,20 καὶ ὕψους 1,70. Τὸ ἀνοιγμα αὐτοῦ 0,80 καὶ τὸ ὕψος 1,70. Οἱ ἀνασκάψαντες δηλ. καὶ κατασκευάσαντες τὸν δρόμον τοῦ προειρημένου θαλαμοειδοῦς τάφου δὲν ἐγνώριζον τὴν ὑπαρξίν ἐκεῖ πλησίον ἑτέρου τάφου, οὗτω δὲ τὸ τοίχωμα τοῦ πρώτου ἀπεῖχε μόλις ὀλίγα ὑπεκατοστόμετρα ἀπὸ τοῦ τέρματος τοῦ κλιβανοειδοῦς μικροῦ τούτου τάφου, ἐξ οὗ διαπιστοῦνται ὅσα ἔτι πόσον ἐπιμελῶς ἀπεκρύπτοντο οἱ τάφοι οὗτοι, οὐδενὸς ἄνωθεν σημείου δηλοῦντος τὴν ὑπαρξίν των.

Ἀνερευνήσαντες τοῦτον ἀνεύρομεν τὰ ὁστὰ ἐνδὸς μόνου νεκροῦ, ἴσως γυναικὸς, παρὰ δὲ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ ἐπὶ πηγίδας ἐξ ὑελώδους μάζης διαφόρου σχήματος, ἥτοι στρογγύλας, ἐπιμήκεις καὶ ρομβοειδεῖς.

Τάφος τρίτος. Τοῦτον ἀνῶρουκα ἐν θέσει «Καλκάνι» πλησίον τοῦ καλουμένου «Κάτω πηγαδιοῦ» τοῦ χωρίου Χαρβατίου, ὅπου καὶ ἄλλοτε ἀπεκαλύφθησαν τάφοι θαλαμοειδεῖς. Ὁ τάφος οὗτος εὕρεται πρὸς τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τοῦ λόφου. Αἱ διαστάσεις του ἔχουσιν ὡς ἐξῆς: Μῆκος δρόμου 6 μ., ὕψος 2,80, πλάτος 120 - 0,70, παρὰ δὲ τὴν εἴσοδον 0,60. Τοῦ δὲ κυρίως τάφου κυκλοτεροῦς σχεδὸν τὸ σχῆμα: διάμετρος 2 - 2,50, ὕψος 2 μ., ὕψος εἰσόδου 1,70.

Ὁ μικρὸς οὗτος τάφος ἐκτὸς ὀλίγων ὁστῶν δὲν περιεῖχεν ἢ μικροσκοπικὴν *πηγίδα* καὶ ἐν μικρὸν *λίθινον σφονδύλιον*.

Τάφος τέταρτος. Ὁ τάφος οὗτος ὡς καὶ οἱ ἐπόμενοι τρεῖς εὕρηται ἐν τῷ χωρίῳ *Πρίφτανι* ἀπέχοντι περὶ τὴν 1/2 ὥραν ἀπὸ τῶν Μυκηναίων καὶ πρὸς τὰριστερὰ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγοῦσης εἰς Ἡραῖον. Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου τούτου εἶνε

σχήματος ὀρθογωνικοῦ μετὰ μικρᾶς πρὸς Β ἐν εἵδει κόγχης εἰσοχῆς, οἷαι ὑπάρχουσι πολλάκις ἐν τοῖς μυκηναϊκοῖς τάφοις. Τὸ ὕψος αὐτοῦ εἶνε 2,30, τὸ μήκος 4 μ. καὶ τὸ πλάτος 2,80. Τοῦ δὲ δρόμου τὸ μήκος εἶνε 6,50, τὸ πλάτος 1 μ. Περί δὲ τὸ στόμιον τοῦ τάφου 0,80 καὶ ὕψος 3 μ. Ἐντὸς αὐτοῦ ἀνεύρομεν *δέκα ἀγγεῖα* ἥτοι:

πρώτης 0,275, εὖρος στομίου 0,12· ὕψος δευτέρας 0,225, εὖρος στομίου 0,10. Τὰ τοιχώματα λίαν παχέα. Διατηροῦνται ἀμφότεραι τελείως ἀνέσται. 5) *Στάμνος* μετὰ τριῶν λαβῶν καθέτων ὕψος 0,205, διάμ. στομίου 0,115· πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθροκίτρινος. 6 - 10) *Πέντε στεγανόστομοι ἀμφορίσκοι*, ὧν τρεῖς τελείως ἀνέ-

Εἰκ. 3. Μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα δευτέρου τάφου.

1) *Υδρία* ὕψος 0,285, διάμετρ. στομίου 0,07. Χρώματος πορτοκαλόχρου μετὰ ταινιῶν καστανοχρῶν ὀριζοντίων περὶ τὴν γαστέρα. Ἐν τῇ πρώτῃ ζώνῃ μετὰ τον τράχηλον ἐλικοειδῆ κοσμήματα. Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων. 2) Ὅμοια ὕψος 0,305, διάμετρ. στομίον 0,07, πηλὸς πορτοκαλόχρους. Φέρει ὀριζοντίας ζώνας καὶ τινα κοσμήματα ἐπὶ τῆς πρώτης ζώνης ἀνω. Συνεκολλήθη ἐκ πολλῶν τεμαχίων. 3 καὶ 4) *Δύο προχοῖδες* σφαιροειδεῖς μετὰ στρογγύλης λαβῆς. Φέρει καστανοχρῶν ζώνας ἐν τῷ μέσῳ τῆς γαστροῦ. Πηλὸς ὠχροπράσινος. Ὑψος τῆς

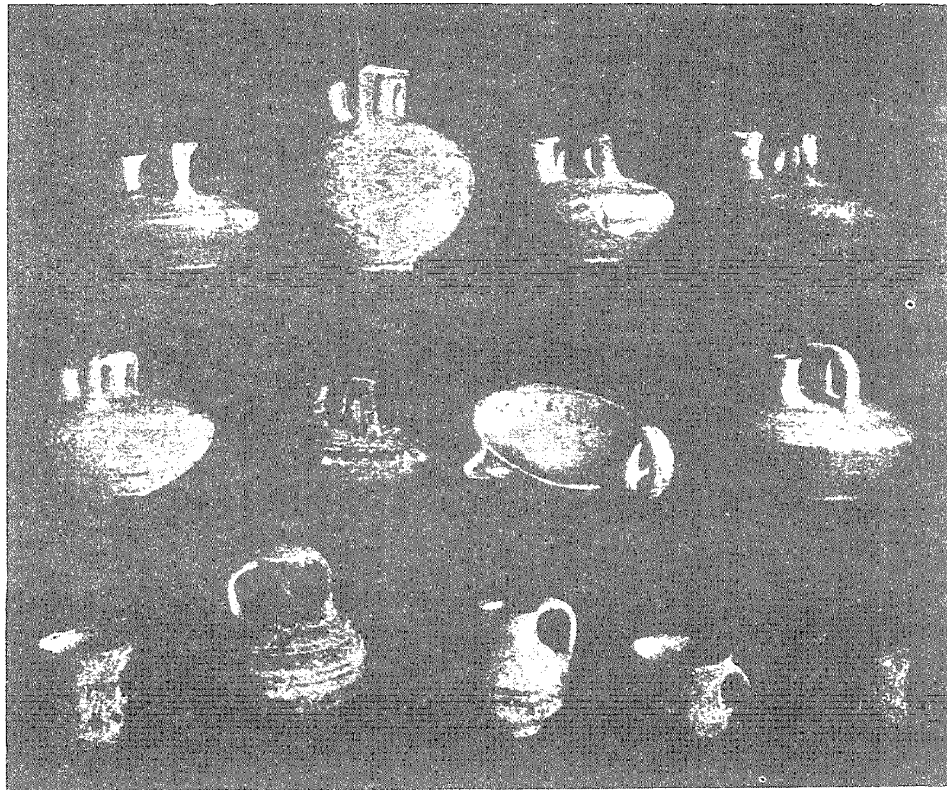
ραίοι, ὕψος τούτων 0,105, 0,08, 0,065 (Εἰκ. 4).

Τάφος πέμπτος. Οὗτος ὁ μέγιστος πάντων κεῖται ὅλως πλησίον τοῦ προηγουμένου. Μετὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ δρόμου εὗρέθη καὶ οὗτος ἐν καθιζήσει ὡς ὁ πρῶτος, ἐξ οὗ καὶ ἐδέησε νάνασκαφῇ ἐξ ὀλοκλήρου ἀνωθεν. Τὸ σχῆμα αὐτοῦ εἶνε τελείως ἀκανόνιστον, διότι πρὸς ἀπάσας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ σχηματίζει κοιλότητας καὶ κόγχας. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχουσι καὶ λάκκοι πολλοί, ἐφ' οἷς δηλοῦται τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐτῷ ἐνταφιασθέντων νεκρῶν. Αἱ διαστάσεις αὐτοῦ ἔχουσιν ὥδε: μήκος μέγιστον 5 μ., πλά-

τος 3,50, ὕψος 3 μ. Τοῦ δρόμου μήκος ἀδηλον, διότι δὲν ἀνεσκάφη ἢ ἐλάχιστον τούτου τμήμα, ὕψος 2,60, πλάτος 1 μ., παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου 0,80.

Ἐντὸς τῶν κογχῶν καὶ τῶν λάκκων ἀνευρέθησαν πολλὰ ἀγγεῖα καὶ ὀστᾶ, ἀλλὰ πλείστα

ρίσκοι, ὧν ἑπτὰ τελείως ἀκέραιοι. Τὰ μεγέθη τῶν ποικίλλουσιν ἀπὸ 0,065 - 0,13. Πάντες φέρουσιν ταινίας ὀριζοντίας ἐρυθρᾶς ἢ καστανοχρόους ἐπὶ πηλοῦ ἐρυθροῦ ἢ καστανοχρόου. Ἐπὶ τῶν ὁμῶν φέρουσι τινὲς μὲν μικροὺς κί- κλους μετὰ κοκκίδων, τινὲς δὲ ἡμικυκλικά συγ-

Εἰκ. 4. Μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα τετάρτου τάφου.

ῆσαν καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς νεκρικῆς στρώ- σεως, ἐξ οὗ προήλθε καὶ ἡ θραύσις των μετὰ τὴν κατάπτωσιν τοῦ ἀνωθεν φυσικοῦ θόλου τοῦ τάφου.

Τὰ εὗρεθέντα κτερίσματά εἰσι τὰ ἑξῆς: 1) *Πρόχοις* μετὰ στενοῦ λαιμοῦ καὶ σφαιροει- δοῦς γαστροῦ. Πηλὸς πορτοκαλόχρους. Κατὰ τὸ ἥμισυ τεθραυσμένος, ὕψος 0,15, διάμετρος στο- μίου 0,065. Ταινία ὀριζόντιος καστανοχρόου. 2) *Ὅμοια* ἐκ πηλοῦ πρασινοχρόου μετὰ ται- νιῶν καστανοχρόων ὀριζοντίων ἐν τῷ μέσῳ τῆς γαστροῦ. 3-14) *Δώδεκα στεγανόστομοι ἀμφο-*

κεντρικὰ τόξα; ἄλλοι δὲ τέλος δυοδιάκρουτα σχή- ματα. 15-17) *Τρεῖς κύαθοι* μετὰ μιάς λαβῆς, δύο δὲ τούτων καὶ μετὰ προχοῆς. Ὑψος τού- των 0,06-7, διάμ. χείλους 0,11-0,13.

18-21) *Τέσσαρα μικρὰ κύπελλα* μετὰ λαβῆς χειροποίητα ὕψος 0,045-0,055 καὶ διάμ. χείλους 0,05-0,06 μετὰ ὀριζοντίων ζωνῶν. 22) *Κύα-θος* μικρὸς ἡμισφαιρικὸς μετὰ λαβῆς τεθραυ- σμένης. Φέρει ὀριζόντιον ζώνην, ὕψος 0,06, διάμ. 0,085. 23) *Προχοῖς* ἀρτία ὕψος 0,07, διάμετρος 0,035. 24) *Σφονδύλιον* ἐκ σκληροῦ λίθου. 25) *Λεπίς* ἐξ ὀψιανῶν λίθου. 26) *Τε-*

μάχιον ἐλέφαντος. 27) **Ειδώλιον** γυναικὸς κρατούσης βρέφος εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ γνωστοῦ πρωτογενούς μυκηναϊκοῦ τύπου, ὑψ. 0,11. Τεθραυσμένον εἰς δύο τεμάχια. Πηλὸς καὶ διακόσμησις ἐρυθρά.

Τάφος ἐκτος. Καὶ οὗτος ἀνευρέθη πλησίον τῶν προηγουμένων ἐπὶ τῆς αὐτῆς πρὸς τὸ 'Ηραῖον ὁδοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Πρίφτανι. ἔχει μήκος 3,50 καὶ πλάτος 2,80, ὕψος δὲ 1,80. Ὁ δρόμος αὐτοῦ: μήκος 7-8 μ., ὕψος 3 μ. καὶ πλάτος κατὰ τὴν εἰσόδον τοῦ τάφου 0,60-0,80. Ἐν αὐτῷ εὑρομεν πρὸ μὲν τῆς εἰσόδου **τρία μυκηναϊκά ἀγγεῖα**, ἥτοι δύο στεγανόστομους ἀμφορίσκους ὕψος 0,15 καὶ **κύαθον** μετὰ λαβῆς ὕψος 0,06, διάμ. στομίου 0,09. Οἱ ἀμφορίσκοι φέρουσι τὰς συνήθεις ὀριζοντίους ζώνας καὶ τινὰ ἐπὶ τῶν ὤμων κοσμήματα.

Ἐντὸς δὲ τοῦ τάφου ἀνωρύξαμεν εὐθὺς παρὰ τὴν εἰσόδον πρὸς τὰριστερὰ τετράπλευρον ὀρθογώνιον λάκκον μήκους περίπου 1,60, ἐν ᾧ ὑπῆρχον ὁσά νεκροῦ. Ἀνωθεν δὲ τοῦ τάφου εὑρέθησαν 1) Εὐμεγέθεις **κάλπαι** μετέσσαρας μυκηναϊκῆς καθεύουσας λαβὰς ἐπὶ τῶν ὤμων. Ἐπὶ τῆς γαστρὸς φέρουσι ζώνας ὀριζοντίους. Ὑψος 0,23, διάμ. στομίου 1,10. 2) **Στεγανόστομος ἀμφορίσκος** τεθραυσμένος. 3) **Κυαθίσκος** ἀνευ λαβῶν φέρων ζώνας ὀριζοντίους ἐρυθροκαστανόχρους. Ὑψος 0,12, διάμ. στομίου 0,125. Ἐν τῷ πυθμένι φέρει μικρὰν ὀπὴν πρὸς ἐκροὴν τῶν ὕψων. 4) **Σφονδύλιον** ἐκ σκληροῦ λίθου. 5) **Χαλκή πόρπη** τεθραυσμένη.

Τάφος ἑβδομος. Παραπλεύρως τοῦ προειρημένου ἀνωρύξαμεν ἕτερον μέγαν σπηλαιοειδῆ τάφον, ὅστις εἶχε τὸ ἐξῆς περιεργον καὶ σπάνιον ὅτι δηλ. ἐν τῷ δρόμῳ αὐτοῦ περὶ τὰ 6-7 μ. ἀπὸ τῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως τάφου ὑπῆρχον κοιλότητες μεγάλαι ἐκατέρωθεν ἐντὸς τῶν τοιχωμάτων τοῦ δρόμου (πρὸς Α καὶ Δ), ἐν αἷς εἶχον ταφῇ νεκροί, μὴ ὑπάρχοντος πιθανὸν πλέονος χώρου ἱκανοῦ ἐντὸς τοῦ μεγάλου τάφου. Ἐντὸς τῶν σπηλαιοειδῶν τούτων κογχῶν εὑρέθησαν τὰ ἐξῆς κτερίσματα:

1) **Ἀμφορίσκος στεγανόστομος**, οὗ ἐλλείπουσιν ἡ ἐτέρα τῶν λαβῶν καὶ τμήμα ἐκ τῆς γαστρὸς. Ὑψος 0,16, διάμ. 0,095.

2) **Καδίσκος** πεπλατισμένος μετὰ τρεῖς λαβὰς καὶ φέρων ἐπὶ τῆς κοιλίας ζώνας ἐρυθροκαστανίνας, ἐπὶ δὲ τῶν ὤμων τεθλασμένας καθεύουσας γραμμάς. Ὑψος 0,065, διάμ. 0,05.

3) **Πρόχους** μετὰ ὑψηλὸν λαιμὸν καὶ σφαιροειδῆ γαστέρα, ἐφ' ἧς φέρονται συγκεντρωτικοὶ κύκλοι καὶ κάτωθεν τούτων ζῶναι ὀριζόντιοι.

4) **Καδίσκος** ὅμοιος πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 2, ἀλλ' ἔχων ἀποκεκρουσμένον τὸ στόμιον καὶ τὰς λαβὰς.

5 καὶ 6) **Δύο κύλικες ὑψίποδες** κατὰ τὸ ἥμισυ τεθραυσμένοι. Ὑψος περίπου 0,10.

7) **Κύαθος** τεθραυσμένος, οὗ ἐλλείπει ἡ λαβή. Ὑψος 0,04, διάμ. 0,10.

Ὁ κυρίως τάφος μήκους 3,20, πλάτους 2,85 καὶ ὕψους 2,80 δὲν περιεῖχεν ἢ **μέγα ἀγγεῖον** συνήθους ἐκ ταινιῶν διακοσμήσεως καὶ ἐντὸς λάκκου ἐξ **ἀγγεῖα** τεθραυσμένα, πάντα μικρὰ τὸ μέγεθος καὶ ἀπλὰ τὴν διακόσμησιν. Πάντα τὰ ἀνευρεθέντα ἀγγεῖα καὶ λοιπὰ κτερίσματα κατετέθησαν εἰς τὸ ἐν Ναυπλίῳ ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ἐκτὸς τοῦ ἐγγεγλυμμένου σφραγιδολίου καὶ τοῦ ἔχοντος σχῆμα ἵππου λίθου, οἷτινες κατετέθησαν εἰς τὸ ἐνταῦθα Ἑθνικ. ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 5 Νοεμβρίου 1921.

ΑΛΕΞ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ

ΕΡΜΑΪΚΗ ΣΤΗΛΗ ΗΡΩΔΟΥ ΤΟΥ ΑΤΤΙΚΟΥ

Κατὰ τὴν δεινὴν θύελλαν τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου προπαρελθόντος ἔτους ἐξεβράσθη ὑπὸ τοῦ χειμάρρου «Λεύκων» ἐν Κορίνθῳ στήλη ἐρμαϊκῆ τετραγώνου ἀκέφαλος φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν:

ΗΡΩΔΗΣ
ΕΝΘΑΔΕ
ΠΕΡΙΕΠΑΤΕΙ

Ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ τραχήλου ἐφαίνετο ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀρτίως εἶχεν ἀποκοπῇ, τοῦτο δὲ παρεῖχεν ἐλπίδας ἀνευρέσεώς τινος. Ὄντως δὲ μετὰ τινος ἡμέρας ἀνευρέθη αὕτη ὑπὸ γυμνασιοπαίδων παρὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅπου μετ' ὀλίγας στιγμὰς ἴσως διὰ παντὸς θὰ ἐξηφανίζετο... Ἡδὴ συναρμοσθεῖς τῆς κεφαλῆς προχείρως μετὰ τῆς τετραγωνικῆς στήλης εὑρεται ἐν τῷ Μουσείῳ Παλ. Κορίνθου, ἡ δὲ παρούσα εἰκὼν ἐλήφθη ἐκ φωτογραφίας, ἣν εὐγενῶς ἔλαβεν ἐκ τοῦ πρωτοτύπου ὁ ὑποδιευθυντὴς τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς, κ. Μπλέγκεν, ἃν καὶ ὁ φωτογράφος τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης ἦν ὅλως δυσμενὴς πρὸς φωτογράφησιν. Διὰ μεῖζονα σαφήνιαν ἐξετέλεσα ὁ ἴδιος πρόχειρον σχεδίασμα, ἐν τῷ ὁποίῳ, ἂν μὴ τι ἄλλο, διακρίνονται καλλίτερον οἱ χαρακτηρισμοὶ τοῦ προσώπου τοῦ μεγάλου τῶν Ἀθηναίων εὐεργέτου, διότι αὐτὸν παριστᾷ, ὥς θὰ ἴδωμεν, ἡ παρούσα ἐρμαϊκῆ στήλη.

Αὕτη ἔχει ὕψος 1,84 καὶ 0,285 πλάτος κατ' ἐνώπιον, κατὰ τὰ πλευρὰ δὲ ταύτης 0,25. Ὡς πάντες δ' οἱ τετράγωνοι Ἑρμαῖς καὶ ὁ παρὼν ἔχει τὰς δύο ἐκατέρωθεν τῶν ὤμων τετραγωνικάς ὁπὰς, εἰς αἷς προσηρμόζοντο μαρμαρίνοι κανόνες, νῦν ἐξαφανισθέντες. Τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς καθ' ἑαυτὴν ἀνέρχεται ἀπὸ τῆς κορυφῆς μέχρι τῆς γραμμῆς τῆς τομῆς εἰς 0,33. Καὶ ἡ μὲν ἐπιγραφή εὐρηται εἰς τὸ σύνθηδες ἄνω ὕψος, ὀλίγον τι ὑπὸ τὴν προτομήν, κάτωθεν δὲ ταύτης ἐξέχει ἀνάγλυπτον τὸ ἀνδρικὸν μῦριον, πλὴν ἡρωτηριασμένον. Ἡ κεφαλὴ ὡς βλέπει τις εἰς ἀμφοτέρως τὰς παρατιθεμένας εἰκόνας, εἶνε λίαν

γάλου σοφιστοῦ καὶ εὐεργέτου τῶν Ἀθηναίων, εἶνε δ' αὕτη ἡ γνωστὴ προτομὴ τοῦ Ἡρώδου ἡ παρὰ τὸν Μαραθῶνα ἐντὸς τάφου ἀνευρεθεῖσα καὶ νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Λούβρου διαφυλασσομένη. Ταύτης χαλκογραφίαν ἐδημοσίευσεν ὁ I. Bernouilli ἐν τῇ Griech. Ikonographie II σελ. 207 1901. Ἐν καὶ ἡ χαλκογραφία ἐλευθεριάζει ὀλίγον, ἐν τούτοις ἀναγνω-

ἐφθαρμένη, διότι ἔχει ἀποκεκρουσμένην τὴν ῥίνα, τὸν μύστακα μετὰ τοῦ ἄνω χεῖλους, τὰ ἄκρα τῶν ὠτῶν καὶ ἐν γένει πᾶν ἐξέχον μέρος τοῦ προσώπου ὡς αἱ ὀφρεῖς κλπ. παριστᾷ δὲ ἄνδρα ὠρίμου ἡλικίας, παγωνοφόρου, εὐειδῆ καὶ σεμνόν, οἱ δὲ ἀμυγδαλόσχημοι ὀφθαλμοὶ μὲ τὰς πρὸς τᾶνω ὀλίγον νευσύσας κόρας δηλοῦσιν ἄνδρα φιλόσοφον καὶ φιλόμουσον, τὸ εὐγενὲς καὶ ιδεώδες φιλοῦντα, πάντα δὲ ταῦτα λίαν συνάδουσι πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τοῦ περιφανοῦς ῥήτορος καὶ φιλομουσοτάτου τῶν Ἀθηναίων, τῆς Κορίνθου καὶ πλείστων ἄλλων ἑλληνίδων πόλεων διακοσμητοῦ, *Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ*.

Τὴν εἰκασίαν δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ ἡ μόνη σωζομένη ἐκ τῆς ἀρχαιότητος προτομὴ τοῦ με-

ρίζει τις τὸν αὐτὸν παγωνοφόρον καὶ σοβαρὸν φιλόσοφον καὶ μουσώληπτον Ἀθηναῖον, οὕτω δὲ πιστοποιεῖται οὐ μόνον ἡ ἡμετέρα ἑρμαϊκὴ στήλη, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ τοῦ Λούβρου προτομή, περὶ ἧς ὑπῆρχον ἐνδοιασμοὶ καὶ ἀμφιβολίαι. Τὸ «Ἑρμεῖον» λοιπὸν τῆς Νέας Κορίνθου ἀποκτᾷ μεγίστην ἀξίαν, διότι εἶνε ἡ αὐθεντικωτέρα προτομὴ τοῦ διασήμου σοφιστοῦ, ἡ δ' ἐπιγραφή

περὶ πλέον μαρτυρεῖ ὅτι αὕτη ἀνέκειτο ἐν δημοσίῳ τινὶ κήπῳ τῆς ἀρχαίας Κορίνθου, ἐν τῷ Κρανείῳ δηλ. ὅπερ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔκειτο παρὰ τὸν σημερινὸν σταθμὸν Ἑξαμυλίου, ὁπόθεν διέρχεται ὁ ῥηθεὶς χεῖμαρρος «Λεύκων», ὅστις ἐκείθεν ἀναμφισβητήτως παρέσυρε ταύτην πρὸς τὴν παραλίαν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅπου καὶ ἐξεβράσθη. Τελευτῶντες μίαν διακαῇ ἐκφράζομεν εὐχὴν, ὅπως δαπάναις τοῦ Δημοσίου ἀνιδρυθῶσι δύο ἀντίγραφα ταύτης, ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ καὶ ἑτερον ἐν τῷ Ὁδείῳ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ὅπου ἐς αἰεὶ θὰ προσβλέπωσι τὴν εὐγενῆ μορφήν τοῦ μεγάλου τῶν Ἀθηναίων εὐεργέτου εὐγνωμόνως οἱ ἐπισκέπται καὶ προσκυνηταὶ τῶν μεγαλοπρεπῶν τούτων τῆς γενναιοδωρίας του μνημείων!

ΑΛΕΞ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣ Η' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ 1919

ΑΛΥΣΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Δαπάναις τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας ἐνηργήθησαν κατὰ τὸν λιμένα τῆς ἀρχαίας πόλεως, τὸν λεγόμενον σήμερον Βούλκον, ἀνασκαφαὶ διαρκέσαι περὶ τοὺς δύο μῆνας. Αἱ ἀνασκαφαὶ ἀπέβλεπον εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ παρὰ τὸ ἐκκλησιδίου τῆς Ἀγ. Τριάδος ὑποφαινομένου σαρκοῦ μαρμάρων. Ὑπετίθετο, ὅτι ἀνῆκον εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Στράδωνος μαρτυρούμενον τέμενος τοῦ Ἡρακλέους, γνωστὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης διὰ τὴν ἐκεῖ ἀνάθεσιν ἔργων τοῦ Λυσίππου, εἰκονιζόντων τοὺς ἄθλους τοῦ ἥρωος. Ἀλλ' αἱ προβλέψεις δὲν ἐπηλήθευσαν. Ἀντὶ τοῦ ἀναμενομένου Ἡρακλείου τοῦ Δ' τοῦλάχιστον αἰῶνος ἐβεβαιώθη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, ὅτι τὰ μάρμαρα ἀνῆκον εἰς ἐπιφανὲς ἐπιτάφιον μνημεῖον τοῦ Β' μ. Χ. αἰῶνος. Τοῦ ἀκριβῶς τετραγώνου κτίσματος διατηρεῖται ἡ βάσις μὲ τέσσαρας βαθμίδας ἐξ ἀσβεστολίθου, ἐξ ὧν ἡ κατωτάτη ἔχει μῆκος 9,30 μ. Αἱ βαθμίδες περικλείουν ἀσβεστοπαγὲς στρώμα ἐκ λιθαρίων κοινῶν μὲ τὸ κατὰ τὸ μέσον χάσμα τῆς πρὸ πολλοῦ καταστραφείσης μαρμαρίνης σαρκοφάγου. Ἡ ἀνωτέρα κατασκευὴ, ὑποθέτω, ἦτο παρομοία πρὸς τὴν τῶν μικρασιατικῶν μνημείων τῆς Λυκίας καὶ τῆς Ἀλικαρνασσοῦ. Ὑπὲρ τὴν βάσιν ὑψώνετο κτίσμα τετραγώνον, πιθανώτατα περικλειστον, ἀνέχον ἰωνικὸν ναῖσκον. Τοῦ κλειστοῦ κτίσματος διατηροῦνται πολυάριθμοι ὀρθοστάται, δόμοι, ἐπιστύλια καὶ γείσα ἰωνικά, πάντα μαρμάρινα. Ἐκ τοῦ ὑπεράνω ναΐσκου ἔχομεν

μικροτέρους ὀρθοστάτας καὶ κιονόκρανα ἰωνικά. Ἐπειδὴ τὸ ὕλικόν τῶν μαρμάρων διετηρήθη κατὰ μέγα μέρος ἄθικτον κατὰ χώραν, ἔχομεν τὴν βάσιμον ἐλπίδα, ὅτι συντελουμένης τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ ὅλου ἐρειπίου, θὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ τελεία ἀναπαράστασις τοῦ μνημείου. Ἐκ τῶν εὐρημάτων τὸ λαμπρότερον εἶναι εὐμέγεθες γωνιαῖον ἀκρωτήριο τοῦ ὑπεράνω ναΐσκου, ὅπερ μεταφερθὲν εἰς Ἀθήνας συνεπληρώθη σχεδὸν κατὰ τὸ ὅλον, ἐπειδὴ ὄχι μόνον διετηρήθη τὸ κάτω στερεὸν μέρος τῶν δύο πλευρῶν κοσμοῦμενον μὲ φύλλα ἀκάνθης, ἀλλὰ καὶ 35 θραύσματα ἐκ τῶν ὑπεράνω διατηρητῶν πλεγμάτων καὶ ἀνθεμίων.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς τριμήνου διαμονῆς μου ἐν Ἀλυσίᾳ ἡσχολήθη καὶ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν πέριξ τόπων καὶ ἐπέτυχον καὶ μερικὰ εὐρήματα. Ἀγαλμάτιον χαλκοῦν Ἡρακλέους εὗρεθὲν ὑπὸ χωρικοῦ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ λόφου τῆς ἀρχαίας πόλεως παρὰ τὴν Καντήλαν ὡς καὶ τεμάχιον κόρης παριστάσης τὸν αὐτὸν ἥρωα ὑποδεικνύουν, ὅπως καὶ ἄλλως εἶναι εὐλογον, ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἡρακλέους δὲν περιωρίζετο εἰς τὸν φερώνυμον λιμένα τῆς Ἀλυσίας, ἀλλ' ἐτελεῖτο καὶ εἰς τὸ κέντρον τῆς ἀρχαίας πόλεως, τὴν ἀκρόπολιν. Νοτίως τοῦ Μύτικα 1 ὥραν ἐβεβαίωσα μικρὸν ἀγροτικὸν ἱερόν, Ἀρτέμιδος, ὡς φαίνεται. Διατηροῦνται ἀναλήμματα καὶ ἐλάχιστα λείψανα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Πέριξ εὐρέθησαν ὑπὸ χωρικῶν καὶ παρεδόθησαν δύο ὥραιαι μικραὶ κεφαλαὶ μαρμαρίνοι καὶ ἐπίσης μαρμαρίνον ἀκέφαλον ἀγαλμάτιον Ἀρτέμιδος. Τέλος εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἐκ Καντήλας Ἀποστολάκη παρετήρησα καὶ ἐξησφάλισα διὰ τοῦ ἀρχαιοφύλακος Δ. Τσαμπιέρη ἀξιόλογον ἰωνικὸν κιονόκρανον. Ἀνῆκεν ὡς φαίνεται εἰς στήλην ἐπιταφίαν καὶ κοσμεῖται καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς διὰ διπλῆς ἑλικος. Τοιαῦτα κιονόκρανα γνωρίζομεν ἐκ νεωτέρας ἐποχῆς, ἀλλὰ τὸ τῆς Ἀλυσίας ἀνήκει διὰ τὴν ἀπλότητα καὶ ἀκριβείαν τῆς ἐργασίας, ἂν μὴ εἰς τὸν Ε', εἰς τὸν Δ' τοῦλάχιστον αἰῶνα.

ΣΤΡΑΤΟΣ

Κατὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ κήπου του ὁ Δ. Γιαννούλης εἰς τὸ Σοροδίγλι ἀνεῦρε καλῶς διατηρούμενον λίθον εἰκονίζοντα ἐμπρὸς τρίγλυφον καὶ μετόπην κοσμουμένην δι' ἀναγλύπτου βουκρανίου. Μῆκος 0,688 (0,413+0,275) ὕψος 0,515. Διὰ τὸ βουκρανίον εἶναι πιθανόν, ὅτι ὁ λίθος θὰ ἀνῆκεν εἰς μέγαν βωμόν, κοσμούμενον διὰ τριγλύφου ὡς ὁ ἐν Κερκύρα εὗρεθείς. Ἡ ἐργασία εἶναι ἀκριβῶς ἡ αὕτη πρὸς τὴν τοῦ

ἐν Στράτῳ ναοῦ τοῦ Διός, τοῦ Δ' δηλ. αἰῶνος. Εἰς τὴν μικρὰν συλλογὴν ἀρχαίων τὴν φυλασσομένην ὑπὸ τοῦ νεωστὶ διορισθέντος ἀρχαιοφύλακος Στράτου Ν. Μοσίου προσετέθη καὶ τεμάχιον κεραμίδος μετὰ γράμματα ἔντυπα τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος: Στρατ. Ἡ ἔντυπος σφραγὶς συμπληρουμένη εὐκόλως εἰς *Στρατίων* εἶναι ἡ

Δ' αἰῶνος μετὰ τὸ στρογγυλὸν ἐπίμηκες πρόσωπον καὶ τὸ ὕψηλόν τριγωνικὸν μέτωπον εἶναι ἀπαραγνώριστος. Τὴν κεφαλὴν ἐξετείχισα ἐκ τάφου σημερινοῦ νεκροταφείου τῆς Λευκάδος καὶ μετέφερα εἰς τὴν συλλογὴν τῆς Προβέζης, ὅπως δὲ θετικῶς ἔμαθον ὁ τυμβωρύχος εὐρέτης εἶχε μὲν ἐκθάψει τὴν κεφαλὴν ἐκ τῆς ἀνατολι-

Εἰκ. 1. Κεφαλὴ μαρμαρίνη ἐκ Παλαίρου.

πρώτῃ ἐπιγραφικῇ ἔνδειξις περὶ τῆς ἐξ ἄλλων λόγων πρὸ πολλοῦ γνωστῆς πόλεως.

ΠΑΛΑΙΡΟΣ

Ἡ παραπλεύρως (εἰκ. 1) εἰκονιζομένη μαρμαρίνη κεφαλὴ προέρχεται ἐκ τῆς γνωστῆς καὶ μάλιστα εἰς τοὺς τυμβωρύχους πλουσίας νεκροπόλεως τῆς Παλαίρου. Εἶναι ἀπόκομμα μεγέθους φυσικοῦ ἀναγλύφου ἰσχυρῶς ἐκτύπου. Παρὰ τὴν φθορὰν ἡ ἐργασία φαίνεται καλὴ. Καὶ ὁ ἀττικὸς τύπος γυναικείας κεφαλῆς τοῦ

κῆς πλευρᾶς τῆς Κεχροπούλας κατέθεσε δ' αὐτὴν εἰς τινα φίλον τοῦ εἰς Λευκάδα, ὅστις ἀποθανούσης τῆς γυναικὸς τοῦ ἐνόμισε καλὸν νὰ χρησιμοποίησιν καὶ πάλιν τὴν ἀρχαίαν εἰκόνα! Κατὰ τὴν ὀνομασθεῖσαν νεκρόπολιν πολυάριθμα εἶναι τὰ παρὰ τοὺς συληθέντας τάφους μαρμάρινα συντρίμματα ἀναγλύφων καὶ ἀγαλμάτων.

ΛΕΥΚΑΣ

Εἰς Ζαβέρδαν παρέλαβον παρὰ τοῦ κ. Κ. Γεροκωστοπούλου ἀνάγλυφον Νυμφῶν τεθραν-

σμένον εἰς δύο, ἄλλως ἀκέραιον, καὶ ἐξησφά-
λισα προσωρινῶς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀρχαιο-
φύλακος Δ. Γαρίδα. Εἰκονίζεται τὸ βραχὺδες
ἄντρον μὲ τὸν Πᾶνα καὶ τὰς κάτω χορευούσας

Εἰκ. 2. Μαρμάρινος λέων Νικοπόλεως.

τρεῖς Νύμφας. Ἡ ἐργασία εἶναι μετρία. Ὑπὸ
τοῦ εὐρέτου τοῦ ἀναγλύφου Β. Κόρου ὠδηγή-
θην εἰς τὸν τόπον τῆς προελεύσεως.

Ἡμίσειαν ὥραν δυτικῶς τοῦ Κουλούμου,
ὅπως ὀνομάζεται ἡ ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας Λευ-
κάδος, εἰς τὴν θέσιν Περιβολάκια καὶ παρὰ

τὸ ἀμπέλι τοῦ Κ. Κοψιδᾶ παρατηροῦνται
πολλὰ πολυγωνικὰ ἀναλήμματα κατερειπωμένα
καὶ ὄστρακα. Ἐδῶ Κόρος εὗρε πρὸ ἐτῶν τὸ
ἀνάγλυφον.

Οἱ περὶ βράχοι, οὓς προχείρως ἡρεύνθησα,
δὲν παρουσίασαν σημεῖα ἱεροῦ ἄντρον, ὥς ἐκ
Λευκάδος γνωρίζομεν τὸ τῆς Χοιροσπηλιάς καὶ
τὸ τῆς Ἀγ. Κυριακῆς ἀπέναντι τοῦ Νιδρίου.

ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

Μικρὸν ἔξω τῶν τειχῶν καὶ βορείως αὐτῶν
κατὰ τὴν πρὸς τὸ μέγα θέατρον διεύθυνσιν
παρατηρήθη κατὰ Φεβρουάριον ὑπὸ ποιμένος
ὁ ἀνωτέρω εἰκονιζόμενος συμπαθητικὸς λέων
(εἰκ. 2). Εἶχε καλυφθῇ διὰ φρυγάνων ἐντὸς
χάνδακος ὑπὸ κερδαλεοφρόνων, οἵτινες εὐτυ-
χῶς ἀνέβαλον τὴν ἀπαγωγὴν. Πάντως ὁ ἀρ-
χικὸς τόπος τοῦ λέοντος δὲν θὰ εἶναι μακρὰν
καὶ διὰ τὸ δύσκολον τῆς μετακινήσεως καὶ
διὰ τὴν μεγάλην πιθανότητα, ὅτι οὗτος θὰ
ἐχρησίμευσεν ὡς κόσμημα τάφου ἐκ τῶν τῆς
πλησίον βορείας πύλης. Εἶναι μαρμάρινος,
ὑψους ἀνευ τῆς πλίνθου 1,15 μ. Ἡ ἐργασία
πανταχοῦ εἶναι ἀρκετὰ καλή. Ἡ σιάσις ἐνθυ-
μίζει ἀμέσως τὸν μέγαν τῆς Χαιρωνείας (Col-
lignon, Statues Funeraires 253 fig. 153)
μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ὁ τελευταῖος ὀρθοῦται
περισσότερον καὶ βλέπει πρὸς τὰ ἔμπροσ. Ἡ
στροφὴ τοῦ τῆς Νικοπόλεως πρὸς τὰ δεξιὰ
σημαίνει, ὅτι ἐπὶ τοῦ ἐπιταφίου μνημείου
κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον ὑπῆρχε καὶ ἀντίστοι-
χος στρεφόμενος πρὸς τὰ ἀριστερά. Παρά-
δειγμα ἀνάλογον ἔχομεν τοὺς δύο λέοντας
τοῦ Ἑθν. Μουσείου, τοὺς προερχομένους ἐκ
τοῦ περιβόλου Διονυσίου τοῦ Κολλυτέως
(Brückner, Eridanos, 80-82).

ΑΜΒΡΑΚΙΑ

Ἡ συλλογὴ τοῦ Γυμνασίου Ἀρτης (πρὸβλ.
ΑΔ, 1916, 52-53) ἐπλουτίσθη διὰ τῆς προσ-
θήκης τῆς συλλογῆς μικρῶν ἀρχαίων τοῦ φι-
λαρχαίου Κ. Κατσάνου. Μεταξὺ τῶν κορῶν
τῆς συλλογῆς ἀξιοσημείωτος εἶναι μία μὲ τε-
ράστιον πέτασον ἢ θολίαν, εἰκονίζουσα κορά-
σιον. Ἀξιόλογα πρὸς τούτοις εἶναι περὶ τὰ
20 συντρίμματα πηλίνων μητρῶν, μικρῶν
καὶ μεγάλων, προερχομένων ἐκ τινος θέσεως
τοῦ λόφου τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατῶνος. Ἐκεῖ
πρέπει νὰ ὑπῆρχεν ἀρχαῖον κοροπλαστεῖον ἀξίον
ἐρεῦνης. Προσετέθησαν καὶ ἄλλα πολυάριθμα
πήλινα συντρίμματα ἐκ Κουδουνότρυπας συνι-
στῶντα τὴν διὰ τῆς σκαπάνης ταχείαν ἐξερεῦ-
νησιν τοῦ ἐκεῖ ἄντρον τῶν Νυμφῶν.

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

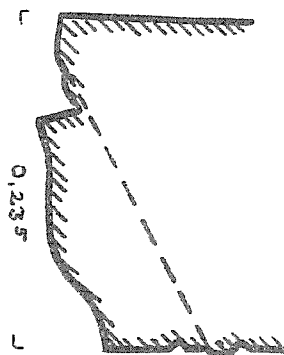
ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΕΚ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Κατὰ τὴν ἐνεργηθεῖσαν ἐσχάτως ἐξασφάλισιν τοῦ περιβόλου τῆς Μονῆς Περιβλέπτου ἐν Μυστρᾷ ἐγένετο συγχρόνως καὶ ταξινόμησις γλυπτῶν τινων τοῦ ἐκεῖ Μουσείου πλουτισθέντος διὰ τῆς μεταφορᾶς ἀναγλύφων ἐκ τῆς Παντανάσσης, Παλατίων, Ἀγ. Νικολάου κ.λ.π.

Μεταξὺ τῶν ἀναγλύφων τούτων ὑπάρχει ἓν προερχόμενον ἐκ τῆς Παντανάσσης, ὅπου ἀνευρέθη κατὰ τὸ 1907 ἢ 1908 ὑπὸ τῶν ἐκεῖ μοναζουσῶν ἀδελφῶν Παΐσιος καὶ Εὐσεβίας Για-

νου ἐκ τοῦ κάτω ἄκρου τοῦ μαρμάρου. Τὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου πληροῦσι ἐλαφρῶς γεγλυμμένα φύλλα καὶ βλαστοὶ λίαν ἐκπεφυλισμένης μορφῆς. Τέλος εἰς τὴν κάτω πλευρὰν τοῦ μαρμάρου διεσώθη μικρὸν τμήμα διακοσμήσεως συνισταμένης ἐκ συμπλεκόμενων κλάδων.

Ἡ παρατιθεμένη τομὴ τοῦ τεμαχίου καὶ ἡ ὑπαρξίς διακοσμήσεως καὶ ἐπὶ τῆς κάτω πλευρᾶς πείθουσιν, ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς ἐπιστύλιον εὐρισκόμενον ἄλλοτε εἰς τὸ ἄνω μέρος τέμπλου καὶ βασταζόμενον ὑπὸ κιόνων οὕτως ὥστε ἡ μεταξὺ αὐτῶν ὄρατὴ ἐπιφάνεια τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ἐπιστυλίου νὰ παρουσιάζεται κεκοσμημένη, ὡς συνήθως βλέπομεν τοῦτο εἰς διασω-

Εἰκ. 1. Ἀνάγλυφος παράστασις τοῦ συμβόλου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου.

(Μουσεῖον Μυστρᾶ).

τράκου ἀπερριμμένον ἐντὸς ὑπογείου μεταξὺ ἀχρήστων λίθων.

Τὸ γλυπτὸν τοῦτο, ὡς ἀνευρεθὲν μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐν Μυστρᾷ ἐρευνῶν τοῦ κ. G. Millet δὲν περιελήφθη εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθὲν λεύκωμα τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ.

Ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τούτου, πλατ. 0,32, ὕψος 0,235 (Εἰκ. 1), παρίσταται ἐν λίαν ἐξέχοντι ἀναγλύφῳ μεγαλοπρεπῆς ἀετὸς ἐστραμμένος πρὸς ἀριστερὰ καὶ ἔχων τὰς πτέρυγας ἀναπεπταμένας κατ' ἀντιθέτους διευθύνσεις οὕτως ὥστε νὰ πληροῦται δι' αὐτῶν ὅλος σχεδὸν ὁ περίξ χώρος. Δι' ἀμφοτέρων τῶν ποδῶν κρατεῖ ὀγκῶδες βιβλίον κλειόμενον διὰ φυλακτῆρων καὶ φαίνεται στηριζόμενος ἐπὶ μικροῦ ἀνθεμίου φυομέ-

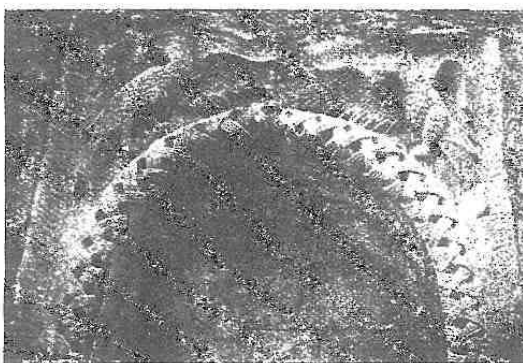
θέντα κατὰ χώραν βυζαντινῶν χρόνων τέμπλα¹

Τὸ βιβλίον, ὅπερ κρατεῖ μεταξὺ τῶν ποδῶν τοῦ ὀδετός, φαίνεται ὅτι εἶναι εὐαγγέλιον καὶ ἐπομένως ἔχομεν ἐνταῦθα ἀπεικόνισιν συμβόλου εὐαγγελιστοῦ καὶ δὴ τοῦ Ἰωάννου, τὸν ὁποῖον. ὡς γνωστόν, συμβολίζει τὸ πτηνὸν τοῦτο. Τὸ ὅτι δὲ ὁ ἀετὸς ἐνταῦθα δὲν φέρει φωτοστέφανον δὲν εἶναι τι ἐξαιρετικόν, ἀφοῦ καὶ πολλὰ ἄλλα παραδείγματα ἐλλείψεως φωτοστεφάνου ἔχομεν².

¹ Ὅσιος Λουκάς: Schultz-Barnsley The Monastery of St. Luke of Stiris in Phokis London 1901 Πίν. 22-24.

² Πρὸς Kraus R. Encyklopädie der christlichen Alterthümer I 460 κέ., Σωτηρίου ἐν ΑΔ IV (1918)

Τὸ ισχυρῶς ἐξέχον ἀνάγλυφον τοῦ τεμαχίου τούτου καὶ ἡ μεγίστη περὶ τὴν ἐκτέλεσιν ἐλευθερία εἶναι φαινόμενα οὐχὶ συνήθη δι' ἔργον βυζαντινῶν χρόνων. Ὁ αἰτὸς δὲν ἔχει τὴν γνωστὴν ἐσχηματοποιημένην μορφήν, ἣν ἀπαντᾷ τις συχνὰ εἰς τὰ βυζαντινὰ γλυπτά. Τὸ ὅλον ἔχει σχεδιασθῆ καὶ ἐκτελεσθῆ ὑπὸ τεχνίτου, σπουδᾶσαντος, ὡς φαίνεται, ἐπιμελῶς τὴν φύσιν καὶ μὴ ἀπομιμηθέντος τὰ ἔργα τῆς ὑφαντουργικῆς, τὴν συνήθη πηγὴν τῶν βυζαντινῶν γλυπτῶν καὶ ἀγγειογράφων. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἀποτελεῖ ἐξάρεσιν μάλιστα διὰ τὸν Μυστράν, ὅπου κυριαρχοῦσι σχεδὸν γε-

Εἰκ. 2. Μαρμαρίνον πλαίσιον μετ' ἀναγλύφων αἰτῶν.
(Ναὸς Ἀγ. Γεωργίου κάτω Μυστρά).

νικῶς τὸ λίαν ἐλαφρὸν ἀνάγλυφον καὶ τὸ ἐπιπεδόγλυφον.

Ἐν τούτοις τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς χαρακτηριστικὰ παρουσιάζει καὶ ἕτερον γλυπτὸν ἐφελκύσαν ἡδὴ καὶ ἄλλων τὴν προσοχὴν διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸ τολμηρὸν αὐτοῦ¹.

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο εἶναι νῦν ἐντετειχισμένον ἐπὶ τῆς Δ πλευρᾶς τῆς ἐν Κάτω Μυστρά ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, προέρχεται ὁμως ἀναμφιβόλως, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἐκεῖ ἐντετειχισμένα γλυπτά, ἐκ τοῦ μεσαιωνικοῦ Μυστρά. Ἐπὶ τῆς πλακὸς ταύτης (Εἰκ. 2)² ὑπάρχει τόξον σχηματιζόμενον ὑπὸ διατρήτου πλέγματος

κατὰ τὰς τρεῖς δὲ πλευρὰς περιβάλλει αὐτὴν τετράγωνον πλαίσιον κοσμούμενον δι' ἐπιπεδόγλυφων ἀνθεμίων. Τὰς μεταξὺ τοῦ τόξου καὶ τοῦ τετραγώνου πλαίσιου σχηματιζομένης ἄνω γωνίας κοσμοῦσι δύο αἰετοί, ἐντελῶς διάφοροι κατὰ τὴν κίνησιν πρὸς ἀλλήλους, ἐκτείνοντες τὰς πτέρυγας, δι' ὧν πληροῦται τὸ μεταξὺ κενόν.

Οἱ δύο οὗτοι αἰετοὶ παρουσιάζουσι τὸ αὐτὸ ἐξέχον ἀνάγλυφον, τὴν ἰδίαν πλαστικότητα καὶ ὁμοίαν τεχνικὴν ἐπεξεργασίαν πρὸς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐπιστύλιον τοῦ Μουσείου. Ἀπλὴ παραβολὴ τῶν δύο τούτων γλυπτῶν πείθει, ὅτι ἡ μεταξὺ αὐτῶν συγγένεια εἶναι τόσον στενὴ ὥστε νὰ δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἀμφότερα εἶναι ἔργα ἴσως τοῦ ἰδίου τεχνίτου καὶ ἐκόσμου πιθανώτατα τὸ αὐτὸ μνημεῖον.

Ἡ χρῆσις πλακῶν ὁμοίου σχήματος πρὸς τὴν εἰκόνα 2 εἶναι γνωστὴ. Τοιαῦται πλάκες ἐτοποθετοῦντο εἰς τὰ μέτωπα τῶν τοίχων τῶν χωριζόντων τῆς κυρίως ἀψίδας ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ καὶ ἐχρησίμευον ὡς σύνδεσμοι μεταξὺ τῶν τριῶν μερῶν τοῦ τέμπλου τῶν ἀντιστοιχοῦντων πρὸς τὰς τρεῖς κόγχας³. Ὅμοιαι πλάκες εὐρίσκονται κατὰ χώραν καὶ ἐν Μυστρά (Μητροπόλις, Περίδλεπτος)² καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα μέρη.

Ἐκ τῆς στενωτάτης τεχνικῆς συγγενείας τῶν γλυπτῶν τούτων δυνάμεθα νὰ εἰκάζωμεν μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι ἀμφότερα ἀπετέλουν ποτὲ μέρος τοῦ αὐτοῦ τέμπλου τῆς Παντανάσσης. Τοῦτο καθιστᾷ πολὺ πιθανώτερον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ πλάξ, ἐφ' ἣς οἱ αἰετοί, ἔχει τὸ αὐτὸ πλάτος (περίπου 0,80) πρὸς τὰ μέτωπα τῶν τοίχων τῶν χωριζόντων ἐν τῇ Παντανάσσει τὴν κυρίως ἀψίδα ἀπὸ τῶν δύο ἄλλων³.

Εἰς τὸ αὐτὸ τέμπλον δυνάμεθα τέλος νὰ προσθέσωμεν καὶ ἐν εἰσέτι τεμάχιον ἀποκείμενον ἐν τῷ Μουσείῳ, οὗτινος ἡ ἐκ τῆς Παντανάσσης προέλευσις εἶναι γνωστὴ. Ἐπὶ τούτου, ἀνήκοντος εἰς τὸ αὐτὸ ἐπιστύλιον, εἰς ὃ καὶ ὁ αἰετός, ὡς τοῦλάχιστον δεικνύουσι αἱ αὐταὶ διαστάσεις καὶ ἡ αὐτὴ τομὴ, παρίσταται ἐν ὁμοίως ἐξέχοντι ἀναγλύφῳ λέων βαίνων πρὸς ἀριστερὰ καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω σφριζόμενος δὲ ἐπὶ ἀνθεμίου ὁμοίου πρὸς τὸ τοῦ

Παράρτημα σελ. 65 εἰκ. 20 (Χειρόγραφον Μ. Μεγάλου Σπηλαίου).

¹ Brehier Nouvelles recherches sur l'histoire de la sculpture byzantine. Archives des Missions scientifiques, fasc. 9 (1913) σελ. 53.

² Millet Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 Πίν. 54.

³ Strzygowski ἐν Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἑταιρείας III 124. Van Berchem - Strzygowski Amida, Heidelberg 1910 214 κέ.

⁴ Millet Mistra Πίν. 43., 45., 49.

⁵ Struck Mistra Wien 1910 σελ. 125 εἰκ. 58. Millet Mistra Πίν. 35.

ἀετοῦ. Τέλος ὅμοια φύλλα καὶ κλάδοι μετὰ σταφυλῶν πληροῦσι τὸ ἔδαφος¹. Ἄν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν ἀνωτέρω λεχθέντα περὶ τοῦ ἀετοῦ δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ λέων ἐνταῦθα συμβολίζει τὸν Εὐαγγελιστὴν Μάρκον.

Ἐκ τῆς Παντανάσσης ὁμως προέρχεται καὶ ἄλλη σειρὰ ἀναγλύφων, νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ ἀποκειμένων, ἀνηκόντων δὲ εἰς τέμπλον ἐντελῶς διάφορον τοῦ ἄλλου². Τὰ γλυπτά ταῦτα φέρουσι διακρίσμησιν ἐκ λίαν ταπεινοῦ ἀναγλύφου καὶ παρουσιάζουσι συχνὴν χρῆσιν προσεχόντων κομβίων (cabochons).

Ἐχομεν λοιπὸν δύο ἐντελῶς διάφορα τέμπλα ἀνήκοντα εἰς τὴν αὐτὴν ἐκκλησίαν τῆς Παντανάσσης. Ταῦτα ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς εἰς τὰς δύο περιόδους, αἱ ὁποῖαι διακρίνονται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ μνημείου τούτου.

Ἐκ πατριαρχικοῦ σιγιλλίου τοῦ 1365 μανθάνομεν, ὅτι ὁ δεσπότης Μανουὴλ Καντακουζηνὸς ἤγειρε τὸν ναὸν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ζωοδότου (τὴν ἔπειτα Παντάνασσαν), ὃν κατόπιν κατέστησεν Μονὴν ἀνδρῶν³. Ὁ δεσπότης Μανουὴλ Καντακουζηνὸς ἔμεινεν ἐν Μυστρᾷ ἀπὸ τοῦ 1349 μέχρι τοῦ 1380· ὅθεν ἡ κτίσις τοῦ Ναοῦ τοῦ Ζωοδότου δέον νὰ τοποθετηθῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1349 καὶ 1365. Εἰς τὸν πρῶτον τοῦτον ναὸν φαίνεται ὅτι ἀνήκει τὸ τέμπλον, τοῦ ὁποίου τὰ τεμάχια φέρουσι τὴν ἐν ἐλαφρῶς ἐξέχοντι ἀναγλύφῳ διακρίσμησιν.

¹ Millet Mistra Πίν. 58₁. Εἰς τὸ ἴδιον τέμπλον ἀνήκει πιθανῶς καὶ τεμάχιον ἐπιστυλίου ὁμοίως ἐκ Παντανάσσης προερχόμενον (Millet ἐνθ' ἄν. Πίν. 59₁).

² Millet Mistra Πίν. 53₁₁, 58₁, 59₁, 59₁₄, 59₁₅, 62₁₅.

³ Struck ἐνθ' ἄν. 127 κέ. Ζησίου Σύμμικτα Ἀθῆναι 1892, 35 Ν. Ἑλληνομνήμων IV (1907) 169.

Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐπὶ τινων τεμαχίων τῆς σειρᾶς ταύτης ἀναγλύφων μονογραμμάτων τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς Ἰσαβέλλας de Lusignan¹, ἣτις παρὰ τὰς ὑπαρχούσας ἀμφιβολίας φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε σύζυγος αὐτοῦ².

Ἐξ ἀπολεσθείσης ἐπιγραφῆς, ἣν κατὰ τὸ 1730 ἀντέγραψεν ὁ Fourmont, μανθάνομεν, ὅτι ὁ ναὸς οὗτος, ὁ ὀνομαζόμενος πλέον Παντάνασσα, ἐπεσκευάσθη καὶ μετερρυθμίσθη περὶ τὸ ἔτος 1428³. Ἡ ἐπισκευὴ αὕτη ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Πρωτοστράτορος Ἰωάννου Φραγκοπούλου, οὗτινος τὸ ὄνομα ἀναγράφουσι πολλὰ συμπίληματα καὶ ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ, ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἄνω ὀρόφου καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος ἐνὸς κίονος τῆς κάτω κιονοστοιχίας, ἐξ οὗ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν τὴν μεγάλην ἔκτασιν, ἣν ἔλαβον αἱ ἐργασίαι τῆς ἐπισκευῆς ταύτης⁴. Ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς κατασκευῆς νέου τέμπλου, τοῦ ὁποίου τεμάχια φαίνεται, ὅτι εἶναι τὸν ἀνωτέρω περιγραφέντα τὰ ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ τῷ Ἀγίῳ Γεωργίῳ τοῦ Κάτω Μυστρᾷ εὐρισκόμενα.

A. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

¹ Millet Mistra Πίν. 58₁, 59₁, 62₁₅. Millet ἐν B.C.H. XXIII (1899) σ. 142, 155. B.C.H. XXX (1906) σελ. 453 κέ. Ζησίον ἐν Βυζαντίδι I (1909) σελ. 440, II (1911 - 12) σελ. 164, 167.

² W. Miller Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, μετάφρ. Λάμπρου Ἀθῆναι 1909-10 I 413. Struck ἐνθ' ἄν. 50, 87. Millet B.C.H. XXX (1906) 459.

³ Millet B.C.H. XXIII (1899) 137 κέ. Struck ἐνθ' ἄν. 128 κέ.

⁴ Millet ἐνθ' ἄνωτ. 134 κέ. Ζησίον ἐν Βυζαντίδι I 440 κέ. Millet Mistra Πίν. 38₁, 40₁, 148₁.

Ν Ε Κ Ρ Ο Λ Ο Γ Ι Α Ι

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΠ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

(20 Μαρτίου 1872 — 19 Νοεμβρίου 1919).

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία ἀπώλεσε τὸν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ὑπὸ ἐπιμόνου καὶ ὀδυνηρῶς νόσου κατατρυχόμενον Ἐφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων Δημήτριον Σταυροπούλου, ἄνδρα χρηστὸν καὶ εὐθύν, μετ' ἀφοσιώσεως καὶ φιλοπατρίας ὑπηρετήσαντα τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν, προσφιλέστατον δὲ γενόμενον εἰς τοὺς συναδέλφους αὐτοῦ διὰ τὴν χάριν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς.

Νεώτατος, μόλις εἰκοσαετής, κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1892, εἰσελθὼν εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν ἅμα τῷ πέρατι τῶν ἐν Ἀθήναις πανεπιστημιακῶν αὐτοῦ σπουδῶν, καθ' ὅς ἡρίστευσε λαβὼν καὶ τὸ Ῥάλλειον χρηματικὸν βραβεῖον, ὑπηρετήσε τὸ πρῶτον ὡς ἐπόπτης τῶν ἐν Δελφοῖς ἐκτελουμένων ἀνασκαφῶν καὶ ἔπειτα διαδοχικῶς ἐν Ἐρετρίᾳ, Δελφοῖς, Μυκόνῳ καὶ Ἀθήναις. Τῷ 1895 ὁ Σταυρόπουλος διωρίσθη μετὰ τὸν ἀπαιτούμενον διαγωνισμὸν ἔφορος ἀρχαιοτήτων καὶ ἐτοποθετήθη εἰς Ὀλυμπίαν, ὅπου παρέμεινε μέχρι τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1897, ὅτε μετετέθη εἰς Μύκονον ὡς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Δήλου καὶ Μυκόνου, διετήρησε δὲ τὴν θέσιν ταύτην μέχρι τέλους, ἀπὸ τοῦ 1910 μάλιστα καὶ ὡς ἔφορος τῆς ὅλης περιφερείας τῶν Κυκλάδων νήσων.

Ἐν Ἐρετρίᾳ διατριβὼν ὁ Σταυρόπουλος συνέλεξε πλείστας ἐπιγραφὰς καὶ ἐδημοσίευσεν αὐτάς τῷ 1893 ἐν τῷ περιοδικῷ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνᾶ τ. Ε' σελ. 345-370, ἥδη δὲ ἀπὸ τῆς πρώτης ταύτης δημοσιεύσεως ἔδειξε τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν περὶ τὴν ἀπόδοσιν καὶ περὶ τὴν ἐρμηνείαν ἀκρίβειαν καὶ οὐκ ὀξύτητα. Μετὰ τινὰ χρόνον ἐξέδωκεν ὁ Σταυρόπουλος θετικώτερον καὶ εὐχυνότερον καρπὸν τῆς ἐν Ἐρετρίᾳ ἀσχολίας αὐτοῦ, τὰ ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι τοῦ 1895 καταχωρισθέντα Ἐρετρικὰ Μελετήματα.

Ἐν τοῖς Μελετήμασι τούτοις ὁ Σταυρόπουλος πρῶτην δημοσιεύει μελέτην περὶ τῶν Ἐρετρικῶν δήμων, ἐν τῇ ὁποίᾳ μετὰ πάσης ἐπιμελείας καὶ λεπτότητος συνοδευομένης ὑπὸ ἀριωτάτης φιλολογικῆς συγκροτήσεως, λαμβάνων δὲ ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ τε εἰς τότε γνωστά ἐπιγραφικὰ μνημεῖα καὶ τὰς ἐκ τῆς ἄλλης ἀρχαίας παραδόσεως παραδεδομένας μαρτυρίας καταρτίζει πρῶτος αὐτὸς ἀναγραφὴν τῶν Ἐρετρικῶν δήμων καὶ μετ' εὐστοχίας πραγματεύεται, ἐνθα τοῦτο εἶναι δυνατόν, περὶ τῆς τοπογραφικῆς αὐτῶν ἐν τῇ Ἐρετρικῇ θέσεως, παρασχὼν οὕτω στερεὰν βάσιν εἰς τὰς μεταγενεστέρως ἀναγραφὰς τοῦ Geyer Topographie und Gesch. der Insel Euböia (1903) σελ. 73, τοῦ Κουρουνιώτου Ἀρχ. Ἐφ. 1911, 24 καὶ τοῦ Ziebarth IG XII fasc. IX p. 164.

Ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν Ἐρετρικῶν αὐτοῦ μελετημάτων ὁ Σταυρόπουλος διεξέρχεται ἀπὸ τῶν Ἐρετρικῶν ἐπιγραφῶν ἀφορμώμενος τὰ κατὰ τὰ δύο ἱερά τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος, τὸ τε Ἐρετρικὸν καὶ τὸ Ἀττικόν, καὶ μετὰ πρωτοτυπίας καὶ αὐτοτελείας ἐργαζόμενος καταλήγει εἰς ἀσφαλέστερα τοπογραφικὰ συμπεράσματα, τὰ ὅποια ὕστερον ἐπεβεβαίωσεν ἡ ἐρευνα τοῦ Κουρουνιώτου Ἀρχ. Ἐφ. 1900, 5 ἐ., εἶναι δὲ καὶ σήμερον γενικῶς παραδεδομένα· πρὸς Παπαδοσίου Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων 52, 86. Ziebarth IG XII, IX p. 161 στ. 90 ἐ.

Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐν τῷ τρίτῳ τῶν Ἐρετρικῶν μελετημάτων εὐρισκόμεναι νέαι τοῦ Σταυροπούλου ἀναγνώσεις καὶ ἐπανορθώσεις Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν τὴν αὐτὴν μαρτυροῦσιν ἀκρίβειαν καὶ ἀσφάλειαν τῆς κρίσεως τοῦ ἀνδρός.

Δυστυχῶς ταῖς πρώταις ταύταις οὕτω χαρακτηριστικαῖς ἐργασίαις οὐδεμία ἄλλη ἐπικολούθησε δημοσίᾳ ἐπιστημονικῇ ἀνακοίνωσις.

Μετὰ τὴν εἰς Μύκονον τοποθέτησιν αὐτοῦ ὁ Σταυρόπουλος περιορίσθη εἰς τὴν ὑπηρεσιακὴν ἀσχολίαν, ἀφοσιωθείς εἰς τὴν τακτοποίησιν τοῦ Μουσείου τῆς Δήλου καὶ εἰς τὴν συγκρότησιν τοῦ ἐν Μυκόνῳ, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν αὐτόχρημα ἥρως κτίστης Ἀνασκάψας εὐτυχέστατα ἐν τῇ νήσῳ Ῥηνεῖα τῷ 1898, 1899 καὶ 1900 συνεκόμενος ἐκ τῶν ἐργασιῶν ἐκείνων πολυτιμότητα, εὐρήματα, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραψε συντόμους ἐκθέσεις ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1898 σελ. 100-104, 1899 σελ. 66-9, καὶ 1900 σελ. 67-71. Τοσαύτη δὲ ἦτο ἡ πληθώρα τῶν εὐρημάτων καὶ οὕτως αἰσθητὴ ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ χρόνου, παρ' ὅλην τὴν ἀποκλειστικὴν τοῦ Σταυροπούλου ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῶν, ὥστε ἠναγκάσθη οὗτος ἅμα τῷ πέρατι τῆς τρίτης ἐπαναλήψεως τῶν ἐργασιῶν νὰ προτείνῃ ἐν τῇ πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν ἐκθέσει αὐτοῦ (ΠΑΕ 1900, 71), ὅπως διακοπῇ πρὸς καιρὸν ἡ ἀνασκαφή. Ἦτο δὲ τοῦτο ὄντως ἐπ' ἀνάγκης, διότι ἡ δεξιὴς ὁδηγουμένη σκαπάνη εἶχεν ἀποκαλύψει ἄφθονα ὄστρακα ἐν ἐκτεταμένῳ βόθρῳ συσσωρευθέντα κατὰ τινὰ περίστασιν, ἥτις ἀπήτησε τοιαύτην ἀθρόαν ἀπόθεσιν καὶ τὴν ὁποίαν εὐθὺς ἀμέσως καὶ ἀδιστακτικῶς ὁ Σταυρόπουλος ἐταύτισε πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου I, 8, 1 ἀναφερομένην δευτέραν ἀπὸ τοῦ Πεισιστράτου κάθαρσιν τῆς Δήλου, τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων τῷ 426/5 π. Χ. συντελεσθεῖσαν, ὅτε καὶ ἀπηγορεύθη τὸ ἐναποθῆσθαι καὶ ἐντίκτειν τοῦ λοιποῦ ἐν Δήλῳ (ΠΑΕ 1898, 101 [κατὰ Θουκυδ. IV 104]). Τὰ κυριώτατα ἐκ τοῦ βόθρου τούτου εὐρήματα ἦσαν τὰ τεμάχια ἀναριθμητὰ καὶ παντοίων ἐποχῶν ἀγγείων, ἥδη δ' ἐν τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ ἐκθέσει (ΠΑΕ 1899, 69) γράφει ὁ Σταυρόπουλος «τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἀμύμονα ὄντα καὶ πάσας σχεδὸν, τὰς μὲν μάλλον, τὰς δ' ἥττον, τὰς περιόδους καὶ τεχνουργίας τῆς Ἑλληνικῆς ἀγγειοπλαστικῆς τέχνης ἀπὸ τῶν γεωμετρικῶν μέχρι τῶν ἐρυθρομόρφων ἐκπροσωποῦντα, ὁσημέραι ἀπαρτίζονται πληρέστερα, μάλιστα μετὰ τὴν προσθήκην τῶν νέων τεμαχίων, ὅτινα πολλαχῶς συμπληροῦσι τὰ κενὰ αὐτῶν». Περὶ ταῦτα τε καὶ περὶ ἄλλα ἐξ ἄλλων τόπων τῆς Ῥηνεῖας παντοῖα αὐτοῦ εὐρήματα ἀδιακόπως ἡσχολεῖτο μέχρις ἐσχάτων ὁ Σταυρόπουλος παρασκευάζων τὴν ἐκδοσὴν αὐτῶν καὶ κατατριβόμενος περὶ τὴν κοπιώδη τῆς δημοσιεύσεως τεχνικὴν παρασκευὴν δι' ἐπανειλημμένων καθαρισμῶν καὶ συγκολλήσεων τῶν ἀγγείων καὶ διὰ λεπτολόγου καὶ εὐσυνειδήτου αὐτῶν ἐξετάσεως, ἥτις παρατεινομένη ἀπεμάκρυνεν αὐτὸν ἔτι μάλλον ἀπὸ τῆς ἀποφάσεως τῆς δημοσιεύσεως καὶ οὕτω μάλλον ἄλλω ἢ ἑαυτῷ ὑπηρετοῦντα ἀνῆλθε τὸν ἀείμνηστον συνάδελφον.

Εὐκταῖον νῦν εἶναι νὰ συντελεσθῇ ἡ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως πολύτιμος ἐργασία ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἐδραῖα ἐθήκε τὰ θεμέλια καὶ μετὰ τῆς ὁποίας ἀρρήκτως συνέδεσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀτρύτως μοχθῶν ὁ Δημήτριος Σταυρόπουλος, ἵνα ἴδωσι ταχέως τὸ φῶς τὰ σημαντικώτατα μνημεῖα τῆς Ῥηνεῖας, τοῦτο δὲ θὰ εἶναι καὶ τῶν πόνων καὶ τῆς αὐταπαρνήτου ἀφοσιώσεως ἐκείνου καλλίστη καὶ δικαιοτάτη ἀμοιβή καὶ τοῦ διακαοῦς αὐτοῦ πόθου ἐντελὴς πλήρωσις πρὸς τιμὴν καὶ ὠφέλειαν τῆς τε Ἑλληνικῆς καὶ τῆς καθ' ὅλου ἐπιστήμης.

Γ. Ο.

ΓΕΩΡΓ. Α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Μετά λύπης ἀγγέλλομεν τὸν θάνατον τοῦ πολυτίμου ἐπιμελητοῦ ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων Γερακίου Γ. Α. Παπανικολάου, σύντομον βιογραφίαν τοῦ ὁποίου δημοσιεύει ἐνταῦθα ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ καὶ πολῦτιμος βοηθὸς τοῦ ἀποθανόντος εἰς τ' ἀφορῶντα τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐξερεύνησιν Γερακίου ἐφέτης Προέδρος τῶν ἐν Ἀθήναις Πρωτοδικῶν κ. Π. Πουλίσσας.

«Κατὰ Ἰούλιον τοῦ λήξαντος ἔτους ἀπεβίωσεν ἐν Γερακίῳ τῆς Λακεδαιμόνος, ἄγων ἡλικίαν 70 σχεδὸν ἔτων, ὁ ἐπιμελητὴς τῶν αὐτῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων καὶ Προέδρος τῆς Κοινότητος Γερακίου Γεώργιος Α. Παπανικολάου.

Μετά ἀριωτάτας ἐγκυκλίους σπουδᾶς, ἡς κατόπιν συνεπλήρωσε δι' εὐρυτάτης ἐγκυκλοπαιδικῆς μορφώσεως, ἀφωσιώθη ἀνάκαθεν εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν κοινῶν, παρασχὼν ἐν ἄκρᾳ ἀνιδιοτελεῖα μεγίστας ὑπηρεσίας εἰς τὸν τόπον καὶ τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ, ἐφ' αἷς ἐτιμήθη καὶ ὑπὸ τούτων, διὰ τῆς σχεδὸν συνεχοῦς ἐπὶ 30 ἔτη ἐκλογῆς του ὡς Δημάρχου τοῦ τέως δήμου Γερονθρῶν καὶ ὡς Προέδρου τῆς Κοινότητος Γερακίου, καὶ ὑπὸ τῆς Πολιτείας διὰ τῆς ἀπονομῆς αὐτῷ τοῦ ἀργυροῦ Σταυροῦ τοῦ Σωτήρος.

Ἰδιαίτερας ὁμῶς εὐφημῶν μνείας ἀξίαι τυγχάνουσιν αἱ σπουδαῖαι ὑπηρεσίαι τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός εἰς τὴν διάσωσιν, περισυλλογὴν, ἐπισκευὴν καὶ εὐτρεπισμὸν τῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς ἰδιαίτερας πατρίδος ἡμῶν, τῶν ἀρχαίων Γερονθρῶν καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Γερακίου.

Ἐμποροῦμενος ὑπὸ σπανίῳ ἀληθῶς ζήλῳ κατέγινε μετὰ μεγίστης καὶ ἀόανου ἐπιμελείας εἰς τὴν περισυλλογὴν πάντων τῶν ὑπαρχόντων καὶ ἀνευρισκομένων ἀρχαίων ἀντικειμένων τέχνης, ἀναγλύφων, ἐνεπιγράφων πλακῶν, τεμαχίων ἀγαλμάτων κ.λ.π., δι' ὧν κατήρτισεν ἀληθῆς μουσεῖον. Χάρις εἰς τὰς φροντίδας αὐτοῦ διεσώθησαν πλείστα ἀξιόλογοι ἀρχαιοτάτες, αἵτινες ἀλλῶς ἀσφαλῶς θὰ εἶχον καταστραφῇ, χρησιμοποιούμεναι ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν ὑπὸ τῶν ἀμαθῶν χωρικῶν.

Πολῦτιμοι ὥσαύτως εἶναι αἱ ὑπηρεσίαι τοῦ μακαρίτου εἰς τὴν διάσωσιν τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τοῦ Γερακίου, καὶ δι' τῶν αὐτῶν πολυαριθμῶν καὶ ἀξίων λόγου βυζαντινῶν ναῶν, καὶ δύναται ὠρισμένως νὰ λεχθῇ, ὅτι ἄνευ τῆς μερίμνης ἐκείνου, οἱ πλείστοι τούτων θὰ κατέκειντο νῦν εἰς ῥείψαια.

Οὕτω πρὸ εἰκοσαετίας ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας ἐπεμελήθη τῆς ἐπισκευῆς, γενομένης μετὰ λαμπρᾶς ἐπιτυχίας ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπιθλῆσιν καὶ τὰς τεχνικὰς ὁδηγίας του, τοῦ καλλίστου καὶ συμμετρικωτάτου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σώζοντος, φέροντος πλείστα ὀρήγματα ἐν τῷ περικύμφῳ τυμπάνῳ, ταῖς ἀψίδα, τῇ ἀρκυτῇ καὶ τῇ δυτικῇ πλευρᾷ, καὶ ἐν γένει ἐτοιμορρόπου δντος.

Ὅμοιως κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐπεσκεύασε καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἀποτελοῦντα τὸ ἀντίστοιχον τοῦ ἀνωτέρου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σώζοντος ἐτοιμόρροπον καὶ αὐτὸν καθ' ὅλου δντα. Κατ' ἀτυχίαν τοῦ ναοῦ τούτου τὸ τύμπανον εἶχε καταπέσει εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν καὶ κατεσκευάσθη ἔκτοτε ὑπ' ἀδείῃ του τεχνίτου ἀπεριοκάλως. Εἶναι ἀνύχημα ὅτι δὲν ὑπῆρχε τότε ὁ Γεώργ. Παπανικολάου ἵνα πλὴν τῆς παραμορ-

φώσεως ταύτης τοῦ δευτέρου ναοῦ, προλάβῃ τὴν πλήρη σχεδὸν φθορὰν τῶν ἀγιογραφικῶν ἀμφοτέρων τῶν ναῶν τούτων ἐκ τῶν εἰσρέοντων ὑδάτων καὶ τὴν ἐπιχρίσιν αὐτῶν. Ἦδυνήθη ὁμῶς νὰ διασώσῃ ὀλίγας τινὰς ὑπολειψείσας ἀγιογραφίας, ὡς δείγματα τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφικῶν ἀμφοτέρων τῶν ναῶν τούτων, ὄντων ἄλλοτε καταγράφων ἐσωτερικῶς.

Ἐπίσης τότε ἐπεμελήθη τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἀξιολόγου διὰ τὰς τοιχογραφίας αὐτοῦ, καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένης, καὶ τὴν προσωπογραφίαν τοῦ πιθανοῦ κτίτορος «Χριστοφόρου ἱερέως καὶ χαρτοφύλακος Κοντολέου» (ἔτος 1450). Ὡσαύτως τοῦ ἐντὸς τοῦ κάστρου κειμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐν ᾧ καὶ τὸ περιφωρημὸν μέγα γλυπτὸν εἰκονοστάσιον (κουβούκλιον), λίαν δὲ ἐνδιαφέροντος καὶ διὰ τὰς ἀγιογραφίας αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ διὰ τὰς καλλίστας εἰκόνας τῶν Ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου καὶ πρὸς τούτους διὰ τὸ πᾶν εἰκονιζόμενον ὠραῖον οἰκοδόμημα εἶτε τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ κάστρου βαρῶντος Γουὶ δὲ Νιβελέ, εἶτε πιθανώτερον τοῦ Ἑλλήνου χωροδеспότου Σεβαστοῦ Τζαουσίου Ἰσακίου. Ὅμοιως τοῦ ὠραίου ἀψιδωτοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτου Ἰλίου τῆς ἄλλοτε Μονῆς Δάφνης, ἐν ᾧ διασώζονται ἀρχαῖαι πᾶσαι αἱ τοιχογραφίαι, τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ ἄλλων τινῶν μικροτέρων ναῶν.

Πρὸ τινων ἐτῶν ἐπεμελήθη ὡσαύτως τῆς ἐπισκευῆς, ἐκτελεσθείσης καὶ ταύτης ὑπὸ τὴν ἐπιθλῆσιν καὶ τὰς τεχνικὰς ὁδηγίας του λίαν ἐπιτυχῶς, τοῦ ὑπὸ τὸ κάστρον κομψοῦ καὶ ἰδιορρυθμοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Κατὰ δὲ τὸ παρελθὸν ἔτος τοῦ ἐπίσης ὑπὸ τὸ κάστρον κειμένου ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, λίαν ἐνδιαφέροντος διὰ τὸ ὠραῖον γλυπτὸν πλαίσιον τῆς θύρας, τὰς ἀγιογραφίας, ἰδίᾳ τὴν καλλίστην εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἐλκομένου (παρὰ τὴν κλίμακα) καὶ τὰς ἐπιγραφὰς, (ἔτος 1431).

Ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι πάσας τὰς ἐργασίας καὶ ἐπισκευὰς ταύτας ἐξετέλεσεν ὁ αἰδίδιμος Γ. Παπανικολάου, ἄνευ οὐδεμιᾶς οὐδαμῶθεν ὑποδείξεως καὶ ἐνισχύσεως, ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας, διὰ δαπανῶν αὐτοῦ καὶ τινων εὐλαθῶν συμπολιτῶν του, καὶ δι' ἀτῶντων προσωπικῶν του μόχθων, παρισταμένου, ἐποπτευόντος καὶ καθοδηγούντος καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν, δὲν δύναται ἢ νὰ αἰσθανθῇ ἀληθῆ θυμασμόν καὶ βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν ὑπέροχον ἐκεῖνον ἄνδρα.

Ἐν τέλει δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῇ ἡ μνεία τῆς πρόφρονος ξενίας, τῆς προθύμου συνδρομῆς καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν, ἃς παρεῖχε πρὸς πάντας τοὺς μεταβαίνοντας εἰς Γεράκιον πρὸς μελέτην τῶν αὐτῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων, καὶ περὶ ὧν ὑπηρεσιῶν του εὐφημῶν ποιοῦνται μνείαν καὶ οἱ ξένοι ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἡμέτεροι (Wace, ὁ νῦν διευθυντὴς τῆς ἐνταῦθα Ἀγγλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς ἐν τῷ «Annual» αὐτῆς τομ. 11 σελ. 99.—Ὁ Οὐίλλιαμ Μύλλερ, ὁ συγγραφεὺς τῆς «Ἱστορίας τῆς φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι» ἐν ἀρθρῷ του ἐν τῷ «Εἰθιμῷ Ταχυδρόμῳ» τοῦ Λονδίνου.—Ὁ Γαβριὴλ Millet ἐν τῇ «Ecole Greque dans l'architecture byzantine»,—Ὁ Κ. Ζηρίου ἐν τῇ «Βυζαντινῇ» τόμ. Α' σελ. 133 κ. ἀ.).

Π. Η. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ

